(ત્રિભુવનદાસ ભાણજી સ્મારક ગ્રંથમાળા મણકો ૧ લો.)

શ્રી અધ્યાત્મસાર ભાષાંતર.

શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયકૃત મૂળ ગ્રંથ,
તેનો અર્થ તથા તેની ઉપર પંન્યાસજી
શ્રી ગંભીરવિજયજીએ કરેલી ટીકાના
શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર.

છપાવી પ્રકટ કરનાર

શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણજી.

મુંબાઈ.

મુંબાઈ—નિર્ણયસાગર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૨ વીર સંવત્ ૨૪૪૨ સને ૧૯૧૬

કિં. ૨-૦-૦

પુસ્તક મળવાના ઠેકાણા.

૧ શેઠ પ્રેમચંદ રતનજી. મુંબાઈ. છીપીચાલી.

૨ શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા. ભાવનગર.

૩ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા. ,,

૪ શ્રી "જૈન" પત્રની ઓફીસ. ,, મેંદીચોક.

Published by Shet Narottamdas Bhanji, 22 Chhipi chawl, near Mulaji Jetha Market, Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Niranaya-Sagar Press, 23 Kolbhat Lane, BOMBAY.

મહાત્મા પન્યાસ શ્રીગંભીર વિજય ગણિ.

ન્મ—ચૈત્ર શુદિ ૩ સં. ૧૯૦૦
સોનાગીર ગ્વાલીઅર
ત્યાગ—સ ૧૯૨૪

સવેગ દીક્ષા—સ ૧૯૩૧
પન્યાસ પદારોહણ સં. ૧૯૪૮
દેહ વિલય—પોસ વદિ ૮ સં. ૧૯૬૯

અર્પણ પત્રિકા.

જે ગુરુમહારાજાએ પરોપકારાર્થે આ ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર
સવિસ્તર ટીકા બનાવી જૈન કોમ ઉપર ઉપકાર
કર્યો છે તે પૂજ્યપાદ મુનિવર્ય પન્યાસજી શ્રી
ગંભીરવિજયજીને તથા જેમણે અમોને
નીતિ અને ધર્મને માર્ગે દોરી સદ્જ્ઞાન
આપવા દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો છે તે
વડિલ ત્રિભુવનદાસ ભાણજીને
આ ગ્રંથ સપ્રેમ અર્પણ કરી
અમો કિંચિત્ ઋણમુક્ત
થઇએ છીએ.

લી આપના લઘુતમ્

નરોત્તમ, પ્રેમચંદ અને દામોદર.

પ્રસ્તાવના.

આ અધ્યાત્મ રસને પોષણ કરનારો અત્યુત્તમ ગ્રંથ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય જૈનશાસનના સ્થંભભૂત અનેક શાસ્ત્રોના નેતા (પ્રણેતા) અને અધ્યાત્મ રસના સમુદ્ર સમાન શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચેલો છે તે ક્યા અને ક્યારે રચ્યો તે કર્ત્તાએ કાંઈપણ જણાવ્યું નથી પ્રશસ્તિની અંદર માત્ર સજ્જનની સ્તુતિ અને સજ્જન દુર્જનની પરીક્ષા બતાવીને છેલ્લા શ્લોકમા પોતાનુ નામમાત્ર જ સૂચવ્યુ છે એ મહાપુરૂષ સવત ૧૬૮૦ થી ૧૭૪૬ ના અરસામા થયેલ હોવાથી આ ગ્રંથ પણ તે અરસામા જ એ મહાપુરૂષે રચેલો હશે એમ સંભવિત જણાય છે

આ ગ્રંથની અંદર સાત પ્રબંધ છે અને તેમા જુદા જુદા ૨૧ અધિકાર છે તે સંબંધી સવિસ્તર હકીકત ટીકાકારે ગ્રંથની પીઠિકામા જ આપેલી હોવાથી અને તેનુ ભાષાંતર આ બુકના પ્રારંભના જ બે પૃષ્ટપર હોવાથી તે સંબંધી અત્ર ઉલ્લેખ કરવામા આવતો નથી

આ ગ્રંથ અધ્યાત્મ રસને એવુ ઉત્તમ રીતે પોષણ આપે છે કે તેનું લક્ષપૂર્વક સાદ્યંત વાચન કરનાર ભવ્યાત્મા અવશ્ય અધ્યાત્મ રસમા નિમગ્ન જ થઈ જાય છે આ ગ્રંથ અનુષ્ટુપાદિ વૃત્તમા રચવામા આવેલો છે સાત પ્રબંધના મળીને એકંદર ૯૪૯ શ્લોક છે, તેમા જુદા જુદા આઠ અધિકારોમા ૧૮૭ શ્લોક જુદા વૃત્તવાળા છે, બાકી બધા અનુષ્ટુપ્ છે

ગ્રંથનો વિષય કેટલીક જગ્યાએ સમજવો મુશ્કેલ પડે તેવો હોવાથી આ ગ્રંથ ઉપર ટીકાની અપેક્ષા હતી, તે અનેક ગુણગણાલંકૃત પંન્યાસજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે પૂરી પાડી છે ટીકા સુમાર સાત હજાર શ્લોક પ્રમાણ થયેલી છે અને તે સંવત ૧૯૫૨ ના આશ્વીન શુદિ ૩ એ પૂર્ણ કરેલી છે આ બુકની અંદર મૂળ ગ્રંથના શ્લોક આપીને તેનુ તેમજ તેની ટીકાનુ ભાષાંતર આપવાનાં આવેલુ છે ટીકા આપવામાં આવી

નથી. મૂળ ગ્રંથ ટીકાસમેત મારા વડીલ બંધુ ત્રિભુવનદાસ ભાણજીની જ આર્થિક સહાયવડે છપાવીને જૂદો પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

પરમઉપકારી પન્યાસજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજ સંવત ૧૯૬૮ ના પોસ વદ ૯ મે સ્વર્ગવાસી થયા છે અને ભાઈ ત્રિભુવનદાસ સંવત ૧૯૬૫ ના શ્રાવણ શુદિ ૩ જે પચત્વ પામ્યા છે. એ બન્નેના ફોટા ઉપયોગી જણાવાથી આ બુકના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલા છે.

મહાત્મા શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો, તેમના ગુરૂ શાંતમૂર્તિ શ્રીમાન્ વૃદ્ધિચંદજી મહારાજનો અને તેમના ગુરૂ શ્રી બુટેરાયજી મહારાજના સર્વ પરિવારનો શ્રી ભાવનગરના સઘઉપર અત્યત ઉપકાર છે, તે ઉપકારને સ્મરણમાં લાવતાં પરમ આલ્હાદ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો અમારા ઉપર અત્યંત ઉપકાર હોવાથી તેમની આ ઉત્તમ કૃતિ કે જે અનેક ભવ્ય જીવોને અવશ્ય પરમ લાભકારક થાય તેવી છે તે પ્રકટ કરવાની તેમની અભિલાષા થઈ એટલે મારા વડીલ બંધુનું નામ તેની સાથે જોડી આ ગ્રંથ પ્રકટ કરાવેલ છે.

આ ગ્રંથના કર્ત્તા મહાત્મા શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે અનેક વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો રચીને જૈન સમાજ ઉપર જ નહી પણ સર્વ ભવ્યાત્માઓ ઉપર પારાવાર ઉપકાર કરેલો છે. તેમનુ મળી શકયુ તેટલુ ચરિત્ર અને એ મહાત્માએ બનાવેલા ગ્રંથોનુ લભ્ય અલભ્ય વિભાગ સૂચક લીસ્ટ, શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી જ એ મહાત્માની ઉત્તમ કૃતિઓ પૈકીના દશ ગ્રંથોનો સગ્રહ શ્રી **યશોવિજય ગ્રંથમાળા**ના નામથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે તેના પ્રારભના ભાગમાં આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

ટીકાકાર શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે આ ટીકા બનાવ્યા અગાઉ બીજી બે ટીકાઓ શ્રી જ્ઞાનસાર અને શાંત સુધારસ ગ્રંથ ઉપર ત્રણ ત્રણ હજાર શ્લોક પ્રમાણ બનાવેલી છે તે તથા નયકર્ણિકા નામના પ્રકરણ ઉપર નાની ટીકા બનાવી છે તે પણ છપાયેલ છે. તદુપરાંત ગુજરાતી ભાષામાં પૂજાઓ અને સ્તવનાદિ પણ પુષ્કળ રચેલાં છે, તે પણ બહોળે ભાગે છપાયેલા છે. એક ગદ્ય લેખ તત્વ વાર્તા નામનો લખેલ છે તે પણ શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ છપાવેલ છે. આ ટીકાકાર મહાપુરૂષે પોતાની જીંદગીનો બહોળો ભાગ જ્ઞાનધ્યાનમાં અને ક્રિયા કલાપમા જ વ્યતીત કરેલો છે. તેમની આત્મહિત તરફની વૃત્તિ અત્યંત શ્લાઘનીય હતી. તેમનો ઉપકાર પણ અપરિમિત કહી શકાય તેમ છે. એવા મહાત્માઓ જ જૈનશાસનના [illegible]રભૂત ગણાવા યોગ્ય છે.

મૂળ ગ્રથકાર શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય તો છેલ્લા બસો વર્ષ અગાઉ જ થયેલા છતાં એવા અપૂર્વ વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે અને એ મહાત્માએ એવી અપૂર્વ ગ્રથરચનાઓ કરી છે કે તેમને કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય કે તેવા અ ય મહાત્માઓની ઉપમા આપીએ તો તે પણ ઘટી શકે તેમ છે તેમના પારાવાર ઉપકારનુ સ્મરણ કરી તેનુ અનુમોદન કરવુ અને એ મહાત્માને અત કરણથી ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમની કૃતિનો સગ્રહ જાળવી રાખવા પ્રયાસ કરવો એટલુજ આપણાથી બની શકે તેમ છે

આ ગ્રથની અ ર એ મહાત્માએ એવુ અપૂર્વ રહસ્ય ગુથેલું છે કે જેને માટે છટ્ઠા પ્રબધમા ૧૯૨-૯૩-૯૪ શ્લોકમા, આ રહસ્ય જેવા તેવા પાત્રને આપવાની સ્પષ્ટપણે ના કહે છે આ શ્લોક ને તેનો અર્થ લક્ષપૂર્વક વાચવાની અત્ર ભલામણ કરવામા આવે છે

આ પુસ્તકના વેચાણથી જે દ્રવ્ય નિષ્પન્ન થશે તે દ્રવ્યની રકમના વ્યાજમાથી નીતિ અને ધર્મ સબધી બુક દરવર્ષે મારા વડિલ બધુ ત્રિભુવનદાસના નામથી અકિત કરી પ્રસિદ્ધ કરાવવાનો વિચાર છે તે સહજ નિવેદન કરૂ છુ

આ ગ્રથ અપૂર્વ રહસ્યવાળો હોવાથી અને ટીકા પણ પડિતાઈ ભરેલી હોવાથી ભાષાતર કરવામા સ્ખલના થવાનો સભવ છે તો પણ બહુજ સભાળ પૂર્વક ભાષાતર કરવામા ભાષાતર કર્ત્તાએ ધ્યાન આપ્યુ છે ભાષાતર શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ હરિભાઈ પાસે કરાવેલું છે ભાષાતર કરાવવામા, તપાસવામાં અને આ પુસ્તક છપાવવામાં લીધેલા પ્રયાસ માટે શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાનો તથા સભાના પ્રમુખ શેઠ કુવરજી આણદજીનો અત કરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે

માર્ગશિર્ષ શુદિ ૧૫
સવત્ ૧૯૭૨

નરોત્તમદાસ ભાણજી.
મુબાઈ

અનુક્રમણિકા.

॥ श्रीअध्यात्मसार भाषान्तर ॥

। टीकाकारनी पीठिका ।

जयति वीरनाथस्य देशनामृततोयधि ।
अध्यात्मशीकरैर्जन्तोर्दु कपायामयापह ॥ १ ॥

અર્થ—અધ્યાત્મરૂપી બિંદુઓવડે પ્રાણીઓના દુષ્ટ કષાયોરૂપી વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર શ્રીવીરસ્વામીનો દેશનારૂપી અમૃતનો સમુદ્ર જયવંત વર્તે છે

नौमि परोपकृन्मुख्य यशोविजयवाचकम् ।
यदध्यात्मोपदेशेन मादृशोऽजनि तद्रुचि ॥ २ ॥

અર્થ—પરોપકારી પુરૂષોને વિષે મુખ્ય વાચકવર્ય શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયને હુ નમસ્કાર (વદના) કરૂ છુ, કે જેના અધ્યાત્મશાસ્ત્રના ઉપદેશે કરીને મારા જેવા મનુષ્યને તે અધ્યાત્મને વિષે રૂચિ થઈ

नत्वा सर्वविद सर्वान् श्रुतधराश्च शारदाम् ।
क्रियतेऽध्यात्मसारोऽत्र व्याख्या गुरुप्रसादत ॥ ३ ॥

અર્થ—સર્વ સર્વજ્ઞોને, શ્રુતધરોને તથા સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીને હુ ગુરુકૃપાથી આ અધ્યાત્મસારની વ્યાખ્યા કરૂ છુ

વાચકવર્ય શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ અધ્યાત્મસાર ગ્રથમા સાત પ્રબધ અને તેના એકવીશ અધિકારો કરેલા છે તેમા પ્રથમ પ્રબધમા ચાર અધિકાર કરેલા છે તેમાના પેલા અધિકારમા ચોવીસ શ્લોકો છે તેમા ગ્રન્થની આદિમા વિઘ્નની શાન્તિને માટે મગલ કરવુ જોઈએ માટે પ્રથમના પાચ શ્લોકવડે પોતાના અભીષ્ટ દેવતાને નમસ્કાર કરવારૂપ મગલ કર્યું છે મગલ કર્યા છતા પણ ગ્રન્થનુ અભિધેય કહેવુ જોઈએ માટે એક શ્લોકવડે અભિધેયની સૂચના કરી છે અભિધેય કહ્યા છતા પણ શ્રોતાઓને સન્મુખ કરવા વાસ્તે (રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે) શાસ્ત્રનો મહિમા કહેવો જોઈએ, તેથી અઢાર શ્લોકોવડે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે મહિમાનુ વર્ણન કર્યા છતા પણ શાસ્ત્રનુ

સ્વરૂપ કહેવું જોઇએ, તેથી બીજા અધિકારમાં ઓગણત્રીશ શ્લોકોવડે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં પણ દંભનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, તેથી ત્રીજા અધિકારમાં બાવીશ શ્લોકે કરીને દંભત્યાગનું વર્ણન કર્યું છે. દંભનો ત્યાગ કરીને પણ સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઇએ, તેથી સત્તાવીશ શ્લોકોવડે ભવસ્વરૂપચિંતન નામનો ચોથો અધિકાર રચ્યો છે. (અહીં પહેલો પ્રબંધ પૂરો થાય છે).

બીજા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર કરેલા છે. તેમાં ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી છત્રીશ શ્લોકે કરીને વૈરાગ્યસંભવ નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. વૈરાગ્યવાન્ પુરૂષે વૈરાગ્યના ભેદો જાણવા જોઇએ, તેથી ચુમાલીશ શ્લોકોવડે વૈરાગ્યભેદ નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. વૈરાગ્યના ભેદ જાણ્યા પછી વૈરાગ્યનો વિષય જાણવો જોઇએ, તેથી છવીશ શ્લોકે કરીને વૈરાગ્ય વિષય નામનો ત્રીજો અધિકાર બતાવ્યો છે.

ત્રીજા પ્રબધમાં ચાર અધિકારો છે. તેમાં વૈરાગ્યનો વિષય જાણ્યા પછી મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, તેથી સત્તાવીશ શ્લોકે કરીને મમતાત્યાગ નામનો પહેલો અધિકાર કહ્યો છે. મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અઠ્ઠાવીશ શ્લોકે કરીને સમતા નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. સમતાવાળાને સત્ અનુષ્ઠાન હોય છે, તેથી ઓગણચાળીશ શ્લોકે કરીને સદનુષ્ઠાન નામનો ત્રીજો અધિકાર કહ્યો છે. સદનુષ્ઠાન કરવાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, માટે બાવીશ શ્લોકે કરીને મનશુદ્ધિ નામનો ચોથો અધિકાર કર્યો છે.

ચોથા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. મનશુદ્ધિ સમકિતવંતને જ સફળ થાય છે, માટે અઠ્ઠાવન શ્લોકે કરીને સમ્યક્ત્વ નામનો પહેલો અધિકાર કહ્યો છે. સમકિતની પ્રાપ્તિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, તેથી નવાણું શ્લોકે કરીને મિથ્યાત્વત્યાગ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. મિથ્યાત્વનો ત્યાગ પણ અસત્ આગ્રહ (કદાગ્રહ)નો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, માટે એકવીશ શ્લોકે કરીને અસદ્ગ્રહત્યાગ નામનો ત્રીજો અધિકાર કર્યો છે.

પાંચમા પ્રબધમાં ત્રણ અધિકાર છે. કદાગ્રહ ત્યાગ કરવાથી યોગને વિષે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્ર્યાશી શ્લોકે કરીને યોગાધિકાર નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. યોગને વિષે અધિકાર પામેલાઓને શુભધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ચોરાશી શ્લોકે કરીને ધ્યાન નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. ધ્યાનવાળા પુરૂષો ધ્યાનની સ્તુતિ

કરે છે, તેથી ચૌદ શ્લોકે કરીને ધ્યાનસ્તુતિ નામનો ત્રીજો અધિકાર કહ્યો છે

છઠ્ઠા પ્રબધમા બે અધિકાર છે ધ્યાનની સ્તુતિ કરનાર પુરૂષો આત્માનો (આત્મસ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે, તેથી એકસો ને પચાણુ શ્લોકે કરીને આત્મનિશ્ચય નામનો પ્રથમ અધિકાર કહ્યો છે આત્માનો નિશ્ચય થયા પછી જિનેશ્વરના મતની સ્તુતિ થાય છે, તેથી પદર શ્લોકે કરીને જિનમતસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે

સાતમા પ્રબધમા પણ બે અધિકાર છે જિનેશ્વરના મતની સ્તુતિ કરનારને અનુભવ થાય છે, તેથી તેતાલીશ શ્લોકે કરીને અનુભવ નામનો પહેલો અધિકાર કહ્યો છે અનુભવવાન સજ્જનની સ્તુતિ કરે છે, તેથી સોળ શ્લોકે કરીને સજ્જનસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર વર્ણવ્યો છે (અહીં ગ્રથ સપૂર્ણ થાય છે)

આ ઉપરના વિષયોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ શાસ્ત્ર મનુષ્યોને અત્યત ઉપકારી છે તેથી આ ગ્રથનો માત્ર શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ અત્રે કહીએ છીએ

તેમા પ્રથમ ગ્રથકાર મગલ કરે છે—

ऐन्द्रश्रेणिनत श्रीमान्नन्दतान्नाभिनन्दन ।
उद्दधार युगादौ यो जगदज्ञानपकत ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—દેવેન્દ્રોની શ્રેણીઓવડે નમસ્કાર કરાયેલા શ્રીમાન્ નાભિરાજાના પુત્ર (ઋષભદેવ સ્વામી) આનદ પામો કે જે ઋષભ સ્વામીએ યુગની આદિમા અજ્ઞાનરૂપી પકમાથી જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે ૧

ટીકાર્થ—ઇન્દ્રો એટલે સૌધર્માદિક દેવલોકના સ્વામીઓની શ્રેણીઓ-સમૂહવડે નમસ્કાર કરાયેલા, શ્રીમાન્ એટલે કેવળજ્ઞાન, અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય અને ચોત્રીશ અતિશયોરૂપી લક્ષ્મીવાળા, એવા નાભિનદન એટલે નાભિ નામના કુલકરના પુત્ર-વશના આભૂષણરૂપ ઋષભસ્વામી આનદ પામો—સમૃદ્ધિને પામો કે જે ભગવાને યુગની આદિમા એટલે પ્રથમ સમયે જગતનો-ત્રણ ભુવનને વિષે રહેલા ભવ્ય જીવોનો અજ્ઞાન એટલે કુબોધ, તે જ મલિનતાનુ કારણ હોવાથી પકસદશ-મહા કાદવ તેમાથી ઉદ્ધાર કર્યા છે ૧

श्रीशान्तिस्तान्तिभिद्भूयाद्भविना मृगलाञ्छन ।
गाव कुवलयोल्लास कुर्वते यस्य निर्मला ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—ચંદ્રસમાન શ્રીશાન્તિનાથ સ્વામી ભવ્ય પ્રાણીઓના ખેદને હરનારા થાઓ, કે જે ભગવાનની નિર્મળ વાણી કુવલયના[1] ઉલ્લાસને કરે છે. ૨

ટીકાર્થ—લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા શાન્તિનાથ નામના સોળમા તીર્થંકર મૃગના લાંછનવાળા એટલે ચન્દ્રસમાન છે. આ પ્રમાણે અભેદ રૂપકાલંકારે કરીને, શ્રીશાંતિનાથ સ્વામી અવતર્યા તે દિવસથી જ લોકોમાં મરકી વિગેરે સંતાપનો નાશ થયો, તેથી ચંદ્રની જેમ સંતાપનું હરણ કરનાર હોવાથી ચંદ્રનું સાધર્મ્ય જણાવ્યું છે અને પ્રકાશકપણાએ કરીને તો ભગવાન બહાર અને અંદર (હૃદયમાં) પ્રકાશ કરનાર હોવાથી ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક છે. તે ભગવાન ભવિ પ્રાણીઓના—ભવ એટલે મોક્ષ તે પ્રાપ્તવ્યપણાએ કરીને જેમને રહેલો છે, એવા પ્રાણીઓના ખેદને અથવા સંતાપને ભેદનાર થાઓ. જે શાંતિનાથરૂપી ચંદ્રની નિર્મળ એટલે દોષરૂપી મળના અભાવથી શુદ્ધ એવી ગો-વાણી કુવલયના—પૃથ્વીમંડળના ઉલ્લાસને કરે છે. ચંદ્રપક્ષે પણ ચંદ્રના નિર્મળ અમૃતમય ગો-કિરણો કુવલયના-કુમુદોના ઉલ્લાસને કરે છે. અર્થાત્ કિરણોએ કરીને ચંદ્રની જેમ શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાન અમૃતમય ઉપદેશના વચનોવડે કુવલયના ઉલ્લાસને કરે છે. ૨.

श्रीशैवेयं जिनं स्तौमि भुवनं यशसेव यः ।
मारुतेन मुखोत्थेन पाञ्चजन्यमपूपुरत् ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—જે ભગવાને પોતાના યશવડે ત્રિભુવનને પૂર્ણ કર્યું હોય તેમ પોતાના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુવડે પાંચજન્ય નામના શંખને પૂર્ણ કર્યો (વગાડ્યો), તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ જિનેશ્વરની હું સ્તુતિ કરૂં છું. ૩.

ટીકાર્થ—જે ભગવાને ત્રણ લોકને પોતાના યશવડે—કીર્તિના સમૂહવડે પૂર્ણ કરેલ છે તેમ મુખકમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે પાંચજન્ય નામના શ્રીકૃષ્ણના શંખને પૂર્ણ કર્યો, તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ નામના જિન-રાગાદિક આંતર શત્રુનો જય કરનાર તે ભગવાનની હું સ્તુતિ કરૂં છું. અર્થાત્ મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે શંખને એવી રીતે પૂર્ણ કર્યો, કે જેથી પોતાના યશવડે ત્રણ ભુવન પૂર્ણ થઈ ગયાં. ૩.

---

૧ પૃથ્વીરૂપ વલય-જગતના જીવો.

जीयात् फणिफणप्रान्तसक्रान्ततनुरेकदा ।
उद्धर्तुमिव विश्वानि श्रीपार्श्वो बहुरूपभाक् ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—કોઈ સમયે સર્પની ફણાના અગ્રભાગને વિષે જેના શરીરના અનેક પ્રતિબિંબો પડેલા છે, અને તેથી કરીને જાણે ત્રણ જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઘણા રૂપ ધારણ કર્યાં હોય તેવા જણાય છે તે શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ જયવંત વર્તો ૪

ટીકાર્થ—પ્રતિબિંબિત થયેલા ઘણા રૂપોને ભજનારા-ધારણ કરનારા અને શ્રી-લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા પાર્શ્વનાથ સ્વામી જયવંત વર્તો કે જે ભગવાનને એકદા કમઠ નામના અસુરે ઉપસર્ગો કર્યાં, તે વખતે પ્રભુપરની ભક્તિને લીધે તેમના ઉપસર્ગોનું નિવારણ કરવા સર્પરૂપે આવેલા ધરણેન્દ્રે પ્રભુના મસ્તકપર છત્રને આકારે પોતાની ફણાઓ ધારણ કરી, તે ફણાઓના અગ્રભાગમાં ભગવાનના શરીરના પ્રતિબિંબો પડ્યા તેથી જાણે ત્રણ જગતના જંતુઓનો આ સંસારથી ઉદ્ધાર કરવા માટે તેમણે બહુ રૂપ ધારણ કર્યાં હોય તેવા તે (ભગવાન) જણાતા હતા ૪

जगदानन्दन स्वामी जयति ज्ञातनन्दन ।
उपजीवन्ति यद्वाचमद्यापि विबुधा सुधाम् ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—વિબુધો જેની વાણીરૂપી સુધા (અમૃત)નું હજુ સુધી સેવન કરે છે, એવા અને જગતને આનંદ ઉત્પન્ન કરનારા સિદ્ધાર્થ રાજાના પુત્ર શ્રીમહાવીર સ્વામી જયવંત વર્તે છે ૫

ટીકાર્થ—જ્ઞાતનંદન—જ્ઞાત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અથવા પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાર્થ રાજાના પુત્ર, સ્વામી એટલે ઐશ્વર્યને ભજનાર અર્થાત્ સમગ્ર પ્રાણીઓના નાયક, જયવંત વર્તે છે—સર્વથી અવિકપણે વર્તે છે તે સ્વામી કેવા છે? તે કહે છે—જગત્ એટલે ત્રણ ભુવનમાં વર્તનારા ભવ્ય પ્રાણીસમૂહને આનંદ પમાડનાર એટલે યથાસ્થિત સમગ્ર વસ્તુઓના સ્વરૂપને દેખાડવાથી અને સમગ્ર સંશયોનો નાશ કરવાથી હર્ષ આપનાર, તથા જેની વાણીરૂપી અમૃતનો વિબુધો-દેવતાઓ અથવા નિપુણ પંડિતો પણ હજુ સુધી ઉપજીવિકાપણે આશ્રય કરે છે ૫

एतानन्यानपि जिनान्नमस्कृत्य गुरूनपि ।
अध्यात्मसारमधुना प्रकटीकर्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—આ ઉપર કહેલા અને બીજા પણ તીર્થંકરોને તથા ગુરૂઓને નમસ્કાર કરીને હું હવે અધ્યાત્મસારને પ્રકટ કરવા ઉદ્યમવંત થાઉં છું. ૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા ઋષભસ્વામી વિગેરે અને બીજા અજિતનાથ વિગેરે તીર્થંકરોને પણ નમસ્કાર કરીને તથા ધર્મોપદેશાદિક આપનાર ગુરૂઓને પણ નમસ્કાર કરીને, હવે અધ્યાત્મસાર-આત્માનો અધિકાર કરીને-આશ્રય કરીને જે થાય તે અધ્યાત્મ કહીએ. એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું અને નિદિધ્યાસન કરવું વિગેરે. તે અધ્યાત્મના સારને એટલે પરમાર્થને પ્રકટ કરવા માટે હું ઉદ્યમવંત થાઉં છું. આ શ્લોકવડે અભિધેયનું સૂચન કર્યું છે. તે અભિધેય એટલે કહેવાને આરંભ કરેલું અધ્યાત્મ, સારરૂપ છે.

આ ગ્રંથનો સંબંધ અને પ્રયોજન-બંને વાનાં બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ પોતાની મેળે જાણી લેવાં. ૬.

નમસ્કાર કર્યા પછી સૂચન કરેલા અભિધેયને જ શાસ્ત્રનો મહિમા કહેવાવડે પ્રગટ કરી બતાવે છે.—

शास्त्रात्परिचितां सम्यक् संप्रदायाच्च धीमताम् ।
इहानुभवयोगाच्च प्रक्रियां कामपि ब्रुवे ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—આ ગ્રન્થને વિષે શાસ્ત્રથી, પંડીતોના સંપ્રદાયથી અને અનુભવના યોગથી સારી રીતે પરિચિત થયેલી કોઈક અનિર્વચનીય એવી પ્રક્રિયાને હું કહું છું. (કહીશ). ૭.

ટીકાર્થ—અહીં-અધ્યાત્મસાર કહેવાના વિષયમાં કોઈક અનિર્વચનીય એટલે અત્યંત અદ્દ્ભુત વિવિધ અધિકારરૂપ પ્રક્રિયાને એટલે પ્રકરણને હું કહું છું. તે પ્રક્રિયા કેવી છે? તે કહે છે—સારી રીતે એટલે પ્રશસ્ત વિધિએ કરીને અથવા સદ્દગુરુના યોગે કરીને પરિચિત થયેલી એટલે વારવાર સેવન કરેલી. શાથી પરિચિત થયેલી? તે જાણવાની અપેક્ષા રહેવાથી કહે છે કે, શાસ્ત્રથી એટલે શિક્ષા કરનાર અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિક મુક્તિમાર્ગને કહેનાર જિનાગમથી, તથા ધીમાન્ એટલે અતિ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાન્ એવા શ્રીહરિભદ્રાદિક પૂર્વસૂરિઓના સંપ્રદાયથી એટલે અવિચ્છિન્ન ચાલી આવતી પરંપરાથી થયેલા ગુરુઓના આમ્નાયથી, તથા અનુભવના યોગથી-અનુભવ એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનું શ્રવણ કર્યા પછી વિચારવડે યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનારૂં પરિપક્વ જ્ઞાન, તેના અનુભવના યોગથી-પ્રાપ્તિથી પરિચિત થયેલી એવી પ્રક્રિયા હું કહું છું. ૭.

ના માટે અને કોની જેમ તમે આ પ્રયત્ન કરો છો? એવી કોઈ શંકા કરે તે ઉપર કહે છે કે—

योगिना प्रीतये पद्यमध्यात्मरसपेशलम् ।
भोगिना भामिनीगीत संगीतकमय यथा ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—જેમ વાદ્યનૃત્યવાળુ સ્ત્રીઓનુ ગાયન ભોગી પુરૂષોની પ્રીતિ માટે થાય છે, તેમ અધ્યાત્મરસે કરીને મનોહર એવુ પદ્ય યોગીજનોની પ્રીતિ માટે થાય છે (તેથી હુ બનાવુ છુ) ૮

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે રહેલા રસે કરીને મનોહર એટલે કોમળ એવુ પદ્ય એટલે શ્લોકની રચનાવાળુ શાસ્ત્ર યોગીઓની એટલે મોક્ષના સાધક જ્ઞાનાદિક વ્યાપારવાળા યતિઓની પ્રીતિને માટે થાય છે તેપર દૃષ્ટાંત કહે છે કે—જેમ વાદ્ય નૃત્ય સહિત સ્ત્રીઓનુ ગીત-ગાયન કામને ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી ભોગી જનોની એટલે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા લુબ્ધ થયેલા જનોની પ્રીતિ માટે થાય છે, તે જ પ્રમાણે આ ગ્રન્થ પણ યોગીઓની પ્રીતિ માટે થશે એમ માનીને હુ તેની વ્યાખ્યા કરૂ છુ

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વૈરાગ્યમય હોવાથી તેમા રૂક્ષ (લૂખો) ભાવ હોય છે તેથી તેમા સર્વથા સુખનો અભાવ જ જણાય છે તો પછી પ્રીતિને માટે તો ક્યાથી જ થાય? આવી શંકાનુ સમાધાન કરે છે—

कान्ताधरसुधास्वादाद्यूना यज्जायते सुखम् ।
बिन्दु पार्श्वे तदध्यात्मशास्त्रास्वादसुखोदधे ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—યુવાન પુરૂષોને સ્ત્રીના અધરામૃતના આસ્વાદથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આસ્વાદથી થયેલા સુખ સાગર પાસે એક બિંદુ સમાન જ છે ૯

ટીકાર્થ—યુવાન પુરૂષોને સ્ત્રીના અધર એટલે ઓષ્ઠને વિષે ભોગીજનોએ માનેલા અમૃતના આસ્વાદથી એટલે વારવાર ચુંબન ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિરૂપી અમૃત રસના સ્વાદથી જેટલુ સાતારૂપ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે તેઓ તે આસ્વાદમા પોતાની બુદ્ધિથી જે સુખ માને છે, તે સુખ અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રના આસ્વાદથી એટલે તે શાસ્ત્રમા કહેલા ભાવાર્થનુ વારવાર નિરતર ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલુ જે પરમાનદમા વિલાસ કરવારૂપ સુખ, તે (સુખ) અતિ પ્રચુર હોવાથી, ચિરકાળ સ્થાયી હોવાથી અને નદ્યાદિકની અપેક્ષા

વિના જ સ્વાધીન હોવાથી સમુદ્રરૂપ છે. તેવા સુખસાગરની પાસે એક બિંદુ એટલે જળકણના જેવું છે. કેમકે તે (કામસુખ) અલ્પકાલ સ્થાયી, પરાધીન અને દુર્ગતિનું બીજ–દુર્ગતિના કારણભૂત છે. ૯.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ વિશેષ સમર્થન કરે છે.—

अध्यात्मशास्त्रसंभूतसंतोषसुखशालिनः ।
गणयन्ति न राजानं न श्रीदं नापि वासवम् ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતોષરૂપી સુખવડે શોભતા યોગીજનો, કુબેરને તથા ઇન્દ્રને પણ (પોતાથી વધારે સુખી) ગણતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનું પઠન પાઠનાદિક કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંતોષ એટલે લોભના નિરાસે કરીને પ્રાપ્ત થયેલું નિરભિલાષપણું, તે રૂપી સુખવડે–મનની સ્થિરતાવડે શોભનારા યોગીશ્વરો ઐશ્વર્ય અને કાંચનાદિક ઋદ્ધિવાળા રાજાને પણ સુખી ગણતા નથી. કેમકે રાજાઓનું ચિત્ત હંમેશાં અનેક કાર્યની ચિન્તાથી તથા શત્રુ વિગેરેના ભયથી વ્યાકુલ હોવાને લીધે સંતાપયુક્ત હોય છે. તથા શ્રી–લક્ષ્મીને આપનાર ધનદને–કુબેરને પણ સુખી માનતા નથી. કેમકે કુબેર પણ પોતાના નિયંતા (ઇંદ્ર)ને આધીન છે. પરતંત્ર છે. તથા વસુઓ (દેવો) જેને વશ થયેલા એવા વાસવ (ઇંદ્ર)ને પણ સુખી ગણતા નથી. કેમકે તે રાગાદિકવડે સહજ સુખનો નાશ થવાથી વિષયાતુર રહે છે. માટે સંતોષી પ્રાણીઓને જ સુખ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને સંતોષ અધ્યાત્મીઓને વિષેજ રહે છે, તેથી અધ્યાત્મ જ સુખનું મૂલ કારણ છે. ૧૦.

વિદ્યાવાન્ માણસ પણ જો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત હોય, તો તે પંડિત કહેવાતો નથી, તે કહે છે.—

यः किलाशिक्षिताध्यात्मशास्त्रः पांडित्यमिच्छति ।
उत्क्षिपत्यंगुलीं पंगुः स स्वर्द्रुफललिप्सया ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના જ પંડિતાઈને ઇચ્છે છે, તે જેમ પંગુ પુરૂષ કલ્પવૃક્ષના ફળને પામવાની ઇચ્છાએ કરીને પોતાની અંગુલીને ઉંચી કરે તેના જેવું છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—કોઈ પણ માણસ કે જેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી, એવો છતાં પાંડિત્યને–બુદ્ધિમાનપણાને (નિપુણતાને) ઇચ્છે છે. તેને કેવો જાણવો ? તે કહે છે–જેમ કોઈ પંગુ–ચરણરહિત પુરૂષ

દેવલોકમા ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષ (કલ્પવૃક્ષ)ના ફળને પામવાની (લેવાની) ઈચ્છાએ કરીને પોતાના હસ્તની આગળી ઉચી કરે તેવો જાણવો પૃથ્વીપર રહેલો પશુ સ્વર્ગલોકમા રહેલા કલ્પવૃક્ષના ફળની લાલસાએ કરીને આગળી ઉંચી કરે તેથી તેને જેમ તેના ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી રહિત પુરૂષને અનુભવના અભાવને લીધે પાડિત્યરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી ૧૧

અધ્યાત્મી પુરૂષ દુર્જય એના દભનો પણ જય કરી શકે છે, તે કહે છે -

दम्भपर्वतदम्भोलि सौहार्दाम्बुधिचन्द्रमा ।
अध्यात्मशास्त्रमुत्तालमोहजालवनानल ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દભરૂપી પર્વતને વજ્ર સમાન છે, મિત્રતારૂપી સમુદ્રને ચદ્રમા સમાન છે, અને ઉત્કટ મોહરૂપી વશજાળને દાવાગ્નિ સમાન છે ૧૨

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કપટરૂપી પર્વત એટલે શિલાસમૂહનો નાશ કરવામા વજ્ર સમાન છે તથા સર્વે જીવો પરના મૈત્રીભાવરૂપી સમુદ્રના તરગોની વૃદ્ધિ કરવામા ચદ્ર સમાન છે અર્થાત્ નિર્દભપણાથી (નિષ્કપટપણાથી) મિત્રતારૂપ સાગર વૃદ્ધિ પામે જ છે તથા અત્યત ઉત્કટ એટલે દુર્ભેદ્ય એવા મોહ એટલે મિથ્યાત્વ, કષાય અને વેદાદિકના ઉદયના પરિણામરૂપ વશજાળને-વાસના સમૂહને ભસ્મ કરવામા દાવાનળ સમાન છે, કેમકે અધ્યાત્મ જ્ઞાન મોહનો નાશ કરે છે ૧૨

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સુરાજ્યમા સર્વત્ર સમતા રહેલી છે, તે દેખાડે છે -

अध्वा धर्मस्य सुस्थ स्यात् पापचौर पलायते ।
अध्यात्मशास्त्रसौराज्ये न स्यात् कश्चिदुपप्लव ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી સુરાજ્યને વિષે ધર્મનો માર્ગ સુગમ હોય છે, પાપરૂપી ચોર પલાયન કરી જાય છે, અને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થતો નથી ૧૩

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી સારા રાજ્યને વિષે એટલે અધ્યાત્મસહિત વ્રતાદિકનુ પાલન કરવાને વિષે અર્થાત્ ન્યાયવાન એવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રને મુખ્ય કરવાથી મોક્ષસાધક રત્નત્રયી રૂપ ધર્મનો માર્ગ સુખે સચરવા લાયક થાય છે, એટલે સુખેથી ગમન કરવા લાયક થાય છે તથા પાપ એટલે રૌદ્રધ્યાન અને મૃષાદિક અશુભ કર્મ તદ્રૂપ ચોર પલાયન કરી જાય છે-નાસી જાય છે, કેમકે અધ્યાત્મીઓ પ્રાયે પાપ

કર્મ કરતા જ નથી. તથા કોઈ પણ જાતનો ઉપપ્લવ એટલે ધર્મને બાધ કરનાર દંભાદિકનો ઉપદ્રવ થતો નથી. અર્થાત્ અધ્યાત્મીઓ ધર્મને બાધા કરે તેવું કાર્ય કરતા જ નથી. ૧૩.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી કષાય અને વિષયાદિકથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશો પણ હોતા નથી, તે બતાવે છે.—

येषामध्यात्मशास्त्रार्थतत्त्वं परिणतं हृदि ।
कषायविषयावेशक्लेशस्तेषां न कर्हिचित् ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—જેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનું તત્ત્વ પરિણમ્યું છે, તેમને કદાપિ કષાય અને વિષયોના આવેશનો ક્લેશ થતો જ નથી. ૧૪.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અર્થ—ભાવાર્થ એટલે જીવને તજવા યોગ્ય કષાયનો ત્યાગ, યોગનું ગ્રહણ અને લેશ્યાદિકનું જાણપણું વિગેરે હેયજ્ઞેયાદિ વિભાગના બોધનું સ્વરૂપ-તદ્રૂપ અર્થનું તત્ત્વ એટલે પરમાર્થ જ્ઞાન જે ભવ્ય જીવોના મનને વિષે પરિણમ્યુ છે એટલે મોહાદિકની વિધુરતાના ત્યાગે કરીને ઐક્યતાને પામ્યું છે, તે ઉત્તમ પુરૂષોને ક્રોધાદિક કષાયો અને શબ્દાદિક વિષયોના આવેશે કરીને એટલે વારંવાર ઉદય આવવાવડે કરીને થતી પરાધીનતા કદાપિ થતી નથી, કેમકે તેઓ મન અને ઇન્દ્રિયોને પોતાના કબજામાં રાખે છે. ૧૪.

અધ્યાત્મના જ્ઞાન રહિત પુરૂષો કામદેવની વિટંબણાને પામે છે, તે કહે છે.—

निर्दयः कामचंडालः पंडितानपि पीडयेत् ।
यदि नाध्यात्मशास्त्रार्थबोधयोधकृपा भवेत् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—જો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનરૂપી સુભટની કૃપા ન હોય તો નિર્દય એવો કામરૂપી ચંડાળ પંડિતોને પણ પીડા કરી શકે છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ એટલે જ્ઞાન અથવા વિવેક, તેરૂપી યોદ્ધાની—શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ એવા સુભટની કૃપા-પ્રસન્નતા જો ન થઈ હોય, તો નિર્દય-કરૂણા રહિત (કામદેવ પ્રાયે પુત્રાદિક સર્વનો ઘાત કરનાર હોવાથી નિર્દય જ છે.) એવો કામચંડાળ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી ચંડાળ, પંડિતોને પણ-વેદ, વ્યાકરણ, ન્યાયાદિક શાસ્ત્રના ભણેલાઓને પણ પીડે છે, તો પછી બીજાઓને પીડે તેમાં તો શું કહેવું? અહીં કામદેવને અતિક્રોધી ક્રૂર અને નીચગામી હોવાથી ચંડાળની ઉપમા આપી છે. ૧૫.

અધ્યાત્મના બળથી તૃષ્ણાનો જય સુખે થઈ શકે છે, તે બતાવે છે -

विषवल्लीसमां तृष्णां वर्धमानां मनोवने ।
अध्यात्मशास्त्रदात्रेण च्छिन्दन्ति परमर्षय ॥ १६ ॥

મૂલાર્થ—પરમ ઋષિઓ મનરૂપી વનને વિષે વૃદ્ધિ પામતી વિષલતાના જેવી તૃષ્ણાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી દાત્ર (દાતરડા)વડે કાપી નાખે છે ૧૬

ટીકાર્થ—પ્રાણનો વિયોગ કરે તેને વિષ કહીએ, તેની લતા સમાન તૃષ્ણા છે તે ઘણા મરણો ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને વિષલતાની સમાનતા યોગ્ય છે મનરૂપી વનમા એટલે ગભીર, વિસ્તીર્ણ અને દુર્લંઘ્ય હોવાથી મનરૂપી અરણ્યમા વૃદ્ધિ પામતી એવી તે તૃષ્ણારૂપી વિષલતાને પરમ ઋષિઓ-ઉત્તમ મુનીશ્વરો અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી તૃણ છેદનાર શસ્ત્ર (દાતરડા)વડે છેદી નાખે છે, કેમકે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તૃષ્ણાના (સર્વ) દોષને દેખાડનાર છે ૧૬

હવે અધ્યાત્મશાસ્ત્રની કલિયુગમા દુર્લભતા દેખાડે છે

वने वेश्म धन दौ स्थ्ये तेजो ध्वान्ते जल मरौ ।
दुरापमाप्यते धन्यै कलावध्यात्मवाङ्मयम् ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—વનને વિષે ઘરની જેમ, દારિદ્ર્યને વિષે ધનની જેમ, અધકારને વિષે તેજ (પ્રકાશ)ની જેમ અને મરૂદેશને વિષે જળની જેમ આ કલિયુગને વિષે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દુર્લભ છે છતા પણ તેને ભાગ્યવત પુરૂષો કલિયુગમા પણ પામે છે ૧૭

ટીકાર્થ—જીવોને અતિ ક્લેશકારક હોવાથી આ પાચમો આરો, તે જ કલિયુગ સમજવો તેમા અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન કરનારૂ શાસ્ત્ર દુ ખે કરીને પામી શકાય તેમ છે, તો પણ તેને ભાગ્યવત પુરૂષો પામે છે કોની જેમ? તે બતાવે છે નિર્જન અરણ્યમા ઘરની જેમ, દરિદ્રપણામા ધનના ભડારની જેમ, અન્ધકારમા પ્રકાશની જેમ અને મરૂદેશમા જળની જેમ અર્થાત્ જેમ આ બધી દુર્લભ વસ્તુઓ ભાગ્ય વશથી તેવે સ્થાનકે ને તેવી સ્થિતિમા મળી આવે છે, તેમ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર પણ ભાગ્યને યોગે આ કલિયુગમા પણ ભાગ્યશાળીને મળી આવે છે ૧૭

અધ્યાત્મના જ્ઞાન વિના બીજા શાસ્ત્રોનુ પઠનાદિક માત્ર કષ્ટરૂપી ફળને જ દેનારૂ થાય છે તે બતાવે છે—

वेदान्यशास्त्रवित् क्लेशं रसमध्यात्मशास्त्रवित् ।
भाग्यभृद्भोगमाप्नोति वहते चन्दनं खरः ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—વેદ વિગેરે અન્ય શાસ્ત્રોને ભણનાર પુરૂષ માત્ર ક્લેશને જ અનુભવે છે, તેના રસને તો અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ જ અનુભવે છે. જેમ ગર્દભ તો ચન્દનના ભારનેજ માત્ર વહન કરે છે, પણ તેના સુગંધરૂપી ભોગને ભાગ્યવાન પુરૂષ પામે છે. ૧૮.

ટીકાર્થ—ઋગ્વેદાદિક વેદો અને સાંખ્ય, મીમાંસાદિક બીજાં શાસ્ત્રો, તેને જાણનાર પુરૂષ તે તે શાસ્ત્રના અધ્યયનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા માત્ર ક્લેશને—ખેદને જ પામે છે. અર્થાત્ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી વ્યતિરિક્ત બીજાં વેદ તથા સાંખ્ય મીમાંસાદિક શાસ્ત્રોને જાણનાર પુરૂષ તો માત્ર ક્લેશને જ અનુભવે છે, પણ તે (શાસ્ત્ર)ના રસના આસ્વાદને અનુભવતો નથી; પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ તો તેમાં કહેલા હેય પદાર્થના ત્યાગવડે અને ઉપાદેય પદાર્થના સ્વીકારવડે યથાસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપને જાણવાથી સ્વર્ગ અને મોક્ષના ફળભૂત પરમાનંદ રસને પામે છે, અથવા અનુભવે છે. દૃષ્ટાંત કહે છે. ખર (ગધેડો) મલયાચળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચંદનનાં કાષ્ઠને પોતાની પીઠપર વહન કરે છે, પણ તેની સુગંધના સ્વાદને લઈ શકતો નથી; અને ભાગ્યવાન પુરૂષ તો તેના સુગંધાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા આસ્વાદને લઈ શકે છે-મેળવે છે. ૧૮.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ સહજ વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવી શકે છે, તે કહે છે.—

भुजास्फालनहस्तास्यविकाराभिनयाः परे ।
अध्यात्मशास्त्रविज्ञास्तु वदन्त्यविकृतेक्षणाः ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—બીજાઓ (સાંખ્યાદિકો) ભુજાના આસ્ફાલન અને હસ્ત તથા મુખના વિકારનો અભિનય કરીને બોલે છે અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જાણનારાઓ તો નેત્રના પણ વિકાર રહિત બોલે છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—બીજાઓ એટલે સાંખ્યાદિક શાસ્ત્રના જાણનારાઓ બાહુદંડનું આસ્ફાલન એટલે આમતેમ ચળાવવું અને હસ્ત તથા મુખના વિકાર એટલે સ્વાભાવિકરૂપને બીજે પ્રકારે બતાવવારૂપ અભિનયો એટલે દૃષ્ટ પદાર્થના આકારને જણાવનારી શરીરની ચેષ્ટાઓ, તેને કરનારા હોય છે. તેમ કરવાથી પણ તેમનું વચન શ્રોતાના ચિત્તમાં રસ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનારાઓ તો જેમનાં નેત્ર પણ વિકારને-વિરૂપતાને પામ્યાં નથી તેવી રીતે એટલે પોતાના સ્વા-

ભાવિકરૂપમા જ રહ્યા છતા બોલે છે, તો પણ તેમનુ વચન શ્રોતાના ચિત્તમા પરમાનદ રસને ઉત્પન્ન કરે છે ૧૯

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા પ્રવેશ કરવાથી ગુણરૂપી રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બતાવે છે—

अध्यात्मशास्त्रहेमाद्रिमथितादागमोदधेः ।
भूयासि गुणरत्नानि प्राप्यन्ते विबुधैर्न किम् ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી હેમાદ્રિપર્વતવડે મથન કરેલા આગમરૂપી સમુદ્રમાથી શુ પડિતોએ ઘણા ગુણરત્નોને પ્રાપ્ત નથી કર્યાં? અર્થાત્ પ્રાપ્ત કર્યાં છે જ ૨૦

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી હેમાદ્રિ એટલે મેરૂપર્વતવડે મથન કરેલા—વલોવેલા સિદ્ધાન્તરૂપી સમુદ્રમાથી સમ્યગ્દર્શનાદિક અથવા નિસ્પૃહત્વાદિક ઘણા ગુણરત્નોને (ગુણજાતિને વિષે સમ્યગ્દર્શનાદિકનુ પ્રધાનપણુ હોવાથી રત્ન જેવા રત્નોને) મોટા પડિત પુરૂષોએ શુ નથી પ્રાપ્ત કર્યાં? પ્રાપ્ત કર્યાં છે જ ૨૦

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો રસ અવધિ રહિત છે તે બતાવે છે—

रसो भोगावधि कामे सद्भक्ष्ये भोजनावधि ।
अध्यात्मशास्त्रसेवायामसौ निरवधि पुन ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—મૈથુનને વિષે ભોગના અવધિ સુધી રસ રહેલો છે, તથા ઉત્તમ ભોજનને વિષે ભોજન કર્યાં સુધી રસ રહેલો છે, પરતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની સેવામા જે રસ છે તે રસ તો અવધિ વિનાનો છે ૨૧

ટીકાર્થ—કામને વિષે-મૈથુન સેવાને વિષે રસ-સુખ, પ્રીતિ વિગેરે વડે મનનો આનદ તે ભોગાવધિ એટલે મૈથુનસેવા કરે ત્યાસુધી જ હોય છે તથા મોદક, પાયસ વિગેરે ઉત્તમ મિષ્ટાન્નને વિષે જમનાપર્યત (જમે તેટલીવાર જ) રસ રહે છે પરતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનુ સેવન એટલે ભણવુ, વિચારવુ, અને પુન પુન સ્મરણ કરવુ એથી ઉત્પન્ન થયેલો સહજાનદરૂપી રસ તો અવધિ વિનાનો એટલે કાળના નિયમ (અવધિ) રહિત રહે છે અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિકનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન આપનાર હોવાથી સાદિ અનત ભાગે હોય છે ૨૧

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના દૃષ્ટિશોધકત્વ ગુણને કહે છે—

कुतर्कग्रन्थसर्वस्वगर्वज्वरविकारिणी ।
एति दृग् निर्मलीभावमध्यात्मग्रन्थभेषजात् ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—કુતર્કગ્રન્થના સર્વસ્વે કરીને ઉત્પન્ન થયેલા ગર્વરૂપી જ્વર

રથી વિકારવાળી થયેલી દૃષ્ટિ અધ્યાત્મગ્રન્થરૂપી ઔષધથી નિર્મળપણાને પામે છે-શુદ્ધ થાય છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—કુ-કુત્સિત એટલે દોષપણાએ કરીને દુષ્ટ એવા તર્ક એટલે શ્રુત, ન્યાય અથવા વિચાર જેને વિષે છે એવા ગ્રન્થોનું સર્વસ્વ એટલે સર્વ અર્થના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધની પ્રાપ્તિરૂપ ધન, તેણે કરીને ઉત્પન્ન થયેલા ગર્વ (વિદ્યામદ)રૂપી જ્વર (દૃષ્ટિને સંતાપ કરનાર રોગ)વડે કરીને વિકારવાળી એટલે ઘેઘૂર થયેલી દૃષ્ટિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કહેલા ભાવરૂપી અંજન આંજવાથી (તેનો અભ્યાસ કરવાથી) નિર્મળપણાને—નિર્વિકારપણાને પામે છે, કેમકે તે શાસ્ત્ર મદનો નાશ કરનાર છે. ૨૨.

અધ્યાત્મના બોધ વિના શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ સંસારને વધારનાર છે, તે બતાવે છે.—

धनिनां पुत्रदारादि यथा संसारवृद्धये ।
तथा पांडित्यदृप्तानां शास्त्रमध्यात्मवर्जितम् ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ધનિકોને પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સંસારની વૃદ્ધિ માટે છે, તેમ પંડિતાઈથી ગર્વિષ્ઠ થયેલાને પણ અધ્યાત્મ રહિત એવું શાસ્ત્ર સંસારની વૃદ્ધિ માટે જ છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—ધનવાનને—ગૃહીને જેમ મમત્વાદિકે કરીને પુત્ર અને સ્ત્રી વિગેરે તથા આદિ શબ્દે કરીને ધન અને ચતુષ્પદાદિક પરિગ્રહ જન્મમરણાદિક આપવાવડે કરીને ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપ સંસારની વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તેમ પંડિતાઈથી ગર્વિષ્ઠ થયેલાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના બોધથી રહિત એવાં ઘણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પણ સંસારની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે. ૨૩.

હવે (અધ્યાત્મશાસ્ત્રના માહાત્મ્યનો) ઉપસંહાર કરે છે.—

अध्येतव्यं तदध्यात्मशास्त्रं भाव्यं पुनः पुनः ।
अनुष्ठेयस्तदर्थश्च देयो योग्यस्य कस्यचित् ॥ २४ ॥

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે (મુમુક્ષુએ) અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વારંવાર તે સંબંધી વિચાર કરવો, તેમાં કહેલા અર્થોનું અનુષ્ઠાન કરવું, અને કોઈ પણ યોગ્ય પ્રાણીને તેનો અર્થ આપવો-શીખવવો. ૨૪.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓને લઈને-જાણીને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મુમુક્ષુએ અભ્યાસ કરવો, તેમાં કહેલા ભાવોનો વારં-

વાર વિચાર કરવો, તેમા કહેલા વિધિવ્યવહારનુ આચરણ કરવુ, અને તે વિધિ કોઈ યોગ્ય પ્રાણીને આપવો-કહેવો અર્થાત્ બતાવવો ૨૪

॥ इत्यध्यात्मसारमाहात्म्याधिकार ॥ १ ॥

આ પ્રમાણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનુ માહાત્મ્ય સાભળીને તે શાસ્ત્રના જિજ્ઞાસુ શિષ્યે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો —

भगवन् किं तदध्यात्म यदित्थमुपवर्ण्यते ।
शृणु वत्स यथाशास्त्रं वर्णयामि पुरस्तव ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—હે ભગવન્ ! તે અધ્યાત્મ શી ચીજ છે કે જેનું આપ આ પ્રમાણે વર્ણન કરો છો ? ગુરુ કહે છે—હે વત્સ ! સાભળ, હુ તારી પાસે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનુ વર્ણન કરુ છુ ૨૫

ટીકાર્થ—"ભગવાન્ એટલે જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિક ઐશ્વર્યવાન્ એવા હે પૂજ્ય ! આપે પૂર્વ જેનુ વર્ણન કર્યું તે અધ્યાત્મ શુ કોઈ પદાર્થ છે ? કે કોઈ ભાવ છે ? કે કોઈ ક્રિયા છે ? અને તે કેવા પ્રકારનુ છે ? કે જે અધ્યાત્મનુ આપ આ પ્રકારે હમણા જ આશ્ચર્યકારક વર્ણન કરો છો ?" આ પ્રમાણે શિષ્યના પ્રશ્નને સાભળીને ગુરુ જવાબ આપે છે કે-"હે વત્સ-શિષ્ય ! તુ સાવધાન થઈને સાભળ, તારી પાસે શાસ્ત્રની મર્યાદાને ઉલ્લઘન કર્યા વિના એટલે સિદ્ધાન્તને અનુસારે વિસ્તારથી હુ તેનુ સ્વરૂપ બતાવુ છુ" ૨૫

પ્રતિજ્ઞા કરેલા વચનને જ કહે છે —

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।
प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्म जगुर्जिना ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—મોહનીય કર્મના સામર્થ્યથી રહિત થયેલા મનુષ્યોની આત્માને આશ્રીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તેને તીર્થંકરો અધ્યાત્મ કહે છે ૨૬

ટીકાર્થ—જેમનુ મોહનીયકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામરૂપ મિથ્યાત્વ સામર્થ્ય નિવૃત્ત થયુ છે, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિકની પ્રાપ્તિથી મોહનીયકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામનુ સામર્થ્ય એટલે ભોગાશસા, સ્પૃહાદિક મોહ અથવા યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ અથવા અજ્ઞાન જેઓનુ મદ થયુ છે એવા પુરુષોની આત્માના સહજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો આશ્રય કરીને શુદ્ધ-નિર્દોષ એટલે સર્વજ્ઞના વચનને અનુસરતી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાપૂર્વક જે ક્રિયા એટલે વ્રત નિયમનુ પાલન,

દેવગુરૂનું વંદન, આવશ્યક, તપસ્યા અને દાનાદિક કર્મ પ્રવર્તે છે એટલે તેવા ભવ્ય પુરૂષે તેવી ક્રિયા પ્રકર્ષે કરીને જ્ઞાનપૂર્વક કરાતી જોવામાં આવે છે, તેને જ એટલે આત્મશુદ્ધિને અનુસરતા પૂર્વોક્ત ક્રિયાજ્ઞાનરૂપ શુભ પરિણામને જ જિનેશ્વરો અધ્યાત્મ કહે છે. ૨૬.

તે અધ્યાત્મની જ સ્પષ્ટતા કરે છે—

सामायिकं यथा सर्वचारित्रेष्वनुवृत्तिमत् ।
अध्यात्मं सर्वयोगेषु तथाऽनुगतमिष्यते ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સર્વ ચારિત્રોને વિષે સામાયિકની અનુવૃત્તિ છે, તેમ સર્વ યોગોને વિષે અધ્યાત્મની અનુવૃત્તિ ઇચ્છાય છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! જેમ સામાયિક નામનું ચારિત્ર સર્વ ચારિત્રોને વિષે એટલે છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત નામના ચારિત્રોને વિષે અનુવૃત્તિમાન—યુક્ત છે. અર્થાત્ સામાયિક વિના સર્વ ચારિત્રો અચારિત્ર છે, તે જ પ્રકારે અધ્યાત્મ એટલે પૂર્વોક્ત શુદ્ધ પરિણામના પ્રકારવાળું અન્તઃકરણ સર્વ યોગોને વિષે એટલે મોક્ષસાધક જ્ઞાન ક્રિયાના સર્વ વ્યાપારોને વિષે અનુગત-સંયુક્ત એવું જ તીર્થંકરાદિકો ઇચ્છે છે. તે અધ્યાત્મ વિના કોઈ પણ ધર્મક્રિયા મોક્ષસાધક થતી નથી. ૨૭.

પૂર્વોક્તનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

अपुनर्बन्धकाद्यावद्गुणस्थानं चतुर्दशम् ।
क्रमशुद्धिमती तावत् क्रियाध्यात्ममयी मता ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—અપુનર્બંધકનામના ચોથા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી અનુક્રમે શુદ્ધિવાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મમયી જ માનેલી છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—જે (પ્રાણી) ફરીથી તીવ્ર પરિણામવડે પાપકર્મ ન બાંધે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે, મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયના અભાવને લીધે તીવ્ર પાપકર્મનો પરિણામ ન હોવાથી ચોથું ગુણસ્થાનક અપુનર્બંધક કહેવાય છે. તે વિષે કહ્યું છે કે—" જે (પ્રાણી) પ્રાયે તીવ્ર પરિણામ ન કરે, ઘોર સંસારને બહુ ન માને અને સર્વત્ર ઉચિત સ્થિતિનું સેવન કરે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે." આ પ્રમાણેના લક્ષણવાળા ચોથા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને અયોગીકેવળી નામના ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી ભવ્ય મુમુક્ષુ જીવોએ કરાતી જે ક્રમશુદ્ધિવાળી ક્રિયા પ્રવર્તે છે. એટલે જેમ જેમ કષાયની હાનિ થાય તેમ તેમ શુભ, શુભ-

તર અને શુભતમ પરિણામે કરીને, જ્ઞાનની વિમળતાએ કરીને, વિધિ-(ક્રિયા)ને બહુ માનવાવડે કરીને અને ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકના આરોહણે કરીને ક્રમે ક્રમે વિશેષ શુદ્ધતાવાળી—ઉજ્જ્વળ એટલે વધતા શુભ પરિણામના ઉત્કર્ષવાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે સર્વ ક્રિયા અધ્યાત્મમયી-અધ્યાત્મરૂપ જિનેશ્વરોએ માનેલી—કહેલી છે, કેમકે તે સર્વ ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપ જ છે ૨૮

અધ્યાત્મક્રિયાની પ્રતિપક્ષી ક્રિયાનુ સ્વરૂપ કહે છે—

आहारोपधिपूजर्द्धिगौरवप्रतिबन्धत ।
भवाभिनन्दी या कुर्यात् क्रिया साऽध्यात्मवैरिणी ॥२९॥

મૂલાર્થ—આહાર, ઉપધિ, પૂજા, ઋદ્ધિ અને ગોરવતાના પ્રતિબંધથી (પામવાના નિશ્ચયથી) ભવાભિનંદી પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મની વૈરિણી-શત્રુરૂપ છે ૨૯

ટીકાર્થ—આહાર-રસવાળા ભોજનની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા, ઉપધિ-સારા વસ્ત્રપાત્રાદિકનો લાભ, પૂજા—ભક્તિ અને બહુમાનસહિત ભવ્યજનોએ કરેલો સત્કાર, ઋદ્ધિ—શિષ્યાદિકનો પરિવાર અથવા વૈક્રિય, અને તેજોલેશ્યાદિક લબ્ધિની પ્રાપ્તિ તથા ગોરવ—પોતાના ઉત્કર્ષ અને બીજાના અપકર્ષરૂપ માહાત્મ્યની વૃદ્ધિની ઇચ્છારૂપ અભિમાન-આટલાને પામવાના નિશ્ચયથી, ભવાભિનંદી એટલે સાસારિક-વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખની પ્રશસા કરનાર અર્થાત્ સસારમા પ્રીતિવાળો પ્રાણી તપસ્યા અને વ્રતપાલનાદિક જે ક્રિયા-અનુષ્ઠાન કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા સસારની વૃદ્ધિનુ કારણ હોવાથી આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધિના કારણરૂપ અધ્યાત્મની વૈરિણી-વિનાશકારિણી જાણવી ૨૯

ભવાભિનંદીનુ લક્ષણ કહે છે—

क्षुद्रो लोभरतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठः ।
अज्ञो भवाभिनन्दी स्यात् निष्फलारम्भसगत ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—ક્ષુદ્ર (તુચ્છ), લોભને વિષે પ્રીતિવાળો, દીન, મત્સરવાન, ભયવાન, શઠ (માયાવી), અજ્ઞાની અને નિષ્ફળ આરભમા પ્રવૃત્ત થયેલો એવો પ્રાણી ભવાભિનંદી જાણવો ૩૦

ટીકાર્થ—ક્ષુદ્ર-તુચ્છ સ્વભાવવાળો એટલે થોડા લાભને માટે મોટી હાનિને કરનારો, લોભરતિ—નહિ પ્રાપ્ત થયેલા ધન અને વિષયાદિકને પામવાને વિષે તથા પરધન અને પરસ્ત્રીનુ હરણ કરવાને વિષે પ્રીતિ

વાળો, દીન-પરનું સુખ જોઈને દુઃખી અથવા દીનતાવાળો, મત્સરી-પરની સંપત્તિને નહીં સહન કરનારો, ભયવાન—તપસ્યાદિક કરવામાં શરીરની દુર્બલતા અને કષ્ટાદિકથી ભય પામનાર, શઠ-માયાવી, અજ્ઞ-જીવ, અજીવ વિગેરે તત્ત્વને નહીં જાણનારો તથા શ્રદ્ધા રહિત, અને નિષ્ફળ-નિષ્પ્રયોજન એવા આરંભનેવિષે—અયોગ્ય કાર્ય કરવામાં અથવા જીવહિંસાદિક કાર્યને વિષે નિઃશંકપણાથી પ્રવૃત્ત થયેલો-આવા લક્ષણ-વાળો પ્રાણી ભવાભિનંદી કહેવાય છે. તેણે કરેલી ક્રિયા શુભ પરિણા-મના અભાવને લીધે અધ્યાત્મ વૈરિણી જાણવી. ૩૦.

ભવાભિનંદીના પ્રતિપક્ષને કહે છે.—

शान्तो दान्तः सदा गुप्तो मोक्षार्थी विश्ववत्सलः ।
निर्दम्भां यां क्रियां कुर्यात् साऽध्यात्मगुणवृद्धये ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—શાન્ત, દાન્ત, નિરતર ગુપ્ત, મોક્ષનો અર્થી અને જગ-તને વત્સલ એવો મનુષ્ય જે નિર્દંભ ક્રિયાને કરે છે, તે (ક્રિયા) અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—કષાયના ઉદયને રોકવાથી શાંતવૃત્તિવાળો, મન અને ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનારો, નિરંતર મન, વચન અને કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરવાથી ગુપ્ત થયેલો, સકલ કર્મના ક્ષયથી આત્મસ્વ-રૂપને વિષે રહેવારૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, તથા ત્રણ જગતના જંતુ-ઓનું હિત કરનારો-આવા પ્રકારના ગુણવાળો મનુષ્ય આહાર વ્યવહારની શુદ્ધિવડે આવશ્યકાદિક જે ક્રિયાનુષ્ઠાનને માયાપ્રપંચ રહિત કરે છે, અર્થાત્ નિષ્કામ ક્રિયાને કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપ નિઃસ્પૃહ-તાદિક ગુણોની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા મનુષ્યની જ ક્રિયા ઉત્તરોત્તર લાભદાયી થાય છે; તે અગીયાર પ્રકારની ગુણશ્રેણીવડે કરીને ત્રણ શ્લોકે કહે છે.

अत एव जनः पृच्छोत्पन्नसंज्ञः पिपृच्छिषुः ।
साधुपार्श्वे जिगमिषुर्धर्मं पृच्छन् क्रियास्थितः ॥ ३२ ॥
प्रतिपित्सुः सृजन् पूर्वं प्रतिपन्नश्च दर्शनम् ।
श्राद्धो यतिश्च त्रिविधोऽनन्तांशक्षपकस्तथा ॥ ३३ ॥
दृग्मोहक्षपको मोहशमकः शान्तमोहकः ।
क्षपकः क्षीणमोहश्च जिनोऽयोगी च केवली ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—એજ કારણ માટે ભવ્ય પ્રાણી પ્રશ્ન કરવાને માટે

ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિવાળો, પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છતો, સાધુ પાસે જવાની ઇચ્છાવાળો, ધર્મને પૂછતો, ક્રિયામા રહેલો, ધર્મ પામવાને ઇચ્છતો, તથા પૂર્વે પામેલા દર્શનને સૃજતો-સપાદન કરતો (આ સમ્યકત્વ નામની પ્રથમ ગુણ શ્રેણી), શ્રાદ્ધ (બીજી શ્રેણી), યતિ (ત્રીજી શ્રેણી), તથા ત્રણ પ્રકારનો અનતાશક્ષપક (ચોથી શ્રેણી), દર્શન મોહનીયનો ક્ષપક પાચમી શ્રેણી), મોહશમક ૬, શાન્તમોહ ૭, ક્ષપક ૮, ક્ષીણમોહ ૯, જિન (સયોગીકેવલી) ૧૦, અને અયોગીકેવલી ૧૧ થાય છે (આ પ્રમાણે અગીયાર ગુણ શ્રેણી જાણવી) ૩૨-૩૩-૩૪

ટીકાર્થ—નિર્દભ ક્રિયા અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિ માટે થાય છે એમ કહ્યું એ હેતુમાટે ભવ્ય પ્રાણી પ્રથમ 'ધર્મરૂપી વસ્તુ કેવી હશે " એમ પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિવાળો થાય છે આવો પ્રાણી બીજા કે જેઓને પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેઓથી અસખ્યગુણ નિર્જરાને પામે છે એજ પ્રમાણે પૂર્વપૂર્વના કરતા ઉત્તરોત્તર ગુણવાળો અસખ્ય ગુણ નિર્જરાને પામે છે એવો સબધ સર્વત્ર લેવો તથા પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છાવાળો-ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળો, તે પણ પૂર્વના કરતા અસખ્ય ગુણ નિર્જરા પામે છે સાધુની પાસે જવાને ઇચ્છતો, તે પણ અસખ્યગુણ નિર્જરા પામે છે તથા ધર્મને પૂછતો-ધર્મનુ સ્વરૂપ, તેના ભેદ અને લક્ષણ વિગેરેને પૂછતો, તથા પૂછેલા ધર્મનો નિશ્ચય કરવારૂપ ક્રિયામા રહેલો, તે પણ અસખ્યગુણ નિર્જરાને પામે છે ધર્મ પામવાને-ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છતો, તે પણ પૂર્વના કરતા અસખ્યગુણ નિર્જરા પામે છે એ પ્રાણી પૂર્વ-અતીત કાળે જે સમ્યકત્વને પામ્યો હતો તે સમ્યકત્વને શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક તથા શકાદિક રહિતપણે કરીને નિર્મળતાયુક્ત સપાદન કરતો-મેળવતો, પૂર્વની અપેક્ષાએ અસખ્યગુણ નિર્જરાને પામે છે આ સમ્યકત્વનામની પ્રથમ ગુણશ્રેણી જાણવી ત્યારપછી શ્રાદ્ધ-દેશવિરતિને પામેલો પ્રાણી, એ બીજી શ્રેણી, પછી યતિ-સર્વવિરતિને પામેલો, તે ત્રીજી શ્રેણી, આ ત્રણે શ્રેણીઓ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવને આશ્રીને કહી છે ત્યારપછી અવિરત, દેશવિરત અને સર્વવિરત એ ત્રણે પ્રકારમા વર્તતો અનતાન એટલે અનતાનુબધી ક્રોધાદિક ચારે કષાયનો ક્ષપક-સત્તામાથી જ નાશ કરનારો, એ ચોથી શ્રેણી જાણવી (આ શ્રેણી અનતાનુબધી ક્ષપણરૂપ ક્ષાયિક ભાવને આશ્રીને જાણવી) પછી દૃષ્ટિમોહનો ક્ષપક-મોહનીય કર્મના મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ એ ત્રણે પુજનો ક્ષપક એટલે તેનો સત્તામાથી જ વિયોગ કરનારો, એ પાચમી ગુણશ્રેણી છે આ બે (ચોથી-પાચમી) ગુ

ણશ્રેણીઓ શ્રેણીપર આરૂઢ નહીં થયેલાને માટે જાણવી. મોહશમક બાર કષાય અને નવ નોકષાયરૂપ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરનાર એટલે ઉદયના નિરોધને કરનાર નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનકે રહેનારો, એ છઠ્ઠી ગુણશ્રેણી જાણવી. શાંતમોહ–જેણે સમગ્ર ચારિત્ર મોહનીય કર્મને શાંત કર્યું છે એટલે ઉદયનો અભાવ પમાડ્યો છે એવો અગીયારમા ગુણસ્થાનકે રહેલો, તે સાતમી ગુણશ્રેણી જાણવી. તથા ક્ષપક–ચારિત્ર મોહનીયની સત્તાનો ક્ષય કરનાર નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનકે રહેલો, તે આઠમી ગુણશ્રેણી તથા ક્ષીણમોહ–ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો જેણે સત્તામાંથીજ વિનાશ કર્યો છે એવો બારમા ગુણસ્થાનકે વર્તનારો, તે નવમી ગુણશ્રેણી. તથા જિન એટલે રાગાદિકને જીતનાર સયોગીકેવલી, (તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તનાર) તે દશમી ગુણશ્રેણી જાણવી. તથા અયોગી કેવલી—જેણે સકલ શુભાશુભ મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર રોકયા છે એવો ચૌદમા ગુણસ્થાનકે રહેલો (સિદ્ધ) થાય છે. એ અગ્યારમી ગુણ શ્રેણી જાણવી. ૩૨–૩૩–૩૪.

પૂર્વોક્ત અગ્યાર ગુણશ્રેણીઓનું ફલિતાર્થ કહે છે.

यथाक्रममभी प्रोक्ता असंख्यगुणनिर्जराः ।
यतितव्यमतोऽध्यात्मवृद्धये कलयापि हि ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યકત્વ વિગેરે અગ્યાર પ્રકારો અનુક્રમે અસંખ્યગુણ નિર્જરાવાળા કહેલા છે, તેથી તેના અભ્યાસે કરીને પણ અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૫.

ટીકાર્થ—અનુક્રમે–પૂર્વોક્ત પરિપાટીને અનુસરીને આ સમ્યગ્દૃષ્ટયાદિક ગુણો પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરઉત્તર અસંખ્ય છે ગુણાકાર જેનો એવી નિર્જરાવાળા—કર્મની પરિશાટના કરવાવાળા તીર્થંકરાદિકે કહેલા છે. તે કારણ માટે નિશ્ચે કરીને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે—જેમ આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તેમ વારંવાર તેવા અભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ કરીને પણ યત્ન કરવો. અહીં એ તાત્પર્ય છે કે—કદિ શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયાની શુદ્ધિને માટે નિર્મળતા અને માધ્યસ્થ્યાદિકે કરીને આવશ્યક, પ્રત્યુપેક્ષણ, અધ્યયન, અધ્યાપન તથા ભાવનાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી. ૩૫.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ સમર્થન કરે છે.

ज्ञानं शुद्धं क्रिया शुद्धेत्यंशौ द्वाविह संगतौ ।
चक्रे महारथस्येव पक्षाविव पतत्रिणः ॥ ३६ ॥

મૂલાર્થ—મહારથના બે ચક્રની જેમ તથા પક્ષીની બે પાખોની જેમ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ બે અગો મળેલા જ છે ૩૬

ટીકાર્થ—શુદ્ધ—સશય વિપર્યાસ, અનધ્યવસાય અને જિનવચનથી વિરૂદ્ધ પ્રરૂપણા ઇત્યાદિ દોષ રહિત એવુ જ્ઞાન—બોધની પરિણતિ તથા શુદ્ધ—નિયાણુ, આશસા, અન્યનો અપકર્ષ અને નિંદાદિક દોષ રહિત એવી ક્રિયા—સાધુ તથા શ્રાવકનો સમગ્ર સામાચારી વ્યવહાર, એ બન્ને અગો—અવયવો આ અધ્યાત્મ સ્વરૂપને વિષે નિરતર સયુક્ત-એકાત્મપણાને પામેલા છે અર્થાત્ જુદા નથી કેમકે તે બન્નેમાથી એક ન હોય તો બીજાનો પણ અભાવ જાણવો અને સપૂર્ણ અગ ન હોવાથી તે અધ્યાત્મ પણ કહેવાય નહીં કેમકે જિનશાસનને વિષે કેવળ એકલા જ્ઞાનથી અથવા એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ થવાનુ કહ્યુ નથી અને આત્માનો આશ્રય નહીં હોવાથી જે મોક્ષસાધક નથી, તે અધ્યાત્મ પણ નથી, તેથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેથી યુક્ત જ અધ્યાત્મ કહેવાય છે આ અર્થ દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે—મહા—યુદ્ધાદિક ક્રિયામા સમર્થ એવા રથના બે ચક્રની જેમ અર્થાત્ જેમ મહારથ બન્ને ચક્રથી યુક્ત હોય, તો જ તે ઇચ્છિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ વિગેરે કાર્યનો સાધક થઈ શકે છે પણ એક ચક્રથી કાર્ય સાધી શકતો નથી તથા પક્ષીની બે પાખોની જેમ એટલે જેમ પક્ષી બે પાખોએ યુક્ત હોય, તો જ આકાશમા ગતિ વિગેરે કરવારૂપ ક્રિયા કરી શકે છે, તેજ પ્રકારે શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત એવુ જ અધ્યાત્મ મોક્ષસાધક થાય છે ૩૬

હવે પાચ શ્લોકે કરીને નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયવડે અધ્યાત્મની યોજના બતાવે છે —

तत्पञ्चमगुणस्थानादारभ्यैवैतदिच्छति ।
निश्चयो व्यवहारस्तु पूर्वमप्युपचारत ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચય નય પાચમા ગુણસ્થાનકથી આરભીને આ અધ્યાત્મને ઇચ્છે છે (માને છે) અને વ્યવહાર નય તો તેથી પૂર્વે પણ ઉપચારથી (અધ્યાત્મ) માને છે ૩૭

ટીકાર્થ—શબ્દાદિક નિશ્ચય નય તે પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મને શુદ્ધ જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોવાથી પાચમા ગુણસ્થાનકથી આરભીને જ ઇચ્છે છે એટલે તેથી પૂર્વે ગુણસ્થાનકને વિષે ઇચ્છતો નથી કેમકે તે પાચમે ગુણસ્થાનકે જ શુદ્ધ જ્ઞાન શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાથી યુક્ત હોય છે અને તે

બન્નેની ઐક્યતા એ જ અધ્યાત્મ છે. પરંતુ નૈગમાદિક વ્યવહાર નય તો ઉપચારથી એટલે કર્મરૂપ વ્યાધિના ઔષધરૂપ ચૈત્યવંદનાદિક ક્રિયા દેખવામાં આવે છે તેથી, પહેલાં પણ એટલે ચતુર્થાદિક ગુણસ્થાનકને વિષે પણ અધ્યાત્મ માને છે. ખરેખરો પક્ષ તો એ છે કે—શુદ્ધ એટલે આશંસાદિક દોષરહિત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અથવા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત એવું શુદ્ધ જ્ઞાન જ અધ્યાત્મ છે. કેમકે તે શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયા આત્માને જ આશ્રીને પ્રવર્તે છે માટે. અને અશુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયાનો કરનાર જો કદાચ કદાગ્રહ રહિત અને ધર્મપ્રિય હોય તો તેને અધ્યાત્મ અભ્યાસે પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે અધ્યાત્મની સમીપે આવ્યો છે એમ જાણવું. અન્યથા એટલે કદાગ્રહરહિત અને ધર્મપ્રિય ન હોય તો તો અધ્યાત્મ છે જ નહીં એમ જાણવું. ૩૭.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—અવિરતિવાળા ચોથા ગુણસ્થાનકે કયા ન્યાયે કરીને તમે અધ્યાત્મ ઇચ્છો છો ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

चतुर्थेऽपि गुणस्थाने शुश्रूषाद्या क्रियोचिता ।
अप्राप्तस्वर्णभूषाणां रजताभूषणं यथा ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ ઉચિત એવી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા રહેલી જ છે. જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત ન થયાં હોય, તેને રૂપાનાં આભૂષણો પણ અલંકાર જ છે તેમ. ૩૮.

ટીકાર્થ—સત્ જ્ઞાનાદિક ગુણોના સ્થાનરૂપ ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ ઉચિત—અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને યોગ્ય એવી શુશ્રૂષાદિક—દેવગુરૂની સેવા અથવા ધર્મશ્રવણની ઇચ્છા વિગેરે—વિનય, વૈયાવચ્ચ, દાન, તથા પ્રસાદ અને પ્રતિમાનું નિર્માપણ ઇત્યાદિ રૂપ ક્રિયા—કરણી રહેલી છે જ. તેથીકરીને ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ અધ્યાત્મ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે ત્યાં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા સંભવે છે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે કે—જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત થયાં ન હોય તેવા પુરૂષોને રૂપાના અલંકારો પણ ભૂષણરૂપ થાય છે; તેમ જેને રૂડી પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેને શુશ્રૂષાદિક ઉચિત ક્રિયા પણ અધ્યાત્મરૂપ થાય છે, એમ જાણવું. ૩૮.

જૈન માર્ગમાં પ્રવેશને નહીં પામેલા કોઈક અપુનર્બંધકને દ્રવ્યઅધ્યાત્મ ભાવઅધ્યાત્મનું કારણ થાય છે, તે બતાવે છે.—

अपुनर्बन्धकस्यापि या क्रिया शमसंयुता ।
चित्रा दर्शनभेदेन धर्मविघ्नक्षयाय सा ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—અપુનર્બંધકને પણ જે શમયુક્ત ક્રિયા દર્શનના-મતોના ભેદે કરીને નાના પ્રકારની જોવામા આવે છે, તે પણ ધર્મમા થતા વિઘ્નના ક્ષયને માટે થાય છે ૩૯

ટીકાર્થ—જે ફરીથી તીવ્ર અધ્યવસાયે કરીને પાપકર્મ ન બાંધે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે આ સ્થળે અપુનરબંધક શબ્દેકરીને ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમા રહેલો (જેનો સસાર એક પુદ્ગલપરાવર્ત અવશેષ રહ્યો છે તેવો) માર્ગાનુસારી સભવે છે, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સભવતો નથી કેમકે આગળ જે અર્થ કહેવાનો છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઘટતો નથી, માટે માર્ગાનુસારી જાણવો તે માર્ગાનુસારીની જે શમવડે-આતરવૃત્તિના દમનવડે યુક્ત અથવા અન્વય અને વ્યતિરેકના જોવાથી યુક્ત એવી ક્રિયા-કરણી સાખ્ય, બૌદ્ધ અને કણાદાદિક મતના ભેદે કરીને-ક્રિયા-વ્યવહારની ભિન્નતાએ કરીને અનેકપ્રકારે-પચાગ્નિ વિગેરે નાનાપ્રકારની અનેક ધર્માર્થીઓએ કરાતી જોવામા આવે છે, તે ક્રિયા પણ મોક્ષને સાધનારાળા પ્રાણીઓને સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિરૂપ ધર્મમા વિઘ્ન કરનાર એવા ક્લિષ્ટ રાગાદિકનો ક્ષય કરનાર થાય છે માટે આ ક્રિયા પણ ભાવી અધ્યાત્મનુ કારણ થાય છે ૩૯

અહીં કોઈ શકા કરે કે—તેની અશુદ્ધ ક્રિયા સર્વજ્ઞે ઉપદેશ કરેલી નહીં હોવાથી વ્યભિચારી (દૂષિત) છે, માટે તે ધર્મના વિઘ્નનો ક્ષય કરનારી કેમ થઈ શકે? તેનો ઉત્તર આપે છે —

अशुद्धापि हि शुद्धाया क्रियाहेतु सदाशयात् ।
ताम्र रसानुवेधेन स्वर्णत्वमधिगच्छति ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—અશુદ્ધ ક્રિયા પણ સારા આશય (પરિણામ)થી શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે કેમકે ત્રાબુ પારદાદિક રસના અનુવેધેકરીને સુવર્ણ પણાને પામે છે-સુવર્ણ બની જાય છે ૪૦

ટીકાર્થ—જો કે અશુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલી ન હોવાથી સાવદ્ય (દોષ વાળી) છે તો પણ અપુનર્બંધકે સ્વીકારેલી ક્રિયા મોક્ષના અભિલાષ રૂપ સારા અધ્યવસાયથી-સારા પરિણામથી કરાયેલી હોય, તો તે સર્વજ્ઞપ્રણીત શુદ્ધ ક્રિયાની પ્રાપ્તિનુ કારણ થાય છે તેપર દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે-અશુદ્ધ એવુ ત્રાબુ પણ સિદ્ધ પારદરસ વિગેરેના અનુવેધથી એટલે અદર દાખલ થઈને ત્રાબામા રહેલા જળનુ શોષણ કરવાથી સુવર્ણપણાને પામે છે તેજ પ્રમાણે સારા આશયરૂપ રસથી મિશ્રા યેલી અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે. ૪૦

પૂર્વોક્ત વાત પૂર્વાચાર્યના આચરણથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

अतो मार्गप्रवेशाय व्रतं मिथ्यादृशामपि ।
द्रव्यसम्यक्त्वमारोप्य ददते धीरबुद्धयः ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણથી માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાને માટે દ્રવ્ય સમકિતનો આરોપ કરીને ધીર બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પણ વ્રત (ચારિત્ર) આપે છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—એ જ કારણથી એટલે સારા આશયના સંબંધથી અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનું કારણ બને છે, એમ કહ્યું છે. તેથી જિનેશ્વરે કહેલા રત્નત્રયરૂપ માર્ગને વિષે પ્રવેશ કરવાને માટે એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન-ક્રિયાના દર્શનની ઇચ્છાવડે હૃદયમાં સ્ફુર્તિ થવા માટે અથવા તેમાં પ્રવૃત્તિ થવા માટે અર્થાત્ મુનિઓએ કરાતો અને કરાવાતો રત્નત્રયનો વ્યવહાર જોઈને તેના પર રૂચિ થવાથી તેનો હૃદયમાં પ્રવેશ થાય તે-માટે દ્રવ્ય સમકિતનો આરોપ કરીને એટલે ગ્રંથીનો ભેદ થયા વિના સુદેવ, સુગુરૂ અને સદ્ધર્મની શ્રદ્ધારૂપ સમકિતનું ઉપદેશદ્વારા આ-રોપણ કરીને—બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરાવીને મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પણ એટલે યથાર્થ વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં વિપરીત પરિણામવાળા મિથ્યાત્વીઓને પણ ધીર બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ દીક્ષા આપે છે. આર્યરક્ષિત સૂરિએ પોતાના પિતા સોમદેવ વિગેરે મિથ્યાત્વીને પણ દીક્ષા આપી હતી. તે દૃષ્ટાંત અન્ય ગ્રંથથી જાણી લેવું. ૪૧.

દીક્ષામાં કેવા પ્રકારની યોગ્યતા જોવી તે કહે છે.

यो बुध्वा भवनैर्गुण्यं धीरः स्याद्व्रतपालने ।
स योग्यो भावभेदस्तु दुर्लक्ष्यो नोपयुज्यते ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—જે પ્રાણી ભવ (સંસાર)ની નિર્ગુણતા જાણીને વ્રતનું પાલન કરવામાં ધીર હોય, તેને યોગ્ય જાણવો. ભાવ (પરિણામ)-નો ભેદ દુર્લક્ષ્ય છે, તેથી તે અહીં ઉપયોગી નથી. ૪૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ ભવ્ય પ્રાણી ગુરૂના ઉપદેશ શ્રવણાદિકે કરીને સંસારનું નિર્ગુણપણું—સુખાદિક ગુણવડે રહિત હોવાથી નિ:સારપણું જાણીને પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિક મહાવ્રતોને પાળવામાં નિશ્ચળ–સમર્થ હોય, તેને દીક્ષા આપવામાં યોગ્ય–ઉચિત જાણવો. પરંતુ ભાવભેદ–ગુણસ્થાનકને યોગ્ય પરિણામનો ભેદ એટલે આને ગ્રંથીછેદ થયો છે કે નહીં એવો પ્રકાર જાણવો અશક્ય છે, માટે તેનો ઉપયોગ કરવો નહીં. કેમકે તે દીક્ષારૂપ ઇષ્ટસાધનમાં અનુકૂળ દેખાતો નથી. ૪૨.

ઉપર કહેલાનો અગીકાર નહીં કરવામા દૂષણ આપે છે —

नो चेत् भावापरिज्ञानात् सिद्ध्यसिद्धिपराहते ।
दीक्षादानेन भव्याना मार्गोच्छेद प्रसज्यते ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—જો (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યોગ્યતાનો અગીકાર) ન કરીએ તો ભાવને ન જાણવાથી સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિનો નિરાસ (નાશ) થાય અને તેથી ભવ્યજીવોને દીક્ષા અપાય નહીં અને તેથીકરીને માર્ગનો ઉચ્છેદ-લોપ થાય ૪૩

ટીકાર્થ—જો પૂર્વે કહેલા ભદ્રાદિક પરિણતિવાળા પ્રાણીનો દીક્ષા આપવાવડે કરીને અગીકાર ન કરીએ—દીક્ષાનો નિષેધ કરીએ, તો ભાવને ન જાણવાથી—ગુણસ્થાનકને યોગ્ય એવા પરિણામને નહીં જાણવાથી એટલે ભવ્યજીવોને દીક્ષા આપવામા અનાદર કરવાથી સિદ્ધિ-ચતુર્થાદિક ગુણસ્થાનકનો નિશ્ચય અને અસિદ્ધિ-પ્રથમાદિક ગુણસ્થાનકનો નિશ્ચય એ બન્નેનો નિરાસ-તિરસ્કારનો પ્રતિબધ અથવા છદ્મસ્થપણાવડે વ્યાઘાત એટલે સ્પષ્ટતાનો અભાવ થાય અને તેથી બન્નેનો વ્રતદાનમા નિષેધ થવાથી માર્ગોચ્છેદ-ધર્મમાર્ગનો લોપ (નાશ) પ્રાપ્ત થાય ૪૩

પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે —

अशुद्धानादरेऽभ्यासायोगान्नो दर्शनाद्यपि ।
सिद्ध्येन्निसर्गज मुक्त्वा तदप्याभ्यासिक यत ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—અશુદ્ધ (મિથ્યાદષ્ટિ)નો અનાદર કરવાથી અભ્યાસની અપ્રાપ્તિને લીધે માત્ર એક સ્વાભાવિક સમકિતને છોડીને બીજા દર્શનાદિક પણ સિદ્ધ થશે નહીં કેમકે તે દર્શનાદિક પણ અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૪૪

ટીકાર્થ—અશુદ્ધનો-મિથ્યાદષ્ટ્યાદિકનો અનાદર કરવાથી-વ્રત આપવામા ત્યાગ કરવાથી અભ્યાસના અયોગને લીધે—પ્રતિદિન ધર્મક્રિયાઓમા અપ્રવૃત્તિને લીધે સ્વભાવથી જ-ઉપદેશાદિક વિના જ ઉત્પન્ન થયેલા સમકિતને છોડીને બીજા દર્શનાદિક-અધિગમ સમકિત, શ્રુતપ્રાપ્તિ વિગેરે પણ સિદ્ધ થશે નહીં (અર્થાત્ દેશવિરતિ વિગેરે તો ક્યાથી જ થઈ શકે ? તે તો બિલકુલ થશે જ નહીં) કારણ કે તે અધિગમ દર્શનાદિક પણ જીવને અભ્યાસના વશથી જ એટલે અનેક ભવના અભ્યાસના યોગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૪૪

પૂર્વે કહેલા અર્થનું સફળપણું બતાવે છે.—

शुद्धमार्गानुरागेणाशठानां या तु शुद्धता ।
गुणवत्परतंत्राणां सा न क्वापि विहन्यते ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ માર્ગના અનુરાગે કરીને શઠતારહિત અને ગુણવાનને પરાધીન રહેલા એવા મનુષ્યોની જે શુદ્ધતા છે, તે કોઈપણ ઠેકાણે હણાતી નથી. ૪૫.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલા મુક્તિમાર્ગને વિષે અનુરાગ (પ્રીતિ) વડે માયારહિત અને ગુણવાનને-બહુશ્રુતને આધીન થયેલા માર્ગાનુસારી પુરૂષોની જે મિથ્યાત્વ તથા કષાયાદિકને મંદ કરવારૂપ શુદ્ધતા-નિર્મળતા છે, તે તો કોઈ પણ દર્શનમાં (મતમાં) હણાતી નથી-વિરોધતાને પામતી નથી. તો પછી જિનમતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મપ્રિય જનોની શુદ્ધતા ન હણાય તેમાં તો શું કહેવું ? ૪૫.

પ્રથમ જ્ઞાન બતાવ્યું હવે ક્રિયાનો વિશેષ બતાવે છે.—

विषयात्मानुबन्धैर्हि त्रिधा शुद्धं यथोत्तरम् ।
ब्रुवते कर्म तत्राद्यं मुक्त्यर्थं पतनाद्यपि ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—વિષય, આત્મા અને અનુબંધ એ ત્રણવડે કરીને કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર (કર્મ) શુદ્ધ છે. તેમાં પહેલું વિષયકર્મ પર્વતાદિકથી પડવું તે પણ મુક્તિને માટે છે, એમ તેઓ કહે છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વિષય-અગ્નિ પ્રવેશ, જળ પ્રવેશ, અને પર્વતાદિકથી ભૃગુપાતાદિક કરવું તે **વિષય કર્મ**, એ પ્રમાણે કર્મશબ્દનો પ્રત્યેક સાથે સંબંધ કરવો તથા પોતેજ કલ્પેલું—પોતપોતાના મતને અનુસારે લોકસંજ્ઞાએ કરીને મિથ્યા દૃષ્ટિની યમ નિયમાદિ ક્રિયા તે **આત્મકર્મ**, અને આત્મસ્વરૂપને અનુકૂળ શાંત વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વને અનુસરતું તપ, શીલ તથા શુભ ધ્યાનાદિક કરવું તે **અનુબંધ કર્મ**. એ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ સમગ્ર લોકને વિષે છે. તેમાં શ્લોકમાં કહેલા ક્રમે કરીને પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ છે એટલે દોષની હાનીની અપેક્ષાએ નિર્મળ છે. તેમાં પહેલું વિષય કર્મ એટલે પર્વતાદિકથી ભૃગુપાતાદિક કરવું, તે કર્મ પણ તેના મતવાળા મોક્ષને માટે થાય છે એમ કહે છે. ૪૬.

બીજુ કર્મ કહે છે—

अज्ञानिना द्वितीय तु लोकदृष्ट्या यमादिकम् ।
तृतीय शान्तवृत्त्या तत्त्वसंवेदनानुगम् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ— બીજુ કર્મ લોકદષ્ટિએ કરીને યમ, નિયમ વિગેરે છે તે અજ્ઞાનીઓને હોય છે અને ત્રીજુ કર્મ શાન્તવૃત્તિએ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરતુ હોય છે અર્થાત્ તે અનુબધ કર્મ જ્ઞાનીઓને જ હોય છે ૪૭

ટીકાર્થ—બીજુ એટલે પૂર્વશ્લોકમા કહેલી સખ્યાના અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયેલુ બીજુ આત્મકર્મ લોકદષ્ટિએ કરીને એટલે કુપ્રવચન અથવા પરિવ્રાજકાદિકના મતનડે કરીને યમાદિક—યમ (જીવન પર્યંત આત્માને આરભ થકી નિવૃત્ત કરનાર), નિયમ, ધ્યાન અને આસન વિગેરે કરવુ તે આત્મકર્મ કહેવાય છે તે કર્મ જ્ઞાનના ફળ (મોક્ષાદિક) વર્જિત અજ્ઞાનવાળાઓને હોય છે અને ત્રીજુ કર્મ તો શાન્ત—વિષય અને કષાયાદિકથી રહિત એવી મન અને ઇદ્રિયોની વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષાદિકના યથાવસ્થિત જ્ઞાનને અનુસરતુ એટલે તે જ્ઞાનની અનુકૂળતાએ કરીને ફળવડે ગાધ્યમા (મોક્ષમા) વ્યાપ્તિ થવી તે ત્રીજુ અનુબધ કર્મ કહેવાય છે ૪૭

હવે તે ત્રણે કર્મનુ ફળ કહે છે

आद्यान्नाज्ञानबाहुल्यान्मोक्षबाधकबाधनम् ।
सद्भावाशयलेशेनोचित जन्म परे जगु• ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનની બહુલતાને લીધે પહેલા કર્મથી મોક્ષના બાધ કરનાર (રાગાદિક)નો બાધ થતો નથી અને કેટલાએક એમ કહે છે કે સદ્ભાવનાળા પરિણામના લેશે કરીને (વૈરાગ્યાદિક સદ્ભાવનો થોડો પણ પરિણામ હોવાથી) તે (પરિણામ)ને યોગ્ય એવો જન્મ પામે છે ૪૮

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન (કુબોધ)નુ અત્યતપણુ હોવાને લીધે પહેલા વિષય કર્મથી સકલ કર્મના ક્ષયરૂપી મોક્ષને બાધ કરનારા-વ્યાઘાત કરનારા રાગાદિકનો બાધ—વિનાશ થતો નથી પણ સારો એવો જે વૈરાગ્યાદિક ભાવ તેના પરિણામના લેશે કરીને તે આશય (પરિણામ)ની સદશ (ઉચિત) જન્મ-વ્યતરાદિક કે રાજાદિક ભવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બીજા કેટલાક આચાર્યો કહે છે ૪૮

द्वितीयाद्दोषहानिः स्यात् काचिन्मंडूकचूर्णवत् ।
आत्यन्तिकी तृतीयात्तु गुरुलाघवचिन्तया ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—બીજા કર્મથી મંડૂકના ચૂર્ણની જેવી કાંઇક દોષની હાની થાય છે, અને ત્રીજા કર્મથી તો ગુરૂલાઘવની ચિંતાએ કરીને અત્યંત દોષની હાની થાય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—બીજા આત્મકર્મથી મંડૂક (દેડકા)ના શરીરના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણની જેમ રાગાદિક દોષની હાની થાય છે, એટલે જેમ મંડૂકના ચૂર્ણમાંથી પાછાં ઘણાં દેડકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ કર્મથી પણ રાગાદિકની હાનીવડે ઉપાર્જન કરેલા પાપાનુબંધિ પુણ્યે કરીને પ્રથમ તો મહર્દ્ધિકપણું પામે છે, પરંતુ પછીથી અભિમાનાદિકે કરીને તેને ઘણી દોષવૃદ્ધિ થાય છે. અને ત્રીજા અનુબંધ કર્મ થકી તો ગુરૂલાઘવની ચિંતાએ કરીને એટલે કે 'જે પ્રકારે ગુણની વૃદ્ધિરૂપ ગૌરવ અને દોષની હાનીરૂપ લાઘવ થાય તે પ્રકારે હું કરૂં' એવા વિચારે કરીને અનુષ્ઠાન કરવાથી આત્યંતિકી-સત્તા વિનાની (છતાપણાથી જ રહિત-નિર્મૂળ) દોષની હાની થાય છે, જે પ્રવૃત્તિમાં ગુણની વૃદ્ધિ અધિક થાય અને દોષ તો કદાચિત અને અલ્પ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે પણ તેથી ઉલટી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે નહીં તે ગુરૂલાઘવ ચિંતાએ કરીને પ્રવર્ત્યો કહેવાય છે. ૪૯.

ત્રીજા કર્મ થકી કેવળ દોષની હાની થાય એટલું જ નહીં, પણ માર્ગબીજને પણ આરોપણ કરે છે (વાવે છે), તે કહે છે.—

अपि स्वरूपतः शुद्धा क्रिया तस्माद्विशुद्धिकृत् ।
मौनीन्द्रव्यवहारेण मार्गबीजं दृढादरात् ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—જિનેન્દ્રના વ્યવહારે કરીને પ્રવર્તતા મનુષ્યની સ્વરૂપથી જ શુદ્ધ એવી ક્રિયા વિશુદ્ધિ કરનાર હોય છે, તેથી ક્રિયામાં અતિ આદર (બહુમાન)ને લીધે માર્ગબીજ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકાર્થ—મુનીન્દ્રે-જિનેશ્વરે રચેલો અથવા જિનેશ્વરનો કહેલો જે વ્યવહાર એટલે મોક્ષસાધક ક્રિયાનો સમાચાર, તેણે કરીને જે પુરૂષ વિશુદ્ધિકરણને માટે પ્રવૃત્ત થાય તે પુરૂષની સ્વરૂપથી જ-સ્વભાવથી જ એટલે ક્રિયાનો આકાર જોવાથી જ નિર્મળ-નિર્દોષ અને સર્વ જીવોને સુખકારક એવી જે ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્રિયા આત્માની વિશુદ્ધિને કરનારી થાય છે, તેથી કરીને દૃઢ આદરથી-ક્રિયાને વિષે બહુમાન કરવાથી રત્નત્રયરૂપ માર્ગના બીજને-સમકિતના લાભને પામે છે. ૫૦.

હવે જેઓ દ્રવ્યદીક્ષાની અવગણના કરે છે તેમને શિક્ષા આપે છે અથવા પૂર્વોક્ત અર્થને જ દૃઢ કરે છે—

गुर्वाज्ञापारतन्त्र्येण द्रव्यदीक्षाग्रहादपि ।
वीर्योल्लासक्रमात्प्राप्ता बहव परमं पदम् ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી (રહીને) દ્રવ્યદીક્ષાને ગ્રહણ કરવાથી પણ ઘણા ભવ્ય જીવો વીર્યની વૃદ્ધિના ક્રમથી મોક્ષપદ પામ્યા છે ૫૧

ટીકાર્થ—ગુરુ એટલે શ્રુતવૃદ્ધોની આજ્ઞાના પરતત્રપણા-(વશ વર્તીવાપણા) એ કરીને દ્રવ્ય એટલે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકના પરિણામને ન પામ્યા છતા દીક્ષા લેનાથી-રજોહરણાદિ સાધુવેષને ધારણ કરવાથી પણ ક્રિયાને વિષે અત કરણમા રહેલી રુચિરૂપ વીર્યના-પરાક્રમના ઉલ્લાસ (વૃદ્ધિ)ના ક્રમથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાને લીધે ઘણા ભવ્ય જીવો પરમ પદ-અતિ ઉત્કૃષ્ટ આનદમય મોક્ષપદને પામ્યા છે, તથા મહાવિદેહાદિકને વિષે મોક્ષ પામે છે અને પામશે ૫૧

હવે બે શ્લોકવડે પ્રકરણનો ઉપસહાર કરે છે

अध्यात्माभ्यासकालेऽपि क्रिया काप्येवमस्ति हि ।
शुभौघसज्ञानुगत ज्ञानमप्यस्ति किंचन ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મના સમીપ કાળને વિષે પણ કાઈક ક્રિયા રહેલી છે, તથા શુભ એવી ઓઘ (સામાન્ય) સજ્ઞાને અનુસરતુ કાઈક જ્ઞાન પણ રહેલુ હોય છે ૫૨

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ પ્રાપ્તિના સમીપ કાળને વિષે પણ-એક પુદ્ગલ પરાવર્ત સસાર અવશેષ રહે તે કાળે પણ એટલે કે જ્યારે જીવનો એક પુદ્ગલ પરાવર્ત પરિમાણ સસાર અવશેષ રહે ત્યારે જ ચેતના આત્માની સન્મુખ થાય છે કેમકે અનેક પુદ્ગલ પરાવર્ત સસાર અવશેષ હોય તો જીવ ચિરકાળ સુધી દુર્ગતિમા જ રહે છે, તેથી તે સમયે ચેતના આત્માભિમુખ થતી નથી, માટે એક પુદ્ગલ પરાવર્ત સસાર અવશેષ હોય તે સમયે પ્રિય ભાવે કરીને સુદેવ અને સુગુરુને નમસ્કારાદિક કરવારૂપ કાઈક ક્રિયા હોય છે તથા શુભ (સુંદર) એવી ઓઘ સજ્ઞાને-સામાન્ય રીતે ધર્મના અભિલાષની પરિણતિને યોગ્ય એવુ એટલે ઓઘ સજ્ઞામા વ્યાપ્ત થયેલુ એવુ કાઈક-અશમાત્ર જ્ઞાન પણ હોય છે ૫૨

अतो ज्ञानक्रियारूपमध्यात्मं व्यवतिष्ठते ।
एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निर्दंभाचारशालिनाम् ॥ ५३ ॥

॥ इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેરૂપ અધ્યાત્મ રહેલું છે (કહેવાય છે). તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—એથી કરીને-પૂર્વે કહેલા કારણથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને રૂપ-જ્ઞાનક્રિયાત્મક અધ્યાત્મ રહેલું છે. એટલે કે હે શિષ્ય! પૂર્વે તે જે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ પૂછ્યું તે અધ્યાત્મ બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયાને વિષે રહેલું છે. અને તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે-ધર્મના વ્યવહારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

। इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः । २ ।

દંભ (કપટ) રહિત એવા મનુષ્યને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેથી આ અધિકારની સમાપ્તિ પર્યંત દંભથી થતા અનર્થોને બતાવવાપૂર્વક અધ્યાત્મની ઈચ્છાવાળાએ દંભનો ત્યાગ કરવો, તે કહે છે—

दंभो मुक्तिलतावह्निर्दंभो राहुः क्रियाविधौ ।
दौर्भाग्यकारणं दंभो दंभोऽध्यात्मसुखार्गला ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—દંભ એ મુક્તિરૂપ લતાને દહન કરવામાં અગ્નિસમાન છે, દંભ એ ક્રિયારૂપી ચંદ્રને વિષે રાહુસમાન છે, દંભ એ દુર્ભાગ્યનું કારણ છે, અને દંભ એ અધ્યાત્મસુખની અર્ગલા સમાન છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—હે સાધુ! તું આ પ્રમાણે અનર્થ કરનાર દંભનો ત્યાગ કર કે જે દંભ-માયાવીપણું એ સકલ કર્મના ક્ષયરૂપ મુક્તિલતા-સર્વસુખરૂપ ફળને આપનાર કલ્પલતાને દહન કરવામાં અગ્નિરૂપ છે, તથા ધર્મ-કર્મરૂપી ચંદ્રનેવિષે મલિનતાનું કારણ હોવાથી રાહુરૂપ છે, તથા દુર્ભાગ્યનું કારણ-સાધનરૂપ છે. એટલે કે દંભી માણસ સર્વને દુર્ભાગ્યની જેમ અનિષ્ટ લાગે છે, તથા દંભ એ અધ્યાત્મના સુખનો નિરોધ કરવામાં અર્ગલારૂપ છે. અહીં શ્લોકમાં વારંવાર દંભ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, તે દંભની અતિ દુષ્ટતા જણાવવા માટે ગ્રહણ કર્યું છે. તે વિષે કહ્યું છે કે-“ માયાવી પુરૂષ જો કે કાંઇ પણ અપરાધ

કરતો નથી તોપણ પોતાના જ દોષથી હણાયો છતો સર્પની જેમ અવિશ્વાસ્ય (વિશ્વાસને અયોગ્ય) થાય છે ” ૫૪

दम्भो ज्ञानाद्रिदम्भोलिर्दम्भः कामानले हविः ।
व्यसनानां सुहृद्दम्भो दंभश्चौरो व्रतश्रियः ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—દંભ એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતને વજ્રરૂપ છે, દંભ એ કામદેવ રૂપી અગ્નિને વિષે હવિ (ઘી)રૂપ છે, દંભ એ દુઃખોનો મિત્ર છે, અને દંભ એ વ્રતરૂપી લક્ષ્મીનો ચોર છે ૫૫

ટીકાર્થ—દંભ-માયાવીપણું એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતનો વિનાશ કરવામાં વજ્રરૂપ છે જ્ઞાનવાળો માણસ અતિ દૂર રહેલી વસ્તુને પણ જોઈ શકે છે તેથી જ્ઞાનને પર્વતની ઉપમા યોગ્ય છે, અને દંભ જ્ઞાનના ઉદયનો નિવારક હોવાથી તેને વજ્રની ઉપમા આપી છે તથા દંભ એ કામદેવરૂપી અગ્નિને વધારવામાં ઘૃતસમાન છે કામદેવ મહા સંતાપકારક હોવાથી અગ્નિરૂપ છે, અને તેને વૃદ્ધિ પમાડનાર હોવાથી દંભને ઘૃતરૂપ કહ્યો છે તથા દંભ એ સર્વ કષ્ટોને આશ્રય આપનાર હોવાથી તેમના મિત્રસમાન છે દંભ સર્વ કષ્ટની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી તેના મિત્ર રૂપ છે તથા દંભ મહાવ્રતાદિરૂપ લક્ષ્મીનો ચોર છે વ્રતની શોભાને હરણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી દંભને ચોરની ઉપમા આપી છે આ શ્લોકમાં પણ વારંવાર દંભનું ગ્રહણ કર્યું છે તેનું કારણ પૂર્વની જેમ સમજવું ૫૫

दम्भेन व्रतमास्थाय यो वाञ्छति परं पदम् ।
लोहनावं समारुह्य सोऽब्धेः पारं यियासति ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસ દંભવડે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પરમ પદ (મોક્ષ)ની વાંછા કરે છે, તે લોઢાના વહાણમાં બેસીને સમુદ્રનો પાર પામવા ઇચ્છે છે ૫૬

ટીકાર્થ—દંભવડે એટલે પોતાના કોઈપણ પ્રકારના દોષનું આચ્છાદન કરવાના સ્વભાવવાળા દંભવડે ઉદર પોષણાદિકને માટે દીક્ષાનો સ્વીકાર કરીને જે કોઈ માણસ મોક્ષપદની વાંછા-મોક્ષપદ પામવાની ઇચ્છા કરે છે, તે મૂર્ખ લોઢાના વહાણમાં બેસીને સમુદ્રના સામે કાંઠે જવાની ઇચ્છા કરે છે અર્થાત્ જેમ લોઢાના નાવમાં આરૂઢ થયેલાને સમુદ્રના તીરની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે, તેમ દંભવડે વ્રત ગ્રહણ કરવાથી પણ ભવસાગરના પારની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે ૫૬

किं व्रतेन तपोभिर्वा दंभश्चेन्न निराकृतः ।
किमादर्शेन किं दीपैर्यद्यान्ध्यं न दृशोर्गतम् ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—જો દંભનો ત્યાગ કર્યો ન હોય તો વ્રતવડે અથવા તપસ્યાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ પણ નહીં. જો દૃષ્ટિની અંધતાનો નાશ થયો ન હોય તો આદર્શ (કાચ) વડે અથવા દીવાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

ટીકાર્થ—જો કદાચ દંભનું નિરાકરણ કર્યું નથી એટલે હૃદયરૂપ ઘરમાંથી દંભને કાઢી મૂક્યો નથી, તો પછી વ્રતવડે-દીક્ષાદિકનું પાલન કરવાવડે પણ શું-કયો ગુણ પ્રાપ્ત થાય? કોઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત ન થાય. અથવા તો ચતુર્થ, ષષ્ઠ અને અષ્ટમાદિક તપસ્યાએ કરીને પણ શું પ્રાપ્ત થાય? કાંઈ જ પ્રાપ્ત ન થાય. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે—જો નેત્રની અંધતા-અદર્શનપણું નષ્ટ થયું ન હોય, તો આદર્શવડે—દર્પણવડે અથવા દીવાવડે શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

केशलोचधराशय्याभिक्षाब्रह्मव्रतादिकम् ।
दंभेन दूष्यते सर्वं त्रासेनेव महामणिः ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—કેશનો લોચ, પૃથ્વીપર શયન, ભિક્ષા (ગોચરી) તથા બ્રહ્મચર્યાદિક વ્રતો તે સર્વે ત્રાસે કરીને મહામણિની જેમ દંભે કરીને દૂષણ પામે છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—કેશનો લોચ, પૃથ્વીપર શયન, ભિક્ષા-કરવું કરાવવું ઈત્યાદિક નવ પ્રકારે શુદ્ધ આહારનું ગ્રહણ, તથા બ્રહ્મચર્યાદિક, આદિ શબ્દથી અપરિગ્રહ અને પરિસહ તથા ઉપસર્ગાદિકનું સહન કરવું, એ સર્વે મોક્ષસાધક ધર્મો દંભવડે-માયાવીપણાવડે દૂષણ પામે છે-નિષ્ફળ થાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે-રત્નની જાતિમાં કાકપદ વિગેરે રત્નના દોષો ગણાવ્યા છે. તેમાંના ત્રાસ નામના દોષે કરીને અમૂલ્ય રત્નની જેમ અર્થાત્ જેમ ત્રાસે કરીને મહામણિ મૂલ્ય વિનાનો થઈ જાય છે, કાંઈ પણ મૂલ્ય પામતો નથી, એબવાળો ગણાય છે, તેમ દંભે કરીને ક્રિયા પણ કાંઈ ફળ પામતી નથી. ૫૮.

सुत्यजं रसलांपट्यं सुत्यजं देहभूषणम् ।
सुत्यजाः कामभोगाश्च दुस्त्यजं दंभसेवनम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—રસની લંપટતા સુત્યજ (સુખે તજી શકાય તેવી) છે, દેહ (શરીર)નાં આભૂષણો સુત્યજ છે, અને કામભોગો પણ સુત્યજ છે; પરંતુ દંભનું સેવન દુસ્ત્યજ (દુઃખે કરીને તજી શકાય તેવું) છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ ! રસની લપટતા-સ્વાદિષ્ટ ઘૃત ક્ષીરાદિક રસો ઉપરની આસક્તિ સુત્યજ-સુખે કરીને (અનાયાસે કરીને) તજી શકાય તેવી છે, તથા દેહના સ્નાન શૃંગારાદિક અલંકારો સુત્યજ છે, તથા કામભોગો-મનોહર શબ્દાદિક વિષયોના વિલાસો પણ સુત્યજ છે, પરંતુ દંભસેવન-કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થને લઈને પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરનારૂપ દંભનું સેવન દુસ્ત્યજ છે-મહાકષ્ટે તજી શકાય તેવું છે ૫૯

તુચ્છ મનુષ્યો પોતાના મનમાં જે ધારીને દંભ કરેછે, તે કહે છે—

स्वदोषनिह्नवो लोकः पूजा स्याद्गौरवं तथा ।
इयतैव कदर्थ्यन्ते दंभेन वत बालिशा ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—પોતાના દોષનો નિહ્નવ કરનાર માણસ "(લોકોમાં) આમ કરવાથી મારી પૂજા અને ગૌરવતા થશે" એમ ધારીને દંભ કરે છે પરંતુ તે મૂર્ખો તેવા દંભવડેજ કદર્થના પામે છે તે ખેદકારક છે ૬૦

ટીકાર્થ—અનાચારાદિક પોતાના દોષોનો આત્મપ્રશંસાદિ સ્વાર્થના રક્ષણ માટે અપલાપ કરનારા મનુષ્ય પોતાના મનમાં એમ ધારે છે કે-"દંભવડે તેને ઢાંકવાથી મારી ગુણી તરીકે ખ્યાતિ થશે, અને ભક્તજનો પાત્ર અને આહારાદિકે કરીને મારો સત્કાર કરશે કેમકે લોકો ગુણવાનની પૂજા (સત્કાર) કરે છે તેથી મારૂં પણ લોકોમાં ગૌરવ થશે અથવા મહાપુરૂષોની પંક્તિમાં મારી પ્રતિષ્ઠા થશે" આટલા જ લાભથી સંતુષ્ટ થએલા તે મૂર્ખ શિરોમણીઓ તે દંભવડે જ કદર્થના પામે છે અર્થાત્ પોતાના આત્માને ઉલટી વિડંબના પમાડે છે એમ કરવાથી કાંઈ તેઓ મહાપુરૂષોની પંક્તિમાં ગણાતા નથી એ મહાખેદજનક છે ૬૦

દાંભિક જનોને અનંતની જ વૃદ્ધિ થાય છે તે કહે છે—

असतीनां यथा शीलमशीलस्यैव वृद्धये ।
दंभेनाव्रतवृद्ध्यर्थं व्रतं वेषभृतां तथा ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અસતી (કુલટા) સ્ત્રીઓનું શીલ અશીલ (દુરાચાર)ની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તેમ માત્ર વેષધારી સાધુનું વ્રત (દીક્ષા) પણ દંભવડે કરીને અનંતની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે ૬૧

ટીકાર્થ—જેમ અસતી સ્ત્રીઓનું શીલ-લોકલજ્જાથી અથવા પરિજનાદિકના ઉપરોધથી મૈથુનરહિતપણું અશીલની જ-તીવ્ર મૈથુનેચ્છાની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તે જ પ્રકારે દંભવડે-દોષોના આ-

આચ્છાદન સ્વભાવવડે સાધુલિંગને ધારણ કરનાર મનુષ્યોનું વ્રત-દીક્ષા-પાલન પણ અવ્રતની વૃદ્ધિને માટે-અવિરતિભાવને વધારનાર જ થાય છે. ૬૧.

તેઓની દંભ ઉપરની શ્રદ્ધા અને તેનું પરિણામ બતાવે છે.—

जानाना अपि दंभस्य स्फुरितं बालिशा जनाः ।
तत्रैव धृतविश्वासाः प्रस्खलन्ति पदे पदे ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—અહો મૂર્ખજનો દંભના વિચેષ્ટિતને જાણતાં છતાં પણ તે દંભ ઉપર જ શ્રદ્ધા રાખીને પગલે પગલે સ્ખલના પામે છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—અહો ! મૂર્ખજનો દંભના-માયાવીપણાના વિચેષ્ટિતને-તેણે વારંવાર આપેલી વિડંબનાને પોતાની બુદ્ધિથી જાણતાં છતાં પણ તેવી જ ખળવૃત્તિમાં વિશ્વાસ ધારણ કરીને એટલે 'દંભમાં જ સુખ છે' એમ ધારીને શ્રદ્ધા રાખતાં છતાં (દંભ કરવાથી) પગલે પગલે-સ્થાને સ્થાને સ્ખલના પામે છે—એટલે આ દાંભિક માણસ ધર્મભ્રષ્ટ છે એમ કહીને લોકો તેનો અપમાનાદિકવડે તિરસ્કાર કરે છે. ૬૨.

હવે મોહનો આશ્ચર્યકારક મહિમા કહે છે.—

अहो मोहस्य माहात्म्यं दीक्षां भागवतीमपि ।
दंभेन यद्विलुंपन्ति कज्जलेनेव रूपकम् ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મોહનું કેવું માહાત્મ્ય છે ? કે જેથી કાજળ-(મેશ) વડે ચિત્રની જેમ દંભવડે ભગવંત સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાને પણ નષ્ટ કરે છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મનો કેવો પ્રભાવ છે ? કે જેથી મૂર્ખ લોકો ભગવંત સંબંધી—શ્રીજિનેશ્વરે ઉપદેશેલી પ્રવ્રજ્યાનો પણ તેને અંગીકાર કર્યા પછી દંભવડે-માયાવીપણાવડે લોપ કરે છે—નષ્ટ કરે છે. કાજળેકરીને-મેશના કૂચાએ (પીંછીએ) કરીને ચિત્રને જેમ નષ્ટ કરે તેમ. ૬૩.

अब्जे हिमं तनौ रोगो वने वह्निर्दिने निशा ।
ग्रन्थे मौर्ख्यं कलिः सौख्ये धर्मे दंभ उपप्लवाः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—કમળને વિષે હિમ, શરીરને વિષે રોગ, વનને વિષે અગ્નિ, દિવસને વિષે રાત્રી, ગ્રંથને વિષે મૂર્ખતા, સુખને વિષે કલહ અને ધર્મને વિષે દંભ એટલાં વાનાં ઉપદ્રવરૂપ છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—જેમ કમળને વિષે હિમ-બરફ ઉપદ્રવરૂપ છે, એ પ્રમાણે સર્વત્ર ઉપદ્રવ શબ્દનો સબંધ જાણવો જેમ શરીરને વિષે વ્યાધિ, જેમ વનને વિષે-વૃક્ષસમૂહને વિષે અગ્નિ, જેમ દિવસને વિષે રાત્રી, જેમ શાસ્ત્રને વિષે મૂર્ખતા એટલે શાસ્ત્ર ભણ્યા છતા જડતા તથા જેમ સુખને વિષે કલહ (કંકાસ) ઉપદ્રવકારક છે, તેમ ધર્મને વિષે એટલે ધર્મના ફળની પ્રાપ્તિને વિષે દંભ-માયાવીપણુ ઉપદ્રવકારક છે—વિનાશના કારણરૂપ છે ૬૪

આરંભની પ્રવૃત્તિ કરતા પણ દંભ ત્યાજ્ય છે, તે કહે છે—

अत एव न यो धर्तु मूलोत्तरगुणानलम् ।
युक्ता सुश्राद्धता तस्य न तु दंभेन जीवनम् ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—એજ કારણ માટે જે સાધુ મૂળ તથા ઉત્તર ગુણોને ધારણ કરવા સમર્થ ન હોય, તેને સત્ શ્રાવકપણુ જ યુક્ત છે, પણ દંભવડે જીવવુ યુક્ત નથી ૬૫

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-દંભવડે ધર્મ ફળીભૂત થતો નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે (પરમાર્થ છે) માટે જે મુનિ ધર્મવૃક્ષના મૂળભૂત-સ્કંધભૂત પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂળ ગુણોનુ તથા ધર્મવૃક્ષની શાખા રૂપ મૂળગુણની વૃદ્ધિ કરનારા પિંડવિશુદ્ધયાદિક ઉત્તર ગુણોનુ પાલન કરવામા સમર્થ ન હોય, તેને દોષરહિત શ્રાવકપણુ-દેશવિરતિપણુ અંગીકાર કરવુ યુક્ત છે પરંતુ દંભવડે-કપટ વૃત્તિએ એટલે પોતાના દોષના આચ્છાદનવડે જીવવુ—મુનિપણાના વેશમા રહીને આજીવિકા કરવી યોગ્ય નથી અર્થાત્ ભ્રષ્ટપણે ચારિત્ર પાળના કરતા શ્રાવક ધર્મ પાળવો એ શ્રેષ્ઠ છે ૬૫

અહીં કોઇને શંકા થાય કે—એમ કરવાથી વ્રતના પાલનમા અશક્ત એવા સર્વેને દીક્ષાનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે? તે ઉપર સમાધાન કરે છે કે-એમ નહીં થાય, તેજ બતાવે છે—

परिहर्तु न यो लिंगमप्यलं दृढरागवान् ।
संविज्ञपाक्षिकं स स्यान्निर्दंभ साधुसेवक ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—જિનશાસનને વિષે અત્યંત રાગવાળો જે મુનિ લિંગ (વેષ)નો ત્યાગ કરી ન શકે તો તેણે દંભરહિત, સાધુનો સેવક થઈ સવિજ્ઞ પાક્ષિક થવુ ૬૬

ટીકાર્થ—જે મુનિજન દૃઢરાગી—જિનેશ્વર અને જિનશાસનને વિષે બહુ ભક્તિમાન છતો પચ્ચક્ખાણ કરેલા હોવાથી શાસનની હીલ

નાના ભયથી મુનિના વેષનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન હોય, તો તે મુનિએ દંભરહિત, તથા વિશેષ સંયમવાળા સાધુઓના સેવક થઇને સંવિગ્નના મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યત વિહારવાળાના પક્ષી થવું એટલે તેના ગુણ ને ધર્મના પ્રરૂપક થવું. અર્થાત્ જે મુનિ લજ્જાને લીધે અથવા શાસનની હીલનાના ભયને લીધે મુનિવેષને ત્યાગ કરવા અસમર્થ હોય, તેણે સુસાધુઓ પાસે પોતાનું વૃત્તાંત દંભરહિત નિવેદન કરીને સાધુસેવામાં તત્પર થઇ સંવિગ્નપાક્ષિક થવું. આમ કરવાથી સર્વને વેષનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૬૬.

પૂર્વે કહેલા સંવિગ્નપાક્ષિકને જે ગુણલાભ થાય છે તે કહે છે.—

निर्दंभस्यावसन्नस्याप्यस्य शुद्धार्थभाषिणः ।
निर्जरां यतना दत्ते स्वल्पापि गुणरागिणः ॥ ६७ ॥

મૂલાર્થ—મંદક્રિયાવાન્ છતાં પણ નિર્દંભ, શુદ્ધ અર્થને કહેનાર તથા ગુણના રાગી એવા મુનિની થોડી પણ યતના નિર્જરાને આપે છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—નિર્દંભ-માયા પ્રપંચરહિત જો કદાચ અવસન્ન-ક્રિયાને વિષે મંદ ઉદ્યમવાન હોય તો પણ તે પૂર્વે કહેલા ગુણરાગી સંવિગ્નપાક્ષિકને યથાર્થ મુનિના ગુણોનું વર્ણન કરવાથી થોડી પણ યતના-થોડો પણ વ્રતપાલનનો પ્રયત્ન નિર્જરાને એટલે કર્મહાનીને આપે છે-કરે છે. અર્થાત્ તે દંભરહિત હોવાથી થોડીપણ કર્મની નિર્જરાને પામે છે. ૬૭.

તેથી વ્યતિરેકમાં (ઉલટું કરવામાં) દોષ કહે છે.—

व्रतभारासहत्वं ये विदन्तोऽप्यात्मनः स्फुटम् ।
दंभाद्यतित्वमाख्यान्ति तेषां नामापि पाप्मने ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ પ્રગટપણે જ પોતાનુ વ્રતપાલનમાં અસામર્થ્ય જાણતાં છતાં પણ દંભથી પોતાનું મુનિપણું કહે છે, તેમનું નામ લેવું તે પણ પાપને માટે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—પાંચ મહાવ્રતોનું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસારે અતિચારરહિત પાલન કરવામાં પોતાના અસમર્થપણાને જે કોઈ શઠ પુરૂષો પ્રગટપણે જાણતાં છતાં પણ દંભથી-માયાનો આશ્રય કરીને પોતાનું મુનિપણું કહે છે એટલે 'અમે સાધુઓ જ છીએ' એમ કહે છે, તે ભ્રષ્ટ ચારિત્રીઓનું-દંભીઓનું નામ પણ-તેમના નામનો ઉચ્ચાર પણ પાપને માટે થાય છે. તો પછી તેમને વંદના, સ્તુતિ કે સેવા કરવાથી પાપ થાય તેમાં શું કહેવું ? ૬૮.

कुर्वते ये न यतना सम्यक्कालोचितामपि ।
तैरहो यतिनाम्नैव दांभिकैर्वच्यते जगत् ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ કાળને યોગ્ય એવી યતનાને સારી રીતે કરતા નથી, તે દાંભિકો અહો! યતિના નામે કરીને જ આ જગતને છેતરે છે-ઠગે છે ૬૯

ટીકાર્થ—જેઓ-સાધુવેષધારી દાંભિકો સારી અને પાચમા આરાને અથવા વયને ઉચિત-યોગ્ય એવી યતનાને-સયમ ક્રિયાને એટલે જતના રક્ષણને કરતા નથી અહો મોટુ આશ્ચર્ય છે! આ રાજાવિનાનુ રાજ્ય જુઓ કે જેથી તે દાંભિકો-કપટીઓ માત્ર સાધુના નામે કરીને જ આ જગતની-ભવ્ય જીવોની વચના કરે છે એટલે તેઓને છેતરીને અન્ન, વસ્ત્ર, અને દ્રવ્યાદિકનુ હરણુ કરી તેમને લુટે છે ૬૯

धर्मीति ख्यातिलोभेन प्रच्छादितनिजाश्रवः ।
तृणाय मन्यते विश्वं हीनोऽपि धृतकैतव ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—ધર્મવાન એવા પ્રકારની પ્રસિદ્ધિના લોભથી પોતાના દોષોને જેણે ઢાકી દીધા છે એવો, ગુણહીન દાંભિક સાધુ પણુ હૃદયમા કપટ ધારણ કરીને આખા વિશ્વને તૃણુસમાન માને છે ૭૦

ટીકાર્થ—આ (પૂર્વોક્ત) સાધુ, ધર્મી-ત્યાગાદિક ધર્મવાન હુ છુ એવી ખ્યાતિ-પ્રસિદ્ધિના લોભથી-તેનુ રક્ષણ કરવાની પ્રીતિથી પ્રયત્નવડે પોતાના આશ્રવ-દોષસમૂહને જેણે આચ્છાદિત કર્યા છે-ઢાકી દીધા છે એવો હીન-ગુણરહિત છતા કપટ ધારણ કરીને એટલે સુખદાયક લાગવાથી હૃદયમા કપટ રાખીને જગતના જનોને તૃણુસમાન માને છે ૭૦

आत्मोत्कर्षात्ततो दंभी परेषां चापवादत ।
बध्नाति कठिनं कर्म बाधकं योगजन्मन ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી તે દાંભિક પોતાના ઉત્કર્ષથી અને બીજાના અપવાદથી યોગોત્પત્તિનુ બાધક એવુ કઠિન-ભારે કર્મ બાધે છે ૭૧

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે જગતને તૃણુસમાન માન્યા પછી અથવા પોતાનુ ધર્મિત્વ પ્રસિદ્ધ થયા પછી અભિમાન પામેલો તે દભી-કપટપ્રિય પોતાના ઉત્કર્ષથી-ગુણીપણાની પ્રસિદ્ધિથી અને બીજા સર્વે ગુણી જનોના પણુ અપવાદથી-નિંદાથી જ્ઞાનાદિક ગુણોની પ્રાપ્તિના સબધરૂપ યોગના જન્મનુ-ઉત્પત્તિનુ અથવા આગળ કહેવામા આવશે એવા

ઇચ્છા યોગાદિક યોગની ઉત્પત્તિનું બાધક-નિવારણ કરનાર એવું કઠિન એટલે મહાતપોવડે પણ દુર્લંઘ્ય નરકાદિક પ્રાપ્તિને યોગ્ય અશુભ કર્મ બાંધે છે-આત્મપ્રદેશની સાથે જોડી દે છે. ૭૧.

आत्मार्थिना ततस्त्याज्यो दंभोऽनर्थनिबन्धनम् ।
शुद्धिः स्यादृजुभूतस्येत्यागमे प्रतिपादितम् ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—તેથીકરીને આત્માર્થીએ અનર્થના કારણરૂપ દંભનો ત્યાગ કરવો. કેમકે સરલ માણસની જ શુદ્ધિ થાય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—તેથીકરીને એટલે દંભવાન માણસ ઘણું કઠિન દુષ્કર્મ બાંધે છે તે હેતુમાટે આત્મસ્વરૂપના અર્થી-પ્રયોજનવાળા એટલે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઇચ્છનારાએ અનર્થ નિબંધન-માયાવીને પણ અનિષ્ટ એવા નરકાદિક દુઃખોના ઉપદ્રવરૂપ અનર્થોના કારણભૂત દંભનો-માયાવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. કેમકે યથાર્થ રીતે સરળ મનવાળાની જ શુદ્ધિ-પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે એમ સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે. ૭૨.

આગમ (સિદ્ધાન્ત)માં જે કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

जिनैर्नानुमतं किञ्चिन्निषिद्धं वा न सर्वथा ।
कार्ये भाव्यमदंभेनेत्येषाज्ञा पारमेश्वरी ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરોએ સર્વથા (એકાંતપણે) કાંઈ (કોઇની) પણ અનુજ્ઞા કરી નથી, તેમ જ કાંઈ (કોઇનો) પણ સર્વથા નિષેધ કર્યો નથી. પરંતુ 'કાર્યને વિષે દંભરહિત થવું' એવી જ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તીર્થંકરોએ કાંઇપણ અહિંસાદિક કાર્યની સર્વ પ્રકારે એકાંતપણે 'અમુક કાર્ય જ કરવું' એમ અનુજ્ઞા આપી નથી. અથવા કાંઇપણ આધાકર્માદિક કાર્યનો એકાંતપણે નિષેધ પણ કર્યો નથી. એટલે 'અમુક કાર્ય સર્વથા નજ કરવું' એમ કહ્યું નથી. ત્યારે જિનેશ્વરોએ શું કહ્યું છે? તે કહે છે. કાર્ય પ્રાપ્ત થયે છતે-નિષેધ કરેલું અથવા અનુમતિ આપેલું કાર્ય કરતી વખતે દંભરહિત-સરળ ચિત્તવાળા થવું-કપટ કરવું નહીં. એ પ્રમાણે પરમેશ્વરની-જિનેશ્વરની આજ્ઞા-આગમ વાણી છે.૭૩.

હવે બે શ્લોકવડે પરમાર્થ કહેવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.

अध्यात्मरतचित्तानां दंभः स्वल्पोऽपि नोचितः ।
छिद्रलेशोऽपि पोतस्य सिन्धुं लंघयतामिव ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરનારને વહાણના લેશમાત્ર પણ છિદ્રની

જેમ અધ્યાત્મને વિષે જેમનુ ચિત્ત આસક્ત છે, એવા પુરૂષોને અલ્પ પણ દભ ઉચિત નથી ૭૪

ટીકાર્થ—જેમનુ મન અધ્યાત્મને વિષે આસક્ત છે, તેઓને થોડો પણ દભ (કપટ) કરવો યોગ્ય નથી તેમા દષ્ટાત કહે છે-સમુદ્રનુ ઉલ્લઘન કરીને જનાર લોકોને વહાણનુ અલ્પ પણ છિદ્ર જેમ યોગ્ય નથી તેમ એટલે કે જેમ સમુદ્રને ઉતરતા લોકોને જરા પણ છિદ્ર-વાળુ વહાણ ડુબાવવાનુ કારણ થાય છે, તેમ અધ્યાત્મને વિષે કરેલો થોડો પણ દભ આત્મસ્વરૂપની મલીનતા ઉત્પન્ન કરીને ભવસાગરમા ડુબાવે છે ૭૪

दभलेशोऽपि मल्यादे' स्त्रीत्वानर्थनिनन्धनम् ।
अतस्तत्परिहाराय यतितव्य महात्मना ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—દભનો લેશ પણ મલ્લીનાથ સ્વામી વિગેરેને સ્રીભવરૂપ અનર્થનુ કારણ થયો છે, માટે મહાત્મા પુરૂષે તેનો ત્યાગ કરવા યત્ન કરવો ૭૫

ટીકાર્થ—દભનો-શઠવૃત્તિનો અશમાત્ર પણ મલ્લીનાથ સ્વામીના પૂર્વભવનો જીવ કે જે મહાબલ નામે રાજા હતો તેમને તથા આદિ શબ્દે કરીને પીઠ, મહાપીઠ વિગેરેને પરાધીનપણે સ્રીગોત્ર બધનરૂપ અનર્થનુ-અનિચ્છિતનુ કારણ થયો હતો તેથી કરીને-આ દેખાડેલા હાનીના કારણથી મહાત્માએ-શિષ્ટપુરૂષે એટલે ધર્મના ફળને ઇચ્છતા પુરૂષે તે દભના ત્યાગને માટે ઉદ્યમ કરવો કહ્યુ છે કે—"પીઠવડે સૂર્યનુ સેવન કરવુ, જઠરવડે અગ્નિનુ સેવન કરવુ, સર્વ ભાવવડે સ્વામીનુ સેવન કરવુ અને કપટરહિતપણે પરલોકનુ સેવન કરવુ" તથા—"ગુરૂએ આપેલા શેષ અન્નનુ ભોજન કરવુ તેજ ભોજન જાણવુ, જે પાપ ન કરે તેજ જ્ઞાન (પડિતાઈ) જાણવુ, જે પરોક્ષમા પણ કાર્ય કરે તેજ મિત્ર જાણવો, અને જે દભરહિત કરાય તે જ ધર્મ જાણવો" ૭૫

॥ इति दभत्यागाधिकार ॥ ३ ॥

અધિકાર ૪ થો.

ભવસ્વરૂપની ચિંતા.

પૂર્વ અધિકારમા અધ્યાત્મની જન્મભૂમિ જેવી દભત્યાગરૂપી શુદ્ધિ કહી તે શુદ્ધિ થવાથી ભવસ્વરૂપનો યથાર્થ ભાસ થાય છે, માટે આ ચોથા અધિકારમા ભવસ્વરૂપનુ ચિંતવન બતાવે છે—

तदेवं निर्दंभाचरणपटुना चेतसि भव-
स्वरूपं संचिन्त्यं क्षणमपि समाधाय सुधिया ।
इयं चिन्ताध्यात्मप्रसरसरसीनीरलहरी
सतां वैराग्यास्थाप्रियपवनपीना सुखकृते ॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—તે માટે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે નિર્દંભપણે આચરણ કરવામાં નિપુણ એવા બુદ્ધિમાને એક ક્ષણવાર પણ મનને સ્થિર રાખીને ચિત્તમાં સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું. આ ભવસ્વરૂપની ચિંતા (ચિંતવન) અધ્યાત્મના વિસ્તારરૂપ સરોવરના જળકલ્લોલ જેવી છે. તે વૈરાગ્યની આસ્થારૂપ સુંદર વાયુથી પુષ્ટ થઇને સત્પુરૂષોને સુખદાયી થાય છે. ૭૬

ટીકાર્થ—તેમાટે—દંભનો દોષ જાણવાથી દંભરહિત ધર્મનું આચરણ કરવામાં નિપુણ-કુશળ એવા બુદ્ધિમાને એટલે સારી રીતે આત્માનું હિત વિચારનારા પુરૂષે એક ક્ષણવાર પણ એટલે ચિરકાળ-સુધી ચિંતન કરવામાં જે અશક્ત હોય, તેણે અલ્પકાળ પણ ભવનું સ્વરૂપ—ચાર ગતિરૂપ સંસારનું-જન્મ, જરા, વિપત્તિ વિગેરેનું સ્વરૂપ મનને વિષે સમાધિપૂર્વક-સારી રીતે મનને સ્થિર કરીને એટલે વિચાર-વડે ગ્રહણ કરીને ચિંતવન કરવું-સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારવું. આ ભવસ્વ-રૂપની ચિંતા (વિચાર) અધ્યાત્મના વિસ્તાર-ઉદ્‌ભવરૂપી નાના તળા-વના જળતરંગરૂપ છે. તે ચિંતા વૈરાગ્યની-સંસાર ઉપરની ઉદાસીન-તાની આસ્થા-ચિરસ્થાયી સ્થિરતારૂપ મનોહર વાયુવડે પુષ્ટ થઇને સત્પુરૂષોના સુખને માટે-પરમ જ્ઞાનાનંદની ઉત્પત્તિને માટે થાય છે. એટલે સત્પુરૂષોને પરમાનંદદાયી થાય છે. ૭૬.

આ સંસાર મહાભયંકર સમુદ્ર જેવો છે, એમ વિચારવું. તે કહે છે.—

इतः कामौर्वाग्निर्ज्वलति परितो दुःसह इतः
पतन्ति ग्रावाणो विषयगिरिकूटाद्विघटिताः ।
इतः क्रोधावर्तो विकृतितटिनीसंगमकृतः
समुद्रे संसारे तदिह न भयं कस्य भवति ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—આ એક તરફ દુઃસહ એવો કામરૂપી વડવાનલ ચોતરફ બળ્યા કરે છે, આ બીજી બાજુએ વિષયરૂપી પર્વતના શિખરપરથી તૂટીપડેલા પથ્થરો પડે છે, અને આ તરફ વિકારરૂપી નદીઓના સંગ-મથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધરૂપી આવર્તો (જળભ્રમણ) દેખાય છે. તો આવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કોને ભય ઉત્પન્ન ન થાય? ૭૭.

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! તે કારણ માટે એટલે ભયનુ કારણ હોવાને લીધે આ સસારરૂપી સમુદ્રમા કોને ભય ઉત્પન્ન ન થાય ? સર્વ વિવેકી પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન થાય છે કેમકે તે ભવસાગરમા એક તરફ જોઇએ છીએ તો દુ મહ એવો કામદેવરૂપી વડવાનલ સર્વ દિશાઓમા પ્રદીપ્ત દેખાય છે જેમ સમુદ્રમા રહેલો વડવાનલ જળનુ શોષણ કરવાથી સતાપનો હેતુ છે તેમ સસારમા ઉત્કૃષ્ટ પ્રશમ સુખનુ શોષણ કરનાર કામદેવ છે વળી બીજી બાજુએ શબ્દાદિક પાચ વિષયોરૂપી દુર્લંઘ્ય પર્વતોના શિખરપરથી તુટીપડેલા-જુદા પડેલા દૃઢ આસક્તિરૂપ મોટા પથ્થરો પડે છે—વ્યાઘાતકારી થાય છે જેમ સમુદ્રમા જતા મનુષ્યોને પર્વતથી પડતા પથ્થરો (ખડકો) અનેક ઉપદ્રવોના હેતુ થાય છે તેમ સસારસાગરને સામે કાઠે જનારા ભવ્યપ્રાણીઓને વિષયો વ્યાઘાતકારી થાય છે કેમકે વિષયી પુરૂષો ભવનુ ઉલ્લઘન કરી શકતા નથી વળી બીજા પ્રદેશમા જોઈએ તો વિકારરૂપ-આત્મસ્વભાવના ત્યાગરૂપ નદીના સગમે-આલિંગને ઉત્પન્ન કરેલો ક્રોધરૂપી આવર્ત-જળભ્રમણ એટલે ક્રોધનો આવેશ દેખાય છે જેમ સમુદ્રમા નદીએ કરેલા આવર્તો પ્રયાણનો ભગ કરે છે-રોકે છે, તેમ ભવસાગરના પરતીરે જવામા પણ ક્રોધાદિક વિઘ્નકારક છે સસારમા વસનારને ક્રોધની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થાય છે, માટે તેનાવડે પણ આ ભવસાગર ભયકર છે ૭૭

આ સસાર અગ્નિરૂપ છે, તે કહે છે—

प्रिया ज्वाला यत्रोद्वमति रतिसतापतरला
कटाक्षान् धूमौघान् कुवलयदलश्यामलरुचीन् ।
अथांगान्यगारा कृतबहुविकाराश्च विषया
दहन्त्यस्मिन् वह्नौ भववपुषि शर्म क्व सुलभम् ॥ ७८ ॥

મૂલાર્થ—જે સસારરૂપ અગ્નિમા રતિરૂપ સતાપવડે ચપળ એવી પ્રિયારૂપી જ્વાળા કમળના પત્ર જેવી શ્યામ કાતિવાળા કટાક્ષોરૂપી ધૂમસમૂહને ઉદ્વમન કરે છે-બહાર કાઢે છે, તથા ઘણા વિકારને કરનારા વિષયોરૂપી અગારાઓ અગને બાળી નાખે છે, તેવા આ સસાર સ્વરૂપ અગ્નિમા કયે સ્થાને સુખની સુલભતા છે ? ક્યાઈ પણ નથી ૭૮

ટીકાર્થ—હે આત્મા ! આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા, સસાર જ છે શરીર જેનુ એવા અગ્નિને વિષે એટલે સસારરૂપી અગ્નિને વિષે સુખ કયે ઠેકાણે સુલભ છે? કોઈપણ સ્થાને સુખ છે જ નહીં કેમકે જે સસાર

રૂપી અગ્નિમાં રતિ-ભોગની અભિલાષારૂપ સંતાપવડે-ઉષ્ણતાવડે તરલ-ચપળ અથવા વિસ્તીર્ણ એવી પ્રિયા-સ્ત્રીરૂપી જ્વાળા-ઉન્નત અગ્નિશિખા રહેલી છે. સ્ત્રીઓ ઘણા વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી જ્વાળા જેવી કહી છે. તે સ્ત્રીરૂપ જ્વાળા કુવલયના-શ્યામ કમળના પર્ણ જેવી શ્યામ કાંતિવાળા કટાક્ષરૂપી-સ્ત્રીઓનાં કુટિલ નેત્રના પ્રાંત-ભાગરૂપી ધૂમાડાના સમૂહને-ગોટાને મૂકે છે. અર્થાત્ તેવા ધૂમાડાવડે પ્રાણીને અંધ કરે છે. સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યથી મોહ પામેલા મનુષ્ય અંધ જ બની જાય છે, તેથી તેના કટાક્ષોને ધૂમની ઉપમા આપી છે. તથા જેમણે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દાદિક વિષયોરૂપી અંગારા શ્રોતાદિક ઇંદ્રિયોના સમૂહરૂપ અંગોને-અવયવોને બાળે છે-ભસ્મસાત્ કરે છે. માટે સંસાર પ્રત્યક્ષ અગ્નિરૂપ છે. ૭૮

સંસાર એ હિંસાનું સ્થાન (કસાઈખાનું)જ છે, તે કહે છે.—

गले दत्वा पाशं तनयवनितास्नेहघटितं
निपीड्यन्ते यत्र प्रकृतिकृपणाः प्राणिपशवः ।
नितान्तं दुःखार्ता विषमविषयैर्घातकभटै-
र्भवः सूनास्थानं तदहह महासाध्वसकरम् ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે આ સંસાર મહા ભયંકર, સૂના સ્થાન (હિંસાનું સ્થાન) છે. કેમકે તેમાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના સ્નેહથી રચેલા પાશને ગળામાં બાંધીને અત્યંત દુઃખાર્ત અને સ્વભાવથી જ કૃપણ (દીન) એવા પ્રાણીરૂપી પશુઓ શબ્દાદિક વિષમ વિષયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડા પામે છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—હે જીવ! મહા અઘટિત-અયોગ્ય એટલે ખેદકારક એ છે કે આ સંસાર મહાભયંકર હિંસાનું સ્થાન છે. કેમકે જે [1]સૂનાસ્થાનને વિષે સ્ત્રી અને પુત્રપરના સ્નેહ—રાગરૂપી તંતુઓવડે રચેલા પાશને-મજબૂત દોરીને ગળામાં નાંખીને-બાંધીને પ્રકૃતિથી જ કૃપણ એટલે અસાર પદાર્થ ઉપર પણ અત્યંત મોહ બાંધેલો હોવાથી તુચ્છ અથવા દીન એવા પ્રાણી (જીવો)રૂપી પશુઓ-બકરાં વિગેરે તુચ્છ જંતુઓ નાના પ્રકારની વ્યથાથી પીડા પામ્યા છતાં વિષમ-અતિ ભયંકર દુઃખરૂપ ફળને આપનારા પૂર્વોક્ત શબ્દાદિક વિષયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડાય છે-અનેક જન્મમરણોથી કષ્ટ પામે છે. ૭૯.

---

૧ પશુઓનું કતલખાનું

આ સસાર રાક્ષસરૂપ છે એમ વિચારવુ, તે કહે છે—

अविद्याया रात्रौ चरति वहते मूर्ध्नि विषम
कपायव्यालौघ क्षिपति विपयास्थीनि च गले ।
महादोपान् दन्तान् प्रकटयति वक्रस्मरमुखो
न विश्वासार्होऽय भवति भवनक्तचर इति ॥ ८० ॥

મૂલાર્થ—આ સસાર રાક્ષસરૂપ છે કેમકે તે અવિદ્યા (અજ્ઞાન)રૂપી રાત્રીમા ચાલે છે-ફરે છે, મસ્તક ઉપર ભયકર કષાયોરૂપી સર્પના સમૂહને વહન કરે છે (ધારણ કરે છે), ગળામા વિષયોરૂપી અસ્થિ સમૂહને નાખે છે, તથા કામદેવરૂપી કુટિલ (વિકૃત) મુખવાળો તે ભવરાક્ષસ મહાદોષોરૂપી દાતોને પ્રગટ કરે છે—દેખાડે છે માટે આવો સસારરૂપી રાક્ષસ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી ૮૦

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! આ સસાર નક્તચર-રાત્રિચર એટલે રાત્રિને વિષે ભ્રમણ કરનાર રાક્ષસ જ છે કેમકે તે રકથી રાજાસુધી સર્વનુ ભક્ષણ કરનાર છે, તેથી તે વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી વળી તે ભવ રાક્ષસ અવિદ્યા-અજ્ઞાનદશારૂપી રાત્રીમા સ્વેચ્છાએ ફરે છે દુષ્ટોને અધકાર જ ઇષ્ટનો સાધક હોય છે, માટે અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિચરપણુ કહ્યુ છે તથા તે રાક્ષસ મસ્તકપર વિષમ-ભયકર એટલે જેનો વિષવેગ ઉતરી ન શકે તેવા ક્રોધાદિક કષાયોરૂપી સર્પોના સમૂહને ધારણ કરે છે કષાયવાળાને જ સસાર દુખપ્રદ થાય છે તથા વિષયોરૂપી અસ્થિની માળાને ગળામા ધારણ કરે છે વિષયી પુરૂષોને જ સસાર ગળે લાગેલો છે તથા તે જીવહિંસા, મોટા આરભો અને પરસ્ત્રી ગમનાદિક નરકફળને આપનારા મહા દોષોરૂપી દાતોને પ્રગટ કરે છે, એટલે કે વિકરાળ રૂપ દેખાડવા માટે મુખ ઉઘાડીને દેખાડે છે તથા તે વક્ર એટલે વિષમ સ્વભાવને લીધે વિકરાળ-ભયકર કામદેવ રૂપી મુખને ધારણ કરે છે અભક્ષ્ય ભક્ષણાદિક અનાચારનુ આચરણ કરવામા કામદેવ જ મુખ્ય હેતુ છે, માટે તેને મુખની ઉપમા આપી છે આવા પ્રકારનો ભવરાક્ષસ વિશ્વાસને યોગ્ય નથી ૮૦

આ સસાર ભયકર અટવી છે એમ ચિંતવન કરવુ, તે કહે છે—

जना लब्ध्वा धर्मद्रविणलवभिक्षा कथमपि
प्रयान्तो वामाक्षीस्तनविपमदुर्गस्थितिकृता ।
विलुप्यन्ते यस्या कुसुमशरभिल्लेन बलिना
भवाटव्या नास्यामुचितमसहायस्य गमनम् ॥ ८१ ॥

મૂલાર્થ—મહાકષ્ટે કરીને પામેલા ધર્મદ્રવ્યના લેશરૂપી ભિક્ષાને ગ્રહણ કરીને ભવાટવીમાં પ્રયાણ કરનારા ભવ્યજનોને સ્ત્રીઓના સ્તન-રૂપી વિષમદુર્ગમાં રહેલો કામદેવરૂપી બળવાન ભિલ્લ લુંટી લે છે, માટે એવી ભવાટવીમાં સહાયવિના ગમન કરવું ઉચિત નથી. ૮૧.

ટીકાર્થ—હે વિવેકી! આ કહેવામાં આવશે એવી ભવાટવીને વિષે ઘણાં દુઃખ અને ઉપદ્રવરૂપી શિકારી જાનવરોના આઘાત હોવાથી શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ગુરૂતાદિક સાથેના (સંઘના) સહાયવિના ગમન કરવું-પ્રયાણ કરવું ઉચિત નથી એટલે સુખકારક નથી. કેમકે તે ભવાટવીમાં જે ભવ્યજનો મહાકષ્ટે કરીને—તપ, દાન, શીલ અને પરીસહાદિકના કષ્ટે કરીને વ્રતપાલનાદિક ધર્મદ્રવ્યના લેશરૂપ કાંઇક ભિક્ષાને પામીને પ્રયાણ કરે છે, તેમને વામાક્ષીના-મનોહર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના સ્તન-રૂપી વિષમ-કોઇથી છતી ન શકાય તેવા દુર્ગમાં-કિલ્લામાં નિવાસ કરનાર કામદેવરૂપી બળવાન ભિલ્લ-મ્લેચ્છ લુંટી લે છે એટલે વિશેષે કરીને ધર્મરૂપ ધનરહિત કરી દે છે. અહીં ઉપનય પોતાની બુદ્ધિથી જાણી લેવો. આ સંસારમાં કામદેવથી ભય પામેલા મુમુક્ષુઓે સમુદા-યમાં જ વિહાર કરવો, એકાકી વિચરવું નહીં. એમ આ શ્લોકથી સૂચિત થાય છે. ૮૧.

આ સંસાર કૂટઘટનામય હોવાથી મિથ્યા-અસત્ય છે એમ ચિંત-વન કરવું, તે કહે છે.—

धनं मे गेहं मे मम सुतकलत्रादिकमतो
विपर्यासादासादितविततदुःखा अपि मुहुः ।
जना यस्मिन्मिथ्यासुखमदभृतः कूटघटना-
मयोऽयं संसारस्तदिह न विवेकी प्रसजति ॥ ८२ ॥

મૂલાર્થ—જે સંસારને વિષે 'આ ધન મારૂં છે, આ ઘર મારૂં છે, તથા આ પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સર્વ મારૂં છે' એવા વિપર્યાસપણાથી વાર-વાર ઘણું દુઃખ પામ્યા છતાં પણ અસત્ય સુખના મદને ધારણ કર-નારા લોકો રહેલા છે, એવો આ સંસાર અસત્ રચનામય છે, તેથી તેમાં વિવેકી પુરૂષ આસક્તિ પામતા નથી. ૮૨.

ટીકાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો સંસાર કૂટની-અયથાર્થ એટલે વસ્તુસ્વભાવને આચ્છાદન કરનાર કૃત્રિમભાવની ઘટનામય—રચનારૂપ છે. તેથીકરીને વિવેકી-તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર કરનાર મનુષ્ય આ ભવ-

વાસને વિષે આસક્ત થતા નથી જે સસારમા મનુષ્યો "આ ધન મારૂ છે, આ ઘર મારૂ છે, આ પુત્ર અને સ્ત્રી વિગેરે તથા અશ્વાદિક મારૂ છે " આ પ્રમાણેના વિપર્યાસને લીધે—વિપરીત બુદ્ધિને લીધે વારવાર તેમને ઘણા દુખો પ્રાપ્ત થયા છે, તો પણ તેઓ મિથ્યા-અસત્ એટલે પોતાના વિકલ્પથી જ કલ્પના કરેલા મૃગતૃષ્ણાની જેવા અને અવિદ્યમાન એવા સાતાસુખના અભિમાનને—સુખીપણાના અભિમાનને ધારણ કરતા છતા તેમા નિવાસ કરે છે અર્થાત્ સુખ નહીં છતા પણ સુખની ભ્રાતિવાળા થાય છે ૮૨

આ સસાર કારાગૃહ (કેદખાનું) છે એમ ચિંતવન કરવુ, તે કહે છે—

प्रियास्नेहो यस्मिन्निगडसदृशो यामिकभटो-
पम स्वीयो वर्गो धनमभिनव बन्धनमिव ।
मदामेध्यापूर्ण व्यसनबिलसंसर्गविषम
भव कारागेह तदिह न रतिः क्वापि विदुषाम् ॥ ८३ ॥

મૂલાર્થ—જે સસારરૂપી કારાગૃહમા પ્રિયાપરનો સ્નેહ નિગડ-બેડી સમાન છે, પુત્રાદિક પરિવાર પહેરેગીર યોદ્ધાસમાન છે, અને દ્રવ્ય નવીન બધન સદૃશ છે, તથા જે કારાગૃહ મદરૂપી અશુચિએ કરીને ભરેલુ છે, અને વ્યસનરૂપી બિલોના સસર્ગથી ભયકર છે, એવા આ સસારરૂપી કારાગૃહમા વિદ્વાન પુરૂષને કોઈ પણ સ્થાને રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી ૮૩

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! હમણા કહેવાતા હેતુથી આ સસાર, કારાગૃહ એટલે અપરાધીઓને નિરોધ કરવાનુ ગૃહ (કેદખાનુ) છે એમ તુ જાણ તેવા કારાગૃહ રૂપ હોવાથી આ ભવને વિષે વિદ્વાનોને એટલે કૃત્યાકૃત્યનુ વિવેચન કરવામા પ્રવીણ એવા પુરૂષોને કોઈ પણ સ્થાને રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી જે ભવરૂપી કારાગૃહમા સ્ત્રીઉપરનો જે પ્રેમ તે નિગડ-બેડી સદૃશ છે તે બેડીમા પડેલાથી નાશીને અન્યત્ર જઈ શકાતુ નથી, માટે પ્રિયાના સ્નેહને નિગડની ઉપમા આપી છે તથા પોતાનો જે પુત્રાદિક પરિવાર વર્ગ તે પહેરેગીર સુભટ જેવો છે અર્થાત્ પરિવારથી વીંટાએલો પુરૂષ નાશીને સસારથી દૂર જઈ શકતો નથી, તેથી તેને પહેરેગીરની ઉપમા આપી છે તથા ધન-દ્રવ્ય એ નવીન-અપૂર્વ રજ્જુ આદિકના બધનરૂપ છે, ધનની આશામા બધાયેલો પુરૂષ

અપરાધી થયેલા બંદી (કેદી)ની જેમ નવી નવી જાતિના પરાભવને પામે છે, માટે તેને નવીન બંધનની ઉપમા આપી છે. તથા તે કારાગૃહ ધન અને યૌવનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિમાનરૂપી અપવિત્ર પદાર્થ (વિષ્ટાદિક)થી ભરેલું છે, અર્થાત્ અભિમાની મનુષ્ય અપકીર્તિરૂપ દુર્ગન્ધને પામે છે. તથા તે કારાગૃહ ધન પુત્રાદિકના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલાં વ્યસનો-કષ્ટોરૂપી બીલોના-સર્પના નિવાસસ્થાનોના સંસર્ગથી દારૂણ-ભયંકર છે. ૮૩.

આ સંસાર સ્મશાનરૂપ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

महाक्रोधो गृध्रोऽनुपरतिश्शृगालीव चपला
स्मरोलूको यत्र प्रकटकटुशब्दः प्रचरति ।
प्रदीप्तः शोकाग्निस्ततमपयशोभस्म परितः
स्मशानं संसारस्तदभिरमणीयत्वमिह किम् ॥ ८४ ॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે મહાક્રોધરૂપી ગૃધ્રપક્ષી રહેલા છે, ચપળ એવી અવિરતિરૂપ શીયાળણી રહેલી છે, કામદેવરૂપી ઘુવડ પ્રગટ રીતે કટુ શબ્દ કરતો સ્વેચ્છાએ ફર્યા કરે છે, શોકરૂપી અગ્નિ પ્રદિપ્ત રહેલો છે, તથા જેમાં ચોતરફ વિસ્તાર પામેલા અપયશરૂપી ભસ્મના ઢગલા જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે હોવાથી આ સંસાર સ્મશાન સદૃશજ છે, તેથી તેમાં રમણીયતા શી છે? કાંઈ જ નથી. ૮૪.

ટીકાર્થ—આગળ કહેવામાં આવતાં કારણોથી આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો સંસાર સ્મશાન સદૃશ છે એમ જાણવું. આ સંસારરૂપી સ્મશાનમાં મનને સુંદરતા-પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરનારી શી વસ્તુ છે? કાંઇજ નથી. કેમકે ભવરૂપી સ્મશાનમાં મહા અનંતાનુબંધી ક્રોધ કે જે ઉત્પન્ન થયા પછી અકાર્ય કર્યાવિના નિવૃત્તિ જ પામતો નથી તેવા મહાક્રોધરૂપી ગૃધ્ર-માંસાહારી પક્ષી રહેલા છે. પોતાના અને બીજાના રૂધિર તથા માંસને ખાનાર હોવાથી તેને આ પ્રમાણે ઉપમા આપી છે. તથા માંસાદિ ભક્ષણ કરવામાં ચપળ એવી અવિરતિરૂપી શીયાળણી ભ્રમણ કરે છે. અવિરતિમાન્ સર્વભક્ષી હોવાથી તિર્યંચના સ્વભાવવાળો છે, તેથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે. તથા કામદેવરૂપી ઘુવડ પ્રગટ રીતે કટુક-વિવેકીજનને દુઃખદાયી શબ્દ કરતો સ્વેચ્છાએ પરિભ્રમણ કરે છે. કામદેવ દિવસે દેખી શકતો નથી (પ્રાયે દિવસે ઉત્પન્ન થતો નથી), દુષ્ટ ભાષણ કરનાર હોય છે, અને સ્વેચ્છાચારી હોય છે, તેથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે. તથા જ્યાં શોકરૂપી—ઇષ્ટ વસ્તુના વિયો-

ગાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તના ઉદ્વેગરૂપી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો દેખાય છે સતાપનો હેતુ હોવાથી શોકને અગ્નિની ઉપમા આપી છે તથા ચોતરફ વિસ્તાર પામતા અપયશરૂપી–અપકીર્તિરૂપી ભસ્મ–રક્ષાનો સમૂહ પડેલો છે અસાર હોવાથી તથા મલિનકારક હોવાથી અપયશને ભસ્મની ઉપમા આપી છે, અને તે અપયશ સસારમા વસતા પ્રાણી ઓને પ્રાપ્ત થાય જ છે ૮૪

આ સસાર વિષવૃક્ષરૂપ છે એમ વિચારવુ, તે કહે છે—

धनाशा यच्छायाप्यतिविपममूर्छाप्रणयिनी
विलासो नारीणा गुरुविकृतये यत्सुमरसः ।
फलास्वादो यस्य प्रसरनरकव्याधिनिवह-
स्तदास्था नो युक्ता भव विपतरावत्र सुधियाम् ॥ ८५ ॥

મૂલાર્થ—આ સસાર વિષવૃક્ષરૂપ છે કેમકે ધનની આશારૂપ જે (વિષવૃક્ષ)ની છાયામાત્ર પણ અતિ વિષમ મૂર્છાને આપનારી છે, તથા સ્ત્રીઓના વિલાસરૂપ જેનો પુષ્પપરાગ પણ મોટા વિકારને માટે થાય છે, તથા જેના ફળનો આસ્વાદ નરકના વિસ્તીર્ણ વ્યાધિઓના સ મૂહરૂપ છે, એવા આ સસારરૂપી વિષવૃક્ષને વિષે બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ આસ્થા રાખવી યોગ્ય નથી ૮૫

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! વક્ષ્યમાણ હેતુને લીધે આ સસાર જ વિષવૃક્ષ સમાન છે મહામૂર્છા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તથા પ્રાણનો નાશ કરનાર હોવાથી તેને વિષવૃક્ષની ઉપમા આપી છે આવા વિષવૃક્ષ ઉપર બુદ્ધિમાને–વિવેકીજનોએ વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી તે ભવરૂપી વિષ વૃક્ષ કેવો છે ? તે કહે છે –ધનની આશા–ધનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છારૂપ જે વિષવૃક્ષની છાયા પણ એટલે વૃક્ષ તો દૂર રહો મા ત્ર તેની છાયા પણ અતિ વિષમ–અનિવાર્ય મૂર્છાને એટલે ચૈતન્યરહિતપણાને આપ નારી છે ધન એ વિવેકનો નાશ કરનાર તથા આશા અને તૃષ્ણાને વિશ્રામ આપનાર છે, તેથી તેને વિષતરૂની છાયાની ઉપમા આપી છે તથા સ્ત્રીઓના હાવભાવ શૃગારાદિક ચેષ્ટારૂપ વિલાસો જે વૃક્ષના પુષ્પ પરાગ સદૃશ છે, તે પણ અતિ મોટી વિકૃતિને માટે એટલે મહા મોહનીય કર્મનો બધ અને ઉદય કરનાર એવા વિકારને માટે થાય છે સ્ત્રીઓના વિલાસ મહાપાપબધના કારણ હોવાથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે તથા જે વિષતરૂના ફળનો સ્વાદ–ફળ ભક્ષણની સ્વાદિષ્ટતા

વિસ્તીર્ણ એવા અસહ્ય નરકસંબંધી વ્યાધિઓના-દશ પ્રકારની વેદનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાઓના સમૂહરૂપ છે. સાંસારિક સુખમાં નિમગ્ન થયેલા જીવોને આ ભવમાં વ્યાધિઓ અને પરભવમાં નરકાવાસ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેને તે ઉપમા આપી છે. ૮૫.

આ સંસાર સર્વત્ર વિષમ જ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

क्वचित्साज्यं राज्यं क्वचन धनलेशोऽप्यसुलभः
क्वचिज्जातिस्फातिः क्वचिदपि च नीचत्वकुयशः ।
क्वचिल्लावण्यश्रीरतिशयवती क्वापि न वपुः
स्वरूपं वैषम्यं रतिकरमिदं कस्य नु भवे ॥ ८६ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં કોઈ જન્મમાં મોટું રાજ્ય તો કોઈ જન્મમાં ધનનો લેશ પણ દુર્લભ થાય છે. કોઈ જન્મમાં ઉચ્ચ જાતિ તો કોઈ જન્મમાં નીચકુળરૂપી અપયશ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા કોઈ જન્મમાં દેહસૌન્દર્યની શોભાનો અતિશય તો કોઈ જન્મમાં શરીરનું સ્વરૂપ જ હોતું નથી. આ પ્રમાણે સંસારની વિષમતા (વિચિત્રતા) કોને પ્રીતિકારક થાય? કોઈને પણ ન થાય. ૮૬.

ટીકાર્થ—હે ચેતન! તું મનમાં વિચાર કર કે આ સંસારમાં આવી સર્વ પ્રકારની વિષમતા-અસમાનતા એટલે વિચિત્રતા રહેલી છે. તેથી તે કયા પંડિત પુરૂષને પ્રીતિદાયક થાય? કોઇને પણ ન થાય. કેવી વિષમતા છે? તે કહે છે.-સર્વ પ્રાણીઓનું જીવપણું તુલ્ય છતાં પણ કોઇક ભવને વિષે અથવા કોઈક પ્રાણીને અતિ પ્રૌઢ-મોટું રાજ્ય-મંડલેશ્વરપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તો કોઈક જન્મમાં અથવા કોઈ પ્રાણીને કાંચનાદિક ધનનો લેશ પણ-એટલે ઘણું ધન તો દૂર રહો પરંતુ થોડું ધન પણ અસુલભ-દુર્લભ દેખાય છે. તથા કોઇક જન્મમાં કે કોઈ પ્રાણીને ઉત્તમ કુળમાં જન્મની પ્રાપ્તિ થવાથી પૂજા સત્કારાદિકની વૃદ્ધિ દેખાય છે, તો કોઇક જન્મમાં અથવા કોઈ પ્રાણીને શૂદ્રાદિક નીચ કુળને વિષે ઉત્પન્ન થવાથી સર્વત્ર અનાદર ને અપકીર્તિ દેખાય છે. તથા કોઈક જન્મમાં અથવા કોઈ જીવને દેહના સૌન્દર્યની લક્ષ્મી-શોભા અતિશયવાળી-ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી દેખાય છે, તો કોઇક જન્મમાં અથવા કોઈ જીવને તિર્યંચ અને નારકીને વિષે અથવા પુણ્યરહિત એવા દેવ અને મનુષ્ય ભવને વિષે પણ શરીરનું સ્વરૂપ-સુંદરતા દેખાતી નથી. આ પ્રમાણે સંસારની વિષમતા છે. તેથી તેમાં કોઇએ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવી યોગ્ય નથી. ૮૬.

સંસારમાં વસતા પ્રાણીઓને સુખ હોતું નથી એમ વિચારવું, તે કહે છે—

इहोद्दाम काम खनति परिपन्थी गुणमही-
मविश्राम पार्श्वस्थितकुपरिणामस्य कलह ।
बिलान्यन्त क्रामन्मदफणभृता पामरमत
वदाम कि नाम प्रकटभवधामस्थितिसुखम् ॥ ८७ ॥

મૂલાર્થ—પામર પ્રાણીઓએ માનેલા પ્રગટ સંસારરૂપી ગૃહમાં નિવાસ કરવાથી કલ્પેલા સુખને અમે કયા નામથી કહીએ-વર્ણન કરીએ? કેમકે આ ભવવાગમાં કામદેવરૂપી ઉદ્ધત શત્રુ અથવા ચોર ત્રણ ગુણરૂપી પૃથ્વીને ખોદે છે તથા પડોશમાં રહેલા કુપરિણામનો નિરંતર કજીઓ ચાલે છે અને અંદર (મનમાં) સંચાર કરતા અષ્ટમદરૂપી સર્પોના બીલો જોવામાં આવે છે ૮૭

ટીકાર્થ—પામર-તત્ત્વને નહીં જાણનારા પુરૂષોએ માનેલું એટલે બહુમાનવડે સ્વીકાર કરેલું પ્રગટ-સ્પષ્ટ રીતે નામના ઉચ્ચારપૂર્વક ભવરૂપી ગૃહમાં જે પ્રાણીઓને નિવાસ કરવાનું સુખ છે, તેને અમે કયા નામથી કહીએ? કેમકે તેમાં કાંઈપણ સુખપણું જોવામાં આવતું નથી, તેથી તેને કોઈ પણ સુખનું નામ આપી શકાતું નથી આ ભવરૂપી ગૃહને વિષે ઉદ્ધત-દમન કરી ન શકાય તેવો કામદેવ-મર્યાદા રહિત સ્ત્રીનું સેવન કરવારૂપ પરિપંથી—ચોર અથવા શત્રુ ત્રણ રત્નમય ત્રણ ગુણરૂપી પૃથ્વીને-સમતાદિક શુદ્ધ પરિણતિને ખોદી નાખે છે કામદેવ સમતાનો વિનાશ કરનાર છે, તેથી કામી માણસ સંસારમાં જ ભમે છે તથા તે ભવગૃહને વિષે પાસે-પડોશમાં રહેલા કુપરિણામનો-નિંદ્યપરિણતિનો નિરંતર કલહ-વાણીના યુદ્ધનો કલેશ જોવામાં આવે છે કુપરિણામથી કલેશ જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે તથા અંદર એટલે ભવગૃહને વિષે અર્થાત્ મનમાં સંચાર કરનારા કુળ-લાભાદિકની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિમાન (આઠ મદ)રૂપી સર્પોના બીલો જોવામાં આવે છે અભિમાન વિનાશનું કારણ હોવાથી તેને સર્પની ઉપમા આપી છે આવા સંસારરૂપ ગૃહમાં સુખ ક્યાથી હોય? ન જ હોય ૮૭

આ સંસાર ગ્રીષ્મઋતુની જેમ ભયંકર છે એમ વિચારવું, તે કહે છે—

तृषार्ता खिद्यन्ते विषयविवशा यत्र भविन
करालक्रोधार्काच्छमसरसि शोष गतवति ।

स्मरस्वेदक्लेदग्लपितगुणमेदस्यनुदिनं
भवग्रीष्मे भीष्मे किमिह शरणं तापहरणम् ॥ ८८ ॥

મૂલાર્થ—જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળમાં અતિ ઉગ્ર ક્રોધરૂપી સૂર્યથી શમતારૂપ સરોવર શોષણ પામે છતે-સૂકાઈ ગયે છતે વિષયને પરાધીન થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓ તૃષાવડે પીડા પામીને ખેદયુક્ત થાય છે, તથા જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળે નિરંતર કામદેવરૂપી સ્વેદ (પરસેવા)ની આર્દ્રતાથી ગુણરૂપી મેદસને ગ્લાની પમાડી છે એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપનું હરણ કરનાર કયું શરણ—આશ્રય છે? ૮૮.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! નિરંતર કામવિકારરૂપ પરસેવાની આર્દ્રતાથી ગુણરૂપી મેદસ-ધર્મધાતુઓને જેણે ગ્લાની-દુર્બળતા પમાડ્યા છે, એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપને હરણ કરનાર એટલે મનના ઉદ્વેગનું તથા ક્રોધરૂપ સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાપનું નિવારણ કરવા માટે કઈ વસ્તુ શરણ—આશ્રય કરવા યોગ્ય છે? કોઈ પણ નથી. કેમકે તે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળને વિષે અતિ ઉગ્ર—દુર્ગતિનો હેતુ હોવાથી ભયાનક એવા ક્રોધરૂપી અર્કથી-સ્વપરને તાપનું કારણ હોવાથી જેને સૂર્યની ઉપમા ઘટે છે એવા ક્રોધાર્કથી શાંતવૃત્તિરૂપ સરોવર સંતાપનું હરણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી જેને જળાશયની ઉપમા ઘટે છે એવું જળાશય શોષ પામે સતે-શાંતરસરૂપી જળરહિત થયે સતે તે વિષયોને પરાધીન થયેલા ભવ્યો—મોક્ષે જવાયોગ્ય ભવ્ય જીવો, તૃષાથી પીડા પામ્યા છતા જ ક્લેશ પામે છે. એટલે શમતારૂપ રસના અભાવને લીધે તૃષ્ણાની અપૂર્ણતા થવાથી તરસ્યાને તરસ્યા જ મરી જાય છે. ૮૮.

આ સંસારમાં સર્વ સ્વજનો સ્વાર્થના જ સગા છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

पिता माता भ्राताऽप्यभिलषितसिध्धावभिमतो
गुणग्रामज्ञाता न खलु धनदाता च धनवान् ।
जनाः स्वार्थस्फातावनिशमवदाताशयभृतः
प्रमाता कः ख्यातावि‌ह भवसुखस्यास्तु रसिकः ॥ ८९ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસાર સુખનું વર્ણન કરવામાં કયો રસિક પુરૂષ પણ પ્રમાતા (માપ કરનાર) છે? કોઈ જ નથી. કેમકે પિતા, માતા અને ભ્રાતા પણ સ્વઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્ત થાય તો જ માન્ય થાય

છે તથા તેમના ઉપકારાદિક ગુણસમૂહને જાણતો છતો અને પોતે ધનવાન છતો પણ તેમને ધન આપતો નથી કેમકે આ જગતમા સવ જનો પોતાના સ્વાર્થની જ વૃદ્ધિમા નિરતર અત્યત ગાઢ પરિણામવાળા રહે છે ૮૯

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! સસાર સુખની ખ્યાતમા એટલે આ મનુષ્યાદિક જન્મમા જે સુખ છે તેનુ વર્ણન કરવામા કયો રસિક પુરૂપ પ્રમાતા છે ? એટલે સસારમા આટલુ સુખ છે એમ તેનુ પ્રમાણ કરી શકે તેવો કોણ છે ? કોઇ જ નથી કેમકે સસાર સુખના અનિયમિત સ્વભાવે કરીને તેનુ માન થઈ શકે તેવુ નથી જે ભવમા પિતા, માતા અને બધુ પણ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ થાય તોજ આ પ્રાણીને અભિમત-માન્ય થાય છે અને તેમના પૂર્વે કરેલા ઉપકારાદિક ગુણસમૂહને જાણતો છતો એટલે કે આણે મારાપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે એમ જાણતો છતો તથા ધનવાન-સમૃદ્ધિમાન છતો પણ તેમને ધન આપીને પ્રત્યુપકાર કરતો નથી કારણ કે સર્વ મનુષ્યો સ્વાર્થની-પોતાના પ્રયોજનની વૃદ્ધિ-સિદ્ધિ કરવામા જ નિરતર—રાત્રિદિવસ ઉજ્વળ-અતિ ગાઢ પરિણામને ધારણ કરનારા હોય છે એટલે સ્વાર્થની સિદ્ધિમા જ વધતા પરિણામવાળા રહે છે, પણ પ્રત્યુપકાર કરનારા થતા નથી ૮૯

આ સસાર વિશ્વાસઘાતી છે એમ વિચારવુ, તે કહે છે—

पणं प्राणैर्गृह्णात्यहह महति स्वार्थ इह यान्
त्यजत्युच्चैर्लोकस्तृणवदघृणस्तानपरथा ।
विष स्वान्ते वक्त्रेऽमृतमिति च विश्वासहतिकृद्-
भवादित्युद्वेगो यदि न गदितैः किं तदधिकैः ॥ ९० ॥

મૂલાર્થ—અહો ! લોકો પોતાનો મોટો સ્વાર્થ હોય ત્યારે જેઓ (સ્વજનાદિકો)ને સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પોતાના પ્રાણોએ કરીને પણ ગ્રહણ કરે છે, તેઓને જ અન્યથા-સ્વાર્થ ન હોય ત્યારે અતિ નિર્દયપણે તૃણની જેમ તજી દે છે વળી હૃદયમા વિષને અને મુખમા અમૃતને ધારણ કરે છે માટે આ પ્રમાણે વિશ્વાસનો ઘાત કરનાર આ ભવથકી જો તને ઉદ્વેગ (વૈરાગ્ય) પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી અધિક કહેવાથી શુ ફળ ? કાંઈ જ નહીં ૯૦

ટીકાર્થ—અહો ! હે પ્રાણી ! આ પ્રમાણે-હમણા કહેવામા આવશે તે પ્રકારે વિશ્વાસઘાતકારક-શ્રદ્ધાના વિનાશકારક એવા આ ભવથકી

જો તારા આત્માને ઉદ્વેગ-વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી તો પછી તેથી અધિક કહેવાથી શું ફળ થાય ? કાંઈ જ નહીં. આ ભવ વિશ્વાસઘાતી શી રીતે છે ? તે બતાવે છે.—આ સંસારને વિષે લોકો મોટો સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે જે સ્વજનાદિકને ઘણી સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પ્રાણો એટલે આયુષ્ય અને ઇન્દ્રિયાદિકવડે પણ ગ્રહણ કરે છે-સ્વીકાર કરે છે, તેજ સ્વજનાદિકને જ્યારે સ્વાર્થસિદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે અત્યંત નિર્દય (નિર્લજ્જ) થઇને પગે લાગેલા તૃણની જેમ તજી દેછે. તેથીકરીને તેના હૃદયમાં હલાહલ વિષ અને મુખમાં અમૃત રહેલું છે. કેમકે સ્વાર્થતત્પર મનુષ્ય મનમાં સર્વનું અનિષ્ટ ચિંતવે છે, તેથી અંતરમાં વિષને ધારણ કરે છે; અને મુખે મિષ્ટ વચનો બોલે છે, તેથી મુખમાં અમૃત ધારણ કરે છે. ૯૦.

ભવરૂપી ગૃહનું વિષમપણું ચિંતવવું, તે કહે છે.—

दृशां प्रान्तैः कान्तैः कलयति मुदं कोपकलितै-
रमीभिः खिन्नः स्याद् घनधननिधीनामपि गुणी ।
उपायैः स्तुत्याद्यैरपनयति रोषं कथमपी-
त्यहो मोहस्यैवं भवभवनवैषम्यघटना ॥ ९१ ॥

મૂલાર્થ—ગુણીજન પણ મોટા ધનના નિધિવાળા (ધનિક)ના મનોહર એવા દૃષ્ટિના પ્રાંત ભાગે કરીને હર્ષ પામે છે, અને તેમની રોષયુક્ત દૃષ્ટિથી ખેદ પામે છે, તથા તે વખતે સ્તુતિ વિગેરે ઉપાયો-કરીને મહા પ્રયત્ને તેમનો રોષ દૂર કરે છે. માટે અહો ! આ મોહનીય કર્મની કરેલી જ આ પ્રકારની ભવગૃહના વૈષમ્યની રચના છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મે કરેલી નીચે કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણેની ભવરૂપ ગૃહના વૈષમ્યની-દારૂણતાની રચના કેવી છે કે જે સંસારરૂપ ગૃહમા કલા, વિજ્ઞાન અને વિવેકાદિક ગુણવાન પણ કાંચનાદિક પ્રચુર ધનના નિધિવાળા ગૃહસ્થના પ્રસન્ન મનોહર નેત્રપ્રાંતવડે-કટાક્ષોવડે એટલે પ્રસન્ન દૃષ્ટિવડે જોવાયાથી આનંદ પામે છે, અને તે-(ગૃહસ્થ)ના જ કોપયુક્ત નેત્રપ્રાંતેકરીને ખેદયુક્ત-દુઃખી થાય છે. અને તે વખતે એટલે જ્યારે તેમની કોપયુક્ત દૃષ્ટિ જુએ છે ત્યારે મહા પ્રયત્ને તેના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવારૂપ એટલે 'અહો ! આપ તો મહા ઉદાર દિલના છો ' ઇત્યાદિક સ્તુતિ અને પ્રણામાદિ કરવારૂપ ઉપાયોવડે તેનો રોષ દૂર કરે છે. ૯૧.

સ્ત્રી પુત્રાદિક બાહ્ય કુટુંબમાં મોહ પામેલા મનુષ્યોને આભ્યંતર કુટુંબનું દર્શન પણ થતું નથી એમ વિચારવું, તે કહે છે —

प्रिया प्रेक्षा पुत्रो विनय इह पुत्री गुणरति-
र्विवेकाख्यस्तातः परिणतिरनिन्द्या च जननी ।
विशुद्धस्य स्वस्य स्फुरति हि कुटुंब स्फुटमिद
भवे तन्नो दृष्ट तदपि चत सयोगसुखधीः ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—આ આભ્યંતર કુટુંબમાં પ્રેક્ષારૂપી પ્રિયા, વિનયરૂપી પુત્ર, ગુણરતિ નામની પુત્રી, વિવેક નામનો પિતા અને શુદ્ધ પરિણતિ નામની માતા છે આ પ્રમાણે વિશુદ્ધ એવા આત્માનું કુટુંબ સ્ફુટ રીતે ભાસે છે તે કુટુંબ આ અનાદિ સંસારમાં ભમતા પ્રાણીએ જોયું જ નથી તોપણ સ્ત્રીપુત્રાદિકના સંયોગસુખની બુદ્ધિ (ઇચ્છા) પ્રાણીઓને રહેલી છે, એ ખેદકારક છે ૯૨

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! વિશુદ્ધ—પાપકર્મરૂપ મળરહિત આત્માનું આ આગળ દેખાડવામાં આવશે તે કુટુંબ કે જે ખરું છે તે કુટુંબને અનાદિ સંસારમાં તેં જોયું નથી તોપણ ખેદની વાત છે કે-એવું આભ્યંતર કુટુંબ છતાં તેની સાથે નહીં મળતા પ્રાણીઓને સ્ત્રીપુત્રાદિકના બાહ્ય સંબંધને વિષે સુખબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આભ્યંતર કુટુંબ આ પ્રમાણે છે—આભ્યંતર કુટુંબને વિષે પ્રેક્ષા-તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર કરનારી બુદ્ધિરૂપ પ્રાણપ્રિયા છે, કેમકે તે દુ ખનો વિનાશ કરનારી છે તથા વિનય-નમ્રતારૂપી પુત્ર છે, કારણ કે તે જ્ઞાનાદિક સંપત્તિનો વૃદ્ધિકારક છે તથા સમ્ય જ્ઞાનાદિક ગુણને વિષે જે પ્રીતિ તેરૂપી પુત્રી છે, કેમકે તે પરમાનંદના ઉત્સવનો હેતુ છે તથા વિવેક-કૃત્યાકૃત્યાદિકની પરીક્ષાના જે વિચાર તેજ વિવેક નામનો પિતા છે, કેમકે તે આપત્તિમાંથી રક્ષણ કરે છે તથા અનિંદ્ય—સર્વને હિતકારી હોવાથી પ્રશંસાને યોગ્ય એવી શુભ પરિણતિ નામની માતા છે, કારણ કે તે પરિપાલન કરવામાં શક્તિમાન છે આવું આભ્યંતર કુટુંબ બાહ્ય સંયોગમાં સુખની બુદ્ધિવાળાને અદૃશ્ય જ છે ૯૨

આ સંસારમાં સર્વત્ર દુ ખ જ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે —

पुरा प्रेमारभे तदनु तदविच्छेदघटने
तदुच्छेदे दु खान्यथ कठिनचेता विषहते ।
विपाकादापाकाहितकलशवत्तापबहुलात्
जनो यस्मिन्नस्मिन् क्वचिदपि सुख हन्त न भवे ॥९३॥

મૂલાર્થ—જે ભવને વિષે પ્રાણી પ્રથમ પ્રેમના આરંભમાં દુઃખ પામે છે, ત્યારપછી તે પ્રેમની સ્થિરતાને માટે દુઃખોને સહન કરે છે, અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિનાશ થાય ત્યારે પણ તે કઠિન ચિત્તવાળો પ્રાણી અત્યંત સંતાપને લીધે કુંભારના નિભાડા (ભઠ્ઠી)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ તપતો સતો દુઃખોને સહન કરે છે અને છેવટ તે દુષ્કર્મના વિપાકને લીધે ભવાન્તરમાં પણ નરકાદિક દુઃખોને પામે છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—હે જીવ ! ઘણી ખેદકારક વાત છે કે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસારમાં કોઈપણ ઠેકાણે સુખ-શાન્તિ નથી. કેમકે જે સંસારમાં પ્રાણી પ્રથમ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રેમના આરંભમાં-પ્રથમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને—પ્રેમ મેળવવા માટે પ્રયાસાદિક કરવાનાં કષ્ટોને વિશેષે કરીને સહન કરે છે-પામે છે (અનુભવે છે). ત્યારપછી-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રેમનો અવિચ્છેદ-સ્થિરતા કરવામાં-તેના મનની અનુકૂળતાએ વર્તવામાં ઘણાં દુઃખોને સહન કરે છે, કેમકે પ્રતિકૂળ વર્તવાથી પ્રેમના ભંગનો સંભવ રહે છે. અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિયોગ મરણાદિકને લીધે થાય ત્યારે પણ કઠોર મનવાળો થઇને તે પ્રાણી ઘણા સંતાપને લીધે કુંભારની ભઠ્ઠી (નિભાડા)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ આ જન્મમાં સંતાપ સબંધી દુઃખો પામે છે અને પ્રાંતે તેના વિપાકથી-પ્રેમના પરિણામે બાંધેલાં કર્મ ઉદય આવે ત્યારે તે કર્મોદયથી ભવાંતરમાં પણ નરકાદિકનાં દુઃખો સહન કરે છે-પામે છે. ૯૩.

આ સંસાર મહામોહરાજાની રણભૂમિ છે એમ વિચારવું, તે બતાવે છે.

मृगाक्षीदृग्बाणैरिह हि निहतं धर्मकटकं
विलिप्ता हृद्देशा इह च बहुलै रागरुधिरैः ।
भ्रमन्त्यूर्ध्वं क्रूरा व्यसनशतगृध्राश्च तदियं
महामोहक्षोणीरमणरणभूमिः खलु भवः ॥ ९४ ॥

મૂલાર્થ—આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ (કટાક્ષ)-રૂપી બાણોએ કરીને ધર્મરૂપી સૈન્ય હણાયું છે, તેથીકરીને એ ભવરૂપી રણભૂમિમાં ઘણા રાગરૂપી રૂધિરવડે હૃદયરૂપી પ્રદેશો લિપ્ત થયા છે, તથા સેકડો વ્યસનોરૂપી ક્રૂર ગૃધ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ઉડે છે, તેથીકરીને ખરેખર આ ભવ-સંસાર મહામોહરાજાની રણભૂમિ જ છે. ૯૪.

ટીકાર્થ—આ સંસાર ખરેખર હમણાં કહેવામાં આવશે એવા સદૃશપણાને લીધે આ-દૃશ્યમાન યુદ્ધના લક્ષણવાળી મિથ્યાત્વ અને

વિષયકષાયાદિરૂપ મહા મોહનીય કર્મની એટલે મોહ પૃથ્વીપતિની યુદ્ધ કરવાની ભૂમિ છે મોહને વિષે કામદેવનુ જ મુખ્યપણુ હોવાથી તેને જ અનુસારે વર્ણન કરે છે કે-હરણ સરખા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓની દષ્ટિ (કટાક્ષ)રૂપી બાણોએ કરીને આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે બ્રહ્મવતાદિક ધર્મના કટકને-પરસૈન્યનો જય કરવામા હેતુભૂત શુભભાવનાદિ સૈન્યને હણી નાખ્યુ છે-મૂળસહિત નાશ પમાડ્યુ છે તેથી ઘણા રાગરૂપી રૂધિરે કરીને-સ્ત્રી વિગેરેની આસક્તિના પરિણામરૂપ રૂધિરવડે કરીને મનના પ્રદેશો-મનરૂપી સ્થાનો અત્યત લિપ્ત થયેલા છે એટલે રાગરૂપી રૂધિરના પ્રવાહવડે પરિપૂર્ણ થયા છે, ખરડાઈ ગયા છે અને સેંકડો કષ્ટરૂપી ક્રૂર સ્વભાવવાળા ગૃધ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ભ્રમણ કરે છે માટે ખરેખર આ ભવ મોહરાજાની રણભૂમિ જ છે ૮૪

સસારમા રહેલા પ્રાણીઓનુ અપૂર્વ ગ્રહિલપણું[1] છે એમ વિચારવુ, તે કહે છે—

> हसन्ति क्रीडन्ति क्षणमथ च खिद्यन्ति बहुधा
> रुदन्ति क्रन्दन्ति क्षणमथ विवाद विदधते ।
> पलायन्ते मोद दधति परिनृत्यन्ति विवशा
> भवे मोहोन्माद कमपि तनुभाज परिगता ॥ ९५ ॥

મૂલાર્થ—આ સસારમા મોહના અપૂર્વ ઉન્માદને પામેલા પ્રાણીઓ પરાધીનપણે ક્ષણવાર હસે છે, ક્ષણવાર ક્રીડા કરે છે, ક્ષણવાર ઘણો ખેદ પામે છે, ક્ષણવાર રૂદન કરે છે, ક્ષણવાર આક્રદ કરે છે, ક્ષણવાર વિવાદ કરે છે, કોઈવાર નાશી જાય છે, કોઈ વખત હર્ષ પામે છે અને કોઈવાર નૃત્ય કરે છે ૮૫

ટીકાર્થ—આ સસારમા પ્રાણીઓ કોઈ—કહી ન શકાય તેવા અપૂર્વ મોહના ઉન્માદને-ઉન્મત્તતાને પામેલા દેખાય છે તેઓ શુ કરે છે? તે કહે છે-પરાધીન-મોહને પરવશ થયેલા તે પ્રાણીઓ થોડીવાર હસેછે એટલે હાસ્યનું નિમિત્ત હોય કે ન હોય તોપણ મુખ, કપોલ અને નેત્રોનો વિકાસ કરે છે, ક્ષણવારમા કામક્રીડાદિકનો વિનોદ કરે છે, ક્ષણવારમા બહુ પ્રકારે ખેદ પામે છે એટલે નાના પ્રકારની મન, વાણી અને કાયાની અરતિને લીધે દીનતા પામે છે, ક્ષણવાર રૂદન કરે છે, ક્ષણવાર આક્રદ કરે છે એટલે નિરતર અશ્રુપાત કરીને મોટા શબ્દથી પોકાર કરે છે, ક્ષણવારમા ધનાદિકને કારણે વિવાદ-કજીયા કરે છે,

---

૧ ભતપ્રેતાદિકના આવેશવાળુ ગાંડાપણુ

કોઈવાર ભય પામીને આમતેમ નાશી જાય છે, ક્ષણવાર હર્ષિત થાય છે અને ક્ષણવારમાં નૃત્ય-નાટક કરે છે. આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતા પ્રાણીઓ શું ગ્રહિલ ન કહેવાય? કહેવાય જ. ૯૫.

આ ભવ તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા મનુષ્યોના હૃદયને દાહકારક લાગે છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

अपूर्णा विद्येव प्रकटखलमैत्रीव कुनय-
प्रणालीवास्थाने विधववनितायौवनमिव ।
अनिष्णाते पत्यौ मृगदृश इव स्नेहलहरी
भवक्रीडा व्रीडा दहति हृदयं तात्त्विकदृशाम् ॥ ९६ ॥

મૂલાર્થ—અપૂર્ણ વિદ્યાની જેમ, પ્રકટ જાણેલી ખળની મિત્રાઈની જેમ, સભામાં અન્યાયની પરંપરાની જેમ, વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ અને અકુશળ પતિને વિષે મૃગાક્ષીની સ્નેહલહરીની જેમ આ ભવક્રીડારૂપી લજ્જા તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા પુરૂષોના હૃદયને બાળે છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—તત્ત્વ એટલે વસ્તુના પરમાર્થને વિષે દૃષ્ટિવાળા પુરૂષોના મનને, સંસારને વિષે કરેલી ક્રીડાઓ એટલે જળાશયાદિકમાં સ્ત્રીઓની સાથે કરેલી વિનોદની ચેષ્ટાઓ તેથી ઉત્પન્ન થયેલી લજ્જા દાહકારક થાય છે—ખેદયુક્ત કરે છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—અપૂર્ણ ભણેલી વિદ્યા જેમ પંડિતોની સભામાં દાહકારક થાય છે. એટલે કે વાદીથી પરાજય પામેલો પુરૂષ સંતાપયુક્ત થઈને વિચારે છે કે "મને ધિક્કાર છે, મેં આ શું કર્યું? કે જેથી તે વખતે પૂર્ણ અભ્યાસ ન કર્યો." એજ પ્રમાણે સંસારના વિલાસો પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંતાપદાયી થાય છે. તથા સ્પષ્ટપણે જાણેલી ખળ-માયાવી પુરૂષની મૈત્રીની જેમ, એટલે કે જેમ મિત્રની ખળતા જણાયેથી દાહ-ખેદ થાય છે, તેમ ભવક્રીડાનું નિર્ગુણપણું જાણ્યાથી સંતાપ થાય છે. તથા સત્પુરૂષોની સભામાં નિંદવા લાયક ન્યાયની પરંપરાની જેમ, એટલે કે જેમ સજ્જનની સભામાં અન્યાય થવાથી મનમાં સંતાપ થાય તેમ અન્યાયરૂપ ભવક્રીડા પણ સંતાપકારક થાય. છે. તથા વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ, એટલે જેમ વિધવા સ્ત્રીની યુવાવસ્થા પ્રતિક્ષણે સંતાપકારક થાય છે તેમ ભવક્રીડા પણ પ્રતિક્ષણે સંતાપકારક થાય છે. તથા અનિપુણ-મૂર્ખ પતિના ઉપર મૃગાક્ષી સ્ત્રીના સ્નેહના તરંગની જેમ, એટલે કે જેમ મૂર્ખ પતિને વિષે નિપુણ સ્ત્રીના પ્રેમકટાક્ષો નિષ્ફળ જવાથી દાહકારક થાય છે તેમ નિષ્ફળ ભવક્રીડા પણ તત્ત્વવેત્તાઓના હૃદયને દાહકારી થાય છે. ૯૬.

હવે સંસારના સર્વે સંબંધો મિથ્યા (અસત્ય) છે, તે કહે છે —

प्रभाते सजाते भवति वितथा स्वापकलना
द्विचन्द्रज्ञान वा तिमिरविरहे निर्मलदृशाम् ।
तथा मिथ्यारूप स्फुरति विदिते तत्त्वविषये
भवोऽयं साधूनामुपरतविकल्पस्थिरधियाम् ॥ ९७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પ્રભાતકાળ થયેથી સ્વપ્નની કલ્પના-રચના નિષ્ફળ થાય છે, અથવા તિમિર જાતિના નેત્રવ્યાધિનો નાશ થયેથી નિર્મળ દૃષ્ટિવાળાને બે ચંદ્રનું જ્ઞાન મિથ્યા ભાસે છે, તેમ તત્ત્વનો વિષય જાણવાથી જેમના વિકલ્પો શાંત થઇને સ્થિર બુદ્ધિ થયેલી છે, તેવા સાધુઓને આ સંસાર મિથ્યારૂપ ભાસે છે ૯૭

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! આત્માદિકના પારમાર્થિક તત્ત્વનો વિષય યથાર્થપણે જાણવાથી જેમના મમતાસંબંધી સંકલ્પવિકલ્પો શાંત થયા છે અને તેથીકરીને જ આત્મસ્વરૂપને વિષે જેમની નિશ્ચળ બુદ્ધિ થઈ છે એવા સાધુઓને-મોક્ષસાધનમાં જ એક નિષ્ઠાવાળા મુનિજનોને આ સંસાર મિથ્યારૂપ ભાસે છે કેવી રીતે ? તે કહે છે જેમ સૂર્યોદયવડે પ્રભાતકાળ થયેથી સ્વપ્નવાળી નિદ્રાની કલ્પના-સ્વપ્નમાં દીઠેલા પદાર્થોના દર્શનવાળી બુદ્ધિ અવિદ્યમાન-મિથ્યા ભાસે છે, અથવા તિમિર નામના નેત્રરોગનો વિરહ થવાથી-નષ્ટ થવાથી જેમના નેત્રો નિર્મળ થયા છે એવા મનુષ્યોને બે ચંદ્રનું જ્ઞાન-આકાશમાં બે ચંદ્ર જોવારૂપ ભ્રાંતિજ્ઞાન મિથ્યા-અસત્ ભાસે છે, તેમ આ સંસારનું સ્વરૂપ અવિદ્યમાન ભાસે છે કેમકે સર્વે સંબંધો કર્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરમાર્થે તો કોઈ પણ સંબંધ છે જ નહીં ૯૭

હવે ગ્રંથકાર પોતાની પૂર્વ અને પર અવસ્થાએ કરીને સંસારની અસારતા દેખાડતા કહે છે —

प्रियावाणीवीणाशयनतनुसंवाधनसुखै-
र्भवोऽय पीयूषैर्घटित इति पूर्वं मतिरभूत् ।
अकस्मादस्माक परिकलिततत्त्वोपनिषदा-
मिदानीमेतस्मिन्न रतिरपि तु स्वात्मनि रति ॥ ९८ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસાર પ્રિયા, મનોહર વાણી, વીણા, શયન અને શરીરનું સંવાહન એ સર્વ પ્રકારના સુખરૂપી અમૃતવડે રચેલો છે એ પ્રમાણે અમારી પ્રથમ બુદ્ધિ (માન્યતા) હતી અને હમણાં તો અક-

સ્માત્ અમને આત્મતત્ત્વનું ઉપનિષદ્ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થવાથી એ સંસારમાં કાંઈ પણ રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ માત્ર આત્માને વિષે જ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮

ટીકાર્થ—પૂર્વે-ભવસ્વરૂપની અજ્ઞાન દશામાં અમારા ચિત્તને વિષે એવી બુદ્ધિ હતી કે આ મનુષ્યાદિ ગતિરૂપ સંસાર, પ્રિયાઓ-સુંદરરૂપ અને સ્નેહવડે વહાલી સ્ત્રીઓ, વાણી-વિલાસવડે મનોહર સુંદર વચનની રચના, શયન-સુંદર સુકોમળ શય્યા તથા તનુસંબાધન-શરીરને સુંદર તૈલાદિક સ્નાનસામગ્રીવડે મર્દનાદિ કરવું ઇત્યાદિ પદાર્થોના સુખરૂપી અમૃતવડે રચેલો છે; અને હવે તો અકસ્માત્-સહસા જેમને તત્ત્વનું-સંસારના પરમાર્થનું અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપનું ઉપનિષદ્-જ્ઞાન રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એવા અમોને આ સંસારમાં કિંચિત્ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ પોતાના આત્મા-આત્મસ્વરૂપને વિષે જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

दधानाः काठिन्यं निरवधिकमाविद्यकभव-
प्रपञ्चाः पञ्चालीकुचकलशवन्नातिरतिदाः ।
गलत्यज्ञानाभ्रे प्रसृमररुचावात्मनि विधौ
चिदानन्दस्यन्दः सहज इति तेभ्योऽस्तु विरतिः ॥ ९९ ॥

મૂલાર્થ—હવે પાંચાલીના સ્તનરૂપી કલશની જેમ અવધિરહિત કઠિનતાને ધારણ કરતા એવા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ભવના પ્રપંચો-વિસ્તારો પ્રીતિદાયક થતા નથી કેમકે અજ્ઞાનરૂપી વાદળાં વિખરાઈ જવાથી અને પ્રચાર પામતી કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી સ્વાભાવિક ચિદાનંદ રસ પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી તે સંસારના પ્રપંચોથકી વિરતિ જ હો. ૯૯

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન દશામાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસારના પ્રપંચો-માતા, પિતાદિક સંબંધો નિઃસીમ-મર્યાદારહિત કઠોરતા ધારણ કરે છે, તેથી અમોને કાષ્ઠ અને પાષાણાદિકની બનાવેલી પુતળીના સ્તનરૂપી અત્યંત કઠેન કલશની જેમ હવે પ્રીતિદાયી થતા નથી. અને અજ્ઞાન-ભ્રાંતિજ્ઞાનરૂપી અભ્ર-વાદળાંનો સમૂહ વિનાશ પામવાથી તથા વિસ્તૃત કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી ચિદાનંદનો-જ્ઞાનના આનંદનો સ્યંદ-રસ સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી હવે તો તે ભવના પ્રપંચોથકી નિવૃત્તિ જ હો. ૯૯.

બાહ્યાદિક લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરનારને આભ્યંતર લક્ષ્મીનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે—

भवे या राज्यश्रीर्गजतुरगगोसंग्रहकृता
न सा ज्ञानध्यानप्रशमजनिता किं स्वमनसि ।
बहिर्या प्रेयस्य किमु मनसि सा नात्मरतय-
स्तत स्वाधीनं कस्त्यजति सुखमिच्छत्यथ परम् ॥१००॥

ભાવાર્થ—આ સંસારમા હાથી, અશ્વ અને ગાય (બળદ) વિગેરેના સમૂહથી બનેલી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તો શુ જ્ઞાન, ધ્યાન અને પ્રશમથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી યોગીજનોના મનને વિષે નથી હોતી? હોય જ છે તથા જેમ બાહ્ય સ્ત્રીઓ આ સંસારમા છે, તેમ શુ યોગિના મનમા રહેલી આત્મરતિ (આત્માપરની પ્રીતિ) તે સ્ત્રીરૂપ નથી? છે જ તેથી કોણ વિદ્વાન આવુ સ્વાધીન સુખ તજે અને બાહ્ય સુખ ઇચ્છે? કોઈ જ નહીં ૧૦૦

ટીકાર્થ—આ ભવને વિષે જેમ દેવ અને મનુષ્ય જન્મને વિષે હાથી, ઘોડા, ગાયો અને વૃષભોના સમૂહવડે બનેલી ગાજતા ગાયા તથા ને વાગા આવતી એવી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તેમ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-શ્રુતના અભ્યાસરૂપ હાથીની ગર્જનાવાળી, ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-ધર્મ ધ્યાન શુક્લ ધ્યાન અને દ્વાદશ ભાવનારૂપ અશ્વોના તરંગથી ઉછળતી, તથા પ્રશમથી ઉત્પન્ન થયેલી-અતિ શાંતિ અને સ્થિરતાથી સુંદર જાતિવાળી ગાયો અને વૃષભોથી શોભતી એવી લક્ષ્મી શુ રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરનારા યોગીજનોના મનને વિષે રહેલી નથી? છે જ તથા બહાર-મનુષ્યાદિક જન્મમા જેમ રૂપાદિના અભિમાનવાળી સુંદર પ્રિયાઓ છે, તેમ શુ યોગીઓના મનમા રહેલી આત્મરતિ-સમ્યક્ સમતા રહિત એવા આત્માપરની પ્રીતિરૂપી પ્રિયાઓ બહાલી વિશેષથી પણ અતિશય આનંદદાયક નથી? છે જ તેથી આવા સ્વાધીન સુખનો કોણ વિદ્વાન ત્યાગ કરે? અને પરાધીન સુખની વાંછા કરે? કોઇ જ ન કરે ૧૦૦

હવે સાંસારિક સુખની નિંદના બતાવે છે—

पराधीनं शर्म क्षयि विषयकाङ्क्षौघमलिनं
भवे भीतिस्थानं तदपि कुमतिस्तत्र रमते ।
स्वाधीने ऽप्यक्षयिणि करणौत्सुक्यरहिते
निलीनास्तिष्ठन्ति प्रगलितभयाध्यात्मिकसुखे ॥ १०१ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં જે સુખ છે તે પરાધીન, ક્ષણિક, વિષયોની ઇચ્છાના સમૂહથી મલીન અને ભીતિદાયક છે, તો પણ તેમાં કુબુદ્ધિવાળો પ્રાણી આનંદ માને છે; પરંતુ પંડિત પુરૂષો તો સ્વાધીન, અવિનાશી, ઇંદ્રિયોની ઉત્સુકતા રહિત અને ભયરહિત એવા અધ્યાત્મના સુખને વિષે જ મગ્ન રહે છે. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—આ સંસારને વિષે સઘળા દેવ અને મનુષ્યોને જે સુખ છે તે સર્વ પરાધીન–પુષ્પ, ચંદન, ખાનપાન તથા સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થોને આધીન રહેલું છે, વિનશ્વર છે, તથા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચ વિષયોની અભિલાષાના સમૂહથી મલિન–અપવિત્ર છે, તથા સ્વપરજાતિથી ઉત્પન્ન થતા ભયોનુ સ્થાન છે. તો પણ–એ સુખ એવું અનિત્ય અને તુચ્છ છતાં પણ દુર્બુદ્ધિવાળો જન્તુ તે સુખમાં રમણ કરે છે–પ્રમોદ પામે છે. પણ પંડિત પુરૂષો તો સ્વાધીન–આત્માને આધીન એટલે આત્મસ્વભાવના ઉદ્‌ભવથી પોતાને જ આધીન, તથા આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી નાશરહિત, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોએ કરેલી ઉત્સુકતાવડે–વિષયના અભિલાષની ઉત્કંઠાવડે રહિત તથા જેનાથી ભય અતિ દૂર રહે છે એવા અધ્યાત્મને વિષે રહેલા સુખમાં—આનંદમાં જ નિરંતર મગ્ન રહે છે–તલ્લીન રહે છે. ૧૦૧.

હવે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

तदेतद्भापन्ते जगदभयदानं खलु भव-
स्वरूपानुध्यानं शमसुखनिदानं कृतधियः ।
स्थिरीभूते यस्मिन् विधुकिरणकर्पूरविमला
यशःश्रीः प्रौढा स्याज्जिनसमयतत्त्वस्थितिविदाम् ॥१०२॥

। इत्यध्यात्मसारे प्रथमः प्रबन्धः ।

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે નિપુણ બુદ્ધિવાળા પંડિતો આ ભવસ્વરૂપના ચિંતનને શમસુખના કારણરૂપ તથા ત્રણ જગતને અભયદાન દેવારૂપ કહે છે. કે જે ભવસ્વરૂપનું ધ્યાન સ્થિર થવાથી જિનાગમના તત્ત્વોની સ્થિતિને જાણનાર પુરૂષોને ચંદ્રનાં કિરણો તથા કર્પૂરની જેવી નિર્મળ યશરૂપી લક્ષ્મી અથવા મોક્ષલક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી જ્ઞાન, ધ્યાન અને સંયમાદિકવડે તથા નિર્મળ સૂક્ષ્મ બોધવડે જેમની બુદ્ધિ નિપુણ થયેલી છે, એવા સત્પુરૂષો સંસારસ્વરૂપનાં ધ્યાનને તેના ધ્યાતાને શમસુખનુ–સર્વ વિક્ષેપરહિતપણાએ કરીને શાન્ત સ્વભાવમય એવા

આનદનુ મુળ કારણ કહે છે તથા ત્રણ ભુવનમા વર્તતા પ્રાણીઓને અભયદાન આપનાર કહે છે તે ધ્યાનનુ શુ ફળ? તે કહે છે-જે ભવસ્વરૂપનુ ધ્યાન મનમા સ્થિર થનાથી-નિશ્ચળ થવાથી ચદ્રના કિરણો અને કર્પૂરના જેવી યશ શ્રી-નિર્મળ કીર્ત્તિ અર્થાત્ મોક્ષ લક્ષ્મી તે સર્વજ્ઞ અર્હતના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વોની-જીવાદિક નવ પદાર્થ પ્રતિપાદક વાકયોની સ્થિતિને એટલે સ્યાદ્વાદની શૈલીવડે પદાર્થના સ્વરૂપને જાણનારા એવા પુરૂષોને વૃદ્ધિ પામે છે (પ્રાપ્ત થાય છે) આ શ્લોકમા 'યશ' શબ્દ મૂકયો છે તેથી કર્ત્તાએ 'યશોવિજય' એવુ પોતાનુ નામ સૂચવ્યુ છે એમ જાણવુ ૧૦૨

क्वार्थगभीरैवाणीय सुमन्दधीरह क्व च।
गुरुप्रसादत सद्य प्रवन्ध प्रथमोऽजनि ॥ १ ॥

અર્થની ગભીરતાવાળી આ વાણી કયા? અને અત્યત મન્દબુદ્ધિવાળો હુ કયા? તો પણ ગુરૂની કૃપાથી આ પહેલો પ્રબધ તત્કાળ પૂર્ણ થયો છે ૧

॥ इत्यध्यात्मसारे शव्दभावोक्तिटीकाया प्रथम• प्रवन्ध ॥

---

૧ આ શ્લોકમા ટીકાકાર પન્યાસજી ગભીરવિજયજી ગણીએ 'ગભીર' શબ્દવડે પોતાનું નામ સૂચવ્યુ છે

। अथ द्वितीय-प्रबंधः ।

વૈરાગ્યના ભેદ.

પહેલા પ્રબંધ કહ્યો. હવે બીજો પ્રબંધ કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.—પહેલા પ્રબંધમાં શાસ્ત્રમહિમા, અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ, નિર્દંભ આચરણ અને ભવસ્વરૂપનું ચિંતવન કહ્યું છે. તેનું ચિંતવન કરવાથી જીવોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અહીંઆ વૈરાગ્યના ભેદો બતાવે છે. આ સંબંધવડે આવેલા વૈરાગ્યનો આ પ્રથમ શ્લોક છે.—

भवस्वरूपविज्ञानाद्द्वेषान्नैर्गुण्यदृष्टिजात् ।
तदिच्छोच्छेदरूपं द्राग्वैराग्यमुपजायते ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—ભવસ્વરૂપના જ્ઞાનથી અને નિર્ગુણ દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી તત્કાળ તે (ભવ)ની ઇચ્છાના ઉચ્છેદરૂપ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ-સંસારના સ્વરૂપનો-સ્વભાવનો વિશેષ બોધ થવાથી તથા નૈર્ગુણ્ય એટલે સંસારમાં વસતા જીવોને પોતાના આત્મપક્ષે કાંઈ અણુ-માત્ર પણ જેમાં ગુણ દેખાતો નથી, અને સોજાથી થયેલી શરીરની પુષ્ટતાની જેમ વ્યર્થ આડંબરને ધારણ કરનાર છે એવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી-દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી એટલે સંસારના સુખની અરૂચિ થવાથી તે સંસાર સંબંધી સુખના અભિલાષની નિવૃત્તિ-ઉદાસીનતારૂપ વૈરાગ્ય શીઘ્ર-તાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં બે કારણથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ કહી છે. ૧.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી બીજે પ્રકારે જેઓ વૈરાગ્ય કહે છે, તેમનો નિષેધ કરતા કહે છે.—

सिद्ध्या विषयसौख्यस्य वैराग्यं वर्णयन्ति ये ।
मतं न युज्यते तेषां यावदर्थाप्रसिद्धितः ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વિષય સુખની સિદ્ધિવડે વૈરાગ્ય પ્રાપ્તનું વર્ણન કરે છે, તેમનો મત યાવદર્થની અપ્રસિદ્ધિને લીધે યોગ્ય નથી. ૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ ભોગલંપટ પુરુષો પૂર્વોક્ત પાંચ વિષયોના સુખની સિદ્ધિએ કરીને એટલે ભોગની ઇચ્છા તૃપ્ત થવાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું વર્ણન કરે છે-કહે છે, તેઓનો મત-સિદ્ધાન્ત ન્યાયની યુક્તિથી જોતાં યોગ્ય ભાસતો નથી. કારણ કે યાવદર્થની પ્રસિદ્ધિ નથી

માટે એટલે કે જ્યાસુધી વિષયી વિષયોમાં પ્રવૃત્તિના પ્રયોજનવાળો છે (પ્રવૃત્તિ કરે છે) ત્યાસુધી કામાભિલાષની તૃપ્તિની પ્રાપ્તિ (સિદ્ધિ) થતી નથી, તે કારણથી તેમનો મત યોગ્ય નથી ૨

અહીં તેઓ કદાચ એમ કહે કે-"અમારો મત યોગ્ય નથી, એમ કેમ કહો છો? કારણ કે ચિરકાળ સુધી સુંદર ભોગ ભોગવનાર મનુષ્યના મન અને ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થવાથી વિષયોથકી પાછા ફરે છે, તેથી તેને અત્યંત વૈરાગ્ય થશે, માટે અમારૂ કહેવુ યોગ્ય જ છે" આવુ તેમનુ માનવુ અસત્ય છે, તે અસત્યપણુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે—

अप्राप्तत्वभ्रमादुच्चैरवाप्तेष्वप्यनन्तश ।
कामभोगेषु मूढाना समीहा नोपशाम्यति ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—મૂઢ પ્રાણીઓને કામભોગો અનંતીવાર પ્રાપ્ત થયા છતા પણ કોઈ વખત પણ પ્રાપ્ત નથી થયા એવા ભ્રમને લીધે તેમની ઇચ્છા શાંત થતી જ નથી ૩

ટીકાર્થ—પરમાર્થને નહીં જાણનારા અને મોહના ઉદયવડે વ્યાકુળ થયેલા અર્થાત્ કામને વિષે જ એક ચિત્તવાળા મૂઢ પ્રાણીઓને અનંતીવાર એટલે જીવ અનાદિ હોવાથી અને ગયેલો કાળ અનંત હોવાથી જન્મમરણની સંખ્યા ઘણી (અનંત) છે, કેમકે દરેક કાળે જીવ પૂર્વ જન્મમાંથી જ આવેલો છે, તેથી અનંતીવાર પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલા એટલે અનુભવેલા કામ-શબ્દ અને રૂપ તથા ભોગ-ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ અથવા કામ એટલે મનોહર એવા ભોગ એટલે સ્ત્રીવિલાસ અથવા કામદેવના ભોગ-વિલાસોમાં અતિશે કરીને અપ્રાપ્તિની ભ્રાંતિથી એટલે પૂર્વે મને આવા ભોગ પ્રાપ્ત થયા નથી, માત્ર આ ભવમાં જ પ્રાપ્ત થયા છે, એવી ભ્રાંતિથી તે કામભોગ વિષેની અભીષ્ટ બુદ્ધિવાળી તીવ્ર તૃષ્ણા શાંત થતી જ નથી ૩

પૂર્વે કહેલો અર્થ જ કહે છે—

विषयै क्षीयते कामो नेन्धनैरिव पावक ।
प्रत्युत प्रोल्लसच्छक्तिर्भूय एवोपवर्धते ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—કાષ્ઠવડે અગ્નિની જેમ વિષયોવડે કામ ક્ષીણ થતો જ નથી, પરંતુ ઉલટો વિસ્તાર પામતી છે શક્તિ જેની એવો તે કામ વારંવાર વૃદ્ધિ જ પામે છે ૪

ટીકાર્થ—કામ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો કામવિકાર વિષયોવડે-ભોગોવડે ક્ષીણ થતો નથી-નિવૃત્તિ પામતો નથી કોની

જેમ ? તે કહે છે.—જેમ અગ્નિ કાષ્ઠવડે તૃપ્તિ પામતો નથી તેમ વિષયી પ્રાણી પણ ભોગવડે તૃપ્તિ પામતો નથી. પરંતુ તેથી ઉલટો જેમ જેમ વિષયોને ભોગવે છે તેમ તેમ વૈરાગ્યરહિત હોવાથી પ્રકૃષ્ટ-પણે વિસ્તાર પામતી છે શક્તિ એટલે ભોગની ઇચ્છા જેની એવો તે કામ વારંવાર વૃદ્ધિ પામે છે. ૪.

ફરીથી પણ તેજ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.—

सौम्यत्वमिव सिंहानां पन्नगानामिव क्षमा ।
विषयेषु प्रवृत्तानां वैराग्यं खलु दुर्वचम् ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—સિંહોની સૌમ્યતાની જેમ અને સર્પોની ક્ષમાની જેમ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરૂષોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. ૫.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે કરીને વિષયોમાં-શબ્દાદિકના ભોગમાં પ્રવૃત્ત થયે-લાને એટલે વિષયના સેવનમાં આસક્ત ચિત્તવાળા પ્રાણીઓને પૂર્વે કહેલો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. કેમકે તેવા પ્રાણીને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિનો સંભવ જ નથી. કોની જેમ ? તે કહે છે.-જેમ સિંહની શાંતપ્રકૃતિ એટલે 'આ શાંતપ્રકૃતિવાળો સિંહ છે' એમ કહેવું, તથા સર્પોની ક્ષમા એટલે 'આ સર્પ ક્ષમાવાન છે' એમ કહેવું, તે અશક્ય છે તેમ. એટલે જેમ સિંહની શાંતતા અને સર્પની ક્ષમા અઘટિત છે (અસંભવિત છે) તેમ વિષયભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ અઘટિત છે. ૫.

પૂર્વોક્ત વાત જ કહે છે.—

अकृत्वा विषयत्यागं यो वैराग्यं दिधीर्षति ।
अपथ्यमपरित्यज्य स रोगोच्छेदमिच्छति ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય વિષયનો ત્યાગ કર્યાવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મનુષ્ય કુપથ્યનો ત્યાગ કર્યાવિના રોગનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. ૬.

ટીકાર્થ—જે કોઈ કામી પુરૂષ પૂર્વોક્ત વિષયોનો ત્યાગ કર્યાવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મૂર્ખ કુપથ્યનો એટલે રોગી માણસને હિતકારક અનુકૂળ ભોજનાદિકથી વિપરીત એવા અહિતકારી ભોજનાદિકનો ત્યાગ કર્યાવિના અર્થાત્ રસમાં લંપટ થઈને કુપથ્યને ખાધા કરવાથી રોગના ઉચ્છેદને એટલે દુષ્ટ સંનિપાતાદિકના નાશને ઇચ્છે છે. જેમ કુપથ્યને સેવતો રોગી અજ્ઞાનપણાથી રોગના નાશનો ઉપાય નહીં જાણવાથી રોગરહિત થતો નથી, ઉલટા રોગ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ આ

ભોગલંપટ પ્રાણી પણ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણ્યાવિના સંસારથી મુક્ત થતો નથી ૬

હવે વિષયમા આસક્ત થયેલા ચિત્તમા વૈરાગ્યની સ્થિતિ જ થતી નથી (વૈરાગ્ય ટકી જ શકતો નથી), તે કહે છે —

न चित्ते विपयासक्ते वैराग्यं स्थातुमप्यलम् ।
अयोघन इवोत्तप्ते निपतन् विन्दुरभस ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—તપાવેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ વિષયવડે આસક્ત થયેલા ચિત્તમા વૈરાગ્ય રહેવાને પણ સમર્થ નથી ૭

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત વિષયોમા અત્યત આસક્ત થયેલા ચિત્તમા વૈરાગ્ય રહેવાને એટલે એક મુહૂર્તાદિક સમય સુધી પણ સ્થિર થવાને સમર્થ નથી, તો ચિરકાળ સુધી વૈરાગ્યની સ્થિતિ તો ક્યાથી જ રહે ? કોની જેમ ? તે કહે છે —અત્યત અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ, એટલે જેમ તપાવેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડેલુ જળબિંદુ કાળના વિલબ વિના (તરત જ) સૂકાઈ જાય છે, તેમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર વચનો પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમા રહી (ટકી) શકતા નથી ૭

ફરીથી પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમા વૈરાગ્યનો અસભવ બતાવે છે —

यदीन्दु स्यात् कुहूरात्रौ फलं यद्यवकेशिनि ।
तदा विपयससर्गिचित्ते वैराग्यसंक्रम ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—જો અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચદ્રનો ઉદય થાય, અને જો અવકેશિ (વધ્ય) વૃક્ષને ફળ આવે, તો વિષયના સસર્ગવાળા ચિત્તમા વૈરાગ્યનો પ્રવેશ થાય ૮

ટીકાર્થ—જેમને વિષયોનો એટલે કામભોગનો સસર્ગ-પરિચય હોય તેવા પુરુષોના ચિત્તમા વૈરાગ્ય વાસનાનો અવતાર-પ્રવેશ ત્યારે થઈ શકે કે જ્યારે અસભવ છતા કોઈક કાળે કદાચ અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચદ્રોદય થાય, અને જો કદાચ વધ્ય વૃક્ષને ફળનો સયોગ થાય આ બે અસભવિતનો સભવ થાય તો વિષયના પરિચયવાળા ચિત્તમા વૈરાગ્ય પણ સભવે અર્થાત્ ન સભવે ૮

ત્યારે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? તે ઉપર કહે છે —

भवहेतुपु तद्द्वेपाद्विपयेप्वप्रवृत्तित ।
वैराग्य स्यान्निरावाध भवनैर्गुण्यदर्शनात् ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—ભવના કારણોપર દ્વેષ થવાથી, વિષયોમાં અપ્રવૃત્તિ થવાથી અને ભવની નિર્ગુણતા જોવાથી બાધારહિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

ટીકાર્થ—તે વૈરાગ્ય જીવોને જન્માદિક ભવના હેતુ એટલે તેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ તેને વિષે અરૂચિ (દ્વેષ) થવાથી તથા કામભોગને વિષે અપ્રવૃત્તિ થવાથી (કામસેવન બંધ થવાથી) તથા ભવનું નિર્ગુણપણું એટલે નિર્ગુણપણા-વડે અસુખ કરવાપણું જોવાથી-જ્ઞાનચક્ષુવડે જાણવાથી, આ ત્રણ પ્રકારના હેતુસમૂહથી વ્યાઘાતરહિત એવું વિરક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

તે સાંભળીને શિષ્ય કહે છે.—

चतुर्थेऽपि गुणस्थाने नन्वेवं तत्प्रसज्यते ।
युक्तं खलु प्रमातॄणां भवनैर्गुण्यदर्शनम् ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—જો એમ છે તો ચોથે ગુણસ્થાનકે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાણ જાણનારાઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન યોગ્ય છે-થઈ શકે છે. ૧૦.

ટીકાર્થ—શિષ્ય શંકા કરે છે કે-હે પૂજ્ય! જો એમ છે એટલે ભવની નિર્ગુણતાથી વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન થાય છે તો ભોગની પ્રવૃત્તિ-વાળા અવિરતિસમ્યગ્દૃષ્ટિ નામના ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાતૃ એટલે યથાસ્થિતપણે ઈયત્તાના નિશ્ચયવડે વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનીઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન યોગ્ય-ઘટિત છે. તેથી કરીને ચોથા ગુણસ્થાની જીવોનું પ્રમાતૃપણું હોવાથી ભવની નિર્ગુણતાનું દર્શન તેને હોય છે, માટે ત્યાં (ચોથે ગુણ-સ્થાને) પણ વૈરાગ્યનો સંભવ પ્રાપ્ત થશે. ૧૦.

પૂર્વોક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે.—

सत्यं चारित्रमोहस्य महिमा कोऽप्ययं खलु ।
यदन्यहेतुयोगेऽपि फलायोगोऽत्र दृश्यते ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—ખરી વાત છે. પરંતુ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો કોઈ એવો મહિમા છે કે ચોથે ગુણસ્થાને અન્ય હેતુનો યોગ છતાં પણ ફળનો અયોગ (અભાવ) દેખાય છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તારૂં કહેવું સત્ય છે. તે કહેલા હેતુ પ્રમાણે ચોથે ગુણસ્થાને પણ વૈરાગ્ય સંભવે છે, પરંતુ ત્યાં જે જીવો ભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેમનામાં આગળ કહેવામાં આવશે એવો કોઈ અપૂર્વ-વિલક્ષણ ચારિત્રમોહનો એટલે ચારિત્રની પ્રાપ્તિનો પ્રતિબંધ કર-

નાર બાર કષાય અને નવ નોકષાયરૂપ મોહનો પ્રભાવ વર્તે છે કેમકે આ ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે અન્યના એટલે પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિના જ્ઞાનરૂપ હેતુનો યોગ-સબધ છતા પણ અર્થાત્ ભવની નિર્ગુણતાના દર્શનરૂપ હેતુ છતા પણ ફળનો એટલે જ્ઞાનના કાર્યરૂપ ભોગાદિકની નિવૃત્તિનો અયોગ-અપ્રાપ્તિ દેખાય છે તે તુ ચારિત્રમોહનો મહિમા જાણુ અર્થાત્ ચારિત્રમોહના ઉદયથી જ ત્યા (ચોથે ગુણસ્થાને) ભોગની પ્રવૃત્તિ છે, એટલે ત્યા સપૂર્ણ વૈરાગ્ય હોતો નથી ૧૧

આ પ્રમાણે ભવની નિર્ગુણતાનુ દર્શન તથા ભોગની પ્રવૃત્તિ છતા પણ ત્યા (ચોથે ગુણસ્થાને) કદાચિત્ વૈરાગ્ય હોય પણ છે, તે કહે છે

दशाविशेषे तत्रापि न चेदं नास्ति सर्वथा ।
स्वव्यापारहृतासग तथा च स्तवभाषितम् ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—તે ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે વૈરાગ્ય સર્વથા નથી એમ નહીં પરતુ ત્યા પણ દશાનો વિશેષ છતે પોતાના વ્યાપારે જેમા આસક્તિનુ હરણ કરેલુ છે એવો વૈરાગ્ય વર્તે છે તેજ પ્રકારે શ્રીવીતરાગ સ્તવમા પણ કહ્યુ છે ૧૨

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! તે ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ આ વૈરાગ્ય સર્વથા-મૂળથી જ નથી એમ નહી કિંતુ ત્યા પણ દશાવિશેષે એટલે કર્મહાનિથી ઉત્પન્ન થયેલી આત્માને યોગ્ય બોધની અવસ્થા રૂપ દશાનો વિશેષ એટલે પોતપોતાના આવરણની હાનિની અપેક્ષાએ બોધનુ તરતમપણુ છતે વિષયાદિક ભવના હેતુઓની ત્યાજ્યતાની શ્રદ્ધાવડે તથા જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપવાળા વ્યાપારવડે એટલે ચૈત્યવદનાદિક ક્રિયાવડે હરણ કરેલો એટલે ન્યૂનતા પમાડ્યો છે આસગ એટલે આસક્તિરૂપ પરિચય તથા અભિલાષની તીવ્રતા જેમા એવો વૈરાગ્ય છે આજ પ્રકારે સ્તવમા એટલે વીતરાગ સ્તવમા શ્રીહેમચદ્ર સૂરિએ કહેલુ છે ૧૨

સ્તવમા જે કહ્યુ છે તે કહે છે —

यदा मरुन्नरेन्द्रश्रीस्त्वया नाथोपभुज्यते ।
यत्र तत्र रतिर्नाम विरक्तत्व तदापि ते ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—હે નાથ ! જે જન્મમા તમે દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રની લક્ષ્મી ભોગવી હતી, તે વખતે પણ જે કોઈ સ્થળે તમારે રતિ (પ્રીતિ) હતી, તે પણ તમારૂ વૈરાગ્યપણુ જ હતુ ૧૩

ટીકાર્થ—હે વીતરાગ ! જે પૂર્વ જન્મોમાં દેવ અને મનુષ્યોના ઇન્દ્રો એટલે દેવેન્દ્રો અને ચક્રવર્તી વિગેરેની લક્ષ્મી તમે ભોગવી એટલે વજ્રનાભ ચક્રી અને સર્વાર્થસિદ્ધિક દેવાદિ ભવોમાં શ્રીઋષભસ્વામીએ તથા નંદન રાજપુત્રના તથા પ્રાણત દેવાદિકના પૂર્વ ભવોમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ઉપભોગવડે આસ્વાદન કરી, તે કાળે પણ હે સ્વામી ! તમારી જે વિલાસાત્મક રતિ સાંભળવામાં આવતી હતી, તે પણ વૈરાગ્યયુક્ત જ હતી. તો પછી અર્હતના ભવમાં વૈરાગ્ય હોય તેમાં તો શું કહેવું ? આ શ્લોકવડે અરિહંતને ગૃહસ્થાવાસમાં ચોથે ગુણસ્થાનકે પણ વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ૧૩.

અહીં વિશેષતા બતાવે છે.—

भवेच्छा यस्य विच्छिन्ना प्रवृत्तिः कर्मभावजा ।
रतिस्तस्य विरक्तस्य सर्वत्र शुभवेद्यतः ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—જેને ભવની ઇચ્છા વિચ્છેદ પામી છે તેને ભોગાદિકમાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તથા તે વૈરાગ્યવંતની જે પ્રીતિ દેખાય છે તે સર્વત્ર શુભવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુને ભવેચ્છા એટલે ઉત્તમ જન્મ, ભોગ અને ઋદ્ધિ વિગેરેની પ્રાપ્તિવાળા સંસારની ઇચ્છા એટલે જો હું દેવાદિક થાઉં તો સારૂં એવી કામના વિચ્છેદ પામેલી છે એટલે આ ભવમાંથી મારો ક્યારે મોક્ષ થશે ? એ પ્રમાણે વિપક્ષની ઇચ્છાવડે નિવૃત્તિ પામી છે, તેવા પુરૂષની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે એકવીશ પ્રકારના મોહનીય અને બે પ્રકારના વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી એટલે તે કર્મની કરેલી છે. પરંતુ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ભ્રમને લીધે ભોગસુખજ સારભૂત છે એવી બુદ્ધિ તેમને થતી નથી. અહીં કોઈને શંકા થાય કે ભોગના આરંભમાં ભલે પ્રવૃત્તિ હો પરંતુ તે ભોગ ઉપર તેમનો પ્રેમ કેમ થાય ? તે શંકાપર કહે છે કે—તે વૈરાગ્યવંતને જે પ્રીતિ થાય છે તે સર્વત્ર—ભોગ અને ભોગના અંગભૂત રતિનાં સર્વ સ્થાનોમાં સાત વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. અર્થાત્ તે સાત વેદનીય કર્મ હર્ષાદિકથી જ ભોગવાય છે, તેથી તેમાં આનંદ, પ્રીતિ વિગેરે જોવામાં આવે છે. ૧૪.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—કર્મના વશથી પ્રવૃત્તિ વિગેરે ભલે હો, પણ તેની શુદ્ધિ શી રીતે રહી શકે ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

अतश्चाक्षेपकज्ञानात् कान्ताया भोगसन्निधौ ।
न शुद्धिप्रक्षयो यस्माद्धारिभद्रमिद वचः १५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે સ્ત્રી તથા ભોગ સમીપે રહ્યા છતા પણ તેમની શુદ્ધિનો નાશ થતો નથી કેમકે હરિભદ્ર સૂરિનુ પણ એવુજ વચન છે ૧૫

ટીકાર્થ—હે વત્સ! આ કહેવાતા આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એટલે આત્માને આ લોક તથા પરલોકને વિષે હેય (ત્યાજ્ય) પદાર્થ થકી તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે અર્થાત્ પદાર્થોના હેય અને ઉપાદેયરૂપ યથાર્થ સ્વરૂપને બતાવનાર એવા જ્ઞાનને લીધે પ્રિયા સમીપે હોય અથવા ભોગવી હોય તથા ખાદ્ય પેયાદિક અનેક સુદર વિલાસરૂપ ભોગો સમીપે રહ્યા હોય તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને શુભ ભાવનાદિકવડે કર્મમલની હાનિરૂપ શુદ્ધિનો પ્રક્ષય-સર્વથા વિનાશ થતો નથી કેમકે આગળ કહેવામા આવશે એવુ હરિભદ્ર સૂરિનુ કહેલુ વચન-ઉપદેશ છે ૧૫

તે વચનને બે શ્લોકવડે કહે છે—

मायांभस्तत्त्वत' पश्यन्ननुद्विग्नस्ततो द्रुतम् ।
तन्मध्ये न प्रयात्येव यथा व्याघातवर्जितः ॥ १६ ॥
भोगान् स्वरूपत पश्यस्तथा मायोदकोपमान् ।
भुञ्जानोऽपि ह्यसग सन् प्रयात्येव पर पदम् ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કોઈ વ્યામોહ રહિત પુરૂષ તત્ત્વદષ્ટિથી માયાના જળને જાણીને તેથી ઉદ્વેગ પામ્યા વિનાજ તત્કાળ તે માયાજળમા પ્રવેશ કરતો નથી તેજ પ્રમાણે ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજળની જેવા જાણીને સગરહિત થઈ ભોગોને ભોગવતા છતા પણ મોક્ષપદને પામે છે ૧૬, ૧૭

ટીકાર્થ—જેમ કોઈ પુણ્યવત પુરૂષ અજળને વિષે જલત્વની બુદ્ધિરૂપ વ્યામોહથી રહિત થયેલો હોવાથી પરમાર્થપણે જળ નહીં છતા પણ માયાથી દેખાતા જળને જાણે, અને તેથી કરીને તે માયા જળથી વ્યાકુળ થયા વિનાજ તત્કાળ તે કૃત્રિમ જલપ્રવાહના પૂરમા જળક્રીડાદિક વિનોદ કરવા માટે પ્રવેશ કરતો નથી તેજ પ્રમાણે સમ્ય ગ્દષ્ટિ પુરૂષ શબ્દાદિક ભોગોને ઇંદ્રજાલવડે કરેલા જળની જેવા સ્વરૂપથી એટલે તેમના વિનશ્વર સ્વભાવે કરીને દુરત ભવમા ભ્રમણ કરવારૂપ ફળ આપનાર હોવાથી દુ ખરૂપ છે એમ જોઇને એટલે

પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જાણીને તે ભોગોનેવિષે ગાઢ આસક્તિ રહિત થઈ તે ભોગોને ભોગવતાં છતાં પણ પૂર્વે સંયમ કરેલો હોવાથી ભરતાદિકની જેમ શુભ ભાવનાવડે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તથા અન્ય (પૂર્વે જેણે સંયમ નથી કર્યો તે) સર્વ સંયમને પામીને પરંપરાએ પરમપદ–મોક્ષસ્થાન પામે જ છે. ૧૬,૧૭.

એ પ્રમાણે ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાની ભોગપ્રવૃત્તિ જે પ્રકારે છે તે પ્રકાર દેખાડ્યો. હવે તેથી વ્યતિરેકનેવિષે કહે છે.—

भोगतत्त्वस्य नु पुनर्न भवोदधिलंघनम् ।
मायोदकदृढावेशात्तेन यातीह कः पथा ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—ભોગને વિષેજ તત્ત્વબુદ્ધિવાળાને માયાના જળમાં દૃઢ આવેશ હોવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. તેથી કરીને આ મનુષ્યલોકમાં તેવા (કુત્સિત) માર્ગે કોણ જાય? કોઇજ નહીં. ૧૮.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તું ચિત્તમાં વિચાર કર. વ્યતિરેક સાંભળ. ભોગોજ તત્ત્વ એટલે જન્માદિકનો સાર છે એમ જેના મનમાં છે તેવા પુરૂષને ઇંદ્રજાળના જળમાંજ ગાઢ જળપણાનો આગ્રહ હોવાથી ભવરૂપી સમુદ્રનું અતિક્રમણ સુકર (સહેલું) નથી. એ કારણથી આ મનુષ્યલોકમાં તે કુત્સિત માર્ગે કરીને કોણ ઇષ્ટ સ્થાને જાય? કોઈજ નહીં. અર્થાત્ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ તે કુમાર્ગે કરીને સદ્‌ગતિરૂપ સ્થાનને પામતો નથી. ૧૮.

હવે તે બન્નેની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

स तत्रैव भवोद्विग्नो यथा तिष्ठत्यसंशयम् ।
मोक्षमार्गेऽपि हि तथा भोगजंबालमोहितः ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ તે ગૃહવાસમાં પણ ભવને વિષે ઉદ્વિગ્ન થઇનેજ રહે છે, તેમ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિષે પણ ભોગરૂપી જંબાલથી મોહિત થઈને રહે છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ ગૃહવાસને વિષે ભોગક્રિયામાં પ્રવર્તતાં છતાં પણ નિઃશંક ઉદાસપણેજ રહે છે–નિવાસ કરે છે, તેજ પ્રકારે ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિષે પણ એટલે મુનિવેષ ધારણ કરીને સંયમનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ ભોગની તૃષ્ણારૂપી શેવાલ અથવા સમુદ્રવેળાવડે મોહ પામીને એટલે સંયમને વિષે ઉદ્વેગ પામીને રહે છે. ૧૯.

જે ભોગી હોય તે ઉદ્વિગ્ન શી રીતે થાય? તે શંકાપર કહે છે—

धर्मशक्तिं न हन्त्यत्र भोगयोगो बलीयसीम् ।
हन्ति दीपापहो वायुर्ज्वलन न दवानलम् ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો યોગ મોટી એવી ધર્મશક્તિને હણતો નથી જેમ દીવાને બુઝવનારો વાયુ દેદીપ્યમાન દાવાનળને હણી શકતો નથી-બુઝવતો નથી તેમ ૨૦

ટીકાર્થ—આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો સંયોગ બળવાન એટલે અતિ મોટી એવી ધર્મશક્તિને એટલે શ્રદ્ધાવડે યુક્ત એવી વૈરાગ્યની પરિણતિને હણતો નથી-નાશ કરતો નથી આ વાતને દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે-દીવાને બુઝવનારો વાયુ દીવાને જ હણે છે, પણ વાયુના સંસર્ગથી ઉલટા વધારે દીપ્ત થનારા દાવાનળને હણતો નથી અર્થાત્ ભોગનો સંયોગ અલ્પ ધર્મશક્તિને હણી શકે છે, પણ બળવાન-મોટી ધર્મશક્તિને હણી શકતો નથી ૨૦

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે—

वध्यते वाढमासक्तो यथा श्लेष्मणि मक्षिका ।
शुष्कगोलवदश्लिष्टो विषयेभ्यो न वध्यते ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—શ્લેષ્મને વિષે મક્ષિકાની જેમ વિષયોને વિષે અત્યંત આસક્ત થયેલો પુરૂષ બંધાય છે અને શુષ્ક માટીના પિંડની જેમ વિષયોથી આશ્લેષ નહીં પામેલો મનુષ્ય બંધાતો નથી ૨૧

ટીકાર્થ—હે વત્સ! અત્યંત આસક્ત એટલે વિષયોના વિપાકને નહીં જાણવાથી ભોગતૃષ્ણાવડે પીડાયેલો મનુષ્ય તેના હેતુભૂત વિષયોવડે પાપકર્મથી બંધાય છે-સંશ્લિષ્ટ થાય છે જેમ મુખમાંથી નાસિકાદ્વારે નીકળેલા કફપિંડમાં માખી ચોંટે છે તેમ માખી જેવો અજ્ઞાની ભોગી શ્લેષ્મસમાન ગાઢ સ્નિગ્ધ અને દુર્ભેદ એવા કર્મને વિષે બંધાય છે અને પરિણામનેવિષે દારૂણ એવા વિષયોથી નહીં આશ્લેષ પામેલો એટલે વાસનાની નિવૃત્તિ થવાથી ભોગતૃષ્ણાની મંદતાને લીધે અંતરાત્માવડે આસક્તિ નહીં પામેલો પુરૂષ પાપકર્મરૂપ મજબુત દોરડાવડે બંધાતો નથી કોની જેમ? તે કહે છે જેમ શુષ્ક માટીનો પિંડ ભીંત વિગેરેપર લગાડ્યા છતા પણ ચોંટતો નથી-જૂદો રહે છે, તેમ શુષ્ક માટીના પિંડસદૃશ વિષયના વિપાકને જાણનાર રૂક્ષ પરિણામવાળો જીવ જાણવો તેને કર્મનો બંધ મોક્ષની પ્રાપ્તિમા વ્યાઘાતનુ કારણ થતો નથી પરંતુ વેદોદયના સ્પર્શવડે કાંઈક પ્રદેશ ઉદયાદિકને યોગ્ય જ કર્મબંધ થાય છે ૨૧

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-આમ કહેવાથી તો વિપાકના જ્ઞાનવાળા પ્રાણીઓને ભોગો ત્યાગ કરવા લાયક નહીં થાય એવું સિદ્ધ થશે. તે ઉપર જવાબ આપે છે.—

बहुदोषनिरोधार्थमनिवृत्तिरपि क्वचित् ।
निवृत्तिरिव नो दुष्टा योगानुभवशालिनाम् ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક પ્રાણીનેવિષે ઘણા દોષના નિરોધને માટે અનિવૃત્તિ પણ યોગના અનુભવવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની નિવૃત્તિની જેમ દુષણવાળી નથી. ૨૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય ! કોઈક પ્રાણીને વિષે ઘણા દોષોના એટલે ભોગકર્મના ઉદયથી વ્રત (ચારિત્ર)નો ભંગ, આજ્ઞાની વિરાધના તથા આર્ત્તધ્યાનાદિક અતિચારોના રોધને માટે-ઉત્પન્ન નહીં થવા દેવામાટે કરાતી અનિવૃત્તિ—ભોગનેવિષે પ્રવૃત્તિ પણ યોગોના-મોક્ષના સાધક જ્ઞાનાદિ વ્યાપારોના અનુભવવડે-પરિપક્વ જ્ઞાનવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની ત્યાગવૃત્તિની જેમ દૂષણ રહિતપણાએ કરીને પ્રમાણરૂપ કહેલી છે. કેમકે તે બહુદોષની નિવૃત્તિ કરનાર છે (આ નિયમ સર્વત્ર નથી.) તેથી તેમને પૂર્વોક્ત દોષ લાગતો નથી. ૨૨.

કોઈ શંકા કરે કે-ભોગ કરવાથી દોષની હાનિ શી રીતે થાય ? તેનો જવાબ આપે છે.—

यस्मिन्निषेव्यमाणेऽपि यस्याशुद्धिः कदाचन ।
तेनैव तस्य शुद्धिः स्यात्कदाचिदिति हि श्रुतिः ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસને જે ભોગાદિક સેવવાથી કદાપિ અશુદ્ધિ થાય છે, તે માણસને તે જ ભોગાદિક સેવવાવડે કદાચિત્ શુદ્ધિ પણ થાય છે. એ પ્રમાણે બહુશ્રુતની ઉક્તિ છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જે કામાદિક ભોગનું સેવન કરવાથી-અત્યંત ભોગવવાથી કદાચિત્—તત્ત્વની અજ્ઞાત અવસ્થામાં અતિ આસક્તિવડે, સન્નિપાતના જ્વરમાં ઘીની જેમ અશુદ્ધિ-આત્માને વિષે દોષની વૃદ્ધિ થાય છે, તેજ વિરક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યને તેજ ભોગવડે-રૂક્ષ પરિણામવાળા ભોગવડે કદાચિત્-નિવૃત્તિની સન્મુખ રહેવાને સમયે પિત્તજ્વરમાં ઘૃતની જેમ શુદ્ધિ-દોષની હાનિ પણ થાય છે. કેમકે તેથી ભોગના ફળરૂપ કર્મનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રમાણે બહુશ્રુત પુરૂષોની ઉક્તિ-વચન છે. ૨૩.

એનુ જ રહસ્ય કહે છે –

विषयाणा ततो वन्धजनने नियमोऽस्ति न ।
अज्ञानिना ततो वन्धो ज्ञानिना तु न कर्हिचित् ॥ २४॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વિષયોના એકાંતે કરીને બંધ ઉત્પન્ન કરવામા નિયમ નથી તે માટે અજ્ઞાનીને બંધ છે, અને જ્ઞાનીને તેથી કદાપિ બંધ થતો નથી ૨૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા હેતુના સમૂહે કરીને વિષયોના કામાદિક ભોગોનો કર્મબંધ ઉત્પન્ન કરવામા નિયમ-એકાંત પક્ષ નથી તેથી-વિષયભોગથી ભવના સ્વરૂપને અને તેના ફળને નહીં જાણનારા, યૌવનથી ઉન્મત્ત થયેલા અને મિથ્યાદૃષ્ટિ એવા અજ્ઞાનીઓને જ ક્લિષ્ટ કર્મબંધ થાય છે, અને સુખની તૃષ્ણાનો સ્વભાવ જેઓએ મૂકી દીધો છે તેવા જ્ઞાનીઓને એવો ક્લિષ્ટ કર્મબંધ થતો નથી અહીં જે જ્ઞાનીને કર્મબંધનો નિષેધ કર્યો છે તે નરકાદિક પ્રાયોગ્ય કર્મના બંધનો નિષેધ સમજવો, પણ દેવ અને મનુષ્ય ગતિને યોગ્ય એવા બંધનો નિષેધ નથી કેમકે દેવ અને મનુષ્ય ગતિનો બંધ તો છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનકે રહેલા જીવને પણ થાય છે તો પછી તેવો બંધ ચોથે ગુણસ્થાને રહેલા જીવને થાય તેમા આશ્ચર્ય નથી ૨૪

પૂર્વે કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે—

सेवतेऽसेवमानोऽपि सेवमानो न सेवते ।
कोऽपि पारजनो न स्याच्छ्रयन् परजनानपि ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક પ્રાણી ભોગને નહીં સેવતા છતા પણ સેવે છે, તથા કોઈ પ્રાણી સેવન કરતા છતા પણ નથી સેવતો જેમ કોઈ માણસ પરજનનો આશ્રય કરે તોપણ તે પરજન થતો નથી અર્થાત્ સ્વજન જ કહેવાય છે તેમ ૨૫

ટીકાર્થ—કોઈ મોહ પામેલો પ્રાણી ભોગને નહીં સેવતો એટલે દ્રવ્ય દીક્ષાને ગ્રહણ કરવાથી સ્ત્રી વિગેરે ન હોવાથી સાક્ષાત્ કાયાવડે મૈથુનાદિકને નહીં ભોગવતો છતો પણ મન, વચન તથા આર્તધ્યાન-વડે તે ભોગને સેવવાનુ કર્મબંધરૂપી ફળ તંદુલીયા મત્સ્યની જેમ પામે છે અને કોઈ જીવ ગૃહવાસને ભોગવતો છતો પણ જિનેશ્વરાદિકની જેમ તે તેને સેવતો જ નથી એમ સમજવુ કેમકે તે ગૃહવાસને ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી તેને પાપબંધ થતો નથી જેમ કોઈ માણસ કોઈ કારણને લીધે પોતાના કુટુંબને છોડીને પરજનોનો આશ્રય

કરે એટલે તેમની સાથે રહે, તોપણ તે પરજન-પારકો માણસ થતો નથી. એજ પ્રમાણે વૈરાગ્યવાન પુરૂષ ભોગને ભોગવતાં છતાં પણ ધર્મને વિષે અત્યંત આગ્રહવાળો હોવાથી પાપકર્મનો બંધક થતો નથી. અને મોહવાન પ્રાણી તો ગુણને વિષે વસતાં છતાં પણ ભોગ ઉપર આગ્રહી હોવાથી પુણ્ય કર્મનો બંધક થતો નથી. ૨૫.

પુણ્યફળના ઉપભોગને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે.-

अत एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम् ।
गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણમાટે જેમને મહાપુણ્યના વિપાકે કરીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા ઉત્તમ પુરૂષોને ગર્ભથીજ આરંભીને વૈરાગ્ય હણાતો નથી. ૨૬.

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-પૂર્વે કહેલા હેતુવડે મહાપુણ્યના-સારા આચરણથી સંચિત કરેલા શુભકર્મના વિપાકવડે-સ્થિતિના પાકથી પ્રાપ્ત થયેલા ફળના ઉદયવડે જેમના કરતલમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા તીર્થંકર તથા ચક્રવર્તી વિગેરે ઉત્તમ પુરૂષોને ગર્ભથી આરંભીને-ગર્ભમાં અવતાર થયો તે દિવસથી આરંભીને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિપર્યંત વૈરાગ્ય-આસક્તિના ત્યાગરૂપ વિરક્તપણું હણાતું નથી-વૈરાગ્યમય ચિત્તની વિઘટના થતી નથી. ૨૬.

તેમાં બે શ્લોકવડે યુક્ત પક્ષ કહે છે.—

विषयेभ्यः प्रशान्तानामश्रान्तं विमुखीकृतैः ।
करणैश्चारुवैराग्यमेष राजपथः किल ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા ભવ્યોને વિષયો થકી પરાઙ્મુખ કરેલા ઇન્દ્રિયોવડે જે સુંદર વૈરાગ્ય નિરંતર ઉપજે છે તે જ રાજમાર્ગ છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા એટલે કષાયના ઉદયનો નિરોધ કરવાથી ઉપશમ ભાવને પામેલા ભવ્યોને પાંચ વિષયો અને રાગાદિક થકી પરાઙ્મુખ કરેલા-નિવૃત્ત થયેલા એવા ઇંદ્રિયોવડે વિશ્રાંતિરહિતપણે-નિરંતર જે મનોહર-દૂષણરહિત વૈરાગ્ય થાય છે તે જ રાજમાર્ગ-ઉપદ્રવ રહિત પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ૨૭.

स्वयं निवर्तमानैस्तैरनुदीर्णैरयंत्रितैः ।
तृप्तैर्ज्ञानवतां तत्स्यादसावेकपदी मता ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—અને જ્ઞાનીઓને પોતાની જાતેજ નિવૃત્તિ પામેલા, ઉદીરણા નહીં કરેલા, નિરોધ નહીં કરેલા અને તૃપ્ત થયેલા એવા તે ઇંદ્રિયોનવડે જે વૈરાગ્ય થાય છે તે સાકડી શેરીરૂપ માર્ગ છે એમ માનેલુ છે ૨૮

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાન્ અને સદ્વિવેકવાન્ એવા સમ્યક્દષ્ટિઓને જે સ્વયસ્વભાવે કરીને નિવર્ત્તમાન થયેલા અર્થાત્ પોતપોતાના વિષય તરફ નહીં દોડતા એવા, વિષયપ્રત્યે જવાને ઉદીરણા નહીં કરેલા એવા, રોધ પણ નહીં કરેલો એવા અને પૂર્ણાભિલાષ થવાથી તૃપ્ત થયેલા-અનાતુર એવા એટલે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિવાળા તે ઇંદ્રિયોવડે જે વૈરાગ્ય થાય છે તે વૈરાગ્યનો માર્ગ કેડી જેવો અથવા સાકડી શેરી જેવો જાણવો તેને પૂર્વાચાર્યોએ પ્રાણીવિશેષને અપેક્ષીને જ માર્ગ તરીકે કહેલો છે, બાકી જાહેર રાજમાર્ગ તે નથી ૨૮

એ જ વાત પ્રતિપક્ષ જણાવવાવડે સ્પષ્ટ કરે છે —

वलेन प्रेर्यमाणानि करणानि वनेभवत् ।
न जातु वशता यान्ति प्रत्युतानर्थवृद्धये ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—બળવડે પ્રેરણા કરાતા ઇંદ્રિયો વનના હસ્તીની જેમ કદાપિ વશપણાને પામતા નથી, પણ ઉલટા અનર્થની વૃદ્ધિને માટે થાય છે ૨૯

ટીકાર્થ—યુવાવસ્થાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારનવડે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગને, અભિમાનરૂપ બળવડે પ્રેરણા કરાતા-બળના અભિયોગે કરીને વ્રતાદિકમા નિયોગ કરાતા મનુષ્યના ઇંદ્રિયો કદાપિ વનના હાથીની જેમ વશપણાને પામતા નથી પરતુ ઉલટા અનર્થની વૃદ્ધિમાટે થાય છે, એટલે પોતાની ઇષ્ટ ધારણાથી બીજે પ્રકારે પ્રવર્તાવતા રોગ, આર્ત ધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનાદિક અનર્થોની પરપગમાટે થાય છે સ્વાભાવિકપણે પ્રવર્તેલા ઇંદ્રિયો તેવા પ્રકારના થતા નથી ૨૯

હવે તેનુ ફળ કહે છે —

पश्यन्ति लज्जया नीचैर्दुर्ध्यान च प्रयुञ्जते ।
आत्मान धार्मिकाभासा क्षिपन्ति नरकावटे ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—ધાર્મિકની જેવા દેખાતા જનો લજ્જાવડે નીચુ જુએ છે પણ દુષ્ટ ધ્યાન કરે છે, તેથી તેઓ પોતાના આત્માને નરકરૂપી કૂવામા નાખે છે ૩૦

ટીકાર્થ—ધાર્મિકાભાસ એટલે વ્રતાદિક ધર્મને વિષે કુશળ એવા ધાર્મિકની જેવા દેખાતા અર્થાત્ બહારના આકાર માત્રથી ધાર્મિક અને અંદરથી અધર્મી એવા જનો લજ્જાએ કરીને એટલે વ્રતનું પાલન કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી તથા હઠ અને લોભાદિકને કારણે દીક્ષા ગ્રહણ કરેલી હોવાથી પછી તે વ્રતનો ભંગ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી લજ્જાવડે નમ્ર મુખ રાખીને અધોદૃષ્ટિવડે જુએ છે, પણ આર્ત્ત અને રૌદ્રાદિક દુષ્ટ ધ્યાન કરે છે તેથી તેઓ પોતાના આત્માને નરકરૂપી ખાડામાં એટલે દુર્ગતિરૂપ દુર્લક્ષ્ય એવા ખાડામાં નાંખે છે. ૩૦.

હવે ઇંદ્રિયોના જયનું યોગ્યપણું દેખાડે છે.—

वञ्चनं करणानां तद्विरक्तः कर्तुमर्हति ।
सद्भावविनियोगेन सदा स्वान्यविभागवित् ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—નિરંતર સ્વપરના વિભાગને જાણનાર તથા તે વિષયોથી વિરક્ત થયેલા ભવ્ય પ્રાણીએ રૂડા પરિણામના ઉપયોગવડે ઇંદ્રિયોનું વંચન કરવું યોગ્ય છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—સદા-નિરંતર પોતાના એટલે જીવસ્વરૂપના અને પરના એટલે પુદ્ગલ તથા દેહાદિકના જડચેતનપણા વિગેરે વિભાગને-ભેદને જાણનારા તથા તે ઇન્દ્રિયવિષયના ભોગથી વિમુખ થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓએ રૂડા પરિણામના ઉપયોગવડે એટલે આ કાર્ય જ મારા આત્માને હિતકારી છે તેથી આજ કાર્ય મારે કરવા લાયક છે, અને તેથી અન્ય સર્વ કાર્ય મારે તજવા લાયક છે એવી નિશ્ચયતાના ઉપયોગવડે ઇંદ્રિયોની વંચના કરવી-પોતપોતાના વિષયોથી તેમને છેતરવી તેજ યોગ્ય છે. ૩૧.

હવે વૈરાગ્યનું અદ્ભુતપણું બતાવે છે.—

प्रवृत्तेर्वा निवृत्तेर्वा न संकल्पो न च श्रमः ।
विकारो हीयतेऽक्षाणामिति वैराग्यमद्भुतम् ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—જે વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્તિથી સંકલ્પ નથી અને નિવૃત્તિથી શ્રમ નથી, તથા ઇંદ્રિયોનો વિકાર હીન થતો જાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્ભુત કહેવાય છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—જે વૈરાગ્યને વિષે કામાદિકના હેતુરૂપ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સંકલ્પ વિકલ્પ થતા નથી, અને વિષયો થકી ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં ક્લેશ થતો નથી, તથા ઇંદ્રિયોનો વિકાર હીન થતો

જાય છે એટલે અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતા શુભ પરિણામવડે કરીને અલ્પ અલ્પતર થતો જાય છે એના પ્રકારનો વૈરાગ્ય અદ્ભુત કહેવાય છે એટલે પંડિતોના ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે-જે ગૃહિના વૈરાગ્યમા ઇચ્છા વિના જ ભોગનેવિષે પ્રવૃત્તિ થાય છે, પ્રયાસ વિના જ વિષયોથી નિવૃત્તિ થાય છે, તથા ઇંદ્રિયોનો વિકાર ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્ભુત જાણવો ૩૨

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—સંકલ્પ કર્યાવિનાની પ્રવૃત્તિ પણ વૈરાગ્યનો બાધ કરનાર કેમ ન થાય? એ શંકાનો પરિહાર કરતા કહે છે—

दारुयन्त्रस्थपाञ्चालीनृत्यतुल्या प्रवृत्तय ।
योगिनो नैव बाधायै ज्ञानिनो लोकवर्तिन ॥ ३३ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાની અને લોકને વિષે વર્તનારા યોગીજનની કાષ્ઠના યંત્રમા રહેલી પાંચાલીકાના નૃત્ય જેવી પ્રવૃત્તિઓ બાધાને માટે થતી નથી ૩૩

ટીકાર્થ—અવિપર્યાસપણે ભવસ્વરૂપને અને વિષયના વિપાકાદિકને જાણનાર મતિ શ્રુતાદિક જ્ઞાનવાળા અને ગૃહસ્થાવાસરૂપ લોકનેવિષે વર્તતા એવા ઇચ્છાદિ યોગને ધારણ કરનાર યોગીની પ્રવૃત્તિઓ—વિષયોમા પ્રવર્તતા પ્રવાહો દોરા વિગેરેના સંચારવાળી રચનાની રચનાથી યુક્ત એવી કાષ્ઠના યંત્રનેવિષે રહેલી પુતળીના નૃત્ય જેવી ભાસે છે, એટલે તે પ્રવૃત્તિ કર્યા છતા પણ ધર્મની હાનીમાટે થતી નથી અર્થાત્ જેમ કાષ્ઠની પાંચાલીનુ નૃત્ય પરતંત્ર છે, પણ સ્વેચ્છાથી કે આસક્તિથી નથી, તેમ તેવા યોગીઓની પ્રવૃત્તિઓ પણ આસક્તિરહિત છે અને તે કર્મના પ્રભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે ૩૩

આ વૈરાગ્યમા અન્ય મતની સંમતિ દેખાડે છે—

इय च योगमायेति प्रकट गीयते परै ।
लोकानुग्रहहेतुत्वान्नास्यामपि च दूषणम् ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—આ વૈરાગ્ય દશા યોગમાયા છે, એમ અન્ય દર્શનીઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે આ યોગમાયાને વિષે પણ લોકોના અનુગ્રહનુ કારણ હોવાથી દૂષણ નથી ૩૪

ટીકાર્થ—આ હમણા કહેલી ભોગપ્રવૃત્તિ છતા પણ વૈરાગ્યદશાને અન્યદર્શનીઓ યોગરૂપી-જ્ઞાનાદિકના લાભરૂપ ધર્મરૂપી માયા-વિશેષ

પ્રભાવવાળી લીલા અર્થાત્ યોગમાયા એવા નામથી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. તે પણ મનુષ્યાદિક જીવોના અનુગ્રહનું—ધર્મનો મહિમા શ્રવણ કરવાથી ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મની સન્મુખપણાનું કારણ હોવાથી એ યોગમાયાનેવિષે પણ દૂષણ નથી. તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—"सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया । मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ॥ १ ॥"—"યોગ અને વૈરાગ્યવડે યુક્ત એવી સમ્યગ્દર્શનવાળી બુદ્ધિએ કરીને આ માયાથી રચેલા લોક (દુનિયા)માં શરીર ધારણ કરીને અટન કરવું." ૩૪.

આ ઉપર જિનાગમની સંમતિ દેખાડે છે.—

सिद्धान्ते श्रूयते चेयमपवादपदेष्वपि ।
मृगपर्षत्परित्रासनिरासफलसंगता ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી દેશના અપવાદના વાકયોનેવિષે પણ અજ્ઞ પુરૂષોની સભાના ત્રાસને લીધે નિરાસ કરવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે એમ સિદ્ધાંતનેવિષે સંભળાય છે. ૩૫.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી સમગ્ર દેશના અપવાદનાં સ્થાનકોને વિષે પણ એટલે કારણ આવે છતે કરવાને કહેલા વિશેષ વિધિના વાકયોનેવિષે પણ અર્થાત્ ઉત્સર્ગ માર્ગ તો દૂર રહો, અપવાદના સ્થાનનેવિષે પણ મૃગ જેવા તુચ્છ—અજ્ઞ પ્રાણીઓની એટલે સૂક્ષ્મ વિચારને નહીં પામેલા જીવોની સભાનો જે પરિત્રાસ એટલે તેને યોગ્ય ધર્મના ત્યાગરૂપ ભય—તે ધર્મનો નિરાસ—તે ધર્મથી દૂર થવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે; એટલે એવી સભાનેવિષે અર્થાત્ અજ્ઞોની સભામાં તે દેશના અયોગ્ય છે. એ પ્રમાણે લલિતવિસ્તરા વિગેરે જૈન સિદ્ધાંતમાં સંભળાય છે. કહ્યું છે કે—"शुद्धदेशना हि क्षुद्रसत्त्वमृगयूथसंत्रासनासिंहनादः" શુદ્ધ દેશના એ ક્ષુદ્ર પ્રાણીરૂપ મૃગના સમૂહને ત્રાસ પમાડવામાં સિંહનાદ સમાન છે. તથા—"अप्रशान्तमतौ शास्त्रसद्भावप्रतिपादनम् । दोषायाभिनवोदीर्णे शमनीयमिव ज्वरे ॥ १ ॥" "જેની મતિ શાંત થઈ નથી એવા પ્રાણીને શાસ્ત્રના સદ્ભાવ (તત્ત્વ)નો ઉપદેશ આપવો એ નવા ઉદય પામેલા જ્વરનેવિષે ઔષધ આપ્યાની જેમ દોષની ઉત્પત્તિનેમાટે થાય છે." આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આવા પ્રકારની શુદ્ધ દેશના અલ્પબુદ્ધિવાળાને અપવાદ સ્થાને પણ ન આપવી. કેમકે તેનું કાંઈ પણ સારૂં ફળ નથી. ૩૫.

હવે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

औदासीन्यफले ज्ञाने परिपाकमुपेयुषि ।
चतुर्थेऽपि गुणस्थाने तद्वैराग्य व्यवस्थितम् ॥ ३६ ॥
॥ इति वैराग्यसभवाधिकार ॥

મૂલાર્થ—ઉદાસીનતાના ફળવાળુ જ્ઞાન પરિપાકને પામવાથી ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્ય રહેલુ છે ૩૬

ટીકાર્થ—ઓદાસીન્ય-માધ્યસ્થ્ય પરિણામીપણુ એટલે સસારના સુખ દુ ખને વિષે ઉપેક્ષા તેજ જેનુ ફળ-સાધ્ય છે એવુ જ્ઞાન પરિપાકને-યથાસ્થિત વસ્તુને ગ્રહણ કરવામા નિપુણપણાને પામે છે તે ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ એટલે અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિવાળા જનને વિષે પણ તે પૂર્વ કહેલુ વિરક્તપણુ વિધિપૂર્વક રહેલુ છે ૩૬

ઇતિ વૈરાગ્યસભવ અધિકાર સપૂર્ણ

પૂર્વ અધિકારમા કહેલા વૈરાગ્યના ભેદો કહે છે —

तद्वैराग्य स्मृत दु खमोहज्ञानान्वयात्रिधा ।
तत्राद्य विषयाप्राप्ते संसारोद्वेगलक्षणम् ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—તે પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય દુ ખ, મોહ અને જ્ઞાનના સબધથી ત્રણ પ્રકારે કહેલો છે તેમા પ્રથમ દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી સસાર ઉપરના ઉદ્વેગરૂપ હોય છે ૩૭

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલો વૈરાગ્ય જીવોને દુ ખ એટલે આજીવિકાની દુર્લભતારૂપ, મોહ એટલે અસર્વજ્ઞે રચેલા વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારા કુશાસ્ત્રના સસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલો મતિનો ભ્રમ અર્થાત્ અજ્ઞાન, તથા જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞના વચનને અનુસારે યથાર્થ જીવાદિક પદાર્થસમૂહના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરનાર બોધ એ-ત્રણના સબધથી દુ ખાન્વિત, મોહાન્વિત અને જ્ઞાનાન્વિત એવા ત્રણ પ્રકારે પૂર્વાચાર્યોએ કહેલો છે તે ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમા ઉક્ત સખ્યાના અનુક્રમે પહેલો દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્ય પોતાને ઇષ્ટ એવા અન્ન, પાન, સ્ત્રી અને ધન વિગેરે વિષયોની પ્રાપ્તિ-લાભ નહીં થવાથી ગૃહવાસથી ઉદ્વેગ પામવારૂપ થાય છે ૩૭

હવે ૭ શ્લોક સુધી તે દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્યનુ વર્ણન કરે છે —

अत्रागमनसो' खेदो ज्ञानमाप्यायकं न यत् ।
निजाभीप्सितलाभे च विनिपातोऽपि जायते ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—આ દુ ખાન્વિત વૈરાગ્યનેવિષે શરીર અને મનનો ખેદ જ કારણ છે, ત્યા તૃપ્તિ કરનાર જ્ઞાન છે જ નહીં, અને તેને ઇચ્છિત

વસ્તુનો લાભ થાય તો તે વૈરાગ્યનો વિનિપાત-ભ્રષ્ટતા પણ થાય છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—આ દુઃખાન્વિત વૈરાગ્યનેવિષે શરીર અને ચિત્તનો ખેદ એટલે અનુક્રમે ક્ષુધા, તૃષા, ગ્લાનિ વિગેરે તથા પોતાના કુટુંબના નિર્વાહની ચિંતા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ જ તે વૈરાગ્યનું કારણ છે. અને વૈરાગ્યનું તૃપ્તિ કરનાર-પોષણ કરનાર જ્ઞાન-સદ્બોધ, તે ત્યાં છે જ નહીં. તથા પોતાને ઇચ્છિત-મેળવવાના ઇષ્ટ ધનાદિકનો કોઈ પણ ઉપાયના પ્રયોગવડે લાભ, તેની પ્રાપ્તિ જો થઈ જાય તો વ્રતરૂપી પર્વતના શિખરપરથી અધઃપાત અથવા ઉત્પ્રવ્રજ્યા (પ્રવ્રજ્યાને છોડી દેવાપણું) પણ થાય છે. ૩૮.

दुःखाद्विरक्ताः प्रागेवेच्छन्ति प्रत्यागतेः पदम् ।
अधीरा इव संग्रामे प्रविशन्तो वनादिकम् ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—જેમ યુદ્ધનેવિષે પ્રવેશ કરતા અધીર પુરૂષો વનાદિકને ઇચ્છે છે, તેમ દુઃખથી વૈરાગ્ય (દીક્ષા) પામેલા પુરૂષો પ્રથમથી જ (દીક્ષા લીધા પહેલાં જ) પાછા આવવાના સ્થાનને ઇચ્છે છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—આજીવિકાદિકના દુઃખથી ઉદ્વેગ પામીને દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર પુરૂષો પ્રથમથી જ એટલે દીક્ષા ગ્રહણ કર્યાના કાળથી પહેલાં જ ફરી ગૃહાવાસમાં આવવાના સ્થાનને ઇચ્છે છે. એટલે કે-" જો પ્રવ્રજ્યામાં દુઃખ પડશે તો તે પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરીને ફરીથી ઘેર આવીશું, અને તે વખતે અમુક ઉપાયથી નિર્વાહ કરશું." એ પ્રમાણે ઇચ્છે છે. આ ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે.-જેમ યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરનારા અધીર-કાયર પુરૂષો વનાદિકને-ગહન વન, ગંભીર ગર્તા તથા ગિરિની ગુહા વિગેરેને ઇચ્છે છે; એટલે કે-" જો આપણો પરાજય થશે તો અહીં આવીને ભરાઈ રહીશું " એમ ઇચ્છે છે તેમ. ૩૯.

ઉત્પ્રવ્રજ્યામાં જે આજીવિકાનો ઉપાય ચિંતવ્યો તેનું ફળ કહે છે.-

शुष्कतर्कादिकं किंचिद्वैद्यकादिकमप्यहो ।
पठन्ति ते शमनदीं न तु सिद्धान्तपद्धतिम् ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—અહો ! તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવંત મનુષ્યો શમતાની નદીસમાન સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરતા નથી; તે તો શુષ્ક એવા કાંઈક તર્કશાસ્ત્રાદિક તથા કાંઈક વૈદકશાસ્ત્ર વિગેરે ભણે છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—અહો ! મહા આશ્ચર્ય છે કે જેઓ ગૃહવાસનાં દુઃખોને જોઇને-અનુભવીને જિનેશ્વરે કહેલી સુખદાયક દીક્ષાને પામ્યા છે તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવંત પુરૂષો શાંતરસની નદીરૂપ સિદ્ધાન્તની પદ્ધ-

તેને-જિનાગમની શૈલીને જાણતા નથી-તેનો અભ્યાસ કરતા નથી તે તો આજીવિકાને માટે કાર્કશ (ચોખ્ખુ) શુષ્ક-આત્માને હિતકારક એવા સતજ્ઞાન અને શમતારસથી વર્જિત એવા તર્ક-ન્યાયને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનો, તેમજ આદિ શબ્દવડે વ્યાકરણ, કાવ્ય વિગેરે શાસ્ત્રોનો અને કાંઈક વૈદક શાસ્ત્રનો તેમજ આદિ શબ્દવડે જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા મંત્રતંત્રાદિકનો અભ્યાસ કરે છે ૪૦

જો કદાચ તેઓ દીક્ષામાં જ રહે તો પણ તેઓ આવા હોય છે, તે કહે છે—

ग्रन्यपल्लवबोधेन गर्वोष्माण च विभ्रति ।
तत्त्व ते नैव गच्छन्ति प्रशमामृतनिर्झरम् ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—ગ્રંથોના પલ્લવમાત્રના બોધે કરીને તેઓ અહંકારની ઉષ્ણતાને ધારણ કરે છે પરંતુ પ્રશમરૂપી અમૃતના નિર્ઝરણાસમાન તત્ત્વને પામતા-જાણતાજ નથી ૪૧

ટીકાર્થ—ધર્માદિકનુ પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રોના પલ્લવના-લેશના જ્ઞાનવડે કરીને તે દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્યવંત પુરૂષો પાંડિત્યના ગર્વરૂપી ઉષ્ણતાને-ગરમાવાને ધારણ કરે છે પરંતુ તેઓ પ્રશમ-ક્ષમા એટલે મનનો શાંત સ્વભાવ તેરૂપ અમૃતના નિઝરણા જેવા-શુદ્ધ મનરૂપી પર્વતના શિખરપરથી જેમા શાંત રસરૂપ જળપ્રવાહ પડ્યા કરે છે એવા તત્ત્વને-વસ્તુસ્વરૂપના સારને પામતા-જાણતા જ નથી એટલે કે હુ કોણ છુ, કેવો છુ અને મારો જન્મ શું ઉપયોગનો છે, ઈત્યાદિનો નિર્ધાર તેઓ કરતા જ નથી ૪૧

वेषमात्रभृतोऽप्येते गृहस्थान्नातिशेरते ।
न पूर्वोत्थायिनो यस्मान्नापि पश्चान्निपातिन ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—મુનિના વેષમાત્રને જ ધારણ કરતા છતા પણ તેઓ-દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્યવંત મનુષ્યો ગૃહીજનોથી અધિક નથી કેમકે તેઓ પૂર્વોત્થાયી નથી, તેમજ પશ્ચાત્ નિપાતી પણ નથી ૪૨

ટીકાર્થ—રજોહરણાદિક સાધુના વેષને જ માત્ર ધારણ કરતા છતા પણ આ મનુષ્યલોકમા દેખાતા દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા ધર્મહીન પુરૂષો ગૃહસ્થીજનોથી અધિક નથી કેમકે તેઓ પૂર્વોત્થાયી નથી, એટલે કે તેઓ મોક્ષની અભિલાષાએ કરીને વ્રતને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રથમ ઉઠેલા-ઉદ્યમવંત થયેલા નથી તેમજ પશ્ચાત્ નિપાતી

પણ નથી, એટલે કે જેઓ પ્રથમ ઉદ્યત વિહારવડે વ્રતનું પાલન કરીને પછી કેટલેક કાળે પડે-ભ્રષ્ટ થાય (વ્રતનો ભંગ કરે) તે પશ્ચાત્ નિપાતી કહેવાય છે એવા પણ તેઓ નથી, માટે તેઓ ગૃહસ્થીઓથી કાંઇપણ અધિક નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી જ છે. ૪૨.

હવે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરે છે.—

गृहेऽन्नमात्रदौर्लभ्यं लभ्यन्ते मोदका व्रते ।
वैराग्यस्यायमर्थो हि दुःखगर्भस्य लक्षणम् ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—ગૃહવાસને વિષે કેવળ અન્નની પણ દુર્લભતા છે, અને વ્રતમાં તો મોદક પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો જે અર્થ-પ્રયોજન તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. ૪૩.

ટીકાર્થ—દુઃખને લીધે વિરક્ત થયેલાના વૈરાગ્યનું પ્રયોજન-પરમાર્થ આ પ્રમાણે હોય છે.-ગૃહવાસને વિષે ઘી, શાક વિગેરેની અપેક્ષાવિના માત્ર અન્નની પણ દુર્લભતા છે. અને દીક્ષામાં તો લાડુ મળે છે, માટે ચાલો દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ. આપ્રમાણે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. અધ્યાત્મની કામના (ઇચ્છા) વાળા મનુષ્યે આવા વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

હવે આઠ શ્લોકેકરીને મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

कुशास्त्राभ्याससंभूतं भवनैर्गुण्यदर्शनात् ।
मोहगर्भं तु वैराग्यं मतं बालतपस्विनाम् ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભવની નિર્ગુણતા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો અજ્ઞાન તપસ્વીઓએ માનેલો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે કુત્સિત-સદ્ભૂત ભાવને અપ્રમાણ કહેનાર અને અસદ્ભૂત ભાવને પ્રમાણ માનનાર અસર્વજ્ઞનાં કહેલાં જે શાસ્ત્રો, તેના અભ્યાસથી એટલે ભણવા કે સાંભળવાથી થયેલો વૈરાગ્ય, અથવા ભવની નિર્ગુણતા દેખવાથી એટલે ગૃહવાસ અને જન્માદિરૂપ સંસાર તેની નિર્ગુણતા એટલે સુખરહિતતા તે જોવા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો બાળતપસ્વીનો એટલે અપ્રાપ્ત પરમાર્થવાળા અને પંચાગ્નિસાધન વિગેરે તપમાં રક્ત એવા તાપસાદિકોએ પ્રમાણ કરેલો એવો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભ અર્થાત્ અજ્ઞાનસંબદ્ધ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

પૂર્વે શ્લો-મા અન્યદર્શનીઓના મોહગર્ભ વૈરાગ્યનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, હવે સ્વદર્શનીઓના મોહગર્ભ વૈરાગ્યનુ સ્વરૂપ બતાવે છે —

सिद्धान्तमुपजीव्यापि ये विरुद्धार्थभाषिण ।
तेषामप्येतदेवेष्ट कुर्वतामपि दुष्करम् ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ સિદ્ધાતનો આશ્રય કરીને પણ વિરુદ્ધ અર્થને કહે છે તેઓ અતિદુષ્કર તપસ્યાદિકને કરતા હોય, તો પણ તેઓનો વૈરાગ્ય મોહગર્ભ વૈરાગ્ય જ કહેલો છે ૪૫

ટીકાર્થ—જે કોઈ કદાગ્રહરૂપી ગ્રહથી ગ્રસ્ત થયેલા જનો સિદ્ધાત એટલે જિનાગમનો આશ્રય કરીને પણ તેના વિરુદ્ધ અર્થને કહેનારા હોય એટલે કે કોઈપણ જાતનો પોતાનો સ્વાર્થ મનમા રાખીને જેઓ જિનપ્રવચનની અન્યથા પ્રરૂપણા કરીને વ્યવહાર કરતા હોય તે નિહ્નવાદિકોનો પણ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય જ કહેલો છે-પ્રમાણભૂત કરેલો છે જોકે તેઓ ઉગ્ર દુષ્કર તપસ્યાદિકને કરતા હોય તોપણ તેઓને એ મોહાન્વિત વૈરાગ્ય જ હોય છે, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોતો નથી ૪૫

અહીં કોઈ શકા કરે કે-જિનેશ્વરે કહેલી ક્રિયા કરનારને જીવદયાદિક શુભપરિણામ હોવાથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કેમ હોય? તે શકાનુ સમાધાન કરે છે —

ससारमोचकादीनामिवैतेषा न तात्त्विक ।
शुभोऽपि परिणामो यज्जाता नाज्ञारुचिस्थिति ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—તેઓનો શુભ પરિણામ પણ સસારમોચકાદિકની જેમ તાત્ત્વિક નથી કેમકે તેઓની જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે શ્રદ્ધાની સ્થિરતા નથી ૪૬

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તેઓનો-નિહ્નવાદિકોનો શુભ-જીવદયાદિરૂપ સુંદર પરિણામ-ચિત્તવૃત્તિ પણ સસારમોચકાદિકની[1] જેમ એટલે સસાર થકી-વર્તમાન જન્મના દુ ખથકી પ્રાણના વિયોગવડે મુક્ત કરનાર-અશ્વાદિકને કુક્ષિશૂલાદિક વ્યાધિમાથી મુક્ત કરનાર યવનાદિકની જેમ અર્થાત્ તેમની દયા પણ નિર્દયતા જ છે તેની જ રીતે નિહ્નવાદિકનો પણ શુભ પરિણામ પારમાર્થિક નથી કેમકે તેઓને સર્વ પ્રાણીના હિતકારક જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે-અવિરુદ્ધ આગમને વિષે પ્રીતિની-વિશ્વાસની સ્થિતિ-આસ્થા (સ્થિરતા) થઈ નથી તેઓ પોતાના વિક

---

૧ એ પ્રકારને ધર્મ માનવાવાળા

લ્પવડે કલ્પિત કરેલા અર્થને જ સ્વીકારે છે. તેઓનો જીવદયાદિક શુભપરિણામ તો લોકોમાં પૂજા, પ્રશંસા વિગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ હોય છે, તેથી તે નિરર્થક છે. ૪૬.

अमीषां प्रशमोप्युच्चैर्दोषपोषाय केवलम् ।
अन्तर्निलीनविषमज्वरानुद्भवसन्निभः ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—શરીરને વિષે અત્યંત ગુપ્ત રહેલા વિષમ જ્વરના અપ્રકાશની જેવો તેઓનો પ્રશમ પણ કેવળ મોટા દોષોનું પોષણ કરવા માટેજ છે.

ટીકાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા ઉત્સૂત્રની પ્રરૂપણા કરનાર નિહ્નવાદિકોનો પ્રશમ પણ-બાહ્ય ઇંદ્રિયોના વિષય અને કષાયોની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિ પણ કેવળ સંસારની હાનિ વિગેરેની અપેક્ષા રાખ્યાવિના જ અત્યંત દોષના પોષણને માટે જ-દુર્લભબોધિત્વ, મિથ્યાત્વ અને જન્મ મરણાદિકની વૃદ્ધિને માટે જ જાણવો. તે પ્રશમ કેવો છે? તે કહે છે.-શરીરમાં અસ્થિમજ્જા પર્યંત અત્યંત વ્યાપી ગયેલા અને વૈદ્યનાં ઔષધોવડે પણ અસાધ્ય એવા વિષમ જ્વરનો અનુદ્ભવ-બહાર પ્રગટપણે નહીં જણાવું તેના જેવો અર્થાત્ તેવો વિષમ જ્વર જેમ શરીરની ધાતુઓનું શોષણ કરનાર છે, તેમ પૂર્વે કહેલો પ્રશમ પણ મોક્ષને અનુસરનારી રસિકતાનું શોષણ કરનાર છે. ૪૭.

હવે ચાર શ્લોકોવડે મોહગર્ભ વૈરાગ્યનાં લક્ષણો કહે છે.—

कुशास्त्रार्थेषु दक्षत्वं शास्त्रार्थेषु विपर्ययः ।
स्वच्छन्दता कुतर्कश्च गुणवत्संस्तवोज्झनम् ॥ ४८ ॥
आत्मोत्कर्षः परद्रोहः कलहो दंभजीवनम् ।
आश्रवाच्छादनं शक्त्युल्लंघनेन क्रियादरः ॥ ४९ ॥
गुणानुरागवैधुर्यमुपकारस्य विस्मृतिः ।
अनुबन्धाद्यचिन्ता च प्रणिधानस्य विच्युति ॥ ५० ॥
श्रद्धामृदुत्वमौद्धत्यमधैर्यमविवेकिता ।
वैराग्यस्य द्वितीयस्य स्मृतेयं लक्षणावली ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—કુશાસ્ત્રના અર્થને વિષે કુશળતા, સત્ય શાસ્ત્રના અર્થને વિષે વિપર્યય, સ્વચ્છન્દપણું, કુતર્ક, ગુણીજનોના સંગનો ત્યાગ; પોતાનો ઉત્કર્ષ, બીજાનો દ્રોહ, કલહ, દંભવડે આજીવિકા કરવી, આશ્રવોનું આચ્છાદન કરવું, શક્તિ કરતાં અધિક ક્રિયાનો આદર કરવો; ગુણને

વિષે પ્રીતિનો ત્યાગ, બીજાના કરેલા ઉપકારનુ વિસ્મરણ, અનુબંધાદિકનો અવિચાર, પ્રણિધાનનો વિનાશ, શ્રદ્ધાની કોમળતા, ઉદ્ધતપણુ, અધૈર્ય અને અવિવેકીપણુ એ બીજા વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી કહેલી છે ૪૮,૪૯,૫૦,૫૧

ટીકાર્થ—કુશાસ્ત્રોના અર્થને વિષે કુશળતા, સર્વજ્ઞોક્ત શાસ્ત્રના અર્થ-પ્રતિપાદ્ય પદાર્થને વિષે વિપર્યય-પૂર્વ પુરૂષોથી વિપરીતપણુ અર્થાત્ અનાનપણુ, સ્વચ્છદતા-ગુરૂની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવુ, કુતર્ક કરવા જેમકે-આ જગત્ ઈશ્વર રહિત નથી, કાર્ય હોવાથી ઘટની જેમ, એટલે જેમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા કુભકાર છે, તેમ જગત્ પણ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા ઈશ્વર હોવો જોઇએ, ઇત્યાદિ કુતર્ક કરવા, તથા સતજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ અને વિરક્તિ વિગેરે ગુણવાળાની સગતિનો ત્યાગ, પોતાનો ઉત્કર્ષ-પોતાના ગુણ પ્રસિદ્ધ કરવા, તથા પરનો દ્રોહ-પોતાથી બીજા સર્વનો ઘાત-અન્યની કીર્તિહાનિ વિગેરે કરવુ, તથા કલહ-કારણવિના કોઇપણ વખત જેનીતેની સાથે વાણીથી યુદ્ધ કરવુ, તથા દભવડે-પોતાના દોષનુ આચ્છાદન કરીને આજીવિકા કરવી, તથા આશ્રવોનુ-વ્રતભગાદિક અપરાધોનુ આચ્છાદન-ગુરૂ પાસે આલોચના ન કરવી તે, તથા શક્તિના ઉલ્લઘનવડે-પોતાનો આડબર દેખાડવા માટે પોતાની યોગ્યતા જોયાવિના ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવો એટલે મનુષ્યોને રજન કરવાના હેતુથી તપસ્યાદિક કષ્ટનો સ્વીકાર કરવો, તથા ગુણને વિષે પ્રીતિ એટલે ગુણગ્રાહીપણુ, તેનો ત્યાગ એટલે ગુણઉપરના દ્વેષેકરીને તેના છિદ્રો જોવા, તથા બીજાએ કરેલા ઉપકારનુ વિસ્મરણ એટલે કૃતઘ્નીપણુ, તથા અનુબધ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક દોષનુ સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુષ્કર્મને લીધે જન્માતરમા થનારી દુર્લભબોધિ વિગેરેનો વિચાર કર્યાવિના જ અકાર્ય કરવુ, તથા પ્રણિધાનનો નાશ એટલે વૈરાગ્યાદિક ધર્મકૃત્યોમા ઉપયોગપૂર્વક મનની એકાગ્રતા ન રાખવી તે, તથા શ્રદ્ધાને વિષે-ધર્મ ને ધર્મના ફળ ઉપરના આસ્તિકપણાને વિષે કોમળતા-અનિશ્ચળપણુ, તથા ઉદ્ધતપણુ એટલે સ્વભાવની ચપળતા અને અનમ્રતા, તથા અધૈર્ય એટલે વિપત્તિને વિષે સ્થિરતા રહિતપણુ, તથા અવિવેકીપણુ એટલે કાર્ય અને અકાર્યને વિષે વિચાર રહિતપણુ આ મોહગર્ભ વૈરાગ્યની લક્ષણાવલી-લક્ષણોની શ્રેણી તીર્થંકરાદિકે કહેલી છે ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧

હવે ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનુ સ્વરૂપ કહે છે—

ज्ञानगर्भं तु वैराग्य सम्यक्तत्त्वपरिच्छिद ।
स्याद्वादिनः शिवोपायस्पर्शिनस्तत्त्वदर्शिन ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યક્ તત્ત્વને જાણનાર, સ્યાદ્વાદના જ્ઞાનવાળા અને મોક્ષના ઉપાયને સ્પર્શ કરનાર એવા તત્ત્વદૃષ્ટિમાન પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—જેના ગર્ભને વિષે-અંતઃકરણને વિષે જ્ઞાન પરિણમ્યું છે એવું જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય, સમ્યક્ તત્ત્વને-યથાસ્થિત જીવાજીવાદિ પદાર્થ-સમૂહને પરિચ્છેદ કરનાર એટલે ઇયત્તાનો નિશ્ચય કરનારા જ્ઞાનવડે પ્રમાણ કરનાર-જાણનાર તથા સ્યાદ્વાદી-સ્યાત્ એ નિત્ય અનિત્ય વિગેરે વસ્તુના અનંત ધર્મને જણાવનાર અવ્યય છે, તેવડે જે (પુરૂષ) વસ્તુની પ્રરૂપણા કરે તે સ્યાદ્વાદી, તથા મોક્ષના જે ઉપાયો-સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયવાળા વ્યાપારો, તેમનો સ્પર્શ કરનાર એટલે અંગીકાર કરીને પાલન કરનાર, એવા તત્ત્વદર્શીને-તત્ત્વને એટલે સકલ કર્મની ઉપાધિરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપી આત્માને જોનાર એવા જીવને થાય છે. ૫૨.

मीमांसा मांसला यस्य स्वपरागमगोचरा ।
बुद्धिः स्यात्तस्य वैराग्यं ज्ञानगर्भमुदञ्चति ॥ ५३ ॥

મૂલાર્થ—જેને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી અને સ્વપર આગમના વિષયવાળી બુદ્ધિ હોય, તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—જે યોગીને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી એટલે વિશાળતાને પામેલી-માધ્યસ્થ્યપણાવડે ગરિષ્ઠ થયેલી તથા સ્વ આગમ -જૈનસિદ્ધાન્ત અને પર આગમ-કપિલાદિકનાં શાસ્ત્ર, તે બન્ને જેને ગોચર છે એટલે તેને યથાર્થ જાણવાવડે ક્રીડાની ભૂમિ સમાન છે, એવી બુદ્ધિ-મતિ જેની હોય તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

હવે વ્યતિરેકવડે તે વૈરાગ્યની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

न स्वान्यशास्त्रव्यापारे प्राधान्यं यस्य कर्मणि ।
नासौ निश्चयसंशुद्धं सारं प्राप्नोति कर्मणः ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—જે મુનિને સ્વપરશાસ્ત્રના વ્યાપારમાં પ્રાધાન્ય ન હોય, પણ માત્ર ક્રિયાને વિષે જ પ્રાધાન્ય હોય, તેવા મુનિ પોતાના શુભ કર્મના પરમાર્થશુદ્ધ ફળને પામતા નથી. ૫૪.

ટીકાર્થ—જે મુનિને સ્વમતનાં શાસ્ત્રો તથા પરમતનાં શાસ્ત્રોને વિષે વ્યાપાર એટલે અભ્યાસ અને તેના અર્થનો વિચાર તેના ઉદ્યમને વિષે

મુખ્યતા ન હોય એટલે જે મુનિ સ્વપર શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનની મુખ્યતા રહિત હોય, તથા પ્રત્યુપેક્ષણાદિક ક્રિયામાત્રમા પ્રાધાન્યવાળો એટલે ઉદ્યમવંત હોય એવા પ્રકારનો મુનિ કર્મના-ચરણ સપ્તતિકા અને કરણ સપ્તતિકારૂપ ક્રિયાના નિશ્ચયવડે-પરમાર્થવડે શુદ્ધ-નિર્મળ એટલે દોષરૂપ કલંકથી રહિત અને મોક્ષમાર્ગને અનુસરતા એવા સારને-ક્રિયાની ગમ્ભળતાને અને અતિ દૃઢતાને પામતો નથી અહીં સૂત્રનું આ પ્રમાણે પ્રમાણ છે "चरणकरणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा। चरणकरणस्स सार निच्छयसुद्ध न याणति ॥ १ ॥"—ચરણ અને કરણ સપ્તતિકાને વિષે પ્રધાન પણ સ્વસમય અને પરસમયના વ્યાપાર રહિત એવા મુનિ નિશ્ચયવડે શુદ્ધ એવા ચરણ અને કરણના સારને જાણતા નથી ૫૪

આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને વિષે સૂક્ષ્મ ભાવને અવલોકન કરનારનું જ્ઞાન અન્વય (મર્મ)વડે કહેવાને ઇષ્ટ છે, પરતુ સ્થૂલદષ્ટિપણારૂપ જ્ઞાન ઇષ્ટ નથી, કેમકે તેવુ જ્ઞાન તો અન્યત્ર પણ હોઈ શકે છે તેથી વીશ શ્લોકવડે સૂક્ષ્મ ભાવદર્શીપણુ દેખાડે છે—

सम्यक्त्वमौनयो' सूत्रे गतप्रत्यागते यत. ।
नियमो दर्शितस्तस्मात् सार सम्यक्त्वमेव हि ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—જે હેતુ માટે સૂત્રમા સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણાનો ગત પ્રત્યાગત એટલે પરસ્પર સબધ છે એવો નિયમ દેખાડ્યો છે, તેથી કરીને સમ્યક્ત્વ જ સારભૂત છે ૫૫

ટીકાર્થ—જે હેતુ માટે શ્રીઆચારાગ સૂત્રમા-સમ્યક્ત્વ એટલે વીતરાગે કહેલા યથાસ્થિત જીવાદિક સમગ્ર જ્ઞેય પદાર્થોનુ પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવવડે હેય (ત્યાગ કરવા લાયક), જ્ઞેય (જાણવા લાયક) અને ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા લાયક) પણાએ કરીને જાણવુ અને તેજ પ્રમાણે શ્રદ્ધા રાખવી તે (અહીંઆ કારક સમ્યક્ત્વ વિવક્ષિત છે) તથા મુનિપણુ એટલે આશ્રવાદિક સર્વ હેય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ પામવી તે આ બે (સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણા)નો ગતપ્રત્યાગત એટલે પરસ્પર સબધ-વ્યાપ્તિ છે અર્થાત્ સર્વ હેય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ પામવી તેજ મૌન, અને તે મૌન પરમાર્થપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક જ થાય છે, એટલે તે (મૌન) સમ્યક્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા હોવાથી જ થાય છે અને સમ્યક્ત્વ જે પ્રમાણે તીર્થંકરોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેજ પ્રકારે મૌન કરવાથી જ થાય છે, માટે સમ્યક્ત્વ છતે મૌન અને મૌન છતે સમ્યક્ત્વ એવી બન્નેની પરસ્પર વ્યાપ્તિ છે એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ અને

મૌન એ બેનો નિશ્ચય સંબંધ બતાવ્યો છે. તેથીકરીને ક્રિયાનો સાર-સફળતાનું કારણ સમ્યક્ત્વ જ છે. અર્થાત્ તે સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છતે જ ચારિત્ર પણ શુદ્ધ થાય છે. તે વિષે આચારાંગમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—" जं सम्मं ति पासह, तं मोणं ति पासह, जं मोणं ति पासह, तं सम्मं ति पासह " જે સમકિત છે તે મૌન જાણ, અને જે મૌન છે તેને સમકિત જાણ. ઇત્યાદિ. ૫૫.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

अनाश्रवफलं ज्ञानमव्युत्थानमनाश्रवः ।
सम्यक्त्वं तदभिव्यक्तिरित्येकत्वविनिश्चयः ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાન એ અનાશ્રવરૂપી ફળવાળું છે (જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે.) અને અનાશ્રવ એ અવ્યુત્થાન (વિષયોપર અનાસક્તિ) છે. તે બન્નેની સ્પષ્ટતા એ જ સમ્યક્ત્વ છે. એ પ્રમાણે તેમના એકત્વનો-અભેદપણાનો નિશ્ચય છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન-બોધ એ અનાશ્રવ-નવા કર્મના બંધના અભાવરૂપ ફળવાળું છે તેથી જે આશ્રવનો નિરોધ કરનાર ન હોય તે જ્ઞાન પણ કેમ કહેવાય ? નજ કહેવાય. તે કારણ માટે જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે, અને તેજ સમ્યક્ત્વ છે એમ જાણ. તથા અનાશ્રવ-જીવનું આશ્રવ-રહિતપણું એ અવ્યુત્થાન એટલે આત્મસ્વભાવના વિરૂદ્ધ ભાવોમાં નહીં જવાપણું-રાગાદિક વિષયોની અનુત્પત્તિરૂપ જાણવું. અર્થાત્ આત્માના હિતકારક કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનાશ્રવ, અને તે અનાશ્રવ છતે જ મૌન (મુનિપણું) અને તે જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. તે અનાશ્રવ ફળવાળું જ્ઞાન અને અવ્યુત્થાનની ઉત્પત્તિ-પ્રગટતા એ સમ્યક્ત્વ જાણવું. એ પ્રમાણે-જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ અને અનાશ્રવ એ સમ્યક્ત્વ એ પ્રમાણે બંનેનો અનાશ્રવ સ્વભાવ હોવાથી એકપણાનો નિશ્ચય છે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-જે આત્માપ્રત્યે અનાશ્રવને ઉત્પન્ન કરનાર છે તે જ્ઞાન છે. જે અનાશ્રવની ઉત્પત્તિ તે ચારિત્ર છે, અને તે આત્માનું હિતોપયોગીપણું છે, અને તે જ જીવને સમકિતની પ્રગટતા છે. એ-પ્રમાણે સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના એકપણાનો નિશ્ચય કરવો. કેમકે તેમનો પરસ્પર સમાવેશ થાય છે. ૫૬.

वहिर्निवृत्तिमात्रं स्याच्चारित्राद्व्यावहारिकात् ।
अन्तःप्रवृत्तिसारं तु सम्यक्प्रज्ञानमेव हि ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—વ્યાવહારિક ચારિત્રથી માત્ર બાહ્ય પદાર્થોની જ નિવૃત્તિ

થાય છે પરતુ અન્ત કરણની પ્રવૃત્તિએ કરીને શ્રેષ્ઠ ફળદાયક સાર તો સમ્યક્જ્ઞાન જ છે ૫૭

ટીકાર્થ—વ્યવહારનેવિષે એટલે મનુષ્યોના ચર્મચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવ્યાપારમા દૃશ્યમાનપણાવડે થયેલા ચારિત્ર થકી-ક્રિયાત્મક સયમ થકી બાહ્ય પદાર્થોની-બાળકાદિક જોઈ શકે તેવા જીવવધાદિક અને સ્ત્રીધનાદિકના સબધની કેવળ નિવૃત્તિ-ત્યાગ જ થાય છે પરતુ અત કરણના આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનાદિકની નિવૃત્તિ થતી નથી અને અત-કરણનેવિષે જે પ્રવૃત્તિ એટલે શુભ ધર્મ ધ્યાન તથા શુભ ઉપયોગાદિકમા પ્રવર્તન, તેણે કરીને શ્રેષ્ઠ ફળદાયક સાર તો જિનેશ્વરે કહેલુ સમ્યક્જ્ઞાન જ છે-કેવળ એક પ્રકર્ષ જ્ઞાન જ છે ૫૭

एकान्तेन हि षट्कायश्रद्धानेऽपि न शुद्धता ।
सपूर्णपर्ययालाभाद्यन्न याथात्म्यनिश्चय ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—એકાતે કરીને છકાય જીવનેવિષે શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ શુદ્ધતા થતી નથી કેમકે સપૂર્ણ પર્યાયોનો લાભ નહીં થવાથી યથાર્થપણાનો નિશ્ચય થતો નથી. ૫૮

ટીકાર્થ—એકાતે કરીને એટલે સર્વથા બીજા નયોએ કહેલા ભાવની અપેક્ષારહિતપણાએ કરીને પૃથિવ્યાદિક છકાય જીવોની શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ એટલે કે-"આ જીવો છે, તેમને હણવા નહીં" એવી શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કર્યા છતા પણ (અર્થાત્ શ્રદ્ધા ન હોય તો શુદ્ધતા ક્યાથી જ હોય એ અપિ શબ્દનુ તાત્પર્ય છે) શુદ્ધતા એટલે આત્માની તથા ચારિત્રની નિર્મળતા થતી નથી કેમકે હજુ સમ્યક્ત્વની અશુદ્ધતા છે તેથી સપૂર્ણ-સ્વપરના સબધે કરીને સમગ્ર પર્યાયોનો-પદાર્થસમૂહના ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષ ધર્મોનો અલાભ-જ્ઞાનવિષયમા અપ્રાપ્તિ એટલે તેમનુ અજ્ઞાન હોવાથી યાથાત્મ્યનો નિશ્ચય એટલે જે પ્રકારે આત્મા પોતાના અને પરના સર્વ પર્યાયોના અશના મળવાથી વસ્તુસ્વરૂપની સપૂર્ણ નિષ્પત્તિવાળો થાય છે તે પ્રકારે યથાર્થપણાનો નિશ્ચય એટલે 'આનુ આનુ જ સ્વરૂપ છે' એવો નિર્ધાર થતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનવિના તેવો નિશ્ચય થતો જ નથી ૫૮

પૂર્વોક્ત અર્થની સ્પષ્ટતા કરે છે—

यावन्तः पर्यया वाचा यावन्तश्चार्थपर्यया ।
साम्प्रतानागतातीतास्तावद्द्रव्य किलैकम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય જેટલા વચનના પર્યાયો છે અને જેટલા અર્થના પર્યાયો છે, તે સર્વે મળીને એક દ્રવ્ય જાણવું. ૫૯.

ટીકાર્થ—જેટલી સંખ્યાવાળા વાણીના પર્યાયો-સમગ્ર વાચ્ય રાશિના વાચકો-શબ્દના પ્રકાર અર્થાત્ વસ્તુના નામ ભેદો છે. જેમકે જીવના જીવ, જન્તુ, જન્ય, જન્મી, શરીરિ, શરીરભૃત, શરીરભાક્, શરીરધારી, શરીરવાન્, દેહી, દેહભૃત્, દેહભાક્, દેહધારી, દેહવાન, તનુમાન, તનુભાક્, તનુધર, અસુમાન, અસુભૃત્, અસુભાક્, પ્રાણી, પ્રાણભૃત્, પ્રાણભાક્, ચેતન, ચિદ્ભૃત્, ચિદ્ઘન, ચિદાનંદ, ચિદ્વિલાસી, વિત્, વેત્તા, જ્ઞાતા, જ્ઞાની, દૃષ્ટા ઇત્યાદિક વાચ્ય ધર્મના વાચક વચનના પર્યાયો છે. તથા જેટલા-જેટલી સંખ્યાવાળા જીવાદિક સર્વ પદાર્થોના પર્યાયો-ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સ્વભાવે કરેલા નર, નારક, બાલ, યુવાન, સ્ત્રી, પુરૂષ, પંડીત અને મૂર્ખ ઇત્યાદિક વિશેષ ધર્મના પ્રકારો અર્થાત્ પૂર્વ પૂર્વના નાશવડે ઉત્તર ઉત્તર સ્વભાવપણે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયો. તે પણ વર્તમાન કાળના-અનુભવાતા, ભાવી-આગામીકાળે થવાના તથા અતીત-ભૂતકાળે થઈ ગયેલા જે સર્વ પર્યાયો છે તેટલા પરિમાણવાળા-સર્વ વચન અને અર્થના પર્યાયોની જેટલી સંખ્યાવાળા અંશોના મળવાથી એક દ્રવ્ય-સર્વ અંશે સંપૂર્ણ એવી જીવાદિક એક વસ્તુ થાય છે-પોતાના સ્વરૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. આ દિગ્માત્ર અર્થ જાણવો. ૫૯.

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સિદ્ધિને માટે કહે છે.—

स्यात्सर्वमयमित्येवं युक्तं स्वपरपर्ययैः ।
अनुवृत्तिकृतं स्वत्वं परत्वं व्यतिरेकजम् ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—એજ પ્રમાણે સ્વપર પર્યાયોવડે યુક્ત એવું તે એક જ દ્રવ્ય સર્વ પદાર્થમય થાય છે. તેમાં અનુવૃત્તિવડે કરેલું સ્વત્વ અને વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થયેલું પરત્વ જાણવું. ૬૦.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે દેખાડેલી દિશા પ્રમાણે એજ પ્રમાણે-કહેલા અને કહેવાતા પ્રકારવડે પોતાના-જીવના અથવા પરમાણુના તથા પરના-આત્માથી રહિત એવા જીવાજીવાદિક પદાર્થોના પૂર્વાપર વર્તનારૂપ પર્યાયોવડે-ધર્મના પ્રકારોવડે યુક્ત-સંબંધવાળું એક જ જીવાદિક દ્રવ્ય સર્વમય-સર્વપદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થાય અને તે સર્વે એકને વિષે વ્યાપ્ત થાય. અહીં કોઇને શંકા થાય કે-આ પ્રમાણે એકતા થવાથી જે પર દ્રવ્ય હશે તે પોતાનું જ થશે, અને તેથી કરીને પરપણાનો જ અભાવ

થશે, એ શંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે કહે છે—હે વત્સ ! અનુવૃત્તિ એટલે વ્યાપ્તિ-અન્વય અર્થાત્ અનાદિ પ્રવાહે કરીને જે જે વર્તના પોતાને વિષે સંબંધવાળી છે તેણે (અનુવૃત્તિએ) કરેલું સ્વપર્યાયપણું જાણવા લાયક થાય છે જેમકે જીવને વિષે નારકી વિગેરેપણું સંયોગ વાળું પ્રથમ હતું તે સ્વત્વ જાણવું અને વ્યતિરેકવડે-નિવૃત્તિદ્વારાએ એટલે અસંબંધપણાએ કરીને જે ઉત્પન્ન થયું તે પરત્વ-પરભાવપણું જાણવા લાયક છે જેમકે જીવને દેહાદિક અનાદિકાળથી અનંત ભેદવાળા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સ્વત્વરહિત છે, તેથી તે પરકીય-પારકા છે તે પરત્વ જાણવું તાત્પર્ય એ છે કે-અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બે ધર્મ આત્માને વિષે સંબંધવાળા હોય તો તે સ્વકીય (પોતાના) જાણવા જેમકે લંબાઈ અને કોમળતાદિક સ્વધર્મની વ્યાપ્તિવાળું વસ્ત્ર કઠિનતા, ગોળાઈ અને ઉંચાઈ વિગેરે ઘટના ધર્મથી પોતાની જાતે જ નિવૃત્તિ પામે છે, માટે તે ઘટ સ્વકીય કહેવાય નહીં તેથીકરીને જે પોતાથી નિવૃત્તિ પામે તે જ પરત્વ કહેવાય એમ સિદ્ધ થાય છે ૬૦

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે—

ये नाम परपर्याया स्वास्तित्वायोगतो मता ।
स्वकीया अप्यमी त्यागस्वपर्यायविशेषणात् ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જે પરપર્યાયો આત્માનેવિષે અસ્તિત્વના (વિદ્યમાન પણાના) અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્યાયો પણ ત્યાગરૂપી સ્વપર્યાયના વિશેષણથી સ્વકીય-સ્વપર્યાય કહેવાય છે ૬૧

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે દેખાડેલા પરપર્યાયો-પરપર્યાયના વ્યપદેશવડે કહેલા છે તે આત્માનેવિષે અથવા આત્માનું જે અસ્તિપણું એટલે વિદ્યમાનપણું તેના અયોગથી-અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્યાયો પણ ત્યાગ-વર્જન અથવા વ્યતિરેકરૂપ સ્વપર્યાયના વિશેષણ થકી-ત્યાગ રૂપી આત્માના પર્યાયે કરીને વ્યપદેશ કરવાથી સ્વપર્યાય (આત્માના પર્યાય) જાણવા જેમ કે ઘટના સ્વપર્યાયના ત્યાગવાળો પટ (વસ્ત્ર) છે, તેથી નિવૃત્તિ પામેલો હોવાથી પટ પણ ઘટના સ્વત્યાગરૂપ પર્યાયે કરીને સ્વકીય જ છે, તાત્પર્ય એ છે કે-જેઓ આત્માના સંબંધે કરીને ત્યાગ કરાવેલા છે તેમનેવિષે જે ત્યાગ તે સ્વકીય છે, માટે સ્વત્યાગ સ્વભાવે કરીને પરપર્યાયો સ્વકીય છે—ત્યાગરૂપ સંબંધે કરીને આત્મા નેવિષે સંબંધવાળા છે, માટે તે પણ સ્વપર્યાય કહેવાય છે ૬૧

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—આત્માનેવિષે પરપર્યાયોનો અભેદ સંબંધ દેખાતો નથી, તો કેવીરીતે સ્વપર્યાય કહી શકાય? તે શંકાનો પરિહાર કરે છે.—

अतादात्म्येऽपि संवन्धव्यवहारोपयोगतः ।
तेषां स्वत्वं धनस्येव व्यज्यते सूक्ष्मया धिया ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનેવિષે તે પરપર્યાયોની તદ્રૂપતા નહીં છતાં પણ સંબંધરૂપે વ્યવહારના ઉપયોગ થકી ધનની જેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેમાં સ્વત્વ (સ્વપર્યાયપણું) દેખાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જો કે પરપર્યાયોનું આત્માનેવિષે તાદાત્મ્યપણું એટલે તેજ જીવાદિક અથવા પરમાણુવાદિક જેનું સ્વરૂપ છે તે તદાત્મા, તેનો ભાવ-ધર્મ તે તાદાત્મ્ય (અભેદપણું) નથી, તો પણ [1]અભેદ સંબંધરૂપ વ્યવહારના ઉપયોગથી-પ્રયોજનથી તે પરપર્યાયોનું આત્મસ્વરૂપપણું સૂક્ષ્મ ભાવને ગ્રહણ કરનારી નિપુણ બુદ્ધિવડે દેખાય છે. જેમ ધનિકને વિષે ધનનો સંબંધ દેખાય છે તેમ અહીં પણ જાણવું. ૬૨.

હવે સાધુના ઉદાહરણવડે એકજ આધારમાં પર્યાયોનું અભેદપણું અને ભેદપણું દેખાડે છે.—

पर्यायाः स्युर्मुनेर्ज्ञानदृष्टिचारित्रगोचराः ।
यथा भिन्ना अपि तथोपयोगाद्वस्तुनो ह्यमी ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સાધુને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો ભિન્ન છતાં પણ હોય છે, તેમ ઉપયોગને લીધે વસ્તુના આ પર્યાયો થાય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેમ-જે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનપણાદિકના ભેદે કરીને સાધુને જ્ઞાન-સામાન્ય અને વિશેષ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર બોધ; અહીં જ્ઞાન શબ્દે કરીને દર્શનપણ વિવક્ષિત છે તેથી તે (દર્શન) જૂદું કહ્યું નથી. તથા દૃષ્ટિ-જિનેશ્વરના વચનનેવિષે રૂચિવાળુ સમકિત, તથા ચારિત્ર-પરભાવના ત્યાગની પરિણતિરૂપ વિરતિ, એ ત્રણે જેનો વિષય છે એવા એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો-જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં જે આત્માની રસિકતા છે તેના કેવળીએ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલા [2]નિર્વિભાગ અંશો ભિન્ન હોય-જ્ઞાનાદિકના વિભાગે

---

૧ જેને વિષે જે ભેદ દેખાય છે, તેનું નામ અસ્તિત્વ, અને સ્વત્વસંબંધ નાસ્તિપણાએ છે તેથી પરનું નાસ્તિપણું એ આત્માનેવિષે અભેદપણે રહેલું છે.
૨ જેનો વિભાગ ન થઇ શકે તે, અર્થાત્ નાનામાં નાનો વિભાગ

કરીને ભેદવાળા-અન્ય હોય, તો પણ નિશ્ચે કરીને તે પ્રકારે-જ્ઞાનાદિ-માંથી એકના મુખ્ય ઉપયોગપણાના પ્રકારે કરીને એકજ જ્ઞાનાદિક વસ્તુના એ પર્યાયો થાય છે, કેમકે ઉપયોગનો અભેદ છે માટે ૬૩

જો તે ત્રણમાંથી એકમાં અભેદનો સ્વીકાર ન કરીએ તો બાધ આવે છે, તે કહે છે—

नो चेदभावसंबन्धान्वेषणे का गतिर्भवेत् ।
आधारप्रतियोगित्वे द्विष्ठे न हि पृथग् द्वयोः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—જો એમ ન હોય તો અભાવના સંબંધનું અન્વેષણ કરવામાં શી ગતિ થાય? માટે આધાર અને પ્રતિયોગી એ બન્નેને વિષે તે સંબંધ રહે છે, પણ તે બન્નેમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેતો નથી ૬૪

ટીકાર્થ—જો પરપણાએ કરીને બતાવેલા પર્યાયો કોઈપણ પ્રકારે સ્વકીય (આત્માના) ન થાય તો અભાવનો-અવિદ્યમાનપણાનો સંબંધ શોધવામાં શી ગતિ-શો આશ્રય થાય? જેમ ઘટના અભાવનો સંબંધ ઘટમાં હોઈ શકે નહીં કેમકે તે ઘટ તો ઘટના ભાવનો આધાર છે, તેથી જો તે ઘટરહિત ભૂતલને વિષે પણ ન રહે તો તે ક્યાં રહે? માટે તે અભાવનું સ્થાન બતાવે છે-ભૂતલાદિક આધાર અને ઘટાદિક પ્રતિયોગી એ બન્નેના વિષયમાં સંબંધ રહે છે, તેથી તે સંબંધ આધાર અને પ્રતિયોગી એ બેમાં જૂદો જૂદો રહેતો નથી આધારમાં ઘટના અભાવપણાએ કરીને અને પ્રતિયોગીને વિષે ઘટાભાવના અભાવપણાએ કરીને એમ બન્નેને વિષે રહે છે કેમકે સંબંધ હમેશા બેનો જ હોઇ શકે છે ૬૪

પૂર્વોક્ત અર્થમાં સિદ્ધાંતની સંમતિને દેખાડતા સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયવડે વસ્તુની એકતાને સ્પષ્ટતાથી કહે છે—

स्वान्यपर्यायसंश्लेषात् सूत्रेऽप्येवं निदर्शितम् ।
सर्वमेकं विदन् वेद सर्वं ज्ञानं तथैककम् ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના આશ્લેષ (સંબંધ) થકી સૂત્રને વિષે પણ એજ પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો છે કે-એક દ્રવ્યને જાણનાર સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે, તથા સર્વ દ્રવ્યને જાણનાર એક દ્રવ્યના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને જાણે છે ૬૫

ટીકાર્થ—આત્માના અને આત્માથી વ્યતિરિક્ત બીજા પદાર્થોના પર્યાયોના પરસ્પર મિશ્રણ થવાથી ભગવતી સૂત્રમાં પણ એ જ પ્રકારે દેખાડ્યું છે-ઉપદેશ કરેલો છે શું ઉપદેશ કર્યો છે? તે કહે છે-એક જીવાદિક

દ્રવ્યને પરિપૂર્ણ જાણનાર સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણે છે. તથા સર્વ દ્રવ્યને જાણનાર જ એક જીવાદિકના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનને જાણે છે. અર્થાત્ સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણનાર એક જીવાદિક દ્રવ્યને પરિપૂર્ણરીતે જાણે છે. અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિના જ્ઞાનનો અભાવ છે માટે. તે ભગવતી સૂત્રનો પાઠ આ પ્રકારે છે.–" जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ। जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ" જે એક દ્રવ્યને જાણે છે તે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે; અને જે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે તે એક દ્રવ્યને જાણે છે. ૬૫.

ઉપર કહેલા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહે છે.—

आसत्तिपाटवाभ्यास स्वकार्यादिभिराश्रयन् ।
पर्यायमेकमप्यर्थं वेत्ति भावाद्बुधोऽखिलम् ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—આસત્તિ, પાટવ, અભ્યાસ અને સ્વકાર્યાદિકે કરીને એક પર્યાયનો પણ આશ્રય કરનાર પંડિતપુરૂષ ભાવથી સમગ્ર પદાર્થને જાણે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—આસત્તિ એટલે પ્રકૃત અર્થના સંબંધના જ્ઞાનનેમાટે નિરંતર અનુકૂળ બોધ કરનાર અભ્યાસવડે સંસર્ગ (સંબંધ) કરવો તે, પાટવ એટલે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ કરીને જિનવચનના બોધથી ઉત્પન્ન થયેલી ચતુરાઈ, અભ્યાસ એટલે ગુરૂના મુખથી શ્રવણ કરેલા અર્થને વિષે વારંવાર યુક્ત અયુક્તનો વિચાર, અને સ્વકાર્ય એટલે તે વસ્તુનું જે સ્વાર્થક્રિયા કરવાપણું તે અથવા જેનાથી જે સ્વકાર્ય સિદ્ધ થાય છે તેનો નિર્ધાર કરવો તે, એ વિગેરેવડે–હેતુ, સંબંધ અને પ્રમાણાદિકવડે એકપણ પર્યાય–વસ્તુધર્મનો આશ્રય કરતો–વિધિપૂર્વક ધારણ કરતો અથવા વિચારતો એવો પંડિતપુરૂષ ભાવથી–ચિત્તના શુદ્ધ પરિણામથી સમગ્ર અર્થને–પદાર્થસમૂહને જાણે છે. ૬૬.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે–છદ્મસ્થને સમગ્ર પર્યાયોનું ગ્રહણ થતું નથી, તો તેને સંપૂર્ણ અર્થનો બોધ કઈ યુક્તિથી થાય? તે શંકાનો જવાબ આપે છે.—

अन्तरा केवलज्ञानं प्रतिव्यक्तिर्न यद्यपि ।
क्वापि ग्रहणमेकांशद्वारं चातिप्रसक्तिमत् ॥ ६७ ॥

મૂલાર્થ—જો કે કેવળજ્ઞાનવિના દરેક પદાર્થની વ્યક્તિ થતી નથી, અને કોઈક વિષયમાં એકાંશના દ્વારવાળું જ્ઞાન થાય છે, તે પણ છદ્મસ્થોને ઘણા પર્યાયોની પ્રાપ્તિવાળું થાય છે. ૬૭

ટીકાર્થ—જો કે કેવળજ્ઞાન-હાથમાં રહેલા આમળાના ફળની જેમ સર્વ ભાવને પ્રગટ કરનાર આવરણરહિત જ્ઞાન વિના બીજા મતિ શ્રુતાદિક જ્ઞાને કરીને દરેક પર્યાયની વ્યક્તિ-ભેદવડે પ્રગટતો બોધ અથવા કથન થતું નથી અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનવિના બીજા મત્યાદિક જ્ઞાનો એકેએક (સર્વ) પર્યાયને જાણતા નથી તથા કોઈક વિષયમાં એકાન્ત દ્વારવાળું-એક પર્યાયરૂપ દ્વાર એટલે મુખ્યતા અથવા ઉપાયવાળું પ્રહણ-જ્ઞાન થાય છે, તે પણ છદ્મસ્થોને અતિ પ્રગલ્ભિવાળું-બહુ પર્યાયોની પ્રાપ્તિથી યુક્ત થાય છે, જેમકે જીવ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને વિષે અરૂપીપણું અને પરમાણુને વિષે રૂપીપણું, એવું બહુ પર્યાયની પ્રાપ્તિવાળું જ્ઞાન થાય છે ૬૭

अनेकान्तागमश्रद्धा तथाप्यस्खलिता सदा ।
सम्यग्दृशस्तयैव स्यात्संपूर्णार्थविवेचनम् ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—તોપણ સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા પુરૂષને અનેકાન્ત (સ્યાદ્વાદ) આગમની શ્રદ્ધા નિરંતર અસ્ખલિત હોય છે, તેથી તે શ્રદ્ધાવડે જ સંપૂર્ણ અર્થનું વિવેચન થઈ શકે છે ૬૮

ટીકાર્થ—તોપણ-એમ છતાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા પુરૂષને અનેકાન્ત આગમની શ્રદ્ધા-કેવળ નિત્યત્વાદિક એક જ પક્ષનો આશ્રય કરીને પદાર્થનો નિશ્ચય નહીં કરનાર એવા અનેકાન્ત (સ્યાદ્વાદ) આગમ-સિદ્ધાન્તની શુદ્ધ વાસના સદા-સર્વદા અસ્ખલિત-અતિચાર રહિત હોય છે, તે સુદૃષ્ટિવાળાને તે જ અનેકાન્ત આગમની શ્રદ્ધાવડે સંપૂર્ણ અર્થનું વિવેચન-યથાર્થપણાએ કરીને વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકે છે ૬૮

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે—

आगमार्थोपनयनाज्ज्ञानं प्राज्ञस्य सर्वगम् ।
कार्यादेर्व्यवहारस्तु नियतोल्लेखगोचरः ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—આગમના અર્થનો આશ્રય કરવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને સર્વગામી જ્ઞાન હોય છે, અને કાર્યાદિકના વ્યવહાર તો તેનો નિશ્ચય કરવા ઉલ્લેખના ગોચરરૂપ છે ૬૯

ટીકાર્થ—જિનોક્ત સિદ્ધાન્તને વિષે કહેલા અર્થનો-પ્રાપ્ય નામમાં કહેલા અર્થનો જે ઉપનય તેનો સ્વનિશ્ચય સાથે આશ્રય કરવાથી-તેનું ધ્યાન કરવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વિષે સર્વ ભાવોને વિષે અનુગામી જ્ઞાન થાય છે કેટલાક ભાવોને તો આગમમાં કહેલા

અર્થનો આશ્રય કરવાથી સર્વગામી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાત્મક બોધ થાય છે. તથા પરોપદેશાદિક ક્રિયા અને તપસ્યા, વિહાર વિગેરેનો વ્યવહાર-પ્રવૃત્તિ તો તે બુદ્ધિમાનને અવશ્ય કર્તવ્યપણાએ કરીને આગમમાં બતાવેલા ઉલ્લેખ-વચન વિશેષરૂપી શેખરસમાન ઉત્તમ જ છે, એમ જાણવું. ૬૯.

હવે શિષ્યને શિક્ષા આપે છે.—

तदेकान्तेन यः कश्चिद्विरक्तस्यापि कुग्रहः ।
शास्त्रार्थबाधनात् सोऽयं जैनाभासस्य पापकृत् ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે વિરક્તને પણ એકાંતપણે જો કોઈ એકનો કદાગ્રહ થાય, તો તે શાસ્ત્રના અર્થનો બાધક હોવાથી જૈનની જેવા દેખાતા તે પુરૂષને પાપકારક થાય છે. ૭૦.

ટીકાર્થ—હે શિષ્ય! તે કારણ માટે-પૂર્વે કહેલા પરમાર્થનો વિચાર કરવાથી જો કોઈ ક્રિયાત્મક અથવા જ્ઞાનાત્મક કદાગ્રહ વૈરાગ્યવાનને પણ (અર્થાત્ સ્નેહરાગાદિકથી વ્યાપ્ત એવા મનુષ્યને થાય તેમાં તો શું કહેવું? એ अपि શબ્દનો અર્થ જાણવો.) એકાંતપણે-સર્વથા ક્રિયાની પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને અથવા સર્વથા જ્ઞાનની પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને કદાગ્રહ-હઠભાવ થાય તો તે એકાંત કદાગ્રહ પાપકારી-દરેક જન્મમાં પાપ તથા તેના ફળરૂપ દુઃખનુ કારણ થાય છે. કેમકે તેથી શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનો બાધ-વિનાશ થાય છે. કોને પાપકારી થાય છે? તે કહે છે.-તેવા જૈનાભાસને એટલે લોકોત્તર મિથ્યાત્વવડે યુક્ત હોવાથી પરમાર્થપણે જૈન નહી છતાં પણ જૈનસદૃશ જણાતા મનુષ્યને તે (કદાગ્રહ) પ્રવર્તે છે, પરંતુ શુદ્ધ જૈનને તે (કદાગ્રહ) હોતો નથી. કારણકે જે કદાગ્રહી હોય તે જૈન જ કહેવાતો નથી. ૭૦.

શિક્ષા જ કહે છે.—

उत्सर्गे वापवादे वा व्यवहारेऽथ निश्चये ।
ज्ञाने कर्मणि वायं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—જો આ (કદાગ્રહ) ઉત્સર્ગને વિષે, અપવાદને વિષે, વ્યવહારને વિષે, નિશ્ચયને વિષે, જ્ઞાનને વિષે અથવા કર્મ (ક્રિયા)ને વિષે થાય તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં. ૭૧.

ટીકાર્થ—ઉત્સર્ગને વિષે-સામાન્યથી સાધુસામાચારીને વિષે, (આ શ્લોકમાં સર્વે वा શબ્દો વિકલ્પ (અથવા)ના અર્થમાં છે.) અથવા અપવાદને વિષે-વિશેષ પ્રકારના કારણ પ્રસંગની સાધુસામાચારીને વિષે,

અથવા અપવાદને વિષે–જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને વિષે અથવા પ્રવર્તનાત્મક વસ્તુના ઉત્પાદાદિક વ્યવહારને વિષે અથવા નિશ્ચયને વિષે–જીવના પરમ નિરંજન ભાવમય શુદ્ધ સત્તાના અવલંબનવાળા માત્ર દ્રવ્યપણાના જ આશ્રયનેવિષે અથવા અભ્યંતર ધ્યાનાદિકના નિશ્ચયનેવિષે અથવા જ્ઞાનનેવિષે–સકલ કાર્યને સાધન કરનારૂ જ્ઞાન જ સત્ય છે ક્રિયાવડે શું ફળ? એવા જ્ઞાનનેવિષે અથવા ક્રિયાનેવિષે–ક્રિયાજ સમગ્ર અર્થને સાધનારી છે, જ્ઞાનથી શુ ફળ? એમ ધારી કેવળ ક્રિયાને વિષે આ કદાગ્રહ જો હોય તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં, તે મોહગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે ૭૧

ઉપદેશજ આપે છે —

नयेषु स्वार्थसत्येषु मोघेषु परचालने ।
माध्यस्थ्य यदि नायात न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—પોતાના અર્થનેવિષે સત્ય અને પરનો વિચાર કરવામા અનર્થક (અસત્ય) એવા નયોનેવિષે જો મધ્યસ્થપણુ આવ્યુ ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી ૭૨

ટીકાર્થ—પોતાના પક્ષનેવિષે સત્ય–પોતાના યથાર્થ તત્ત્વનુ પ્રતિપાદન કરનારા તથા બીજા–પોતાથી વ્યતિરિક્ત નયોના પક્ષનો વિચાર કરવામા નિરર્થક–અયથાર્થ એવા નૈગમાદિક નયોનેવિષે જો મધ્યસ્થપણુ–પક્ષપાતરહિતપણુ અર્થાત્ તત્ત્વની પરીક્ષા કરવાપણુ ન થયુ હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી, પણ મોહગર્ભિત જ છે ૭૨

વળી ફરીને ઉપદેશ આપે છે —

स्वागमेऽन्यागमार्थाना शतस्येव परार्धके ।
नावतारबुधत्व चेत् तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—પરાર્ધનેવિષે સોની જેમ જો પોતાના (જૈનના) આગમનેવિષે અન્ય દર્શનીના આગમના અર્થોનો અવતાર કરવામા પાંડિત્ય ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી ૭૩

ટીકાર્થ—પોતાના–જૈનના આગમનેવિષે–શાસ્ત્રનેવિષે સર્વે અન્ય દર્શનીઓના આગમોના અર્થોની, પરાર્ધની સંખ્યાનેવિષે (લૌકિકમા છેલ્લા સખ્યાના અંકનેવિષે) સોની સંખ્યાની જેમ ઘણી અલ્પતા છે તે પણ અલ્પ અન્ય શાસ્ત્રના ભાવાર્થોનુ અવતરણ કરવામા—પરગતપણાએ કરીને સ્વસમયની યોજના કરવામા જો પંડિતાઈ ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં, પણ મોહગર્ભ વૈરાગ્યજ જાણવો ૭૩

ફરીથી પણ ઉપદેશજ આપે છે.—

आज्ञयागमिकार्थानां यौक्तिकानां च युक्तितः ।
न स्थाने योजकत्वं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—આગમવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થોને જિનેશ્વરની આજ્ઞા-(વચન)વડે અને યુક્તિવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થોને યુક્તિવડે કરીને પોતપોતાના સ્થાનનેવિષે યોજકપણું ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી. ૭૪.

ટીકાર્થ—કેવળ આગમવડે ગ્રહણ કરાતા એટલે હેતુ અને યુક્તિ વિગેરેથી ગ્રહણ ન કરાતા એવા ભવ્ય, અભવ્ય વિગેરે અર્થો-પદાર્થોને આજ્ઞાવડે-જિનેશ્વરના ઉપદેશવડે સ્થાનનેવિષે-પોતપોતાના ભાવનેવિષે યોજકપણું-સંયોગ કરવાપણું ન હોય, તથા હેતુ, દૃષ્ટાંત વિગેરે યુક્તિથી ગ્રહણ કરવા લાયક સંસારીપણું, કર્મસહિતપણું, અનાદિપણું વિગેરે પદાર્થોને હેત્વાદિક યુક્તિવડે યથાર્થ સ્થાને યોજના કરવાપણું ન આવ્યું હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં. ૭૪.

હવે આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને યોગ્ય પાત્ર બતાવે છે.—

गीतार्थस्यैव वैराग्यं ज्ञानगर्भं ततः स्थितम् ।
उपचारादगीतस्याप्यभीष्टं तस्य निश्रया ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને જ વિષે રહેલો છે, અને અગીતાર્થને વિષે પણ ઉપચારથી તે(ગીતાર્થ)ની નિશ્રાવડે માનેલો છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—તે હેતુ માટે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને-સૂત્ર અને અર્થના વ્યાખ્યાનના જાણનારને વિષે જ રહેલો છે, તથા અગીતાર્થને પણ ઉપચારથી-વ્યવહારથી કે અપેક્ષાથી તે ગીતાર્થની નિશ્રાએ કરીને-તેની આજ્ઞાના પ્રાધાન્યવડે તેમનો આશ્રય કરવાવડે કરીને માનેલો છે-માષ તુષાદિકની જેમ પ્રમાણ કરેલો છે. ૭૫.

હવે ચાર શ્લોકે કરીને એ (જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય)નાં લક્ષણો કહે છે.—

सूक्ष्मेक्षिका च माध्यस्थ्यं सर्वत्र हितचिन्तनम् ।
क्रियायामादरो भूयान् धर्मे लोकस्य योजनम् ॥ ७६ ॥

चेष्टा परस्य वृत्तान्ते मूकान्धबधिरोपमा ।
उत्साहः स्वगुणाभ्यासे दुःस्थस्येव धनार्जने ॥ ७७ ॥

मदनोन्मादवमन मदसंमर्दमर्दनम् ।
असूयातन्तुविच्छेद. समतामृतमज्जनम् ॥ ७८ ॥
स्वभावान्नैव चलन चिदानन्दमयात् सदा ।
वैराग्यस्य तृतीयस्य स्मृतेय लक्षणावली ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—સૂક્ષ્મદષ્ટિ, મધ્યસ્થપણુ, સર્વત્ર હિતનુ ચિતવન, ક્રિયાને વિષે અત્યત આદર, લોકોને ધર્મને વિષે જોડવા, તથા અન્ય જનોના વૃત્તાતને વિષે મૂક, અધ અને બધિરના જેવી ચેષ્ટા, તથા ધન ઉપાર્જન કરવામા દરિદ્રીની જેમ આત્માના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસમા ઉત્સાહ, તથા કામદેવના ઉન્માદનુ વમન, તથા આઠ મદની સકીર્ણતાનુ મર્દન, તથા અસૂયાના તન્તુનો નાશ, તથા સમતારૂપી અમૃતને વિષે મજ્જન (સ્નાન), તથા નિરતર ચિદાનદમય એવા આત્મસ્વભાવથી નહી ચળવાપણુ એ સર્વે ત્રીજા (જ્ઞાનગર્ભ) વૈરાગ્યના લક્ષણોની શ્રેણી કહેલી છે ૭૬-૭૭-૭૮-૭૯

ટીકાર્થ—સૂક્ષ્મ એટલે નિપુણતાવડે ગ્રહણ કરવા લાયક જે નિગોદનુ અનાદિ અનતપણું તથા ભવ્યત્વ અભવ્યત્વાદિક ભાવો, તેનુ જે જોવાપણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મદષ્ટિ તથા મધ્યસ્થપણુ-તત્ત્વની પરીક્ષાને વિષે પક્ષપાત રહિતપણે રાગદ્વેષની વચ્ચે રહેવાપણુ, તથા સર્વ પ્રાણીઓને વિષે હિતનુ ચિતવન એટલે તેમના કલ્યાણ અને સુખની વૃદ્ધિ તથા સસારના પારની પ્રાપ્તિમાટે ભાવના કરવી તે, તથા ક્રિયાને વિષે-સયમાદિક વ્યાપારને વિષે મોટો આદર-બહુમાનપૂર્વક ઉદ્યમ, તથા ધર્મધનને નહીં પામેલા લોકોની જિનેશ્વરે કહેલા સમ્યક્ત્વાદિક ધર્મને વિષે યોજના કરવી તે-તેમને ઉપદેશાદિકવડે ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવવી તે, તથા પોતાથી અતિરિક્ત સર્વ જનોની ગાગારિક પ્રવૃત્તિને વિષે મૂક, અધ અને બધિરના જેવી એટલે કે મૂકની જેમ વચનરહિતપણુ, અધની જેમ નહીં જોવાપણુ અને બધિરની જેમ નહીં સાભળવાપણુ તેના જેવી ચેષ્ટા-પ્રવૃત્તિ, તથા જ્ઞાનાદિક અને વિનય, ધ્યાન, વૈયાવૃત્ત્ય તથા ભાવનાદિક આત્માના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસને વિષે-વારવાર મનન કરવાને વિષે ઉત્સાહ-ઉત્કઠા અર્થાત્ હર્ષપૂર્વક ઉદ્યમ, કોની જેમ? તે કહે છે —દુઃસ્થ-દુઃખી એટલે નિર્ધનને દ્રવ્ય ઉપાર્જનને વિષે જેમ હોય તેમ (અર્થાત્ જેમ નિર્ધન મનુષ્યને ધન ઉપાર્જન કરવાને વિષે પ્રબળ ઉદ્યમ હોય છે, તેમ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યવતને આત્માના ગુણ ઉપાર્જન કરવામા તીવ્ર ઉદ્યમ હોય છે),

તથા કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલા ઉન્માદનું-પરાધીનતાનું વમન એટલે હૃદયમાંથી બહાર કાઢવું, અર્થાત્ કામવિકારનો ત્યાગ, તથા જાતિ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, બળ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને શ્રુત એ આઠથી ઉત્પન્ન થયેલા મદોની અતિ સંકીર્ણતાનું મર્દન-મૂળમાંથી ઉચ્છેદન, તથા અસૂયા એટલે અન્યના ગુણોપરના દ્વેષના તન્તુ-પરંપરાનો વિચ્છેદ-નાશ અથવા અસૂયારૂપી તન્તુનો-સૂત્રનો નાશ એટલે હૃદયમાંથી કાઢી નાખવું તે, તથા સમતા-સર્વ પ્રાણીપર તુલ્ય દૃષ્ટિપણારૂપ અમૃતને વિષે મગ્નતા, તથા સર્વદા ચિદાનંદમય-જ્ઞાનનો આનંદ એટલે સમગ્ર રાગદ્વેષાદિક દ્વંદ્વરહિત આત્માના સ્વાભાવિક આહ્લાદમય આત્મસ્વરૂપ થકી નહીં ચળવાપણું-નહીં પડવાપણું. આ ચાર શ્લોકમાં કહેલા ત્રીજા-જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની શ્રેણી (સમૂહ) મેં તથા બીજા અનેક આચાર્યોએ કહેલી છે. ૭૬-૭૭-૭૮-૭૯.

પૂર્વે કહેલા ત્રણે પ્રકારના વૈરાગ્યને વિષે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે અને ન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે? તેનો વિભાગ બતાવે છે.—

ज्ञानगर्भमिहादेयं द्वयोस्तु स्वोपमर्दतः ।
उपयोगः कदाचित् स्यान्निजाध्यात्मप्रसादतः ॥ ८० ॥

મૂલાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યની મધ્યે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને બીજા બે પ્રકારના વૈરાગ્યનો તો પોતપોતાના ઉપમર્દને લીધે પોતાના અધ્યાત્મના પ્રસાદથી કદાચિત્ ઉપયોગ થઈ શકે છે. ૮૦.

ટીકાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમાંથી મુમુક્ષુ જનોએ જ્ઞાનગર્ભ નામનો ત્રીજો વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય-સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. અને બીજા બે એટલે દુઃખગર્ભ અને મોહગર્ભ વૈરાગ્યથી તો પોતાના એટલે દુઃખગર્ભ અને મોહગર્ભ પરિણામના નાશવડે બીજા પરિણામને (જ્ઞાનગર્ભપણાને) પામવાથી પોતાના અધ્યાત્મના-પોતાના મનની પરિણતિ અથવા અનુભવના પ્રસાદથી-શુદ્ધતા થવાથી કદાચિત્—કોઇક દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને પામીને ઉપયોગ-ઇષ્ટ કાર્યને સિદ્ધ કરવાપણું થઈ શકે છે. ૮૦.

॥ इति वैराग्यभेदाधिकारः ॥

પૂર્વ અધિકારમાં વૈરાગ્યના પ્રકારો બતાવ્યા. અને તેમાં જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહ્યો. હવે તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે, તે બતાવે છે.—

विषयेषु गुणेषु च द्विधा, भुवि वैराग्यमिदं प्रवर्तते ।
अपरं प्रथमं प्रकीर्तितं, परमध्यात्मबुधैर्द्वितीयकम् ॥८१॥

મૂલાર્થ—વિષયોનેવિષે અને ગુણોનેવિષે એમ બે પ્રકારે આ વૈરાગ્ય પૃથ્વીપર પ્રવર્તે છે તેમા અધ્યાત્મના પંડિતોએ પહેલાને અપર અને બીજાને પર (પ્રધાન-મુખ્ય) કહેલો છે ૮૧

ટીકાર્થ—પૃથ્વીપર બે પ્રકારે આ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય પ્રવર્તે છે તેમા આ લોક અને પરલોક સબધી પ્રાપ્ત થયેલા શબ્દાદિક પાચ પ્રકારના વિષયોનેવિષે નિ સ્પૃહપણુ હોય તે પ્રથમ અને ગુણોનેવિષે એટલે તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી ચારણ, પુલાક, આમર્ષ ઔષધી વિગેરે લબ્ધિઓનેવિષે મદરહિતપણુ હોય તે બીજો આ બેમા ઉક્ત અખ્યાના અનુક્રમવડે પ્રથમના વિષય વૈરાગ્યને અપર-અપ્રધાન-અમુખ્ય કહેલો છે એટલે વિષયોનેવિષે વિરક્તતા તો સામાન્ય પુરૂષોને પણ સિદ્ધ હોવાથી સુલભ છે, માટે તે અપ્રધાન છે અને બીજા ગુણવૈરાગ્યને પર-પ્રધાન-મુખ્ય કહેલો છે કેમકે ગુણવૈરાગ્યનો વિષય મહાત્માઓને પણ પૂજ્ય છે, તથા દુર્નિવાર એવા રાગાદિકની નિવૃત્તિ કરનાર છે એપ્રમાણે અધ્યાત્મ વિષયના પંડિતોએ વર્ણન કરેલુ છે-કહેલુ છે ૮૧

તેમાના પ્રથમ વિષયવૈરાગ્યનુ સ્વરૂપ કહે છે—

विषया उपलम्भगोचरा अपि चानुश्रविका विकारिणः ।
न भवन्ति विरक्तचेतसा विषधारेव सुधासु मज्जताम् ॥८२॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્તિના વિષયવાળા (આ લોકના) તથા શાસ્ત્રાદિકમા શ્રવણ કરેલા એવા વિષયો અમૃતમા નિમગ્ન થયેલાને વિષધારાની જેમ વિરક્ત ચિત્તવાળા પુરૂષોને વિકાર કરનારા થતા નથી ૮૨

ટીકાર્થ—ઉપલભ-ઇંદ્રિયોને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય એવા સ્થાનને વિષે પ્રાપ્તિરૂપ ગોચર-વિષય અર્થાત્ આશ્રયવાળા એટલે આ લોકમા વર્તતા વિષયો તથા ગુરૂમુખના ઉચ્ચારથી આગમનેવિષે સાભળેલા સ્વર્ગાદિક સબધી ભૂત તથા ભવિષ્યકાળના ઇંદ્ર, ચક્રવર્તી વિગેરેના વિષયો વિરક્ત એટલે યથાસ્થિત વિષય સબધી વિપાકના જ્ઞાનથી જેનુ ચિત્ત ઉદાસીન થયેલુ છે એવા પુરૂષોને વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા-સ્વભાવને અન્યથા કરનારા થતા નથી—જાણવા યોગ્ય વસ્તુ જાણેલી હોવાથી તે બન્ને પ્રકારના વિષયોમા તેમને કૌતુક નહીં હોવાથી તે તેમને વિકાર

ફારી થતા નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.—અમૃતના સમૂહમાં નિમગ્ન થયેલા માણસને વિષનો પ્રવાહ જેમ વિકાર કરી શકતો નથી. અર્થાત્ જેમ અમૃતના કુંડમાં નિમગ્ન થયેલા મનુષ્યની ઉપર વિષની વૃષ્ટિ પડે તો પણ તે વિષવેગની વ્યાપ્તિનું સામર્થ્ય ત્યાં નહીં હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે, તેમ વિરક્ત ચિત્તવાળાને ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો પણ વિકારને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે. ૮૨.

હવે ત્રણ શ્લોકવડે તેમને શબ્દના વિષયનો અભાવ દેખાડે છે.—

सुविशालरसालमञ्जरीविचरत्कोकिलकाकलीभरैः ।
किमु माद्यति योगिनां मनो निभृतानाहतनादसादरम् ८३

મૂલાર્થ—સ્થિર અને આઘાત રહિત એવા ઓંકારાદિકના ધ્વનિને વિષે આદરવાળું યોગીજનોનું મન વિશાલ આમ્રવૃક્ષની મંજરીનેવિષે ફરતા એવા કોકિલના મધુર ધ્વનિવડે શું આનંદ પામે ? ન જ પામે. ૮૩.

ટીકાર્થ—અત્યંત વિસ્તારવાળી આમ્રવૃક્ષની મંજરીથી એટલે સૂક્ષ્મ એવા તેના નવાંકુરોના વિલાસથી આમ તેમ ફરતી એવી કોકિલાએ કરેલા 'કુહુ' 'કુહુ' એવા મધુર ધ્વનિની પરંપરાવડે, એકાગ્ર સમાધિમાં નિશ્ચળ રહેલા અને નિરંતર બ્રહ્મરંધ્રમાં શ્રવણ થતા ઓંકારાદિકના અનાહત નાદને વિષે આસક્ત થયેલા એવા યોગીઓનું ચિત્ત શું આનંદને પામે? અર્થાત્ ન જ પામે. ૮૩.

रमणीमृदुपाणिकंकणक्वणनाकर्णनपूर्णघूर्णनाः ।
अनुभूतिनटीस्फुटीकृतप्रियसंगीतरता न योगिनः ॥८४॥

મૂલાર્થ—અનુભવરૂપી નટીએ પ્રગટ કરેલા મનોહર સંગીતમાં આસક્ત થયેલા યોગીઓ, સ્ત્રીઓના કોમળ હસ્તના કંકણોના ધ્વનિના શ્રવણથી કદિ પણ પૂર્ણ ઘેઘૂર (પ્રીતિવાળા) થતા નથી. ૮૪.

ટીકાર્થ—અનુભવ-હૃદયરૂપી લક્ષ્યમાં આવેલું બ્રહ્મસ્વરૂપાદિકને દેખાડનારું જ્ઞાન, તે રૂપી નટીએ-સર્વ નૃત્યકળામાં કુશળ નર્તકીએ સ્પષ્ટરીતે પ્રગટ કરેલા પ્રિય-શ્રવણ અને હૃદયને સુખકારક સંગીત-નૃત્ય અને વાજિત્ર સહિત શ્રવણ, નેત્ર અને મનને વિનોદ આપનારી ક્રિયા તેને વિષે આસક્ત થયેલા યોગીઓ—મુનિઓ, યુવતી સ્ત્રીઓના કોમળ હસ્તનેવિષે રહેલા રત્નજડિત સુવર્ણમય કંકણોથી ઉત્પન્ન થતા કર્ણને સુખ આપનાર રણરણ શબ્દના શ્રવણવડે કરીને તેમના કર્ણ-ત્રો પરિપૂર્ણ ભરાઈ જાય તો પણ, તેઓ અનુભવરૂપી નટીના સંગી-માં આસક્ત થયેલા હોવાથી તેમાં પ્રીતિવાળા થતા નથી. ૮૪.

स्खलनाय न शुद्धचेतसा ललनापञ्चमचारुघोलना ।
यदियं समतापदावलीमधुरालापरतेर्न रोचते ॥ ८५ ॥

મૂલાર્થ—સ્ત્રીઓના પંચમ સ્વરનો મનોહર નાદ શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરૂષોની સ્ખલના માટે થતો નથી કેમકે સમતાના વાક્યોની શ્રેણીના મધુર આલાપને વિષે પ્રીતિવાળા તે મુનિને આ (સ્ત્રીઓના પંચમ સ્વરનો મનોહર નાદ) રૂચિકારક (આનંદદાયક) થતો નથી ૮૫

ટીકાર્થ—રાગાદિક દોષરૂપ મળના અભાવને લીધે શુદ્ધ-નિર્મળ ચિત્તવાળા યોગીજનોને, ક્રીડા કરતી એવી સ્ત્રીઓએ પંચમ સ્વરવડે કરેલી મનોહર ઘોલના-અમદ નાદની મૂર્છના, સ્ખલનને માટે-ધર્મધ્યાનના વ્યાઘાતને માટે થતી નથી કેમકે તેઓ સર્વે પ્રાણીઓને વિષે તુલ્ય વર્તનારૂપ સમતાના સ્વરૂપ અને ફલાદિકના પ્રતિપાદક એવા પદો-શાસ્ત્રના વાક્યોની શ્રેણીના મધુર-શાતરસમય આલાપને વિષે ચિત્તની પ્રીતિને ધારણ કરનારા હોય છે તેવા યોગીઓને આ-સ્ત્રીઓના પંચમસ્વરની સુંદર ઘોલના કદાપિ રૂચિકારક થતી નથી-પસંદ પડતી જ નથી ૮૫

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને રૂપ વિષયમાં વિરક્તપણું બતાવે છે—

सततं क्षयि शुक्रशोणितप्रभवं रूपमपि प्रियं न हि ।
अविनाशिनिसर्गनिर्मलप्रथमानस्वकरूपदर्शिनाम् ॥८६॥

મૂલાર્થ—અવિનાશી, સ્વભાવથીજ નિર્મળ અને વિસ્તીર્ણ એવું આત્માનું સ્વરૂપ જોનારા યોગીઓને નિરંતર ક્ષય પામતું તથા વીર્ય અને રેતસથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ (શરીરનું સૌન્દર્ય) પણ પ્રિય લાગતું નથી ૮૬

ટીકાર્થ—વિનાશના હેતુરૂપ રોગાદિકવડે પરાભવ નહીં પામવાથી તથા અનાદિ અનંત હોવાથી અવિનાશી, તથા પોતાના સહજ સ્વભાવે કરીને નિર્મળ એટલે કર્મરૂપ પંકમળના અભાવથી પવિત્ર અર્થાત્ પંકાદિકવડે સ્પર્શ કરવાને અશક્ય હોવાથી જળાદિકવડે શોધવાપણું નહીં હોવાને લીધે નિર્મળ, તથા વિસ્તીર્ણ, એવા પ્રકારના આત્મસ્વરૂપને નિર્મળ જ્ઞાનચક્ષુવડે જોનારા યોગીઓને, નિરંતર (ક્ષણે ક્ષણે) ક્ષયના હેતુરૂપ રોગાદિકવડે વ્યાપ્ત હોવાથી વિનશ્વર, તથા પિતાના વીર્ય અને માતાના રેતસથી ઉત્પન્ન થયેલું, અશુચિ હોવાથી ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય એવું આ શરીરનું રૂપ પણ પ્રીતિકારક થતું નથી ૮૬

परद्दश्यमपायसंकुलं विषयो यत्खलु चर्मचक्षुषः ।
न हि रूपमिदं मुदे यथा निरपायानुभवैकगोचरम् ॥८७॥

મૂલાર્થ—જે પ્રકારે અપાય રહિત અને અનુભવને જ એક ગોચર એવું આત્મસ્વરૂપ યોગીઓને હર્ષ-પ્રીતિ માટે થાય છે, તે પ્રકારે અન્ય જનોએ જોવાતું અને અપાયોથી વ્યાપ્ત તથા જે ચર્મચક્ષુના વિષયરૂપ છે એવું આ (શરીરસંબંધી)રૂપ પ્રીતિને માટે થતું નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે અપાય એટલે વિનાશ અથવા વિયોગરહિત અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહે છે માટે અપાયરહિત તથા અનુભવ એટલે આવરણ રહિત એવા પૂર્ણ જ્ઞાનના અદ્વિતીય વિષયવાળું એટલે માત્ર અનુભવવડે જ જાણી (જોઈ) શકાય તેવું આત્માનું સ્વરૂપ જેવું યોગીઓના આનંદને માટે થાય છે, તેવી રીતે [1]પારદારિકાદિક અન્ય જનોએ જોવા લાયક અને હરણ કરી શકાય તેવું તથા ઘણા વિયોગકારી અથવા પાપ કષ્ટાદિક કરનારા અપાયોવડે સંકીર્ણ-વ્યાપ્ત તથા જે (રૂપ) ચર્મચક્ષુનો વિષય છે એટલે ચર્મચક્ષુવડે જોઈ શકાય છે એવું આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું શરીરનું સૌન્દર્ય આનંદને માટે થતું નથી. ૮૭.

गतिविभ्रमहास्यचेष्टितैर्ललनानामिह मोदतेऽबुधः ।
सुकृताद्रिपविष्वमीषु नो विरतानां प्रसरन्ति दृष्टयः॥८८॥

મૂલાર્થ—અહીં (રૂપના વિષયમાં) સ્ત્રીઓની ગતિ, વિલાસ, હાસ્ય અને ચેષ્ટાઓવડે અજ્ઞાની પ્રાણી આનંદ પામે છે પરંતુ સુકૃતરૂપી પર્વતને વિષે વજ્ર સમાન એવા એ સ્ત્રીઓના ગત્યાદિકને વિષે વિરક્ત જનોની દૃષ્ટિ પ્રસરતી નથી. ૮૮.

ટીકાર્થ—અહીં રૂપના વિષયમાં સ્ત્રીઓની ગતિ-રાજહંસાદિકની જેવી સુંદર ચાલ, વિભ્રમ-દેદીપ્યમાન અલંકારોના આડંબરવાળો શરીરના સંસ્કારરૂપ વિલાસ, હાસ્ય-મુખ તથા નેત્રાદિકનો વિકાસ, તથા ચેષ્ટિત-વક્ર ભ્રૂકુટીવડે કટાક્ષયુક્ત દૃષ્ટિ અને અંગ ઉપાંગનું પ્રકટકરવાપણું, તે વડે કરીને અજ્ઞાની પ્રાણી હર્ષ પામે છે. પરંતુ સુકૃત એટલે રૂડું અને આત્માને હિતકારક એવું ધર્મનું આરાધન અથવા સુખના કારણરૂપ શુભ કર્મ, તે રૂપી અદ્રિ-દુઃખે આરોહણ થઈ શકે તેવા પર્વતનો વિનાશ કરવામાં વજ્રસમાન એવા તે સ્ત્રીઓના ગત્યાદિ-

૧ પરસ્ત્રીને વિષે આસક્તિ વિગેરે.

કને વિષે વિરક્ત-કામનાથી નિવૃત્તિ પામેલા મુનિઓની દૃષ્ટિઓ પ્રસરતી નથી એટલે કે તેઓ તેમના સામી દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી, તો પછી આસક્તિ ક્યાથી જ રાખે? ૮૮

હવે બે શ્લોકવડે ગન્ધને વિષે નિવૃત્તિને દેખાડે છે—

न मुदे मृगनाभिमल्लिकालवलीचन्दनचन्द्रसौरभम् ।
विदुपा निरुपाधिवाधितस्मरशीलेन सुगन्धिवर्ष्मणाम् ८९

મૂલાર્થ—ઉપાધિ રહિતપણે કામદેવનો બાધ કરનાર શીળવડે સુગધી શરીરવાળા વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, મલ્લિકા, લવલી, ચદન અને ઘનસારની સુગધ હર્ષને માટે થતી નથી ૮૯

ટીકાર્થ—યથાર્થપણે આત્મસ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાનોના શરીર ઉપાધિ રહિત-સમગ્ર ક્લેશના સમૂહ રહિત અને કામદેવનો બાધ કરનાર એવા શીલવડે-સર્વ શુદ્ધ આચારવડે અથવા બ્રહ્મચર્યવડે સુગધી હોય છે, તેથી તે વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, માલતી પુષ્પો, લવિંગની લતા, ચદન અને ઘનસાર-કર્પૂરની સુગધી આનદને માટે થતી નથી ૮૯

તેવી સુગધ કેમ હર્ષને માટે થતી નથી? તેપર કહે છે—

उपयोगमुपैति यच्चिर हरते यन्न विभावमारुत ।
न ततः खलु शीलसौरभादपरस्मिन्निह युज्यते रति. ॥९०॥

મૂલાર્થ—જે ચિરકાળ સુધી ઉપયોગને પામે છે, અને જેને વિભાવ રૂપી વાયુ હરણ કરતો નથી, તે શીલરૂપી સૌરભ-સુગધ વિના આ જગતમા બીજા કોઇને વિષે રતિ-પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી ૯૦

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલુ શીળરૂપી સૌરભ ચિરકાળ સુધી ભોગના વ્યવહારને પામે છે અર્થાત્ નિર્દોષ શુદ્ધ આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા શીળસૌરભનુ અક્ષયપણુ હોવાથી તે કાયમ ઉપયોગમા આવે છે તથા જે શીળરૂપી સૌરભને વિભાવ-આત્માના હિતને વિષે શત્રુરૂપ એવો જીવના રાગાદિક પરિણામરૂપી વાયુ હરણ કરી શકતો નથી-પુષ્પના સૌરભની જેમ દેશાતરમા લઈ જઈ શકતો નથી કેમકે શુદ્ધ આચારનુ આચરણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલુ સૌરભ આત્મસ્વરૂપમય હોવાથી વિભાવવડે હરણ કરાવુ અશક્ય છે તેવા શીળરૂપી સૌરભ વિના એટલે શુદ્ધ આચારનુ આચરણ કરવામા પ્રીતિમાન શુદ્ધ પરિણામ તથા બ્રહ્મચર્યરૂપી સમગ્ર ગુણરૂપ સુગધમય હોવાથી સુગધી એવા [1]કુંકુમ વિના

---

૧ કેસર

આ જગતમાં બીજા-નાશવંત મલ્લિકાદિકના સૌરભને વિષે પ્રીતિ કરવી તે યોગ્ય જ નથી—તે કાર્ય યુક્તિયુક્ત જ જણાતું નથી. ૯૦.

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને રસવિષયમાં નિવૃત્તિ બતાવે છે.—

मधुरैर्न रसैरधीरता क्वचनाध्यात्मसुधालिहां सताम् ।
अरसैः कुसुमैरिवालिनां प्रसरत्पद्मपरागमोदिनाम् ॥ ९१ ॥

મૂલાર્થ—વિકસ્વર કમળના પરાગવડે આનંદ પામનારા ભ્રમરાઓને રસરહિત પુષ્પોની જેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરનારા સત્પુરૂષોને પુદ્ગળિક મધુર રસોવડે કોઈ પણ ઠેકાણે આતુરતા થતી નથી. ૯૧.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ-સત્ જ્ઞાન ક્રિયાત્મક આત્માની પરિણતિરૂપ અમૃતનું આસ્વાદન કરનાર સાધુ પુરુષોને દૂધ, દહીં, સાકર વિગેરે મધુર રસોવડે કોઇપણ ક્ષેત્ર કાલાદિકને વિષે લુબ્ધતા-આતુરતા થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે-વિકાસ પામેલા કમળોના પરાગવડે-સુગંધથી ભરેલા પુષ્પના રજકણોવડે આનંદ પામનારા ભ્રમરાઓને નીરસ પુષ્પોવડે કદાપિ આનંદ થતો નથી. જેમ પદ્મ-કમળના રાગથી તૃપ્ત થયેલા ભ્રમરાઓ નીરસ પુષ્પના આસ્વાદનમાં આસક્ત થતા નથી તેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા મુનિવરો દૂધ, સાકર વિગેરે મધુર રસના આસ્વાદમાં આસક્ત થતા નથી-તેમાં આસક્તિ-રહિત જ રહે છે. ૯૧.

તે યોગીઓને પુદ્ગળિક રસોને વિષે અનાદરજ હોય છે, તે કહે છે.—

विषमायतिभिर्नु किं रसैः स्फुटमापातसुखैर्विकारिभिः ।
नवमेऽनवमे रसे मनो यदि मग्नं सतताविकारिणि ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—જો નિરંતર વિકાર રહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમા રસ (શાંતરસ)ને વિષે ચિત્ત મગ્ન થયું હોય તો ભયંકર પરિણામ-વાળા, માત્ર ભોગકાળે જ સુખકારક અને વિકારવાળા એવા રસોએ કરીને શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૯૨.

ટીકાર્થ—જો નિરંતર અવિકારી એટલે પરિણામે વિકાર નહીં દેખાવાથી વિકારરહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમા રસને વિષે-શાંત-રસ નામના રસાધિરાજને વિષે ચિત્ત લય પામ્યું હોય, તો વિષમ-ભયાનક અથવા દુઃસહ છે ભોગનો ઉત્તર કાળ જેમાં એવા સ્પષ્ટ રીતે આપાતને વિષે-માત્ર ભોગ સમયે જ સુખકારક લાગતા તથા વિકારી એટલે પરિણતિનો વિપર્યાસ કરનારા અને દેહનો વિપર્યાસ કરનારા

એવા દૂધ વિગેરે રસોએ કરીને આત્માનું શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય? કાંઈ જ નહીં અર્થાત્ શાંતરસના સ્વાદ પાસે બીજા સર્વે રસો વિરસ છે ૯૨

રસને વિષે આસક્ત થયેલા અને વિરક્ત થયેલાના પરિણામનો ભેદ-પ્રકાર દેખાડે છે

मधुर रसमाप्य नि पतेद्रसनात्तो रसलोभिना जलम् ।
परिभाव्य विपाकसाध्वस विरतानां तु ततो दृशोर्जलम् ॥९३॥

મૂલાર્થ—મધુર રસને પામીને રસલુબ્ધ જનોની જીહ્વામાંથી પાણી છૂટે છે-ઝરે છે, અને તેથી વિરક્ત થયેલાને તો વિપાકનો ભય જાણવાથી નેત્રમાંથી જળ ઝરે છે ૯૩

ટીકાર્થ—દૂધ વિગેરે મધુર રસને પામીને રસના લાલચુ જનોની જીહ્વાથકી લાળરૂપ પાણી ઝરે છે, અને વિષયોથી વિરક્તિ પામેલા જનોને તો તે રસના વિપાકનો-તેને નિમિત્તે બંધાયેલા કર્મના પરિણામનો એટલે ફળના ઉદયનો ભય વિચારતા નેત્રથકી જળ એટલે અશ્રુ ઝરે છે ૯૩

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને સ્પર્શ વિષયને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે—

इह ये गुणपुष्पपूरिते धृतिपत्नीमुपगुह्य शेरते ।
विमले सुविकल्पतल्पके क्व बहि: स्पर्शरता भवन्तु ते ॥ ९४ ॥

મૂલાર્થ—આ લોકને વિષે જેઓ ગુણરૂપી પુષ્પોવડે પૂર્ણ અને નિર્મળ એવા સુવિકલ્પરૂપી પલ્યંકને વિષે ધૃતિરૂપી પ્રિયાને આલિંગન કરીને સુવે છે, તેઓ બાહ્ય સ્પર્શને વિષે ક્યાથી આસક્ત થાય? ૯૪

ટીકાર્થ—આ લોકને વિષે જે યોગીશ્વરો જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, ક્ષમા અને સંતોષ વિગેરે ગુણોરૂપી પુષ્પોવડે પૂર્ણ-રચેલા તથા નિર્મળ-નિર્દોષ એવા સુવિકલ્પ-શુભ અધ્યવસાયરૂપી પલ્યંકને વિષે, ધૃતિ-ચિત્તનો સંતોષ અથવા વ્રતની સ્થિરતારૂપ પત્ની-જેની પ્રાપ્તિવડે જીવના પ્રદેશો થકી પાપસમૂહનો નાશ થાય છે, એવી પ્રિયાને આલિંગન કરીને સુવે છે-શયન કરે છે, તે મુનીશ્વરો શય્યા, સ્ત્રી, જળ, પુષ્પ અને ચંદન કવાદિક બાહ્ય પદાર્થોના સ્પર્શને વિષે પ્રીતિવાળા ક્યાથી થાય? કોઈ પણ સ્થાને પ્રીતિવાળા થાય જ નહીં ૯૪

हृदि निर्वृतिमेव बिभ्रतां न मुदे चन्दनलेपनाविधि: ।
विमलत्वमुपेयुषां सदा सलिलस्नानकलापि निष्फला ॥९५॥

મૂલાર્થ—હૃદયને વિષે કેવળ નિર્વૃત્તિને જ ધારણ કરનારા મુનિ

ઓને ચંદનના લેપનો વિધિ આનંદને માટે થતો નથી. તથા નિરંતર નિર્મળપણાને પામેલા હોવાથી તેમને જળસ્નાનની કળા પણ નિષ્ફળજ છે. ૯૫.

ટીકાર્થ—મનને વિષે નિર્વૃતિને-મોક્ષસુખને અથવા પરભાવના વર્જનરૂપ સુસ્થિતિને જ કેવળ એકાગ્રપણાએ ધારણ કરતા મુનિઓને ચંદનરસના વિલેપનનો વિધિ આનંદની વૃદ્ધિ માટે થતો નથી. તથા નિરંતર તપ, સંયમ અને શુભ ભાવનાદિક નિર્મળપણાને-કર્મમળના અભાવને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી તેમને જળસ્નાનની કળા-કુશળતા પણ વ્યર્થ છે. કેમકે આત્માને વિષે રહેલા મળને શુદ્ધ કરવામાં જળ સમર્થ નથી. ૯૫.

આ સ્પર્શના જ વિષયમાં ભોગી અને યોગીના પરિણામનો ભેદ દેખાડે છે.—

गणयन्ति जनुः स्वमर्थवत्सुरतोल्लाससुखेन भोगिनः ।
मदनाहिविषोग्रमूर्छनामयतुल्यं तु तदेव योगिनः ॥ ९६ ॥

મૂલાર્થ—ભોગીજનો મૈથુનના વિલાસરૂપ સુખવડે પોતાનો જન્મ સફળ માને છે. અને યોગીજનો તેજ સુખને કામદેવ રૂપી સર્પના વિષની ઉગ્ર મૂર્છનારૂપ વ્યાધિ સદૃશ માને છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—ભોગી-સ્ત્રી વિગેરે ઉપભોગની ક્રિયાઓ જેને પ્રિય છે એવા લોકો મૈથુનની સેવાના આહ્લાદરૂપ સુખવડે પોતાના જન્મને હૃદયમાં સફળ થયો માને છે; તેજ ભોગસુખને યોગીજનો-મુનીશ્વરો કામદેવરૂપી સર્પના વિષવડે થયેલી ઉગ્ર મૂર્છના-સમગ્ર શરીરને વિષે થયેલા વિષવેગના પ્રચારરૂપ વ્યાધિતુલ્ય ગણે છે-માને છે. ૯૬.

આ લોકના વિષયવાળો વૈરાગ્ય કહ્યો, હવે પરલોકના વિષયમાં વૈરાગ્ય કહે છે.—

तदिमे विषयाः किलैहिका न मुदे केऽपि विरक्तचेतसाम् ।
परलोकसुखेऽपि निःस्पृहाः परमानन्दरसालसा अमी ॥९७॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ લોક સંબંધી કોઈ પણ વિષયો વિરક્ત ચિત્તવાળા મુનિઓને આનંદ માટે થતા નથી, તથા પરમાનંદના રસવડે (અન્ય રસમાં) આળસુ થયેલા તે મુનિઓ પરલોકના સુખને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે. ૯૭

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા પ્રકારે કરીને વિરક્ત પરિણામવાળા હોવાથી આ પૂર્વે કહેલા શબ્દાદિક વિષયો, મનુષ્યલોક સંબંધી કોઈ પણ-ચક્રવર્તી વિગેરે મહર્દ્ધિક સંબંધી પણ ખરેખર વૈરાગ્યને વિષે

ચિત્તવાળા મુનિઓને આનદ માટે થતા નથી કેમકે આ યોગીઓ પરમ એટલે પોતાના (આત્માના) સર્વ અંશોવડે પરિપૂર્ણ હોવાથી તથા સ્વાભાવિક હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવો જે આનદ-પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલો આહ્લાદ, તદ્રૂપ રસવડે-પરમ નિવૃત્તિરૂપ સતોષવડે અત્યત શોભતા અથવા આળસુ-બીજા વિષયમા મદ આદરવાળા હોવાથી પરલોકના-દેવલોકના સુખને વિષે પણ નિ સ્પૃહ -અભિલાષા રહિત હોય છે ૯૭

તે યોગીઓ દેવોને પણ સુખી માનતા નથી, તે કહે છે—

मदमोहविपादमत्सरज्वरबाधाविधुरा सुरा अपि ।
चिपमिश्रितपायसान्नवत् सुखमेतेष्वपि नैति रम्यताम्॥ ९८ ॥

મૂલાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ, મોહ, વિષાદ અને મત્સરરૂપ જ્વરની પીડાથી વિધુર થયેલા હોય છે, તેથી તે વિષયોથી મળતુ તેમનુ સુખપણુ વિષથી મિશ્રિત થએલા પાયસાન્નની જેમ સુંદરપણાને પામતુ નથી ૯૮

ટીકાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ-મોટી ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલો ગર્વ, મોહ-વિમાન, અલકાર અને દેવાગનાદિક ઉપરની મૂર્છા, વિષાદ-પોતાથી મોટી ઋદ્ધિવાળાએ કરેલા અપમાનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ અથવા બીજા મહર્દ્ધિકને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી દીનતા, તથા મત્સર-અન્યની સપદાને નહીં સહન કરવાના પરિણામ-આટલા દોષવડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરની-દાહની પીડાએ કરીને વ્યાકુળ થયેલા હોય છે, તેથી એ પૂર્વે કહેલા વિષયોમા પણ સાતારૂપ સુખ, વિષથી મિશ્રિત કરેલા પાયસાન્ન-દૂધપાકની જેવુ છે જેમ વિષ મિશ્રિત પાય સાન્ન ખાવાથી જીવિતને હરણ કરે છે, તેજ રીતે દેવલોકનુ સુખ પણ ધર્મરૂપ જીવનને હરણ કરનાર થાય છે કેમકે ત્યાર પછી પણ સ્ત્રીના ગર્ભમા ઉત્પન્ન થવુ પડે છે તેથી આવા પ્રકારનુ સુખ રમણીયતાને પામતું નથી ૯૮

દેવના સુખ પણ દુ ખરૂપજ છે, તે કહે છે—

रमणीविरहेण वह्निना बहुनाप्पानिलदीपितेन यत् ।
त्रिदशैर्दिवि दु खमाप्यते घटते तत्र कथ सुखस्थिति ॥९९॥

મૂલાર્થ—ઘણા અશ્રુરૂપી વાયુએ પ્રદીપ્ત કરેલા સ્ત્રીઓના વિરહરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ સ્વર્ગમા પણ દુ ખ પામે છે, તો ત્યા (દેવલોકમા) સુખનુ સ્થાન કેમ ઘટે-કેમ યોગ્ય કહેવાય? ૯૯

ટીકાર્થ—નેત્રના ઘણા અશ્રુજળના પ્રવાહરૂપી વાયુના કલ્લોલવડે પ્રદીપ્ત થયેલા દેવાંગનાના વિરહરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ દેવલોકમાં પણ અત્યંત દુઃખ પામે છે, તો તે દેવલોકમાં અથવા દેવોને વિષે સુખનું સ્થાન કયા પ્રકારે ઘટે-યુક્તિયુક્ત કેમ થાય? નજ થાય. ૯૯.

દેવોના દુઃખને જ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

प्रथमानविमानसंपदां च्यवनस्यापि दिवो विचिन्तनात् ।
हृदयं न हि यद्विदीर्यते द्युसदां तत्कुलिशाणुनिर्मितम् ॥१००॥

મૂલાર્થ—દેવલોકમાંથી ચ્યવન થવાનું છે એમ વિચારવાથી મોટા વિમાનની સંપત્તિવાળા દેવોનું હૃદય જે વિદીર્ણ થતું નથી, તેથી એમ જણાય છે કે તેમનું તે હૃદય વજ્રના પરમાણુવડે નિર્માણ થયેલું છે. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—દેવલોક થકી ચ્યવન-દેવભવમાંથી ચ્યવીને બીજી ગતિમાં જવાનું સ્મરણમાં આવવાથી વિસ્તાર પામેલી વિમાનની સંપત્તિ-લક્ષ્મીવાળા દેવતાઓનું હૃદય જે કારણ માટે વિદીર્ણ થતું નથી-ભેદાતું નથી, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે-તે દેવોનું હૃદય વજ્રના પરમાણુઓવડે રચાયેલું છે. કેમકે એવા દુઃખવડે મનુષ્યોનું તો મરણ થતું જોવામાં આવે છે. અને દેવતાઓનું જોવામાં આવતું નથી, તેથી દેવતાઓનું હૃદય વજ્રની જેવું દુર્ભેદ્ય છે, એમ જણાય છે. ૧૦૦.

હવે બે શ્લોકોવડે અનુત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરીને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય કહેવાનો આરંભ કરે છે.—

विषयेषु रतिः शिवार्थिनो न गतिष्वस्ति किलाखिलास्वपि ।
घननन्दनचन्दनार्थिनो गिरिभूमिष्वपरद्रुमेष्विव ॥ १०१ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઘણા નંદન વનના ચંદન વૃક્ષોની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને પર્વતની ભૂમિને વિષે રહેલા અન્ય વૃક્ષો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, તેમ મોક્ષની અભિલાષાવાળા યોગીજનને સર્વ (ચારે) ગતિમાં રહેલા વિષયોપર પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—મોક્ષના અભિલાષી પુરૂષને મનુષ્યાદિક સર્વ ગતિને વિષે રહેલા કામભોગાદિક વિષયોપર રતિ-અભિલાષરૂપ પ્રીતિ થતી નથી. કોની જેમ? તે કહે છે—જેમ ઘણા કલ્પવૃક્ષાદિકથી વ્યાપ્ત એવા મેરૂપર્વતપર રહેલા નન્દનવનના ચંદનવૃક્ષની અભિલાષાવાળાને સામાન્ય પર્વતની પૃથ્વીમાં રહેલા અન્ય વૃક્ષોપર પ્રીતિ-સંતોષ થતો નથી, તે જ રીતે મોક્ષાર્થીને પણ સાંસારિક વિષયોપર પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

इति शुद्धमतिस्थिरीकृतापरवैराग्यरसस्य योगिनः ।
स्वगुणेषु वितृष्णतावह परवैराग्यमपि प्रवर्तते ॥ १०२ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે જેણે શુદ્ધબુદ્ધિવડે અપર વૈરાગ્યનો રસ સ્થિર કર્યો છે, એવા યોગીઓને આત્માના ગુણોને વિષે નિસ્પૃહતાને ધારણ કરનારો પર વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે—થાય છે ૧૦૨

ટીકાર્થ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ-ભોગાશંસાદિ દોષરહિત બુદ્ધિવડે કરીને જેણે અનુત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યનો રસ-શાંત પરિણામનો સ્થાયી ભાવ સ્થિર-નિશ્ચળ કર્યો છે, એવા યોગીને-મુનિને આત્માના તપ, જ્ઞાન અને સંયમાદિક ગુણોથી ઉત્પન્ન થતી લબ્ધિઓના પ્રભાવને વિષે નિસ્પૃહપણાને પ્રાપ્ત કરનારો પ્રધાન વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે-ઉત્પન્ન થાય છે ૧૦૨

પ્રધાન વૈરાગ્યનું જ વર્ણન કરે છે —

विपुलर्द्धिपुलाकचारणप्रबलाशीविषमुख्यलब्धय ।
न मदाय विरक्तचेतसामनुषगोपनताः पलालवत् ॥ १०३ ॥

મૂલાર્થ—અનુષગથી પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ, પુલાક, ચારણ અને પ્રબલાશીવિષ વિગેરે લબ્ધિઓ અનાજની ઉપરના ફોતરાની જેમ વૈરાગ્યવંતના મદને માટે થતી નથી ૧૦૩

ટીકાર્થ—અનુષગ એટલે બીજાનો ઉદ્દેશ છતા, નહીં ઈચ્છેલા બીજા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે જેમ ધાન્યને માટે ખેતી કરતા નહીં ઈચ્છેલા ફોતરા, પરાળ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થાય તે તેજ રીતે મોક્ષના ઉદ્દેશે કરીને જ્ઞાન, તપ અને સયમની ક્રિયા કરતા લબ્ધિ વિગેરેની જે પ્રાપ્તિ થાય તે અનુષગ પ્રાપ્તિ કહેવાય છે તે અનુષગવડે પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ-વિસ્તારવાળી ઋદ્ધિ એટલે સમગ્ર મનના ભાવને જોવામા સમર્થ એવી શક્તિરૂપ સંપત્તિ અર્થાત્ વિપુલમતિવાળુ મનપર્યવ જ્ઞાન, પુલાક લબ્ધિ-જેનાથી ચક્રવર્તીના સૈન્યને પણ ચૂર્ણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, ચારણ લબ્ધિ-જેનાથી કરોડો યોજનસુધી આકાશ માર્ગે જવા આવવાની શક્તિ-જઘાચારણ વિદ્યાચારણ વિગેરે લબ્ધિઓ થાય તે, તથા પ્રબલાશીવિષા-અતિ ઉગ્ર દાઢાનેવિષે વિષની જેવી વિષવાળી એટલે માત્ર શાપ જ આપવાથી ભસ્મસાત્ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, આ વિગેરે લબ્ધિઓ તથા મુખ્ય શબ્દવડે સૂચન થયેલ મણિ, મંત્ર અને ઔષધીઓ જાણવી આ સર્વે વિરક્ત ચિત્તવાળા મુનિઓને ઉન્માદ-ગર્વ કરનાર થતી નથી

ખેતી કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલા પરાળની જેમ તુચ્છ લાગવાથી તેનાથી થતું કાર્ય પણ તેઓ કરતા નથી. ૧૦૩.

પૂર્વે કહેલા અર્થનીજ સ્પષ્ટતા કરે છે—

कलितातिशयोऽपि कोऽपि नो विबुधानां मदकृद्गुणव्रजः ।
अधिकं न विदन्त्यमी यतो निजभावे समुदञ्चति स्वतः॥१०४

મૂલાર્થ—અતિશયને પામેલો કોઈ પણ ગુણસમૂહ પંડિતોને મદકારક (મદ કરનાર) થતો નથી. કેમકે આત્માના સ્વભાવનો ઉલ્લાસ થવાથી આ વિરક્ત યોગીઓ આત્મસ્વભાવથી અધિક બીજું કાંઈ જાણતા નથી. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—જેનો અતિશય એટલે લોકોના મનને અત્યંત અદ્ભુત ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારો પ્રભાવ છે એવો કોઈ પણ પૂર્વે કહેલા ગુણોનો સમૂહ પંડિતોને મદકારક થતો નથી. કેમકે પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો સ્વભાવ તપ સંયમાદિકવડે પ્રકર્ષતાને પામવાથી આ વિરક્ત યોગીઓ પોતાના ગુણસમૂહને આત્મસ્વભાવના લાભ કરતાં અધિક માનતા નથી, તેથી તેઓ આત્મસ્વરૂપનેજ શુદ્ધ કરે છે. ૧૦૪.

એજ કારણથી તેઓ મોક્ષનેવિષે પણ લુબ્ધ થતા નથી, તે કહે છે.—

हृदये न शिवेऽपि लुब्धता सदनुष्ठानमसंगमंगति ।
पुरुषस्य दशेयमिष्यते सहजानन्दतरंगसंगता ॥ १०५ ॥

મૂલાર્થ—તેમના મનમાં મોક્ષને વિષે પણ લુબ્ધતા હોતી નથી. કેમકે તેઓની સત્ ક્રિયા પણ અસંગપણાને પામે છે. સહજાનંદના તરંગથી પ્રાપ્ત થયેલી આ પુરૂષની અવસ્થા ઇચ્છેલી છે. ૧૦૫.

ટીકાર્થ—તે વૈરાગ્યવંતના મનમાં સકલ કર્મના બંધનથી રહિત થવારૂપ મોક્ષને વિષે પણ લુબ્ધતા—અતિ આસક્તિ હોતી નથી, તો દેવાદિકના સુખની અભિલાષા તો ક્યાંથી જ હોય ? અહીં કોઇને શંકા થાય કે—ત્યારે તેઓ મોક્ષને સાધનાર એવું અનુષ્ઠાન—ક્રિયા શામાટે કરતા હશે ? તેનો જવાબ આપે છે કે—તેઓ જે અનુષ્ઠાન—આસક્તિ વર્જિત સ્વાભાવિકપણાએ કરીને સતક્રિયાનું પાલન કરે છે તે પણ અસંગપણાને પામે છે, અર્થાત્ પરની પ્રેરણા તથા આસક્તિની અપેક્ષા રાખ્યાવિના સહજપણાએ કરીને જે ક્રિયા કરવી તે મુમુક્ષુજનોનું કર્તવ્ય જ છે. પુરુષની—આત્માની આ પૂર્વે કહેલી દશા—અવસ્થા આત્માની

સાથે અનાદિ કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા અકૃત્રિમ આનદના-સાક્ષાત્ કેવળીએ જોયેલા સુખના તરગોનકે એકતાપણે પ્રાપ્ત થયેલી છે, એમ તીર્થંકરાદિકે કહેલુ છે ૧૦૫

પ્રકરણનો ઉપસહાર કરે છે—

इति यस्य महामतेर्भवेदिह वैराग्यविलासभृन्मन ।
उपयन्ति वरीतुमुच्चकैस्तमुदारप्रकृति यश श्रिय ॥ १०६ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આ લોકમા જે મહાબુદ્ધિવાળા યોગીનુ વૈરાગ્યના વિલાસને ધારણ કરનારૂ મન હોય છે, તે ઉદાર પ્રકૃતિવાળાની સમીપે મોક્ષલક્ષ્મી ઉત્કઠાપૂર્વક વરવા માટે સામી આવે છે ૧૦૬

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા પ્રકારવડે આ વિશ્વમા જે મહામતિવાળા-મોક્ષના સુખમા બુદ્ધિવાળા યોગીનુ વૈરાગ્યના વિલાસોવડે-ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા પરિણામના વિલાસોવડે પૂર્ણ એવુ મન હોય છે, તેવા ઉદાર પ્રકૃતિ-સ્વભાવવાળા યોગીની પાસે મોક્ષની લક્ષ્મી અત્યત ઉત્કઠાપૂર્વક તેને વરવાને-અગીકાર કરવાને માટે સામી આવે છે-તેમની સ્પૃહા કરે છે આ શ્લોકમા 'યશ' એવા શબ્દવડે શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પોતાનુ નામ સૂચવ્યુ છે ૧૦૬

॥ इति वैराग्यविषयाधिकार ॥

॥ इति द्वितीय प्रबन्ध ॥

॥ अथ तृतीयः प्रबन्धः ॥

મમતા નિરાકરણ.

બીજો પ્રબંધ કહ્યો. હવે ત્રીજો કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે. બીજા પ્રબંધમાં વૈરાગ્યના સંભવતા ભેદો બતાવીને તેના વિષય સાથે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે વૈરાગ્ય મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સ્થિરતા પામે છે, તેથી તેની સ્થિરતા કરવામાટે આ ત્રીજા પ્રબંધમાં મમતાનું નિરાકરણ કેમ કરવું તે કહે છે. એવા સંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા આ (મમતા નિરાકરણ) પ્રબંધનો પ્રથમ શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

निर्ममस्यैव वैराग्यं स्थिरत्वमवगाहते ।
परित्यजेत्ततः प्राज्ञो ममतामत्यनर्थदाम् ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—મમતા રહિત પુરૂષને જ વૈરાગ્ય સ્થિરતાને પામે છે. તેથી કરીને પંડિત પુરૂષે અત્યંત અનર્થ કરનારી મમતાનો ત્યાગ કરવો. ૧.

ટીકાર્થ—વૈરાગ્ય એટલે વિરક્તપણું એ ધન, પરિવાર, શરીર અને ગૃહાદિકને વિષે જેની મમત્વબુદ્ધિ નાશ પામી છે, એવા પુરૂષનેજ—એવા પુરૂષમાંજ સ્થિરપણાને—સ્થાયિભાવને પામે છે એટલે સ્થિર થાય છે. તેવીરીતે—વૈરાગ્યનું સ્થાયિપણું થતું હોવાથી વિચક્ષણ—આત્માનું હિત જાણનાર પંડિતે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનેક પ્રકારના અનર્થો—અનિષ્ટ ઉપદ્રવો એટલે પ્રાંતે પ્રાણનો પણ અંત કરનારાં દુઃખો આપનારી મમતાનો એટલે 'આ ધનાદિક મારૂં છે, હું તેનો સ્વામી છું.' એવા મનના પરિણામનો મૂળથી જ ત્યાગ કરવો. ૧.

મમતા હોય અને ત્યાગ (વૈરાગ્ય) ધારણ કરે તો તે અકિંચિત્કર—નિરર્થક છે, તે બતાવે છે.

विषयैः किं परित्यक्तैर्जागर्ति ममता यदि ।
त्यागात् कञ्चुकमात्रस्य भुजगो न हि निर्विषः ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—જો હૃદયમાં મમતા જાગૃત હોય તો વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી શું ફળ? કેમકે માત્ર કાંચળીનો ત્યાગ કરવાથી સર્પ વિષ રહિત થતો નથી. ૨.

ટીકાર્થ—જો હૃદયમાં પૂર્વે કહેલી મમતા સ્ફુરણાયમાન હોય તો ત્યાગ કરેલા—દીક્ષાદિક ગ્રહણ કરીને દૂર કરેલા શબ્દાદિક વિષયોવડે

શુ કાર્ય સિદ્ધ થાય? કાંઈ જ નહીં તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે–માત્ર કાચળીનો ત્યાગ કરવાથી સર્પ વિષરહિત થતો નથી તે જ પ્રમાણે માત્ર વિષયનો ત્યાગ કરવાથી મમતાવાળો પુરૂષ ત્યાગી કહેવાતો નથી ૨

મમતા હોય ત્યારે ગુણોની વૃદ્ધિ પણ થતી નથી, તે કહે છે

कष्टेन हि गुणग्राम प्रगुणीकुरुते मुनिः ।
ममताराक्षसी सर्व भक्षयत्येकहेलया ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—મુનિ મહાકષ્ટે કરીને ગુણસમૂહને ઉપાર્જન કરે છે, તે સર્વ (ગુણો)ને મમતારૂપી રાક્ષસી એક હેલામાત્રમા ભક્ષણ કરી જાય છે ૩

ટીકાર્થ—મુનિ મહાકષ્ટે કરીને–ચિરકાળ સુધી તપસ્યા, વ્રત અને ઇંદ્રિયોને દમન કરવા વિગેરેના પરિશ્રમવડે કરીને પૂર્વોક્ત ગુણોના સમૂહને સજ્જ કરે છે–ઉપાર્જન કરે છે તે સર્વને–ચિરકાળથી સંચય કરેલા ગુણસમૂહને મમતારૂપી રાક્ષસી–રૂધિર તથા માંસને શોષણ કરનારી રાક્ષસી એક હેલામાત્રમાજ ગાઢ મમતારૂપ–અભિલાષારૂપ ઇચ્છાએ કરીને ભક્ષણ કરી જાય છે ૩

મમતાને વશ થયેલો પુરૂષ પશુ જેવો હોય છે, તે કહે છે—

जन्तुकान्त पशूकृत्य द्रागविद्यौषधीवलात् ।
उपायैर्बहुभि पत्नी ममता क्रीडयत्यहो ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—અહો! મમતારૂપી પત્ની (સ્ત્રી) અવિદ્યારૂપી ઔષધીના બળથી તત્કાળ જીવરૂપી પતિને પશુ જેવો બનાવીને ઘણે પ્રકારે રમાડે છે ૪

ટીકાર્થ—અહો! મહા કષ્ટની વાત છે કે મમતારૂપી પત્ની એટલે જેનાથી વશ કરાયેલો પ્રાણી દુર્ગતિના દુસહ દુખનેવિષે પડે છે એ મમતા કાંતા (સ્ત્રી) તેની ઉત્પત્તિના મૂળ કારણભૂત અજ્ઞાનરૂપી ઔષધીના એટલે પ્રભાવવાળી લતાના સામર્થ્યવડે તત્કાળ–પ્રયાસવિનાજ પોતાના આધારભૂત જીવરૂપી ભર્તાને પશુ જેવો કરીને એટલે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય સર્વનુ ભક્ષણ કરનાર, ગમ્ય તથા અગમ્ય સર્વ પ્રત્યે ગમન કરનાર અને વિવેકથી શૂન્ય એવા તિર્યંચસમાન બનાવી દઇને ઘણા ક્રીડાના પ્રકારોવડે વિડંબનારૂપ ક્રીડા કરાવે છે એટલે કે 'મારે માટે અમુક અલંકારાદિક જલદી લાવી આપો' ઇત્યાદિક સ્ત્રીના વચનોની પ્રેરણાથી મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી આનદથી દોડાદોડ કરે છે ૪

આત્મસ્વરૂપને વિષે મમતાના કારણભૂત વસ્તુનો સંબંધ નહીં છતાં પણ મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી તે વસ્તુના સબંધને જુએ છે, તે કહે છે.—

एकः परभवे याति जायते चैक एव हि ।
ममतोद्रेकतः सर्वं संबन्धं कलयत्यथ ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—જીવ પોતે એકલો જ પરભવનેવિષે જાય છે અને એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ મમતાના ઉદ્રેકથી સર્વ સંબંધને જુએ છે. ૫.

ટીકાર્થ—ધન અને પરિવારાદિકથી રહિત એકલો જ સંસારી જીવ પરભવનેવિષે બીજા જન્મમાં જાય છે, અને સર્વ સબંધ રહિત એકલો જ મનુષ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે; એમ જાણતાં છતાં પણ મમતાના ઉદ્રેકથી-તેની વૃદ્ધિને લીધે માતા, પિતા, ભાર્યા અને પુત્રાદિરૂપ સર્વ સબંધને અવિદ્યમાન-અસત્ય છતાં પણ સત્ય હોય, તેમ જુએ છે-જાણે છે. ૫.

દૃષ્ટાંતસહિત મમતાનો પ્રચાર દેખાડે છે.—

व्याप्नोति महतीं भूमिं वटबीजाद्यथा वटः ।
तथैकममताबीजात् प्रपञ्चस्यापि कल्पना ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—જેમ વટવૃક્ષના એક બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરે છે, તેમ એક મમતારૂપ બીજથી આ સર્વ પ્રપંચની કલ્પના થાય છે. ૬.

ટીકાર્થ—જેમ એક વટવૃક્ષના બીજથી એટલે વટવૃક્ષના ફળની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ કણીયાથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીમાં વ્યાપે છે—પોતાની શાખા, પ્રશાખા અને વડવાઈઓવડે ઘણી જગ્યાને રોકે છે, તે વટના દૃષ્ટાંતની જેમ જન્માદિક અંકુરના કારણરૂપ એક મમતારૂપી બીજમાંથી આ (જગતના) પ્રપંચની-માતાપિતાદિક સંબંધના સમૂહની સર્વ કલ્પના-રચના થાય છે. ૬.

હવે મમતાનો પ્રકાર દેખાડે છે.—

माता पिता मे भ्राता मे भगिनी वल्लभा च मे ।
पुत्राः सुता मे मित्राणि ज्ञातयः संस्तुताश्च मे ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—આ મારી માતા, આ મારા પિતા, આ મારા ભાઈ, આ મારી બ્હેન, આ મારી ભાર્યા, આ મારા પુત્રો, આ મારી પુત્રીઓ, આ મારા મિત્રો, આ જ્ઞાતિબંધુઓ અને આ મારા પૂર્વપરિચિત જનો છે. ૭.

ટીકાર્થ—આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે, આ મારો સહોદર ભાઈ છે, આ મારી બ્હેન છે, આ મારી ભાર્યા છે, આ મારા પુત્રો છે, આ મારી પુત્રી છે, આ મારા મિત્રો છે, આ મારા સ્વજાતિ બધુઓ છે, અને આ મારા પૂર્વના પરિચયવાળા જનો છે આ પ્રમાણે મમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે ૭

इत्येव ममताव्याधि वर्धमान प्रतिक्षणम् ।
जन शक्नोति नोच्छेत्तु विना ज्ञानमहौषधम् ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—આપ્રમાણે ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી વ્યાધિનુ માણસ જ્ઞાનરૂપી મહા ઔષધિવિના ઉચ્છેદન કરવા શક્તિમાન થતો નથી ૮

ટીકાર્થ—આ ઉપર ક્હ્યાપ્રમાણે-મમતાના ઉદયવડે સર્વ પદાર્થ સમૂહનેવિષે મમત્વની રચના કરવાથી ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી મહા(કુષ્ટાદિક) વ્યાધિનો, મનુષ્ય-પ્રાણીસમૂહ જ્ઞાન એટલે વસ્તુના મૂળથી આરભીને અન્તપર્યંત યથાસ્થિત સ્વરૂપને દેખાડનાર બોધ તે રૂપી મહાઔષધ-અનેક પ્રભાવથી યુક્ત અને કર્મરૂપી રોગને હરણ કરવામા સમર્થ એવા ઔષધવિના વિનાશ કરવાને શક્તિમાન થતો નથી ૮

મમતા જ પ્રાણીઓને પાપકર્મમા પ્રવર્તાવે છે, તે કહે છે—

ममत्वेनैव नि शकमारभादौ प्रवर्तते ।
कालाकालसमुत्थायी धनलोभेन धावति ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાણી મમતાવડે કરીને જ નિ શક રીતે આરભાદિકમા પ્રવર્તે છે, તથા ધનના લોભે કરીને યોગ્ય કાળે અને અયોગ્ય કાળે પણ ઉઠીને દોડે છે ૯

ટીકાર્થ—પ્રાણી મમતાએ કરીને જ એટલે બીજા કોઈપણ હેતુવિના કેવળ એક મમતાએ કરીને જ અર્થાત્ "આ મારી સ્ત્રી અને આ મારા પુત્રો વિગેરે છે, તેથી તેમનો નિર્વાહ મારે જ કરવો જોઈએ" એવા પરિણામે કરીને આરભાદિકમા-દુર્ગતિના હેતુરૂપ ખેતી અને વેપાર વિગેરેમા-જીવહિંસા, મૃષાવાદ અને ચોરી વિગેરેના વ્યાપારમા તથા આદિ શબ્દનુ ગ્રહણ કરેલુ હોવાથી અનર્થદડાદિક અકાર્યમા નિ શક રીતે-પાપબધની અપેક્ષા રહિત જ પ્રવર્તે છે-તેના કાર્યમા તત્પર થાય છે તથા ધનના લોભે કરીને કાળે એટલે દિવસનો બીજો પ્રહર વિગેરે અથવા યુવાવસ્થા વિગેરે યોગ્ય સમયે અને અકાળે એટલે રાત્રી વિગેરેમા અથવા બાળ અને વૃદ્ધાવસ્થાદિક

અયોગ્ય સમયે ઉઠવાના સ્વભાવવાળો થઇને તે પ્રાણી દોડે છે-મહા સમુદ્ર અને મોટા અરણ્યનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને દેશાંતરે જાય છે. ૯.

મમતા કરવા છતાં પણ તે સ્વજનોથી તેની કાંઇપણ સ્વાર્થસિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

स्वयं येषां च पोषाय खिद्यते ममतावशः ।
इहामुत्र च ते न स्युस्त्राणाय शरणाय वा ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—પોતે મમતાને આધીન થઇને જેઓના પોષણને માટે ખેદ પામે છે, તેઓ આ લોક કે પરલોકમાં પોતાના રક્ષણને માટે કે શરણને માટે થતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—વળી મમતાને વશ થયેલો મૂર્ખ પ્રાણી જે પુત્રાદિકના પાલણપોષણને માટે ખેદ પામે છે-ઉત્કટ કષ્ટની પરંપરાને સહન કરે છે, તે પુત્રાદિક આ જન્મ તથા પરજન્મને વિષે રક્ષણને માટે-કોઇ પણ પ્રકારના વિપરિત દૈવયોગે કરીને પ્રાપ્ત થયેલી વિપત્તિથી બચાવી લેવાને માટે થતા નથી, અથવા તો શરણને માટે-સ્વસ્થતા પમાડવા માટે પણ થતા નથી. આ પ્રમાણે જાણતાં છતાં પણ મમતાને પરાધીન થયેલો પ્રાણી તેઓને માટે અનેક પ્રકારના ક્લેશોને સહન કરે છે. ૧૦.

મમતાવાળાને આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ જ હોય છે, તે કહે છે.—

ममत्वेन बहूँल्लोकान् पुष्णात्येकोऽर्जितैर्धनैः ।
सोढा नरकदुःखानां तीव्राणामेक एव तु ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—એકલો જ મનુષ્ય મમતાને લીધે પોતે ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્યવડે ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે, પરંતુ તે એકલો જ નરકનાં તીવ્ર દુઃખોને સહન કરવાનો છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—મમતાએ કરીને એટલે 'આ પુત્રાદિક મારાં છે' એવી પરિણતિના નિમિત્તમાત્રથી જ એકલો-સહાય રહિત મનુષ્ય ઘણાં પાપનાં આચરણવડે પોતે ઉપાર્જન કરેલા પુષ્કળ દ્રવ્યે કરીને પોતાના આશ્રિત ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે-ભરણ પોષણ કરવા લાયક હોવાથી અન્ન વસ્ત્રાદિકે કરીને તથા ક્લેશને સહન કરવાવડે કરીને પોષણ કરે છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણે મમતાને વશ થયેલો મનુષ્ય પાપકર્મો કરીને ઘણા લોકોનું પાલન કરે છે. પરંતુ પરલોકમાં જઇને તે પાપના સમૂહવડે તીવ્ર-ઘણાં કઠણ નરકનાં દુઃખો-રત્નપ્રભા વિગેરે પૃથ્વીમાં વર્તતા-પાપીઓને ભોગવવાનાં કષ્ટનાં સ્થાનોને વિષે રહેલાં અસહ્ય એવા શીત, આતપ, ક્ષુધા, તૃષા, કરવત અને તરવારથી વિદારણ

થતુ, તથા વૈતરણી નદી અને કુંભીપાક વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલા દુ ખોને સહન કરનાર-તેના દુ ખોનો ભોક્તા તે પાપ કરનાર એકલો જ થાય છે, પરતુ તેના પુત્રાદિક તેના સહાયકારક થતા નથી માટે સર્વ દુ ખોને આપનારી મમતાનો હિતાર્થી પુરૂષે ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે ૧૧

હવે મમતાથી અન્ધ થયેલાનુ અને જન્મથી અંધનુ વિલક્ષણ પણુ બતાવે છે —

ममतान्धो हि यन्नास्ति तत्पश्यति न पश्यति ।
जात्यन्धस्तु यदस्त्येतद्भेद इत्यनयोर्महान् ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—મમતાથી અંધ થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ હોતી નથી તેને જુએ છે, અને જન્માંધ પ્રાણી તો જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને જોતો નથી, એ પ્રમાણે એ બન્નેમા મોટો ભેદ-તફાવત છે ૧૨

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! જુઓ કે આ મમતાથી અંધ થયેલો-વિવેકરૂપ નેત્રથી રહિત થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ ત્રણ ભુવનમા નથી એટલે પરવસ્તુને વિષે મમતા માત્ર સબધથી અવસ્તુને પણ જુએ છે, એટલે કે મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાથી કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મને વિષે સુદેવ, સુગુરૂ અને સુધર્મની જેમ, તથા પોતાની કુલટા સ્ત્રીને વિષે સતીપણાની જેમ, મમતાંધ પુરૂષ સર્વે અવિદ્યમાન સબધોને વિદ્યમાન પણાવડે જુએ છે અને જાત્યંધ એટલે જન્મથી અંધ થયેલો પુરૂષ તો જે ઘટાદિક વસ્તુ વિદ્યમાન છે, તેને જ માત્ર જોતો નથી એ પ્રમાણે આ મમતાંધ અને જાત્યંધમા અતિ મોટો ભેદ-તફાવત છે ૧૨

હવે આઠ શ્લોકે કરીને મમતાંધ પુરૂષ અવિદ્યમાન વસ્તુને શી રીતે જુએ છે, તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે —

प्राणानभिन्नताध्यानात् प्रेमभूम्ना ततोऽधिकाम् ।
प्राणापहा प्रिया मत्वा मोदते ममतावश ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી પ્રાણોનો નાશ કરનારી સ્ત્રીને પોતાથી અભેદપણે ધારીને પ્રાણરૂપ તથા અતિ પ્રેમને લીધે પ્રાણ કરતા પણ અધિક માનીને આનદ પામે છે ૧૩

ટીકાર્થ—મમતાવાળી બુદ્ધિવડે વ્યાકુલ થયેલો મનુષ્ય ધર્મના જીવનરૂપ જ્ઞાનાદિક ભાવપ્રાણોનો તથા આયુષ્ય ઇંદ્રિયાદિક દ્રવ્યપ્રાણોનો નાશ કરનારી એવી પ્રિયાને પોતાના આત્માથી અભેદપણે એટલે કે 'આ સ્ત્રીજ મારૂ જીવિત છે' એમ વિચારીને પોતાના પ્રાણરૂપ માને છે, તથા પ્રેમના અધિકપણાએ કરીને તેને પ્રાણો કરતા પણ અધિક માનીને આનદ પામે છે ૧૩

कुन्दान्यस्थीनि दशनान् मुखं श्लेष्मगृहं विधुम् ।
मांसग्रन्थी कुचौ कुंभौ हेम्नो वेत्ति ममत्ववान् ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—મમતાવાન મનુષ્ય સ્ત્રીઓના અસ્થિમય દાંતને કુન્દ પુષ્પની કળીઓરૂપ માને છે, તથા શ્લેષ્મના ગૃહરૂપ મુખને ચંદ્રરૂપ માને છે, તથા માંસની ગ્રંથીરૂપ સ્તનોને સુવર્ણના કળશરૂપ માને છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—મમતાવાળો પુરૂષ પ્રિયાના હાડકાંના દાંતોને કુંદપુષ્પોની કળીઓરૂપ જાણે છે, તથા શ્લેષ્મના ગૃહરૂપ પ્રિયાના મુખને પૂર્ણ ચંદ્રમંડળરૂપ જાણે છે, અને માંસની ગ્રંથી-સમૂહરૂપ કાંતાનાં સ્તનોને સુવર્ણના કલશરૂપ જાણે છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યમાન વસ્તુઓને તે જુએ છે. ૧૪.

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् क्रियायामन्यदेव च ।
यस्यास्तामपि लोलाक्षीं साध्वीं वेत्ति ममत्ववान् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—જે સ્ત્રીના મનમાં બીજું, વચનમાં બીજું અને ક્રિયામાં પણ બીજું છે, એવી ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીને પણ મમતાવાન પુરૂષ સતી માને છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—જે સ્ત્રીના મનમાં પતિથી બીજું કોઈ [1]ઉપપતિ વિગેરે હોય છે એટલે મનથી પરપુરૂષને ચહાતી હોય છે તથા તેણીની વાણીનેવિષે બીજું એટલે પ્રેમના વચનથી બીજું કાંઈ દ્વેષાદિક હોય છે એટલે ક્લેશકારી વચનો બોલે છે અથવા વચનવડે બીજા પુરૂષને પ્રેમ બતાવે છે અને કરવામાં બીજું એટલે કરવાલાયક ક્રિયાથી બીજું કાંઈ પોતાના પતિ વિગેરેનું અનિષ્ટ કરાતું હોય છે. આવા દુષ્ટ સ્વભાવની ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીને પણ મમતાવાન એટલે 'આ મારી પ્રિયા છે' એમ માનનાર પુરૂષ તેણીને પરમ સતી છે એમ માને છે. ૧૫.

या रोपयत्यकार्येऽपि रागिणं प्राणसंशये ।
दुर्वृत्ता स्त्री ममत्वान्धस्तां मुग्धामेव मन्यते ॥ १६ ॥

મૂલાર્થ—જે દુરાચારી સ્ત્રી પોતાના રાગી પુરૂષને પ્રાણના સંશયવાળા અકાર્યનેવિષે પણ પ્રવર્તાવે છે, તે છતાં મમતાથી અંધ થયેલો મનુષ્ય તેણીને મુગ્ધ (ભોળી)જ માને છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—જે દુષ્ટ એટલે અહિતકારક સ્ત્રી કે જેણીની દૂષણવાળી વર્તણુક છે તે પોતાના રાગી-પ્રેમી ભર્તાદિકને પ્રાણના સંશયવાળા-

---

[1] જાર પુરૂષ

પ્રાણનો અંત કરે તેના ચોરી વિગેરે અકાર્યમાં પ્રવર્તાવે છે તે છતાં તેવી દુષ્ટ આચરણવાળી સ્ત્રીને પણ મમતાએ કરીને અંધ થયેલો એટલે આ મારી પ્રિયા છે એમ ધારી વિવેકરૂપ ચક્ષુ રહિત થયેલો પુરૂષ તેણીને મુગ્ધ-અજ્ઞાની એટલે ભદ્ર પરિણામવાળી (ભોળી) જ માને છે-જાણે છે ૧૬

સ્ત્રીના શરીરની દુગછાપૂર્વક મમતાવડે અધત્વ દેખાડે છે—

चर्माच्छादितमांसास्थिविण्मूत्रपिठरीष्वपि ।
वनितासु प्रियत्वं यत्तन्ममत्वविजृम्भितम् ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—ચર્મથી આચ્છાદન કરેલા માંસ, અસ્થિ, વિષ્ઠા અને મૂત્રના પાત્રરૂપ સ્ત્રીઓને વિષે જે પ્રિયપણું છે તે મમતાનો જ વિલાસ છે ૧૭

ટીકાર્થ—ચર્મથી આચ્છાદન કરેલા-ચોતરફથી વીંટેલા માસ, હાડકા, વિષ્ઠા અને મૂત્ર વિગેરે મલીન પદાર્થોની પીઠરી-તપેલી રૂપ એટલે અત્યંત દુગછાને યોગ્ય હોવાથી દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક એવી સ્ત્રીઓને વિષે મનુષ્યોની જે પ્રીતિ છે તે મમતાનોજ વિલાસ છે ૧૭

लालयन् बालकं तातेत्येवं ब्रूते ममत्ववान् ।
वेत्ति च श्लेष्मणा पूर्णामङ्गुलीममृताञ्चिताम् ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—મમતાવાન પુરૂષ પોતાના બાળકને લાડ લડાવતા હે તાત! (હે બાપ) એમ કહીને બોલાવે છે, અને શ્લેષ્મથી ભરેલી તેની આંગળીને જાણે અમૃતથી વ્યાપ્ત હોય તેમ જાણે છે ૧૮

ટીકાર્થ—મમતાવાન પુરૂષ પોતાના બાળકને લાડ લડાવતા-ક્રીડા કરાવતા હે તાત (બાપા-બાપા) એમ કહીને બોલાવે છે (પોતે તેનો પુત્ર બને છે) અને શ્લેષ્મથી-કફથી (નાકની લીંટ વિગેરેથી) ભરેલી-ખરડાયેલી તે પુત્રની આંગળી પોતાના મુખમાં લાગેલી હોય તો પણ તેની દુગછા કર્યા વિના જ જાણે તે આંગળી અમૃતથી વ્યાપ્ત હોય તેમ સુખકારક જાણે છે ૧૮

पङ्कार्द्रमपि निःशङ्का सुतमङ्कान्न मुञ्चति ।
तदमेध्येऽपि मेध्यत्वं जानात्यम्बा ममत्वतः ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—માતા, મમતાને લીધે નિઃશંક રીતે કાદવથી ખરડાયેલા પુત્રને પણ પોતાના ઉત્સંગમાંથી નીચે મૂકતી નથી, અને તેના અમેધ્યને (અપવિત્રતાને) વિષે પણ પવિત્રપણું જાણે છે-માને છે ૧૯

ટીકાર્થ—માતા મમતાને લીધે નિઃશંક-અપવિત્રપણાની શંકારહિત થઇને વિષ્ટારૂપ કર્દમથી આર્દ્ર (વ્યાપ્ત) થયેલા પોતાના પુત્રને ઉત્સંગમાંથી નીચે ઉતારતી નથી, અને તે પુત્રના વિષ્ટાદિક અપવિત્ર પદાર્થને વિષે પણ પવિત્રપણું જાણે છે-માને છે. ૧૯.

मातापित्रादिसंबन्धोऽनियतोपि ममत्वतः ।
दृढभूमिभ्रमवतां नैयत्येनावभासते ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—માતા, પિતા, વિગેરેનો સંબંધ અનિશ્ચિત છે, તો પણ મમતાને લીધે દૃઢ ભૂમિરૂપ ભ્રમવાળા પુરૂષોને નિશ્ચિત ભાસે છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—માતા, પિતા તથા ભાઈ, બેન, વિગેરેનો સંબંધ-સંયોગ દરેક પ્રભાતમાં સૂર્યોદયની જેમ દરેક ભવોમાં નિશ્ચિત નથી અર્થાત્ કાયમ રહેનારો નથી-વિનશ્વર છે, તો પણ મમતાને લીધે દૃઢ ભૂમિ-મમતારૂપ રાગથી રંજિત થયેલી શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી પણ બોધ પમાડવાને અશક્ય એવી ચિત્તવૃત્તિમાં થયેલી ભ્રાંતિવાળા-અન્ય પ્રકારે રહેલી વસ્તુને વિષે અન્ય પ્રકારના નિશ્ચયરૂપ ભ્રમવાળા મનુષ્યોને તે સંબંધ નિશ્ચિતપણે-નિત્યપણે સ્ફુટ રીતે ભાસે છે-કાયમ રહેનારો લાગે છે. ૨૦.

હવે બે શ્લોકવડે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક દર્શીપણું કહે છે.—

भिन्नाः प्रत्येकमात्मानो विभिन्नाः पुद्गला अपि ।
शून्यः संसर्ग इत्येवं यः पश्यति स पश्यति ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—પ્રત્યેક આત્માઓ ભિન્ન છે, તથા પુદ્ગલો પણ આત્માથી ભિન્ન છે, તેમને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે જ નહીં. એ પ્રમાણે જે જુએ છે તે જ જુએ છે. ૨૧.

ટીકાર્થ—પ્રત્યેક આત્માઓ ભિન્ન ભિન્ન છે-પૃથક્ પૃથક્ સત્તાના આધારભૂત હોવાથી અન્ય અન્ય છે, તથા પુદ્ગલો પણ-આત્માથી અન્ય અને પરમાણુઓના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરાદિક પદાર્થો પણ ભિન્ન છે-પરમાર્થપણાએ કરીને આત્માથકી વિશેષે કરીને જૂદા છે-રહિત છે, અને વ્યવહારથી એક ભવનો સંબંધ કોઇનો કોઇની સાથે હોય છે, તો પણ સર્વે પદાર્થો પોતપોતાની સત્તાને ભજનારા હોય છે, એટલે ખરી રીતે તે સંબંધ શૂન્ય જ છે-કોઇની સાથે સંબંધ છે જ નહીં. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સત્તાને ભજનારા પદાર્થોને જે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જુએ છે તે જ તત્ત્વથી જુએ છે-સત ચક્ષુવાળો તે જ છે એમ જાણવું. ૨૧.

સબંધના અભાવનું જ્ઞાન થવાથી શું સિદ્ધિ થાય છે, તે કહે છે

अहंताममते स्वत्वस्वीयत्वभ्रमहेतुके ।
भेदज्ञानात् पलायेते रज्जुज्ञानादिवाहिभी ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પની ભીતિ નષ્ટ થાય છે, તેમ ભેદના જ્ઞાનથી સ્વત્વ અને સ્વકીયત્વરૂપ ભ્રાંતિના હેતુરૂપ અહંતા અને મમતા નષ્ટ થાય છે ૨૨

ટીકાર્થ—પરસ્પર સબંધના અભાવરૂપ ભેદના જ્ઞાનથી-જાણવાથી સ્વત્વ-પોતાને વિષે સ્વામીપણાની ભાવના તથા સ્વકીયત્વ-આ ધનાદિક મારૂં છે એવી પરવસ્તુનેવિષે થતી મમત્વ ભાવના, તે બન્ને ભ્રાંતિ-મિથ્યાજ્ઞાનના હેતુરૂપ-તેને ઉત્પન્ન કરનાર અહંતા એટલે હું આ ધનાદિકનો સ્વામી છું એવી બુદ્ધિ, તથા મમતા એટલે આ ધનાદિક મારૂં છે એવી બુદ્ધિ, તે બન્ને નાશ પામે છે કોની જેમ? તે કહે છે-જેમ રજ્જુ એટલે દોરડીના જ્ઞાનથી સર્પનો ભય નાશ પામે છે, તેમ આ પણ નાશ પામે છે ૨૨

હવે બે શ્લોકોવડે જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા) ને કહે છે—

किमेतदिति जिज्ञासा तत्त्वान्तज्ञानसंमुखी ।
व्यासंगमेव नोत्थातु दत्ते क्व ममतास्थिति ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—'આ શું?' એ પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સન્મુખ થયેલી જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા) વ્યાસંગને જ ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, તો પછી મમતાની સ્થિતિ તો ક્યાથી જ હોય? ૨૩

ટીકાર્થ—જે મુનિને 'આ શું?' એટલે આ આત્મા અને સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે વસ્તુ શા સ્વરૂપવાળી છે? કેવા આકારની છે? તેમનું મૂળ શું છે? તથા તેમનો અન્ત શો છે? આ સ્વમતિથી જાણી શકાય તેવી પ્રત્યક્ષ આત્માદિક વસ્તુ છે તે કેવી છે? તેનો પરમાર્થ માટે જાણવો જોઇએ આપ્રમાણે તત્ત્વ એટલે વસ્તુના મૂળસ્વરૂપનો અંત સર્વથી છેલ્લું રહસ્યનું નિર્ધારણ, તે જેને વિષે છે એવા જ્ઞાનની સન્મુખ એટલે તેના પરિણામવાળી જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છા એટલે તત્ત્વની વિચારણા જેને ઉત્પન્ન થયેલી છે તે જિજ્ઞાસા યોગીના મનમાં વ્યાસંગને-આસક્તિને ઉત્પન્ન થવા જ દેતી નથી તો પછી ત્યાં મમતાની સ્થિતિ એટલે મમતાનું સ્થાયિપણું ક્યાથી હોય? ન જ હોય ૨૩

प्रियार्थिन प्रियाप्राप्तिं विना क्वापि यथा रति ।
न तथा तत्त्वजिज्ञासोस्तत्त्वप्राप्तिं विना क्वचित् ॥ २४ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પ્રિયાના પ્રયોજનવાળા પુરૂષને પ્રિયાની પ્રાપ્તિ વિના બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે રતિ-પ્રીતિ થતી નથી, તેમ તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળા પુરૂષને પણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના બીજે કોઈ પણ સ્થળે પ્રીતિ થતી નથી. ૨૪.

ટીકાર્થ—જેમ પ્રિયાના પ્રયોજનવાળા-પ્રિયાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષને પ્રિયાની-સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ-સમાગમ થયાવિના બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે-શયન, આસન વિગેરે સ્થળે પ્રીતિ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળાને એટલે વસ્તુસ્વરૂપના પરમાર્થને જાણવાની ઇચ્છાવાળા મુનિને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના-વસ્તુના પરમાર્થ જ્ઞાન વિના બીજે કોઈ પણ સ્થળે પ્રીતિ થતી નથી. ૨૪.

વ્યતિરેકને વિષે પણ ઓવતું ફળ થાય છે, તે કહે છે.—

अत एव हि जिज्ञासां विष्कंभति ममत्वधीः ।
विचित्राभिनयाक्रान्तः संभ्रान्त इव लक्ष्यते ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ મમતાની બુદ્ધિ જિજ્ઞાસાને રોકી રાખે છે, અને તેથી વિચિત્ર પ્રકારના અભિનયોથી વ્યાપ્ત એવો તે મનુષ્ય સંભ્રાંતની જેવો દેખાય છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-મમતા અને અહંતા એ તત્ત્વ જિજ્ઞાસાના શત્રુરૂપ છે માટે મમતાની બુદ્ધિ જિજ્ઞાસાને-તત્ત્વજ્ઞાનની પરિણતિને રોકી રાખે છે, અને તેથી કરીને વિચિત્ર પ્રકારના અભિનયો એટલે નેત્ર, મુખ અને હસ્તાદિકની ચેષ્ટાવડે કરાતો દૃશ્ય પદાર્થોને જણાવનારો આકાર તેથી વ્યાપ્ત થયો સતો તે મનુષ્ય જાણે ભયથી ત્રાસ પામ્યો હોય-સંભ્રાંત થયો હોય તેવો દેખાય છે. ૨૫.

હવે બે શ્લોકોવડે શિક્ષાનો ઉપદેશ તથા મમતાને નિરાકરણ કરવાનો ઉપાય દેખાડવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપસંહાર કરતા સતા કહે છે.—

धृतो योगो न ममता हता न समताहृता ।
न च जिज्ञासितं तत्त्वं गतं जन्म निरर्थकम् ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—જેણે યોગને-મુનિવેષને ધારણ કર્યો, પણ મમતાનો ત્યાગ ન કર્યો, સમતાને અંગીકાર ન કરી અને તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા ન કરી, તેનો મનુષ્ય જન્મ નિરર્થક ગયો એમ જાણવું. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુએ યોગને-મુનિવેષને ધારણ કર્યો, પરંતુ મમતાનું નિરાકરણ કર્યું નહીં, તથા સર્વ જીવોને વિષે સમતાનો આ-

દર કર્યો નહીં, તથા જીવાદિક તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા કરી નહીં, તેનો આ જન્મ નિરર્થક ગયો એમ જાણવુ ૨૬

जिज्ञासा च विवेकश्च ममतानाशकावुभौ ।
अतस्ताभ्यां निगृह्णीयादेनामध्यात्मवैरिणीम् ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—જિજ્ઞાસા અને વિવેક એ બે મમતાને નાશ કરનારા છે, તેથી તે બન્નેએ કરીને એ અધ્યાત્મની વૈરીણીનો નિગ્રહ કરવો ૨૭

ટીકાર્થ—જિજ્ઞાસા તથા વિવેક એટલે તત્ત્વાતત્ત્વાદિકનો યથાર્થ વિચાર એ બે મમતાનો નાશ કરનારા છે, તેથી એ અધ્યાત્મનો નાશ કરનારી મમતાનો તે જિજ્ઞાસા અને વિવેકવડે નિગ્રહ કરવો, તેણીને હૃદયરૂપી ઘરમાથી કાઢી મૂકવી ૨૭

। इति ममतात्यागाधिकार ।

મમતાના ત્યાગનો અધિકાર કહ્યો એ મમતા જેમ જેમ ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મમતાના ત્યાગ પછી હવે સમતાના ગુણો કહે છે—

त्यक्तायां ममतायां च समता प्रथते स्वत ।
स्फटिके गलितोपाधौ यथा निर्मलतागुणा ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઉપાધિરહિત થયેલા સ્ફટિકને વિષે નિર્મળતાનો ગુણ સ્વત પ્રગટ થાય છે તેમ મમતાનો ત્યાગ થવાથી સમતા સ્વત વિસ્તાર પામે છે ૨૮

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી! પૂર્વે કહેલી મમતાનો ત્યાગ કરવાથી તેજ કાળે સમતા-સર્વે ત્રસ સ્થાવરાદિક ભેદવાળા સર્વ જીવાદિકમા સુખ, પ્રિયત્વ વિગેરે આત્માને તુલ્ય છે-જેવુ પોતાને સુખ વહાલુ છે તેવુ જીવમાત્રને સુખ વહાલુ છે-એવી પરિણતિ સ્વત-પોતાની મેળે જ બીજા ઉદ્યમની અપેક્ષા વિના જ વિસ્તાર પામે છે તે પર દૃષ્ટાંત આપે છે-જેમ આકુટ્ટિક પર ઘસવાવડે પ્રકાશને આવરણ કરનાર પાષાણ મૃત્તિકાદિક મળને જેનાપરથી દૂર કર્યો છે, એવા સ્ફટિક મણિને વિષે નિર્મળતાનો ગુણ સ્વત પ્રકાશે છે તેમ ૨૮

હવે સમતાનુ લક્ષણ કહે છે—

प्रियाप्रियत्वयोर्याऽर्थैर्व्यवहारस्य कल्पना ।
निश्चयात्तद्व्युदासेन स्तैमित्यं समतोच्यते ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપણાના વ્યવહારની

જ કલ્પના છે, તે કલ્પનાનો નિશ્ચયે નાશ કરીને નિશ્ચળ થવું તે સમતા કહેવાય છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—સચેતન, અચેતન અને મિશ્ર પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપણાની કલ્પના એટલે કે તે ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો પોતાના પ્રયોજનના વશથી કદાચિત્ ઇષ્ટ (પ્રિય) થાય છે, તથા પોતાને તેવું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે તેજ પદાર્થો અનિષ્ટ (અપ્રિય) થાય છે, એ રીતે પ્રિય અને અપ્રિયપણાનેવિષે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારની જે દૃશ્યમાન કલ્પના-સંકલ્પની રચના પ્રવર્તે છે તે નિશ્ચયથી-નિશ્ચય નયનું તાત્પર્ય જોવાથી એટલે તે પ્રિયાપ્રિયત્વ પોતાના જ હોવાનો નિશ્ચય કરવાથી તેવી કલ્પનાનો જ અભાવ થાય છે. કેમકે નિશ્ચય નયથી જોતાં કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ હોતો નથી, તથા કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા અનિષ્ટ પણ હોતો નથી. પરંતુ પોતાના પ્રયોજનને લીધે જ પદાર્થો ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ લાગે છે. માટે પદાર્થોનેવિષે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટપણું કાંઈ જ નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને પદાર્થો પરના પ્રિય અને અપ્રિયપણાના સંકલ્પનો ત્યાગ કરી જે નિશ્ચળ પરિણામ રાખવા તેને જ સમતા-સર્વત્ર તુલ્યતા તીર્થંકરોએ કહી છે. ૨૯.

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને તે સમતાના લક્ષણની જ સ્પષ્ટતા કરેછે.

तेष्वेव द्विषतः पुंसस्तेष्वेवार्थेषु रज्यतः ।
निश्चयात् किञ्चिदिष्टं वानिष्टं वा नैव विद्यते ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—તે જ પદાર્થોને વિષે દ્વેષ કરતા અને તેજ પદાર્થોનેવિષે પ્રીતિ કરતા પુરૂષને નિશ્ચયથી કાંઈ પણ ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ છે જ નહીં. ૩૦.

ટીકાર્થ—સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને આહાર વિગેરે જે પદાર્થો પ્રથમ પ્રયોજનના સાધક હતા તે જ પદાર્થો પોતાને નિષ્પ્રયોજન થવાથી તેમનાપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે જ પદાર્થોનેવિષે ફરીથી પ્રયોજનને લીધે પાછો રાગ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે કાર્યના વશથી જ પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટતા તથા અનિષ્ટતા લાગે છે, પણ વસ્તુના સ્વભાવથી પ્રિયાપ્રિયતા થતી નથી. તેથી કહ્યું છે કે-પરમાર્થથી કોઈ પણ વસ્તુ જગતનેવિષે સર્વથા પ્રિય કે અપ્રિય હોતી જ નથી. પોતાનો સંકલ્પ જ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટરૂપ થાયછે, તેથી મુમુક્ષુ પુરૂષોએ તેવા સંકલ્પ તજી સર્વત્ર સમતા રાખવી. ૩૦.

एकस्य विपयो य स्यात् स्वाभिप्रायेण पुष्टिकृत् ।
अन्यस्य द्वेष्यतामेति स एव मतिभेदत ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—વળી જે વિષય એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને પુષ્ટિકારક-પ્રીતિકારક લાગે છે તેજ વિષય બીજા માણસને અભિપ્રાયના ભેદે કરીને દ્વેષપણાને-અપ્રીતિપણાને પામે છે ૩૧

ટીકાર્થ—જે શબ્દાદિક વિષય કોઈ એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના અનુકૂળ અભિપ્રાયે કરીને પોતાના ગુરુને આપેલી ગાળના શ્રવણની જેમ આનદની વૃદ્ધિકારક થાય છે, તે જ શબ્દાદિક વિષય બીજા કોઈ પુરુષને તેનાપરના મિત્રાદિપણારૂપ અભિપ્રાયના ભેદથી સમાન કાળે દ્વેષપણાને પામે છે એપ્રમાણે એકજ કાળે એક જ માણસને આપેલી ગાળો પોતપોતાના અભિપ્રાયે કરીને એકને ઇષ્ટ અને બીજાને અનિષ્ટ થાય છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી ૩૧

विकल्पकल्पित तस्माद्वयमेतन्न तात्त्विकम् ।
विकल्पोपरमे तस्य द्वित्वादिवदुपक्षय ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને એ બન્ને (ઇષ્ટાનિષ્ટ) મનથી કલ્પિત કરેલા છે, પણ પરમાર્થપણે સત્ય નથી, કેમકે વિકલ્પનો ઉપરમ થવાથી તે (ઇષ્ટાનિષ્ટ)નો દ્વિત્વ વિગેરેની જેમ ક્ષય થાય છે ૩૨

ટીકાર્થ—તે કારણ માટે એ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટરૂપ બન્ને પ્રકારના સકલ્પ મનના વિતર્કથી કલ્પેલા છે, પરતુ પરમાર્થથી તે સત્ય-વસ્તુરૂપ નથી કેમકે તે ઇષ્ટાનિષ્ટ અવસ્તુનો વિષય છે તે વિકલ્પના-મનના સકલ્પની ઉપરમ એટલે નિવૃત્તિ થવાથી તે ઇષ્ટાનિષ્ટપણાનો બેપણા વિગેરેની જેમ ક્ષય થાય છે એટલે કે જેમ રક્ત અને પીત રગથી રગેલા વસ્ત્રમા એક ભાગમા રક્તપણાનો સકલ્પ થાય છે, અને બીજા ભાગમા પીતપણાનો સકલ્પ થાય છે એમ બેપણાનો સકલ્પ થાય છે, પરતુ તે વસ્ત્રને ધોવાથી પછી બેપણાનો વિકલ્પ થતો નથી એક રગ જ થઈ જાયછે તેજપ્રમાણે જુદા જુદા એકેકપણાના સ્વભાવનો આશ્રય કરનાર ઇષ્ટાનિષ્ટપણારૂપ બેપણુ પણ ક્ષય પામે છે ૩૨

હવે ચાર શ્લોકે કરીને સમતાની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર દેખાડવાપૂર્વક સમતાનુ સ્વરૂપ કહેવાને માટે પ્રથમ સકલ્પની જ ઉત્પત્તિનુ નિરાકરણ કરવાનુ કહે છે—

स्वप्रयोजनससिद्धि स्वायत्ता भासते यदा ।
वहिरर्थेषु सकल्पसमुत्थान तदा हतम् ॥ ३३ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ પોતાને જ આધીન છે એમ ભાસે છે ત્યારે પછી બાહ્ય અર્થોનેવિષે સંકલ્પની ઉત્પત્તિ હણાય છે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે કાળે આત્માના પ્રયોજનની સુખાદિક ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ પોતાને જ આધીન છે એટલે સ્ત્રી અને ધનાદિકના ઉપભોગની અપેક્ષા વિના આત્માને જ આધીન છે અર્થાત્ મારા કાર્યની સિદ્ધિ કોઈના પણ આધાર વિના માત્ર મારે જ આધીન છે એમ ભાસે છે-સ્પષ્ટ જણાય છે; તેજ કાળે બાહ્ય અર્થોનેવિષે એટલે આત્માથી અલગ એવા પુદ્ગલિક પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ તથા મારૂં અને પારકું એવા સકલ્પની ઉત્પત્તિ-તેવા વિચાર જ નષ્ટ થાયછે એમ જાણવું.૩૩.

लब्धे स्वभावे कंठस्थस्वर्णन्यायाद्भ्रमक्षये ।
रागद्वेषानुपस्थानात् समता स्यादनाहता ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—ભ્રાંતિનો ક્ષય થવાથી કંઠમાં રહેલા સુવર્ણમય અલંકારના દૃષ્ટાંતની જેમ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેથી રાગ અને દ્વેષની અનુત્પત્તિ થવાને લીધે અનિવાર્ય સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

ટીકાર્થ—વિષયાદિકનેવિષે સુખપણાના જ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી કંઠમાં રહેલા સુવર્ણમય ભૂષણના દૃષ્ટાંતથી એટલે જેમ કંઠમાં રહેલા સુવર્ણના ભૂષણને જોવા માટે અન્ય સ્થાને જવાની જરૂર રહેતી નથી, તેજપ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવાથી બીજા કોઈની અપેક્ષા રહેતી નથી. અને તેથી કરીને રાગ-કોઈ ઠેકાણે આત્માનો અભિલાષરૂપ પરિણામ અને દ્વેષ-કોઈ ઠેકાણે આત્માનો અપ્રીતિરૂપ પરિણામ એ બન્નેની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, એટલે પછી અનાહત એટલે કોઈથી પણ હણાય નહીં-નિવારણ કરી શકાય નહીં અર્થાત્ અનિવાર્ય એવી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

जगज्जीवेषु नो भाति द्वैविध्यं कर्मनिर्मितम् ।
यदा शुद्धनयस्थित्या तदा साम्यमनाहतम् ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે શુદ્ધ નયની મર્યાદાએ કરીને જગતના જીવોને વિષે કર્મે કરેલું બેપણું ભાસતું નથી ત્યારે જ અનિવાર્ય સમતા પ્રાપ્ત થાયછે, એમ જાણવું. ૩૫.

ટીકાર્થ—જ્યારે આત્માની શુદ્ધ નયની સ્થિતિએ કરીને એટલે જીવની શુદ્ધ સત્તાને ગ્રહણ કરનાર શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય મુખ્ય વૃત્તિએ અથવા ગૌણ વૃત્તિએ અંશના ગ્રહણદ્વારા વસ્તુ ધર્મની દેશનારૂપ જે

નય તેની સ્થિતિવડે એટલે સાપેક્ષપણાએ કરીને વસ્તુ સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરનાર મર્યાદાવડે, અહીં એ તાત્પર્ય છે કે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય દરેક જીવની સત્તામા રહેલી સિદ્ધપણાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિની અપેક્ષા રાખીને વ્યવહિત સકેતને લીધે નિરતર સિદ્ધને તુલ્ય એવી શુદ્ધ સત્તાને જુએ છે તેવા શુદ્ધ નયની સ્થિતિવડે કરીને જ્ઞાનાવર ણીયાદિક કર્મે કરેલુ ઇષ્ટાનિષ્ટત્વરૂપ બેપણુ ત્રણ જગતમા રહેલા ત્રસ અને સ્થાવર સર્વે જીવોનેવિષે ભાસતુ નથી-મનની લક્ષતાને પામતુ નથી-સર્વત્ર એકસ્વરૂપ જ ભાસે છે, ત્યારે અનિવાર્ય સમતા ઉત્પન્ન થાયછે ૩૫

स्वगुणेभ्योऽपि कौटस्थ्यादेकत्वाध्यवसायत ।
आत्माराम मनो यस्य तस्य साम्यमनुत्तरम् ॥ ३६ ॥

મૂલાર્થ—એકત્વના નિશ્ચયથી, આત્માના ગુણોથકી અને માધ્યસ્થ પણાથી જેનુ મન આત્માનેવિષે રમણ કરે છે તેને ઉત્તમ સમતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ જાણવુ ૩૬

ટીકાર્થ—એકત્વના અધ્યવસાયથી એટલે અનન્યરૂપ નિશ્ચય-વસ્તુ ગ્રહણનો ઉપયોગ જે અભેદ ગ્રાહી નયનો છે, તેવા અભેદપ ણાના નિશ્ચયથી તથા આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણોથી પણ ભેદદષ્ટિનો ત્યાગ કરીને અર્થાત્ બીજાનુ ભેદ ગ્રહણ તો દૂર રહ્યું, પોતાના ગુ-ણોમા પણ ભેદદષ્ટિ તજવાથી તથા કૂટસ્થપણાથી-ઉત્પાદ અને વ્યયની અપેક્ષારહિત એક પરિણામપણાથી એટલે નિરતર લોઢાના ઘણની જેમ નિશ્ચળ રહેવાપણાના ઉપયોગથી જે મુનિનુ આત્માને વિષેજ રમણ કરનારૂ ચિત્ત હોય છે, તે સાધુને સર્વોત્કૃષ્ટ સમતા છે, એમ જાણવુ ૩૬

સમતાનુ પ્રધાનપણુ દેખાડવાપૂર્વક અઢાર શ્લોકે કરીને તેનુ ફળ કહે છે —

समतापरिपाके स्याद्विषयग्रह शून्यता ।
यया विशदयोगाना वासीचन्दन तुल्यता ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—સમતાનો પરિપાક થવાથી વિષયોનેવિષે આગ્રહનો અ ભાવ થાય છે, અને તેથી કરીને નિર્મળ યોગવાળા યોગીઓને કુઠા-રના પ્રહારમા તથા ચદનની પૂજામા તુલ્યતા થાય છે ૩૭

ટીકાર્થ—પૂર્વ કહેલી સમતાનો પરિપાક એટલે સમતા પરિણા-મનુ વિસ્તારપૂર્વક વિશુદ્ધ હોનાપણુ અર્થાત્ દઢ સ્થિરતા ઉત્પન્ન

થવાથી કોઈક કહેવાને અશક્ય એવી વિષયગ્રહશૂન્યતા એટલે શબ્દાદિક અને ઇચ્છાદિક વિષયોનેવિષે જે નિર્બંધ એટલે તેનું સુખ આપનારા તરીકે જે વેદવું, તેની શૂન્યતા-અભાવપણું એટલે અભિલાષ રહિતતા થાય છે, કે જે શૂન્યતાએ કરીને નિર્મળ યોગવાળા-જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ વિગેરે મોક્ષસાધક વ્યાપારોવાળા અથવા મન, વચન અને કાયાની મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિઓવાળા યોગીઓને કુહારવડે કોઈ શરીરનું છેદન કરે અથવા ચંદનવડે કોઈ પૂજા કરે-તે બન્નેનેવિષે તુલ્યતા એટલે શોક કે હર્ષના અભાવથી સમાનતા જ હોય છે, કેમકે તેઓને રાગદ્વેષની પરિણતિનો અભાવ થઈ જાય છે. ૩૭.

किं स्तुमः समतां साधो या स्वार्थप्रगुणीकृता ।
वैराणि नित्यवैराणामपि हन्त्युपतस्थुषाम् ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—હે સાધુ! અમે સમતાની કેટલી સ્તુતિ કરીએ? કે જે સમતા આત્માને અર્થે સજ્જ કરવાથી પાસે રહેલા નિત્ય વિરોધી જીવોના વૈરનો પણ નાશ કરે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિકવડે મોક્ષને સાધ્ય કરનાર હે સાધુ! પૂર્વે કહેલી સમતાની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ? કેમકે તેનો અચિંત્ય પ્રભાવ હોવાથી સ્તુતિ કરવી અશક્ય છે. જે સમતા આત્માનું પ્રયોજન જે મુક્તિરૂપ કાર્ય, તેનેમાટે પ્રગુણ કરેલી એટલે સમતાપૂર્વક જ્ઞાન, ધ્યાન, ભાવના, સંયમ અને તપનેવિષે સજ્જ થવાથી સમીપે રહેલા નિત્ય વિરોધી એટલે હંસ ને બિલાડી, સર્પ ને મોર, તથા સિંહ અને મૃગ ઇત્યાદિ સહજ વૈરવાળા (જાતિ વૈરવાળા) પ્રાણીઓનાં વૈર પણ અર્થાત્ કૃત્રિમ વૈરવાળાનેમાટે તો શું કહેવું? જાતિવૈર પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ સમતાવંત પ્રાણી અન્યના વરને શમાવી દેછે; તો પછી પોતાના વૈરાદિકનો નાશ કરે તેમાં તો શું આશ્ચર્ય? ૩૮.

આવા પ્રભાવવાળી સમતાને જાણીને તેનેજવિષે પ્રયત્ન કરવો, તે કહે છે.—

किं दानेन तपोभिर्वा यमैश्च नियमैश्च किम् ।
एकैव समता सेव्या तरी संसारवारिधौ ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—દાનવડે અથવા તપવડે કરીને શું? તથા યમ અને નિયમે કરીને પણ શું? માત્ર સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વહાણ સમાન એક સમતાનું જ સેવન કરવું. ૩૯.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! સમતા વિનાના દાને કરીને શું ? એટલે કે ધનના ત્યાગરૂપ અન્ન, પાન, વસ્ત્રાદિક દિન જનોને આપવાથી શું કર્મ નિર્જરારૂપ ફળ થાય ? ન જ થાય તથા બાર પ્રકારના તપવડે પણ શુ ફળ ? તથા યમ એટલે મહાવ્રત અને અણુવ્રતવડે કરીને પણ શુ ફળ ? તથા સ્વાધ્યાય, સંતોષ વિગેરે નિયમવડે પણ શુ ફળ ? અર્થાત્ દાનાદિક કરો અથવા ન કરો સમતાવિના તેનુ કાંઈ ફળ નથી ત્યારે મુક્તિને માટે શુ કરવુ તે કહે છે—ચારગતિવાળા સસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વહાણરૂપ એક સમતા જ સર્વ કાર્યોમા મુખ્ય કરીને સેવવા લાયક છે ૩૯

સમતાનુ સુખ પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે, તે કહે છે—

दूरे स्वर्ग सुख मुक्तिपदवी सा दवीयसी ।
मन सनिहित दृष्ट स्पष्टं तु समतासुखम् ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—સ્વર્ગનુ સુખ તો દૂર છે, અને મોક્ષસ્થાન તો વળી અતિ દૂર છે, પરતુ મનની સમીપે જ રહેલુ સમતાનુ સુખ તો સ્પષ્ટ રીતે જ જોયેલુ છે ૪૦

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય જીવો ! તમારે અને અમારે સ્વર્ગ એટલે દેવલોકમા વસતા દેવોનુ પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલુ સુખ-આનદ તેતો દૂર છે એટલે ચક્ષુરાદિક ઇંદ્રિયોથી અગ્રાહ્ય એવા દૂર પ્રદેશમા છે, તેથી દેખાય તેમ નથી, તથા જે મુક્તિ પદવી-અનત સુખમય મોક્ષસ્થાન છે, તે તો વળી અત્યત દૂર પ્રદેશમા છે, તેથી તે સ્પષ્ટ દેખાતુ નથી, પરતુ મનની સમીપે રહેલુ સમતાનુ સુખ એટલે રાગ દ્વેષાદિ રહિત મનની પરિણતિથી ઉત્પન્ન થયેલુ સ્વાભાવિક અને સ્વાધીન એવુ સુખ-આનદ સાક્ષાત્ જોયુ છે અર્થાત્ સ્વર્ગ અને મોક્ષનુ સુખ પરોક્ષ છે, તેથી તેનો અનુભવ થતો નથી પણ સમતાનુ સુખ તો સાક્ષાત્ પોતાના (અમારા) હૃદયમા જોયુ છે, તેથી તે અમારા પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે ૪૦

જોયેલા સમતાના સુખનુ જ અમૃતની ઉપમાવડે વિવરણ કરે છે -

दृशो स्मरविष शुष्येत् क्रोधतापः क्षय व्रजेत् ।
औद्धत्यमलनाश' स्यात्समतामृतमज्जनात् ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—સમતારૂપ અમૃતમા મજ્જન કરવાથી દષ્ટિનું કામરૂપી વિષ સુકાઈ જાય છે, ક્રોધરૂપી તાપ ક્ષય પામે છે, અને ઉદ્ધતપણારૂપી મળનો નાશ થાય છે ૪૧

ટીકાર્થ—હે મુનિ! સમતારૂપી અમૃતના સરોવરમાં નિમગ્ન થવાથી-સ્નાન કરવાથી ચક્ષુમાં રહેલું કામવિકારરૂપી ધર્મરૂપ જીવનનું હરણ કરનાર વિષ સુકાઈ જાય છે-અપૂર્વ પ્રભાવે કરીને શોષણ પામે છે, અર્થાત્ નિર્વિકાર દૃષ્ટિ થવાથી કામવિકારનો અભાવ થાય છે. તથા ક્રોધ-સ્વ અને પરને સંતાપ કરનાર કોપરૂપ તાપ-દુઃખરૂપી ધર્મ ક્ષય પામે છે. તથા ઉદ્ધતપણું એટલે અવિનય અથવા ચપળતારૂપી પાપનો લેપ કરનાર મળનો નાશ થાય છે.-આટલા ગુણો સમતારૂપી અમૃત સરોવરમાં સ્નાન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં બતાવેલા દોષો સમતાના વિરોધી હોવાથી સમતાપાસે રહી શકે તેમજ નથી. ૪૧.

ફક્ત એક સમતા જ સુખને માટે છે, તે કહે છે.—

जरामरणदावाग्निज्वलिते भवकानने ।
सुखाय समतैकैव पीयूषघनवृष्टिवत् ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—જરા અને મરણરૂપ દાવાનળવડે સળગેલા આ સંસારરૂપી અરણ્યનેવિષે સુખનેમાટે અમૃતમય મેઘની વૃષ્ટિ સમાન એક સમતા જ છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—જરા તે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ તે મૃત્યુ તદ્રૂપ દાવાગ્નિવડે-સર્વનો નાશકારક હોવાથી વનાગ્નિ (દાવાનળ)વડે સળગેલા આ સંસારરૂપી અરણ્યનેવિષે અમૃતમય મેઘની વૃષ્ટિની જેવી એક સમતાજ પ્રાણીઓના સુખનેમાટે-આનંદને માટે છે. ૪૨.

એજ વાતને દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે.—

आश्रित्य समतामेका निर्वृता भरतादयः ।
न हि कष्टमनुष्ठानमभूत्तेषां तु किञ्चन ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—એક સમતાનો જ આશ્રય કરીને ભરત ચક્રી વિગેરે મોક્ષ પામ્યા છે; તેઓને કાંઈપણ કષ્ટકારી અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) હતું નહીં. અર્થાત્ તેઓએ કાંઈપણ કષ્ટકારી ક્રિયા કરી નહોતી. ૪૩.

ટીકાર્થ—એક-અદ્વિતીય સમતાનો જ આશ્રય કરીને-અંગીકાર કરીને ભરતાદિક-ભરત ચક્રવર્તી, મરૂદેવી માતા, સૂર્યયશા વિગેરે મોક્ષપદને પામ્યા છે; તેઓએ કષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારૂં તપ, લોચ, તથા પરીષહાદિકનું સહન કરવું ઇત્યાદિક વ્રત સંયમાદિક અનુષ્ઠાન કાંઈપણ કર્યું નહોતું. માટે એક સમતાજ ભવસાગરથી તારનારી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૪૩.

એક સમતા જ પ્રાણીઓના અનિષ્ટને હરનારી તથા ઇષ્ટને સંપાદન કરનારી છે, તે કહે છે—

अर्गला नरकद्वारे मोक्षमार्गस्य दीपिका ।
समता गुणरत्नाना सग्रहे रोहणावनिः ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—નરકના દ્વારનેવિષે અર્ગલા સમાન, મોક્ષમાર્ગમાં દીપિકા સમાન અને ગુણરૂપી રત્નોનો સંગ્રહ કરવામાં રોહણાચળ પર્વત સમાન એક સમતાજ છે ૪૪

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! સમતા એ નરકમાં પ્રવેશ કરતા જીવોને રોકવામાં (નહીં પ્રવેશ કરવા દેવામાં) અર્ગલા-આગળીયા સમાન છે, તથા મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરવામાં દીપમાળારૂપ છે, તથા ગુણરૂપી રત્નોનો સંગ્રહ-સંચય કરવામાં રોહણાચળ પર્વતની પૃથ્વી સમાન છે ૪૪

એ સમતા જ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી છે, તે કહે છે—

मोहाच्छादननेत्राणामात्मरूपमपश्यताम् ।
दिव्याञ्जनशलाकेव समता दोषनाशकृत् ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—જેમના નેત્ર મોહવડે આચ્છાદિત થયેલા છે, અને તેથી જેઓ આત્મસ્વરૂપને જોઈ શકતા નથી, તેઓને સમતા એ દિવ્ય અંજનની શલાકા જેવી દોષનો-અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી છે ૪૫.

ટીકાર્થ—મોહવડે-અજ્ઞાનવડે અથવા મોહનીય કર્મના ઉદયવડે જેમના નેત્રો આચ્છાદિત થયા છે-ઢંકાઈ ગયા છે, અને તેથી આત્માના સ્વરૂપને— સકલ કર્મરહિત સત્ચિત્ આનંદમય આત્માના મૂળરૂપને જેઓ જોઈ શકતા નથી એવા જનોને સમતા એ દિવ્ય-પ્રધાન અથવા દેવાદિકે આપેલા અંજનની-નેત્રના રોગને હરણ કરનાર મહા ઔષધીની શલાકા-સળીની જેવી દોષનો-અજ્ઞાનનો અથવા ચક્ષુના તિમિર રોગનો નાશ કરનારી છે ૪૫

સમતાના સુખની અવાચ્યતા કહે છે—

क्षणं चेत समाकृष्य समता यदि सेव्यते ।
स्यात्तदा सुखमन्यस्य यद्वक्तु नैव पार्यते ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—જો એક ક્ષણવાર પણ ચિત્તને આકર્ષીને સમતાનું સેવન કરાય, તો તેથી એવું સુખ થાય છે કે જે બીજાને કહી શકાય નહીં ૪૬

ટીકાર્થ—જો એક ક્ષણવાર પણ મનને સર્વ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને એક સમતાનો જ સ્વીકાર કરાય, તો તેથી એવો અપૂર્વ આનંદ થાય છે, કે જે બીજાને શ્રવણ કરાવી શકાય-કહી શકાય તેમ નથી. ૪૬.

સમતાના આનંદને સમતાવાન જ જાણે છે, બીજો કોઈ જાણી શકતો નથી, તે દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે.—

कुमारी न यथा वेत्ति सुखं दयितभोगजम् ।
न जानाति तथा लोको योगिनां समतासुखम् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુમારી કન્યા પતિના ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ જાણતી નથી, તેમ જ લોકો યોગીજનોના સમતાના સુખને જાણતા નથી-જાણી શકતા નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જેમ કુમારી-પાંચ સાત વર્ષની અવિવાહિત કન્યા ભર્તાની સાથે મૈથુનાદિકનું સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા સુખને-આનંદને જાણતી નથી, તેમ જ લોકો-વિષય સુખમાં મગ્ન થયેલા મૂર્ખ જનો યોગીઓના સમતાથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને-આનંદના સમૂહને પોતે અનુભવેલું નહીં હોવાથી જાણતા નથી-જાણી શકતા નથી. ૪૭.

સમતાવાન પુરૂષને પોતાની પૂજા, પ્રતિષ્ઠા વિગેરે થાય એવી ઇચ્છા હોતી નથી, તે કહે છે.—

नतिस्तुत्यादिकाशंसाशरस्तीव्रः स्वमर्मभित् ।
समतावर्मगुप्तानां नार्तिकृत्सोऽपि जायते ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—નમસ્કાર અને સ્તુતિ વિગેરેની ઇચ્છારૂપી બાણ તીવ્ર અને આત્માના મર્મસ્થાનને ભેદનારૂં છે, તે પણ સમતારૂપી બખ્તરથી રક્ષણ કરાયેલાને પીડાકારી થતું નથી. ૪૮.

ટીકાર્થ—નતિ એટલે મને રાજાદિક ભક્તિથી નમસ્કાર કરો, તથા સ્તુતિ એટલે સર્વ લોકો મારી પ્રશંસા કરો, એ વિગેરે એટલે આહાર, ઉપધિ, શિષ્ય વિગેરેથી મારો સત્કાર થાઓ ઇત્યાદિક ઇચ્છારૂપી બાણ એ આત્માના મર્મસ્થાનને-ધર્મરૂપી જીવનસ્થાનને અર્થાત્ નિઃસ્પૃહપણાને ભેદનાર તથા તીવ્ર-અત્યંત ઉગ્ર એટલે દુઃસહ છે. એ બાણ પણ સમતારૂપી બખ્તરથી રક્ષણ કરાયેલા એટલે સમતારૂપી બખ્તરને ધારણ કરનારા યોગીઓને પીડાકારી થતું નથી. અર્થાત્ તેવા યોગીઓને નમસ્કારાદિકની ઇચ્છા જ થતી નથી. ૪૮.

સમતાવડે મોટી કર્મની નિર્જરા થાય છે, તે કહેછે —

प्रचितान्यपि कर्माणि जन्मना कोटिकोटिभिः ।
तमासीव प्रभा भानो क्षिणोति समता क्षणात् ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સૂર્યની પ્રભા અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ કોટી કોટી જન્મવડે બાધેલા કર્માંનો પણ સમતા એક ક્ષણવારમા નાશ કરે છે ૪૯

ટીકાર્થ—જન્મ એટલે જીવના ભવો તેની કોટી કોટીવડે એટલે કોટીને કોટીએ ગુણીએ તેટલા જન્મોએ કરીને-તેટલા ભવોમા બાધેલા અત્યત એવા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોનો સમતા-સર્વત્ર સમદષ્ટિપણુ એક ક્ષણવારમા-અલ્પ કાળની સેવાથી જ નાશ કરે છે, તે પર દષ્ટાત આપે છે કે-સૂર્યની પ્રભા-કિરણસમૂહ અધકારમાત્રનો જેમ ક્ષણવારમા નાશ કરે છે, તેમ ૪૯

સમતા એ અન્ય દર્શનીઓને પણ ભાવ જૈનપણુ ઉત્પન્ન કરવામા કારણરૂપ થાય છે, તે કહે છે —

अन्यलिंगादिसिद्धानामाधारः समतैव हि ।
रत्नत्रयफलप्राप्तेर्ययास्याद्भावजैनता ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—અન્ય લિંગાદિકે કરીને સિદ્ધ થયેલા જીવોને એક સમતા જ આધાર-અવલબન છે, કે જે સમતાવડે ત્રણ રત્નના ફળની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણુ ઉત્પન્ન થાય છે ૫૦

ટીકાર્થ—જૈનથી રહિત એવા બીજા દડ, કમડલુ તથા વસ્રાદિક લિંગે (વેષે) તથા ગૃહસ્થીને લિંગે અને સ્વયબુદ્ધાદિક જેઓ સિદ્ધ થયા છે એટલે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે, તેમને સિદ્ધપણુ પામવામા એક સમતા જ આધાર-અવલબન છે કે જે સમતાવડે રત્નની જેવા એટલે પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોના ફળની-સિદ્ધપણારૂપ કૃતાર્થપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે શુદ્ધ ઉપયોગથી જિનેશ્વરપ્રણીત શાસ્રના બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેઓને એક સમતાનો જ આધાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે ૫૦

જ્ઞાનનુ ફળ પણ સમતા જ છે, તે કહે છે

ज्ञानस्य फलमेषैव नयस्थानावतारिण ।
चन्दन वह्निनेव स्यात् कुग्रहेण तु भस्म तत् ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—નયોને તેના સ્થાનમાં સ્થાપન કરનાર જ્ઞાનનું ફળ પણ એ સમતા જ છે. પરંતુ તે જ્ઞાન અગ્નિવડે ચંદનની જેમ કદાગ્રહવડે ભસ્મરૂપ થઈ જાય છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—નૈગમાદિક નયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં એટલે સ્યાદ્વાદની મર્યાદાવડે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનેવિષે અને મોક્ષના આરાધ્યપણાને વિષે અવતાર એટલે યોજના કરવાના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનનું–શ્રુતાધ્યયનનું ફળ–સફળપણાનું કારણ પણ આ હમણાં કહી તે સમતા જ છે. તે સમતા ન હોય તો તે નયનું જ્ઞાન અગ્નિવડે ચંદનની જેમ કદાગ્રહે કરીને–એકાંતને ગ્રહણ કરનારા કુબોધે કરીને ભસ્મની જેમ અસાર થાય છે. અર્થાત્ સમતાવડે યુક્ત એવો વક્તા પુરૂષજ નયોના જ્ઞાનને પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થાપન કરવા સમર્થ થાય છે, અન્યથા સમર્થ થતો નથી. ૫૧.

સમતા ન હોય ત્યાં ચારિત્ર પણ ન હોય, તે કહે છે.—

चारित्रपुरुषप्राणाः समताख्या गता यदि ।
जनानुधावनावेशस्तदा तन्मरणोत्सवः ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—જો ચારિત્રરૂપી પુરૂષના સમતા નામના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા હોય, તો માણસોનો તેને વંદના કરવામાટે દોડી આવવાનો આવેશ એ તેના મરણના ઓચ્છવરૂપ છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—જો સમતા નામના ચારિત્ર પુરૂષના પ્રાણ એટલે સર્વ વિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ સંયમનો જે વ્યવહાર તેરૂપ પુરૂષના સમતારૂપ પ્રાણ નાશ પામ્યા હોય, તો ભક્તિવંત જનોનો જે વંદનાદિક માટે ચોતરફથી એકદમ દોડી આવવાનો આવેશ તે તેના–ચારિત્રરૂપ પુરૂષના મરણના ઉત્સવરૂપ છે–મરેલાની ઊર્ધ્વદેહિક ક્રિયા કરવાના મહોત્સવરૂપ થાય છે. અર્થાત્ તે વખતે વિવેકી પુરૂષો એમ જાણેછે કે–આ ભક્ત જનોનું આગમન ચારિત્રરૂપ પુરૂષની મરણોત્તર ક્રિયા કરવા માટે જ છે. ૫૨.

સમતા ન હોય તો બીજી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ અને કષ્ટકારી જ છે, તે કહે છે.—

संत्यज्य समतामेकां स्याद्यत्कष्टमनुष्ठितम् ।
तदीप्सितकरं नैव बीजमुप्तमिवोषरे ॥ ५३ ॥

મૂલાર્થ—એક સમતાને તજીને જે જે કષ્ટકારી ક્રિયાઓ કરી હોય, તે ઉખર ભૂમિમાં વાવેલા બીજની જેમ વાંછિત ફળને દેનારી થતી નથી. ૫૩.

ટીકાર્થ—એક મોક્ષને સાધનારી સમતાને તજીને-છોડીને જીવોએ જે કષ્ટકારી તપસ્યા, ભિક્ષા, લોચ વિગેરે પરિશ્રમકારક અનુષ્ઠાન કર્યું હોય, તે સર્વ ઉખર-ક્ષાર ભૂમિમાં વાવેલા શાલી વિગેરેના બીજની જેમ વાંછિત ફળને આપનાર થતું નથી પ્રાયે નિષ્ફળ થાય છે ૫૩

એમ શી રીતે? એ શંકાના સમાધાન માટે બીજા ઉપાયનો અભાવ દેખાડે છે—

उपाय समतैवैका मुक्तेरन्यः क्रियाभर ।
तत्तत्पुरुषभेदेन तस्या एव प्रसिद्धये ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—મુક્તિનો ઉપાય માત્ર એક સમતા જ છે, અને તે સિવાયનો બીજો ક્રિયાસમૂહ તે તે પુરુષના ભેદે કરીને તે સમતાની જ સિદ્ધિને માટે છે ૫૪

ટીકાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય-સાધન માત્ર એક સમતા જ છે, તે સિવાય બીજો ક્રિયાસમૂહ-સંયમાદિક ક્રિયાનો સમુદાય તે તે પુરુષ એટલે લઘુકર્મી, બહુકર્મી, અલ્પશ્રુત અને બહુશ્રુતાદિક જીવના ભેદવડે-પરિણતિના વિશેષવડે તે સમતાની જ સિદ્ધિને માટે થાય છે, અર્થાત્ બીજી સર્વે ક્રિયાઓ સમતાની પ્રાપ્તિને માટે જ કરવામાં આવે છે ૫૪

સમતાની શક્તિ કેટલી છે, તે દેખાડે છે

दिङ्मात्रदर्शने शास्त्रव्यापार स्यान्न दूरगः ।
अस्या स्वानुभव पार सामर्थ्याख्योऽवगाहते ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્રનો વ્યાપાર માત્ર દિગ્દર્શનને વિષે જ હોય છે, પણ તેથી દૂર જતો નથી તેથી સામર્થ્ય નામનો આત્માનો અનુભવ જ આ સમતાના પારને પામે છે ૫૫

ટીકાર્થ—જિનાગમ વિગેરે શાસ્ત્રોનો વ્યાપાર એટલે સાધ્યને પ્રાપ્ત કરનારી ક્રિયા દિગ્માત્રના જ-માત્ર અલ્પ કાર્યની સિદ્ધિના અર્થાત્ ઉદ્દેશમાત્રના જ દર્શન માટે-પ્રાપ્તિ માટે હોય છે તાત્પર્ય એ છે કે હે ભવ્ય! જો તારે મુક્તિરૂપ પુરીમાં જવાની ઇચ્છા હોય, તો આ દિશાએ જા એ પ્રમાણે દિશા દેખાડવામાંજ તત્પર શાસ્ત્રનો વ્યાપાર હોય છે પણ તેથી દૂર જનાર હોતો નથી-અતિન્દ્રિય અરૂપી વિગેરે આત્માદિકના સ્વરૂપને વિષે અથવા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર માત્ર સાધનોને વિષે જનાર તે થતો નથી અને આ સમતાનો સામર્થ્ય

યોગ નામનો આત્માનુભવ અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ઉપાયનો જે અનુભવ-પરિપૂર્ણ સત્તાનો જ્ઞાનરૂપ બોધ તે તો સાક્ષાત્ જીવની સત્તાદિકને દેખાડનારો થાય છે, તેથી તે પારને-ભવસાગરના તીરને અથવા સર્વ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ સમૂહના અંતને અવગાહન કરે છે-પામે છે. તેથી કરીને જ સમતાનું પ્રાધાન્ય છે. (અહીં બતાવેલો સામર્થ્ય નામનો યોગ શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે કહ્યો નથી, કેમકે તેમાં શાસ્ત્રનો વિષય નથી. પરંતુ તે યોગ બારમે ગુણસ્થાનકે પ્રાતિભ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ત્યારપછી તરત કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે સમતાના પ્રકર્ષવડે જ તે સાધવા લાયક છે.) ૫૫.

હવે સમતાના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

परस्मात्परमेषा यन्निगूढं तत्त्वमात्मनः ।
तदध्यात्मप्रसादेन कार्योऽस्यामेव निर्भरः ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને આ સમતા આત્માનું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને અતિ ગૂઢ તત્ત્વ છે, તેથી કરીને આ સમતાને વિષે જ અધ્યાત્મના પ્રસાદવડે કરીને અતિ ઉદ્યમ કરવો. ૫૬.

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત કારણોથી આ સમતા આત્માનું-જીવનું નિગૂઢ એટલે પોતાના સર્વ પ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત એવું પરમ રહસ્ય છે, તથા સર્વ યોગો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યોગરૂપ છે, તેથી કરીને અધ્યાત્મના પ્રસાદવડે એટલે મનની પ્રસન્નતાવડે આ સમતાને વિષે જ પંડિત પુરૂષોએ સર્વ પ્રયત્નવડે ઉદ્યમ કરવો. (તે સમતા આ પ્રમાણેના ઉદ્યમ (વિચાર)-વડે ઉત્પન્ન કરવી-"સર્વ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે, દુઃખપર દ્વેષ છે, સંસારનો ભય છે અને જીવવાની ઇચ્છા છે, તેથી મારે સર્વ પ્રાણીનુ હિત જ કરવું, કેમકે તે સર્વ મારી સમાન જ ધર્મવાળા છે." આ પ્રમાણેના વિચારથી સર્વત્ર સર્વ જીવ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખવી.) ૫૬.

। इति समताधिकारः ।

સમતાવાળાનું કરેલું અનુષ્ઠાન જ શુદ્ધ થાય છે, માટે હવે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનો અધિકાર કહે છે.—

परिशुद्धमनुष्ठानं जायते समतान्वयात् ।
कतकक्षोदसंक्रान्तेः कलुषं सलिलं यथा ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કતકના ફળનું ચૂર્ણ નાંખવાથી ડોળું પાણી નિર્મળ

થાય છે, તેમ સમતાના યોગથી અનુષ્ઠાન પણ પરિશુદ્ધ થાય છે ૫૭

ટીકાર્થ—સમતાના સંયોગથી-સમતાપૂર્વક કરવાથી અનુષ્ઠાન-વ્રતાદિકનું પાલન શુદ્ધ-સર્વ દોષરહિત થાય છે તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ કતક વૃક્ષના ફળના ચૂર્ણનો પ્રક્ષેપ કરવાથી-નાખવાથી મલિન જળ નિર્મળ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સમતાપૂર્વક કરેલું ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ અત્યંત શુદ્ધ થાય છે, સમતાવિના કરેલું અનુષ્ઠાન સર્વ દોષરહિત થઈ શકતું નથી ૫૭

હવે તે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર કહે છે—

विष गरोऽननुष्ठान तद्धेतुरमृत परम् ।
गुरुसेवाद्यनुष्ठानमिति पञ्चविध जगु ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્ધેતુ તથા ઉત્કૃષ્ટ અમૃત એ પ્રમાણે ગુરુસેવા વિગેરે અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનું કહેલું છે ૫૮

ટીકાર્થ—વિષ એટલે તત્કાળ પ્રાણનો નાશ કરનાર ઝેર, તેના જેવું ધર્મરૂપ પ્રાણનો નાશ કરનારૂં જે અનુષ્ઠાન તે પણ વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે તથા ગર (ગરલ) એટલે ખરાબ દ્રવ્યના સંયોગવડે થયેલું કાળાંતરે પ્રાણનો નાશ કરનારૂં ઝેર, તેના જેવું પરિણામે ધર્મરૂપ પ્રાણનો નાશ કરનારૂં અનુષ્ઠાન પણ બીજું ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે તથા અનનુષ્ઠાન-એટલે જે અનુષ્ઠાન ધર્મ સેવારૂપ ન હોય તે, અર્થાત્ ઓઘ સંજ્ઞાએ કરેલું અનુષ્ઠાન તેને આશ્રીને આ વ્યુત્પત્તિ જાણવી પણ જે શાસ્ત્રની અપેક્ષાવિના લોકસંજ્ઞાને અનુસરતું હોય તે તો અન્યોન્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે તથા ચોથું તદ્ધેતુ એટલે મોક્ષના હેતુથી-મોક્ષનીજ ઇચ્છાથી ભવ્ય પ્રાણીઓ જે અનુષ્ઠાન કરે છે તે તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે તથા પાંચમું અમૃતાનુષ્ઠાન એટલે અમૃતની જેમ જન્મમરણાદિક રોગનો નાશ કરનારૂં ઉત્કૃષ્ટ-સૂત્રને અનુસરીને વિધિ-શુદ્ધ અને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક જે મુમુક્ષુઓ કરે છે, તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે (આ પ્રમાણે ગુરુની સેવા-ભક્તિ, દેવવંદન, ષડાવશ્યક તથા દાનાદિક ક્રિયાઓ જે મોક્ષને માટે-મોક્ષને ઉદ્દેશીને કરાય છે, તે કર્તાના આશયની ભિન્નતાને લીધે પાંચ પ્રકારની તીર્થંકરાદિકે કહી છે) ૫૮

તે પાંચે પ્રકારને અનુક્રમે વિસ્તારથી કહે છે—

आहारोपधिपूजर्द्धिप्रभृत्याशसया कृतम् ।
शीघ्र सचित्तहन्तृत्वाद्विषानुष्ठानमुच्यते ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—આહાર, ઉપધિ, પૂજા-માંગલિકતા અને ઋદ્ધિ વિગેરેની

ઇચ્છાથી કરેલું જે અનુષ્ઠાન, તે તત્કાળ શુભ ચિત્તને હણનાર હોવાથી વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આહાર-ઈષ્ટ ભોજનાદિકની પ્રાપ્તિ એટલે કે શુદ્ધ ક્રિયાનું પાલન કરવાથી તમને ભક્ત જનો ઇચ્છિત વસ્તુ આપશે એવા અભિપ્રાયથી જે ધર્મક્રિયા કરે, (આ પ્રમાણે સર્વત્ર અભિપ્રાયની યોજના કરવી.) તથા ઉપધિ-વસ્ત્ર પાત્રાદિકનો લાભ, પૂજા-ધર્મિષ્ઠ જનોથી કરાતી ભક્તિ, તથા ઋદ્ધિ-શિષ્યાદિકની પ્રાપ્તિ. એ વિગેરેની ઇચ્છાએ કરે તે અનુષ્ઠાન તરત જ શુભ ચિત્તને હણનાર હોવાથી વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. કારણ કે તરતજ શુભ પરિણામરૂપ ધર્મના પ્રાણનો નાશ કરનાર હોવાથી તે અનુષ્ઠાન વિષતુલ્ય જ છે. ૫૯.

એજ વાતને કહે છે.—

स्थावरं जंगमं चापि तत्क्षणं भक्षितं विषम् ।
यथा हन्ति तथेदं सच्चित्तमैहिकभोगतः ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—જેમ સ્થાવર કે જંગમ વિષનું ભક્ષણ કર્યું હોય તો તે તત્કાળ ખાનારને હણે છે, તેજ પ્રમાણે આ લોકના ભોગ કરવાથી તે અનુષ્ઠાન શુભ ચિત્તને હણે છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—જેમ અફીણ, સોમલ, વચ્છનાગ વિગેરે સ્થાવર વિષ અને સર્પાદિકના મુખમાંથી નીકળેલું વિગેરે જંગમ વિષ ભક્ષણ કર્યું હોય-ખાધું હોય તો તે તત્કાળ ભક્ષણ કરનારને હણે છે, તેજ પ્રકારે આ વિષાનુષ્ઠાન ઐહિક ભોગથી એટલે આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થતા મનને અનુકૂળ ખાનપાનાદિકની ઇચ્છાથી-તેટલું જ ફળ મેળવવાની આકાંક્ષાથી-આશાના દોષથી કર્તાના શુભચિત્તને-મનના ભાવને હણે છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. ૬૦.

હવે બીજું ગરાનુષ્ઠાન કહે છે.—

दिव्यभोगाभिलाषेण कालान्तरपरिक्षयात् ।
स्वादृष्टफलसंपूर्तेर्गरानुष्ठानमुच्यते ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—દિવ્ય ભોગની અભિલાષાએ કરીને પોતાના પુણ્યકર્મના ફળની સંપૂર્ણતાનો કાળાંતરે ક્ષય થવાથી એવી ઇચ્છાવાળું અનુષ્ઠાન ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—દેવલોકમાં વર્તતા ભોગો-દેવાંગનાના સ્પર્શાદિક વિલાસોની અભિલાષાવડે (એટલે આ મેં કરેલા તપ અને ચારિત્રનું ફળ

હોય તો મને અમુક દેવ સબંધી ભોગની પ્રાપ્તિ થજો એ રીતે ફળની પ્રાર્થનાવડે) પોતાના પુણ્યકર્મના ફળરૂપ માગેલા રાજ્ય અને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિની પૂર્ણતાનો દિવ્યાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિ થયા પછી કાળાંતરે-ભવાંતરે ક્ષય થવાથી-કરેલા પુણ્યકર્મનો નાશ થવાથી એવી ઇચ્છાથી કરેલુ અનુષ્ઠાન ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે ૬૧

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે —

यथा कुद्रव्यसयोगजनित गरसञ्ज्ञितम् ।
विष कालान्तरे हन्ति तथेदमपि तत्त्वत ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુદ્રવ્યના યોગથી ઉત્પન્ન કરેલુ ગર નામનુ વિષ કાળાંતરે હણે છે, તેમ આ ગરાનુષ્ઠાન પણ પરમાર્થપણે કાળાંતરે આત્માને હણે જ છે ૬૨

ટીકાર્થ—જેમ કાચના કકડા વિગેરે પ્રાણઘાતક પદાર્થનુ મિશ્રણ કરીને ઉત્પન્ન કરેલુ ગર નામનુ વિષ કાળાંતરે એટલે મહિને છ મહિને કે બાર મહિને ક્રમે ક્રમે ભક્ષણ કરનારનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જેમા નિદાન (નિયાણુ) કરવામા આવે છે તેવુ આ ગરાનુષ્ઠાન સદ્ધર્મના ફળનુ વિનાશકારક હોવાથી પરમાર્થપણે કાળાંતરે આત્માનો જ નાશ કરે છે ૬૨

આ ઉપર કહેલા બન્ને અનુષ્ઠાનનો વિશેષે કરીને ત્યાગ કરવાનુ કહે છે —

निपेधायानयोरेव विचित्रानर्थदायिनो ।
सर्वत्रैवानिदानत्व जिनेन्द्रै प्रतिपादितम् ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—વિચિત્ર પ્રકારના અનર્થને આપનારા આ બે અનુષ્ઠાનના જ નિષેધને માટે જિનેશ્વરોએ સર્વત્ર નિદાનનો નિષેધ કર્યો છે ૬૩

ટીકાર્થ—નરક અને તિર્યંચની ગતિમા જવારૂપ વિવિધ પ્રકારના અનર્થોને-કલેશાદિક ઉપદ્રવોને કરનારા આ બે ઉપર કહેલા વિષાનુષ્ઠાન અને ગરાનુષ્ઠાનનો નિષેધ કરવામાટેજ જિનેશ્વરોએ સર્વ ધર્મના વ્યાપાર નિદાન એટલે આશસારહિત કરવાનુ પોતાના આગમમા કહ્યું છે ૬૩

હવે ત્રીજુ અનનુષ્ઠાન કહે છે —

प्रणिधानाद्यभावेन कर्मानध्यवसायिन ।
समूर्छिमप्रवृत्ताभमननुष्ठानमुच्यते ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રણિધાન (મનની એકાગ્રતા) વિગેરેના અભાવે કરીને

અધ્યવસાય રહિત પુરૂષનું સંમૂર્છિમની પ્રવૃત્તિના જેવું જે કર્મ, તે અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પ્રણિધાન એટલે કરાતી ક્રિયામાં ચિત્તની એકાગ્રતાએ કરીને ઉપયોગ સહિતપણું, તથા આદિ શબ્દ છે માટે આદર તથા પ્રયત્ન એ વિગેરેના અભાવે કરીને-ત્યાગે કરીને અધ્યવસાય રહિત એટલે લક્ષ્યનેવિષે લક્ષતારૂપ શુભ પરિણામ રહિત એવા શૂન્ય ચિત્તવાળા પુરૂષનું કર્મ-ક્રિયાનુષ્ઠાન પતંગ, ભ્રમર અને કીડા વિગેરેનું ચિત્તવિનાજ આમ તેમ જે હાલવું, ચાલવું, ભમવું, તેના જેવું હોવાથી તે અનનુષ્ઠાન અથવા અન્યોન્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૪.

આ અનુષ્ઠાનમાં જ્ઞાન કેવું હોય છે? તે કહે છે.—

ओघसंज्ञाऽत्र सामान्यज्ञानरूपा निबन्धनम् ।
लोकसंज्ञा च निर्दोषसूत्रमार्गानपेक्षिणी ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ ઓઘસંજ્ઞા તથા નિર્દોષ સૂત્રમાર્ગની અપેક્ષા વિનાની લોકસંજ્ઞા એ બે હોય છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનને વિષે સામાન્ય-વિશેષતા રહિત સર્વ સાધારણ બોધના સ્વભાવવાળી ઓઘસંજ્ઞા-પ્રવર્તતા પ્રવાહ તરફની દૃષ્ટિ તથા સૂત્રમાં કહેલા નિર્દોષ માર્ગની અપેક્ષા વિનાની લોકસંજ્ઞા-સામાન્ય જનની દૃષ્ટિ એ બે કારણભૂત છે. એટલે આ અનનુષ્ઠાનને વિષે ઓઘસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞાવડે જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ શાસ્ત્ર કથનને અનુસારે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૬૫.

તેમાં પ્રથમ ઓઘસંજ્ઞાનું લક્ષણ બતાવે છે.—

न लोकं नापि सूत्रं नो गुरुवाचमपेक्षते ।
अनध्यवसितं किञ्चित्कुरुते चौघसंज्ञया ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—ઓઘસંજ્ઞાએ કરીને (ઓઘસંજ્ઞાએ વર્તનારો મનુષ્ય) લોકની, સૂત્રની કે ગુરૂના વચનની અપેક્ષા રાખતો નથી; આત્માના અધ્યવસાય રહિત કાંઈક ક્રિયાદિક કર્યા કરે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—ઓઘસંજ્ઞાએ કરીને અનનુષ્ઠાની પ્રાણી લોકની એટલે જનપ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી. એટલે અમુક ક્રિયા શા માટે શા હેતુથી પ્રવર્તી છે, તેનો નિર્ધાર કરતો નથી; તથા સૂત્રની અપેક્ષા રાખતો નથી, એટલે કે આ ક્રિયાના સંબંધમાં શાસ્ત્ર શું કહે છે?

તે પર દૃષ્ટિ નાખતો નથી, તથા ગુરૂવચનની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી, એટલે કે ગુરૂએ કેવી રીતે કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે ! તેનો વિચાર પણ કરતો નથી માત્ર આત્માના અધ્યવસાય રહિત શૂન્ય મનવડે નહીં સમજેલુ એવુ કાઈક જે તે આવશ્યકાદિક અનુષ્ઠાન પોતાની સ્વેચ્છાએ કર્યા કરે છે ૬૬

હવે લોકસંજ્ઞાનુ લક્ષણ કહે છે—

शुद्धस्यान्वेषणे तीर्थोच्छेदः स्यादितिवादिनाम् ।
लोकाचारादरश्रद्धा लोकसञ्ज्ञेति गीयते ॥ ६७ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધનુ અન્વેષણ કરતા તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય તેમ છે, એમ કહીને લોકપ્રવૃત્તિમા આદર તથા શ્રદ્ધા રાખી તેપ્રમાણે કર્યા કરવુ, તે લોકસંજ્ઞા કહેવાય છે ૬૭

ટીકાર્થ—શુદ્ધના અન્વેષણમા એટલે દીક્ષામા તથા સૂત્રના દાનમા (ભણવા ભણાવવામા) સૂત્રમા કહેલા વિધિપ્રમાણે જે પ્રવર્તવુ તે શુદ્ધ, એના શુદ્ધનુ અન્વેષણ કરનાથી એટલે તેનોજ કર્તવ્યપણે નિર્ધાર કરવાથી તો તીર્થનો-જિનશાસનનો ઉચ્છેદ-નાશ થાય તેમ છે, એપ્રમાણે બોલનાર પ્રાણીને લોકાચારના-લોકમા પ્રવર્તતા વ્યવહારના આદરને વિષે-આ જ અમારો કલ્યાણકારી માર્ગ છે એવા પ્રકારના બહુમાનનેવિષે જે શ્રદ્ધા, તે લોકસંજ્ઞા એટલે લોકદૃષ્ટિ કહેવાય છે, એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યુ છે અર્થાત્ શાસ્ત્રમા કહેલી રીતપ્રમાણે શુદ્ધને જ દીક્ષા તથા સૂત્ર (શાસ્ત્ર)નુ દાન કરવુ-બીજાને ન કરવુ અને કહેલા વિધિપ્રમાણેજ આવશ્યકાદિક ક્રિયાઓ કરવી-તે વિના ન કરવી એમ જો કહીએ તો જિનશાસનનોજ ઉચ્છેદ-નાશ થઈ જાય, માટે જેમ ઘણા માણસો કરે તેમ કરવામા અમે કાઈ દોષ જોતા નથી, એવુ કહેનારને લોકસંજ્ઞા જાણવી ૬૭

તે બન્ને સંજ્ઞાવાળાને શિક્ષા આપે છે—

शिक्षितादिपदोपेतमप्यावश्यकमुच्यते ।
द्रव्यतो भावनिर्मुक्तमशुद्धस्य तु का कथा ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—શિક્ષિતાદિક પદોવડે સહિત એવુ આવશ્યક પણ દ્રવ્યથી આવશ્યક કહેવાય છે, તો પછી ભાવ રહિત અશુદ્ધની તો વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ તે તો દ્રવ્યાવશ્યક પણ કહેવાય નહીં ૬૮

ટીકાર્થ—શિક્ષા એટલે ક્રિયાની પરિપક્વતા કરવામાટે જે અભ્યાસ કરવો તે, એવી શિક્ષા જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે શિક્ષિત કહીએ,

એવા શિક્ષિતાદિ પદો-કર્તવ્યનેવિષે કુશળતાને ઉત્પન્ન કરનારાં સ્થાનો, તેણે કરીને સહિત તથા આદિ શબ્દે કરીને ઉપયોગપણારહિત એવું ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ દ્રવ્ય આવશ્યક એટલે ભાવ આવશ્યકના કારણરૂપ થવાના ઉદ્દેશમાત્રે કરીને કરાતું આવશ્યક કહેવાય છે, તો પછી અશુદ્ધ એટલે સૂત્રની અપેક્ષારહિત અવિધિએ કરેલું તથા ભાવરહિત એટલે શુભ પરિણામપૂર્વક વિશેષ પ્રકારના ઉપયોગરહિત જે આવશ્યક કર્યું હોય, તેની તો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ તેને તો દ્રવ્યાવશ્યક પણ કહી શકાય નહીં. કારણ કે તેમાં ભાવ આવશ્યકનું કારણપણું સમાયેલું નથી. ૬૮.

પ્રથમ કહ્યું કે શુદ્ધનું અન્વેષણ કરવાથી તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય તે વિચાર્યાવિના જ કહ્યું છે, તે કહે છે.—

तीर्थोच्छेदभिया हन्ताविशुद्धस्यैव चादरे ।
सूत्रक्रियाविलोपः स्याद्गतानुगतिकत्वतः ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—અહો! તીર્થ ઉચ્છેદના ભયવડે અશુદ્ધનો જ આદર કરવામાં તો ગતાનુગતિકપણાને લીધે સૂત્રોક્ત ક્રિયાનોજ લોપ થાય છે. (તેથી તીર્થનું રક્ષણ શી રીતે થયું કહેવાય?) ૬૯.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! તું તારા મનમાં સારી રીતે વિચાર કર, કે જિનશાસનનો વિનાશ ન થાઓ એવી ભીતિ-ભયવડે કરીને અશુદ્ધ એટલે સૂત્રવિરુદ્ધ શિષ્યાદિકને દીક્ષા તથા આવશ્યકાદિક ક્રિયાનો આદર-સ્વીકાર કરવાથી ગતાનુગતિકપણાને લીધે એટલે જેમ કોઇને કુમાર્ગે જતો જોઇને બીજો પણ તે જ કુમાર્ગે ચાલે, અને તેને જોઇને ત્રીજો પણ ચાલે એમ એક બીજાને જોઇને સર્વ કુમાર્ગે ચાલે, તેવા ગતાનુગતિકપણાને લીધે સૂત્રમાં કહેલી સર્વ ક્રિયાવિધિનો જ નાશ થાય, તો પછી તેથી તમે શું તીર્થનું-જિનશાસનનું પાલન-રક્ષણ કર્યું? અર્થાત્ ઉલટો તમે તીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો. ૬૯.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જે કામ ઘણાઓએ કર્યું, તે કરવાથી દોષ લાગતો નથી એ સૂત્ર બરાબર છે કે નહીં? તે શંકાના નિવારણમાટે કહે છે.—

धर्मोद्यतेन कर्तव्यं कृतं बहुभिरेव चेत् ।
तदा मिथ्यादृशां धर्मो न त्याज्यः स्यात्कदाचन ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—ધર્મમાં ઉદ્યમવંત પુરુષે જે કાર્ય ઘણાએ કર્યું હોય તે

જ કરવુ એમ જો કહેતા હો, તો પછી મિથ્યાદષ્ટિઓથી કરાતો ધર્મ કદાપિ ત્યાજ્ય (ત્યાગ કરવા લાયક) નહીં જ થાય ૭૦

ટીકાર્થ—જો સૂત્રની અપેક્ષા રહિત ઘણા લોકોએ જે કાર્યનુ આચરણ કર્યું હોય તેજ ધર્મમા ઉદ્યમવત પુરૂષે આચરણ કરવુ, એમ કહેતા હો તો કોઈપણ કાળે બૌદ્ધાદિક મિથ્યાદષ્ટિનો ધર્મ ત્યાગ કરવા લાયક નહીં થાય, કેમકે તે ઘણા લોકોએ સેવ્યો છે જેનાની અપેક્ષાએ બીજા ધર્મીઓની સખ્યા ઘણી વધારે છે માટે જો તે મિથ્યાદષ્ટિઓના કરેલા ધર્મનો તુ ત્યાગ કરતો હોય, તો તેં ઘણાઓએ આચરેલા કાર્યનુ પ્રમાણ ન કર્યું એમ તારી કૃતિથી જ સિદ્ધ થાય છે, અને જો તુ એમ કહેતો હોય કે તે જિનેશ્વરના મતથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરૂ છુ, તો સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો જ તેં અગીકાર કર્યો એમ સિદ્ધ થાય છે ૭૦

તેવી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તેજ યોગ્ય છે, એમ સ્પષ્ટતાથી કહે છે —

तस्माद्गतानुगत्या यत् क्रियते सूत्रवर्जितम् ।
ओघतो लोकतो वा तदननुष्ठानमेव हि ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ગતાનુગતિવડે સૂત્રરહિત જે ક્રિયા ઓઘ સજ્ઞાએ અથવા લોકસજ્ઞાએ કરવામા આવે છે, તે અનનુષ્ઠાનજ કહેવાય છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો ૭૧

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વ કહેલા હેતુથી જે સૂત્રવર્જિત-સૂત્રમા કહેલા આચારરહિત ઓઘસજ્ઞાથી અથવા લોકસજ્ઞાથી ગતાનુગતિએ કરીને-પરસ્પર લોકોની દેખાદેખીએ કરીને કરવામા આવતુ અનુષ્ઠાન તે અનનુષ્ઠાનજ છે એમ જાણવુ તેવુ અનુષ્ઠાન મોક્ષમાર્ગના સેવનરૂપ નહીં હોવાથી ત્યાગ કરવાલાયક છે ૭૧

એ અનનુષ્ઠાન કરવાથી શું ફળ થાય? તે કહે છે —

अकामनिर्जरागत्व कायक्लेशादिहोदितम् ।
सकामनिर्जरा तु स्यात् सोपयोगप्रवृत्तित ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનનેવિષે કાયાનો ક્લેશ થતો હોવાથી તેને અકામ નિર્જરાનુ નિમિત્ત કહેલુ છે, સકામ નિર્જરા તો ઉપયોગસહિત (શુભ) પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ થાય છે ૭૨

ટીકાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનનેવિષે કાયાને ક્લેશ પમાડાતો હોવાથી એટલે ઉઠવુ, બેસવુ, આસન કરવુ વિગેરે કરવાવડે નાગ્ને પરિશ્રમ પમાડાતો હોવાથી તે અકામ નિર્જરાનુ નિમિત્ત થાય છે, અર્થાત્ મો-

ક્ષની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયેલી ન હોવાથી તે મોક્ષનું કારણ થતું નથી. એટલે તે અનુષ્ઠાન કાંઇક મનુષ્ય, વ્યંતર વિગેરે ગતિને પ્રાપ્ત કરનાર પુણ્યનું કારણ હોવાથી સાંસારિક સુખનું નિમિત્ત થાય છે એમ જિનેશ્વરોએ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. અને સકામ નિર્જરા તો એટલે મોક્ષની ઇચ્છા પૂર્વક કરેલા ઉદ્યમવડે કરીને જે નિર્જરા-કર્મનો ક્ષય થાય છે, તે તો શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત-સાધ્યની દૃષ્ટિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ થાય છે. માટે આ અનનુષ્ઠાન સેવનારને તો કોઇકને સકામ નિર્જરા થાય છે, બાકી ઘણાને થતી નથી માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૭૨.

હવે તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાન કહે છે.—

सदनुष्ठानरागेण तद्धेतुर्मार्गगामिनाम् ।
एतच्च चरमावर्तेऽनाभोगादेर्विना भवेत् ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—માર્ગાનુસારી પુરૂષોને સત્ અનુષ્ઠાનની પ્રીતિવડે કરીને તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાન હોય છે. આ અનુષ્ઠાન અનાભોગાદિક વિના ચરમાવર્તનેવિષે (એક પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહે ત્યારે જીવને) પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—સત્ એટલે વીતરાગે કહેલા અનુષ્ઠાનનેવિષે-મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયના સેવનનેવિષે પ્રીતિએ કરીને તદ્ધેતુ તે મોક્ષ જ જેનેવિષે પ્રવૃત્તિનું કારણ છે એવું અનુષ્ઠાન માર્ગાનુસારીને હોય છે. એ તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાન અનાભોગ-ક્રિયામાં અનુપયોગ તથા આદિ શબ્દને લઇને વિસ્મૃતિ, અનાદર, આશંસા ઇત્યાદિ વિના ચરમાવર્તનેવિષે-છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનનેવિષે અર્થાત્ એક પુદ્ગલ પરાવર્તપ્રમાણ સંસાર બાકી રહે ત્યારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩.

ચરમાવર્તને જ વિશેષે કરીને દેખાડે છે.—

धर्मयौवनकालोऽयं भवबालदशाऽपरा ।
अत्र स्यात् सत्क्रियारागोऽन्यत्र चासत्क्रियादरः ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—આ ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્ત ધર્મની યુવાવસ્થાનો સમય છે, અને તે શિવાયનો કાળ (અનેક પુદ્ગલ પરાવર્ત) સંસારની બાલ્યાવસ્થા છે. એ ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં સત્ક્રિયાનેવિષે રાગ હોય છે, અને બીજા ત્યાર અગાઉના કાળમાં અસત્ક્રિયાનેવિષે આદર હોય છે. ૭૪

ટીકાર્થ—આ પૂર્વ કહેલા લક્ષણવાળો ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્ત ધર્મની યુવાવસ્થાનો સમય છે, અને બીજો એટલે અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તનો કાળ એ મોહની વૃદ્ધિવાળો હોવાથી સંસારની બાલ્યા-

વસ્થા-કુમારાવસ્થા છે આ કહેલા ચરમાવર્તનેવિષે સત્ક્રિયાઉપર રાગ હોય છે એટલે સ્વરૂપે કરીને સુંદર એવી અહિંસાદિકમય સર્વજ્ઞે કહેલી વિધિયુક્ત જે વન્દન, આવશ્યક અને વ્રતનુ પાલન વિગેરેરૂપ ક્રિયા, તેનાપર રાગ-પ્રીતિ હોય છે, અને બીજે સ્થાને એટલે અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તનેવિષે અસત્ક્રિયાનો એટલે કહેલી ક્રિયાથી વિપરીત ક્રિયાઉપર આદર-પ્રીતિ હોય છે કેમકે તે ક્રિયા સાવદ્યાદિક દોષના દૂષણનુ ચિંતવન કરનારી નથી ७४

ધર્મની યુવાવસ્થાના કાળવડે શો વિશેષ છે? તે કહે છે—

भोगरागाद्यथा यूनो बालक्रीडाऽखिला ह्रिये।
धर्मे यूनस्तथा धर्मरागेणासत्क्रिया ह्रिये ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—જેમ યુવાન પુરૂષને ભોગના રાગને લીધે સમગ્ર બાલ્યાવસ્થાની ક્રીડા લજ્જાકારક થાય છે, તેમ ધર્મનેવિષે યુવાવસ્થા પામેલા પુરૂષને ધર્મપરના રાગે કરીને સમગ્ર અસત્ક્રિયા લજ્જાકારક થાય છે ७५

ટીકાર્થ—હે વત્સ! જેમ યુવાવસ્થાવાળા પુરૂષને કામવિલાસરૂપ ભોગનેવિષે રાગ થવાથી સમગ્ર બાળક્રીડા એટલે નાની વયના કુમારોની ક્રીડા-ધૂળનુ ઘર કરવુ, લાકડીના ઘોડાપર બેસવુ, પરસ્પર વર વહુ થવુ, ઇત્યાદિ રમવાના પ્રકાર લજ્જાને માટે થાય છે, અર્થાત્ પછી તે તેવી ક્રીડા કરતો નથી, તેજ પ્રકારે સદ્ગતિને આપનાર ધર્મનેવિષે તરૂણ અવસ્થાવાળા-વૃદ્ધિ પામતા ધર્મના પરિણામવડે પુષ્ટ થએલા પુરૂષને ધર્મનેવિષે રાગ થયેલો હોવાથી અસત્ક્રિયા-અસર્વજ્ઞે કહેલી તથા અવિધિએ કરાતી ક્રિયા મોક્ષના ઉપાયભૂત નહીં હોવાથી તેને લજ્જાને માટે થાય છે, તેથી તે તેવી ક્રિયા કરતો નથી ७५

એજ વાત વિશેષે કરીને કહે છે—

चतुर्थं चरमावर्ते तस्माद्धर्मानुरागत ।
अनुष्ठानं विनिर्दिष्टं बीजादिक्रमसंगतम्॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ચરમાવર્તનેવિષે ધર્મના અનુરાગને લીધે બીજાદિકના ક્રમે કરીને યુક્ત એવુ ચોથુ અનુષ્ઠાન કહેલુ છે ७६

ટીકાર્થ—તે હેતુમાટે તદ્ધેતુ નામનુ ચોથુ અનુષ્ઠાન-પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયનુ સેવન ધર્મના અનુરાગથી-જીવને ધર્મપર પ્રીતિભાવ થવાથી એક પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો સંસાર શેષ રહે ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય એમ કહેલુ છે તે અનુષ્ઠાન કેવુ છે? તે કહે છે-બીજાદિકના ક્રમે

કરીને એટલે ચાર શરણ કરવે કરીને, સુકૃતની અનુમોદનાએ કરીને તથા દુષ્કૃતની નિંદા કરવાએ કરીને ઉત્પન્ન ન થયેલા સમકિતની પ્રાપ્તિરૂપ બીજ તથા આદિ પદે કરીને અંકુર, કાંડ, નાળ, પુષ્પ તથા ફળના ક્રમવડે-પરિપાટીવડે યુક્ત એવું અનુષ્ઠાન ચરમાવર્તનેવિષે થાય છે. તે બીજાદિકનો અનુક્રમ આપ્રમાણે બતાવ્યો છે—विधिनोप्ताद्यथा बीजादङ्कुराद्युदयः क्रमात् । फलसिद्धिं तथा धर्मबीजादपि विदुर्बुधाः ॥ १ ॥ वपनं धर्मबीजस्य सत्प्रशंसादि तद्गतम् । तच्चिन्ताद्यङ्कुरादि स्यात फलसिद्धिस्तु निर्वृतिः ॥२॥ चिन्ता सच्छ्रुत्यनुष्ठानदेवमानुपसंपदः । क्रमेणाङ्कुरसत्कांडनालपुष्पसमा मताः ॥३॥ જેમ વિધિપૂર્વક વાવેલા બીજમાંથી અંકુરાદિકનો ઉદય થાય છે તેમ ધર્મરૂપી બીજ થકી પણ ફળની સિદ્ધિ થાય છે, એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે. ધર્મનેવિષે રહેલા સત્પુરૂષોની પ્રશંસા વિગેરે કરવી, તે ધર્મરૂપી બીજનું વાવવું છે, અને પછી તે ધર્મનું ચિંતવન વિગેરે કરવું, તે અંકુરાદિક છે, અને તેથી થયેલી મુક્તિ, એ ફળની સિદ્ધિ છે. તેમાં ધર્મનું ચિંતવન એ અંકુર છે, સતશાસ્ત્રનું શ્રવણ એ સતકાંડરૂપ છે, શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરવી એ નાળ છે અને તેથી દેવ તથા મનુષ્યની સંપદા પ્રાપ્ત થાય એ તેના પુષ્પસમાન માનેલાં છે. ૭૬.

કહેલા જ ક્રમને ચાર શ્લોકવડે બતાવે છે.—

बीजं चेह जनान् दृष्ट्वा शुद्धानुष्ठानकारिणः ।
बहुमानप्रशंसाभ्यां चिकीर्षा शुद्धगोचरा ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા)ને કરનારા મનુષ્યોને જોઇને તેના બહુમાન અને પ્રશંસા (સ્તુતિ)વડે શુદ્ધ વિષયવાળી ક્રિયા કરવાની જે ઇચ્છા, તેજ બીજ કહેલું છે. ૭૭.

ટીકાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે તદ્ધેતુ નામના અનુષ્ઠાનના ઉદય કાળે શુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલા વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન-મોક્ષના ઉપાયનું સેવન તદ્રૂપ ક્રિયા કરનારા ભવ્ય મનુષ્યોને જોઇને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બહુમાન-આભ્યંતર પ્રીતિ અને પ્રશંસા-શુદ્ધ ક્રિયાની સ્તુતિ, તેવડે કરીને શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાના વિષયવાળી જે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ બીજરૂપ છે એટલે ધર્મરૂપી વૃક્ષનું બીજારોપણ કરવામાં કારણભૂત છે. એ સત્પ્રશંસારૂપ બીજ કહ્યું. ૭૭.

હવે અંકુર ને સ્કંધ બતાવે છે.-

तस्या एवानुबन्धश्चाकलंकः कीर्त्यतेऽङ्कुरः ।
तद्धेत्वन्वेषणा चित्रा स्कन्धकल्पा च वर्णिता ॥ ७८ ॥

મૂલાર્થ—તે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાની ઈચ્છાનો જ કલંક રહિત અનુબંધ એને અંકુર કહેછે, અને વિવિધ પ્રકારની તેના હેતુની ગવેષણાને સ્કન્ધરૂપ કહેલી છે ૭૮

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાની ઈચ્છાનો જ કલંક રહિત-આકાંક્ષાદિક દોષ રહિત અનુબંધ-અભંગ (સતત) મનોરથની શ્રેણીનું પ્રવર્તન અથવા સહચારીપણું એ ધર્મવૃક્ષનો અંકુર કહેવાય છે, તથા નાના પ્રકારની તેના હેતુની ગવેષણા એટલે તે અનુષ્ઠાનની શુદ્ધિની પ્રાપ્તિના હેતુઓ-કાળ, વિનય વિગેરે વિકળતા-રહિત ઉત્પત્તિના સાધનોની ગવેષણા-તેના અન્વયવાળા ધર્મના અનુસંધાનનો વિચાર પ્રવર્ત તે ધર્મરૂપી વૃક્ષના સ્કંધરૂપ કહેલ છે આ શ્લોકમાં અંકુર અને સ્કંધ-કાંડ એ બે કહ્યા ૭૮

હવે પત્ર અને પુષ્પ બતાવે છે—

प्रवृत्तिस्तेषु चित्रा च पत्रादिसदृशी मता ।

पुष्पं च गुरुयोगादिहेतुसंपत्तिलक्षणम् ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—તેવા અનુષ્ઠાનને વિષે વિચિત્ર પ્રકારની પ્રવૃત્તિને પત્રાદિક સદૃશ માનેલી છે, તથા ગુરૂ સમાગમ વિગેરે કારણોની સમૃદ્ધિને પુષ્પરૂપ કહેલ છે ૭૯

ટીકાર્થ—તેમનેવિષે-પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાનની શુદ્ધિના હેતુરૂપ આઠ આઠ પ્રકારના કાલ, વિનયાદિક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના આચારને વિષે શ્રદ્ધા, આસેવના આદિ અનેક પ્રકારની જે પ્રવૃત્તિ તે પર્ણ, શાખા અને પ્રતિશાખાદિકની તુલ્ય માનેલી-કહેલી છે તથા ગુરૂનો-ગીતાર્થ આચાર્યાદિકનો સંયોગ-સમાગમ, શાસ્ત્રનું શ્રવણ તથા અભ્યાસ વિગેરે રૂપ શુદ્ધ કારણની સંપત્તિવડે યુક્ત એવો પુરૂષજ કાલ વિનયાદિક અંગોનું સેવન કરવામાં સમર્થ થાય છે માટે તે રૂપ પુષ્પ ધર્મવૃક્ષના પુષ્પોની સમૃદ્ધિ કહેલી છે ૭૯

પ્રાંતે તેનું ફળ બતાવે છે—

भावधर्मस्य संपत्तिर्या च सद्देशनादिना ।

फलं तदत्र विज्ञेयं नियमान्मोक्षसाधकम् ॥ ८० ॥

મૂલાર્થ—તથા સત્ દેશનાદિકે કરીને જે ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય તેજ અહીં નિશ્ચયથી મોક્ષને સાધનાર ફળ જાણવું ૮૦

ટીકાર્થ—તથા ગીતાર્થ આચાર્યાદિકના સમાગમથી સત્ નિર્દોષ એટલે યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારી દેશના તથા તે સંબંધી પ્રશ્ના

દિકે કરીને ભાવધર્મની-ઔપશમિક, ક્ષાયિક કે ક્ષાયોપશમિક સમકિતની અથવા આત્માના સહજ ધર્મની જે સમૃદ્ધિ-પ્રાપ્તિ, તે રૂપ અવશ્યપણાએ કરીને મોક્ષનું સાધક એવું અહીં ફળ જાણવું. ૮૦.

હવે અમૃતાનુષ્ઠાન કહે છે.—

सहजो भावधर्मो हि शुद्धश्चन्दनगन्धवत् ।
एतद्गर्भमनुष्ठानममृतं संप्रचक्षते ॥ ८१ ॥

મૂલાર્થ—ચંદનના ગંધની જેમ સહજ અને શુદ્ધ એવો ભાવધર્મ છે, તે ભાવધર્મથી મિશ્રિત એવું જે અનુષ્ઠાન તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૮૧.

ટીકાર્થ—સહજ-સ્વાભાવિક એટલે આત્માનું વાસ્તવિક રૂપ તથા શુદ્ધ-સર્વ દોષરહિત એવો ભાવધર્મ-આત્માનો જ્ઞાનાદિકનેવિષે પરિણમવારૂપ ઉપયોગ તે ચંદનના ગંધની જેમ એટલે જેમ ચંદનનો ગંધ ચંદનથી અભિન્ન છે તેમ, (સહજ અને શુદ્ધ એવો ભાવધર્મ) આત્માથી અભિન્ન છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સ્વરૂપવાળો આત્મધર્મ જેની અંદર રહેલો હોય એવું અનુષ્ઠાન એટલે મોક્ષના ઉપાયનું સેવન તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૮૧.

હવે બે શ્લોકવડે અમૃતાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે.

जैनीमाज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्तं चित्तशुद्धितः ।
संवेगगर्भमत्यन्तममृतं तद्विदो विदुः ॥ ८२ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરની આજ્ઞાને આગળ કરીને ચિત્તની શુદ્ધિથી જે કાર્ય અત્યંત સંવેગ સહિત પ્રવર્ત્યું હોય, તેને તેના જાણનારા (તીર્થંકરાદિક) અમૃતાનુષ્ઠાન કહે છે. ૮૨.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે કહેલી આજ્ઞાને એટલે સિદ્ધાંતમાં કહેલા માર્ગને આગળ કરીને-સર્વ ધર્મ કાર્યોનેવિષે તેને મુખ્ય કરીને અર્થાત્ આગમમાં કહ્યાપ્રમાણે જ કરવા વડે કરીને અત્યંત સંવેગ સહિત-મોક્ષની અભિલાષાપૂર્વક ચિત્તની શુદ્ધિથી-મનના શુદ્ધ ઉપયોગથી જે અનુષ્ઠાન કરેલું હોય તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે, એમ તેના જાણનાર-તીર્થંકરાદિક કહે છે. ૮૨.

शास्त्रार्थालोचनं सम्यक् प्रणिधानं च कर्मणि ।
कालाद्यंगाविपर्यासोऽमृतानुष्ठानलक्षणम् ॥ ८३ ॥

મૂલાર્થ—સારી રીતે શાસ્ત્રના અર્થનું ચિંતવન, ક્રિયાનેવિષે મનની

એકાગ્રતા તથા કાલાદિક અગોનો અવિપર્યાસ એ અમૃતાનુષ્ઠાનનુ લક્ષણ છે ૮૩

ટીકાર્થ—જે ભવ્ય પ્રાણીને સારી રીતે-શુદ્ધ ભાવથી શાસ્ત્ર-જિનાગમને વિષે કહેલા અર્થોનુ-જીવાદિક પદાર્થોનુ આલોચન-નય હેતુ વિગેરેવડે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયદ્વારા ચિંતવન હોય, તથા ક્રિયાનેવિષે મનની એકાગ્રતા હોય, તથા કાલ એટલે અગાદિકના અધ્યયનની (ભણવાની) ક્રિયાનો અવસર એ વિગેરે જે અગો-ઉપાયો એટલે સત્ અનુષ્ઠાનને વિષે તથા મોક્ષને વિષે જીવના પ્રયોજકો, ત્યા આદિ શબ્દ છે તેથી વિનય અને બહુમાન વિગેરે ચોવીશ અગો (આચારના ભેદો) જાણવા એ સર્વનો અવિપર્યાસ એટલે તેમા અન્યથા આચરણ ન થાય, તે અમૃતાનુષ્ઠાનનુ લક્ષણ જાણવુ ૮૩

કહેલા અનુષ્ઠાનોમા સત્ અને અસતનો વિભાગ દેખાડે છે—

द्वय हि सदनुष्ठान त्रयमत्रासदेव च ।
तत्रापि चरम श्रेष्ठ मोहोग्रविषनाशनात् ॥ ८४ ॥

મૂલાર્થ—આ પાચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમા છેલ્લા બે અનુષ્ઠાનો સત્ છે, અને પ્રથમના ત્રણ અસત્ છે તે બેમા પણ છેલ્લુ અનુષ્ઠાન મોહરૂપી ઉગ્ર વિષનો નાશ કરનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે ૮૪

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા પાચ અનુષ્ઠાનોને વિષે છેલ્લા બે સત્ અનુષ્ઠાન જાણવા અને પ્રથમના ત્રણ અસત્-અસુંદર જાણવા તે છેલ્લા બેમા પણ છેલ્લુ અમૃતાનુષ્ઠાન મોહ—અજ્ઞાન અથવા મોહનીય કર્મરૂપ અત્યત ઉત્કટ વિષ વિકારનો નાશ કરનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ-અતિપ્રધાન છે ૮૪

સત્ અનુષ્ઠાનનુ લક્ષણ કહે છે—

आदर करणे प्रीतिरविघ्न सपदागम ।
जिज्ञासा तज्ज्ञसेवा च सदनुष्ठानलक्षणम् ॥ ८५ ॥

મૂલાર્થ—આદર, ક્રિયા કરવામા પ્રીતિ, અવિઘ્ન, જ્ઞાનાદિક સપત્તિની પ્રાપ્તિ, જાણવાની ઇચ્છા તથા તેના જાણનારની સેવા, એ સત્ અનુષ્ઠાનનુ લક્ષણ છે ૮૫

ટીકાર્થ—આદર એટલે વ્રતનુ ગ્રહણ, તપસ્યા અને વૈયાવૃત્યાદિકનો સ્વીકાર, તથા કરવામા પ્રીતિ એટલે વિરાગ, આવશ્યક વિગેરે ક્રિયા કરવામા પ્રીતિ, તથા અવિઘ્ન એટલે ધર્મને વિષે વ્યાઘાતનો

અભાવ, તથા જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ, તથા જિજ્ઞાસા એટલે વાસ્તવિક ધર્માદિકને જાણવાની ઈચ્છા, તથા તે વસ્તુધર્મને જાણનાર ગીતાર્થ મુનિઓની સેવા, એ સર્વ - શ્રેષ્ઠ મોક્ષના ઉપાયરૂપ સત્ અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ૮૫.

ઉપર કહેલાં બન્ને સત્ અનુષ્ઠાનને યોગના પ્રકારનેવિષે ઉતારે છે-ઘટના કરે છે.—

भेदैर्भिन्नं भवेदिच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धिभिः ।
चतुर्विधमिदं मोक्षयोजनाद्योगसंज्ञितम् ॥ ८६ ॥

મૂલાર્થ—ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એવા પ્રકારે ભેદ પામેલું, તથા જીવને મોક્ષની સાથે જોડવાથી 'યોગ' નામનું, આ અનુષ્ઠાન ચાર પ્રકારનું છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલું અનુષ્ઠાન ઇચ્છા-શાસ્ત્રના અર્થને જાણવાની અભિલાષા, પ્રવૃત્તિ-વ્રતાદિક અર્થવાળા શાસ્ત્રનેવિષે પ્રવૃત્તિ કરવી, સ્થિરતા-વ્રતાદિકનેવિષે અતિચારરહિતપણું અને સિદ્ધિ-બીજાઓને ધર્મ પમાડનારી શક્તિ, એવા ભેદે કરીને ભેદ પામેલું તથા જીવને મોક્ષનીસાથે જોડનાર-સંબંધ કરનાર હોવાથી યોગ નામને પામેલું આ અનુષ્ઠાન ચાર પ્રકારનું છે. ૮૬.

હવે કહેલા ભેદોને ઉદ્દેશના અનુક્રમે બે શ્લોકવડે વિવરણ કરે છે.—

इच्छा तद्वत्कथा प्रीतियुक्ताऽविपरिणामिनी ।
प्रवृत्तिः पालनं सम्यक् सर्वत्रोपशमान्वितम् ॥ ८७ ॥

મૂલાર્થ—જેને યોગસ્વરૂપના દર્શનવાળી કથા વિપરિણામરહિત અને પ્રીતિયુક્ત હોય, તે ઇચ્છા યોગ કહેવાય છે. તથા સર્વત્ર ઉપશમવડે યુક્ત સમ્યક્ વ્રતાદિકનું પાલન કરવું, તે પ્રવૃત્તિયોગ કહેવાય છે. ૮૭.

ટીકાર્થ—જે પુરૂષને યોગસ્વરૂપના દર્શનવાળી કથા-ધર્મોપદેશની વાર્તા વિપરિણામ રહિત-યોગ ધર્મમાં વિમુખ કરનારી ન હોય, પરંતુ સન્મુખ કરનારી હોય તથા પ્રીતિયુક્ત-પ્રેમદાયક હોય, તે ઇચ્છાયોગ કહેવાય છે. તથા સર્વત્ર-સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સર્વ કાળે અને સર્વ કર્તવ્યનેવિષે ઉપશમવડે-શાંતિવડે સહિત સમ્યક્-જે ભાંગે ગ્રહણ કર્યું હોય, તે જ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરેલા વ્રતનું પાલન કરવું, તે પ્રવૃત્તિ નામનો યોગ કહેવાય છે. ૮૭.

सत्क्षयोपशमोत्कर्षादतिचारादिचिन्तया ।
रहितं तु स्थिरं सिद्धिं परेषामर्थसाधकम् ॥ ८८ ॥

મૂલાર્થ—સત્ ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી અતિચારાદિકની ચિંતાએ કરીને રહિત સ્થિરયોગ કહેવાય છે, અને બીજાઓના અર્થનું સાધન કરનાર સિદ્ધિયોગ કહેવાય છે ૮૮

ટીકાર્થ—ઉદય પામેલા મોહનીય કર્મનો અનુભવવડે ક્ષય અને નહીં ઉદય પામેલા મોહનીય કર્મના ઉદયનો નિરોધ કરવો એ ક્ષયોપશમ કહેવાય છે, તે ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી અતિચાર-વ્રતની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાના પરિણામ તથા વ્યાપાર, આદિ શબ્દથી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અનાચારની ચિંતા રહિત-તેવા પ્રકારના મનના પરિણામ રહિત જે યોગ તે સ્થિર યોગ કહેવાય છે, તથા અન્ય પ્રાણીઓને અર્થસાધક-ધર્મની સિદ્ધિ આપનાર જે અનુષ્ઠાન તે સિદ્ધિયોગ કહેવાય છે ૮૮

હવે ચાર શ્લોકોવડે તે ચારે યોગનો વિશેષ દેખાડે છે—

भेदा इमे विचित्राः स्युः क्षयोपशमभेदतः ।
श्रद्धाप्रीत्यादियोगेन भव्यानां मार्गगामिनाम् ॥ ८९ ॥

મૂલાર્થ—આ ભેદો શ્રદ્ધા, પ્રીતિ વિગેરેના યોગવડે માર્ગાનુસારી ભવ્યજીવોને ક્ષયોપશમના ભેદથી વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે ૮૯

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા ભેદો-ઇચ્છાયોગ વિગેરે પ્રકારો ક્ષયોપશમના ભેદથી-જીવોની તરતમતાથી વિચિત્ર પ્રકારના-ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ પરિણામરૂપ અનેક પ્રકારના થાય છે, કોને થાય છે? તે કહે છે-શ્રદ્ધા-આસ્તિકપણું, પ્રીતિ-દેવ, ગુરુ અને ધર્મપરની રૂચિ વિગેરેના યોગવડે-પ્રાપ્તિવડે માર્ગાનુસારી ભવ્ય એટલે મોક્ષાભિલાષી જીવોને હોય છે એટલે એ ચાર યોગમાથી કોઈ ભવ્યને શ્રદ્ધાયોગ અને કોઈ ભવ્યને પ્રીતિયોગ ઇત્યાદિ હોય છે, એમ જાણવું ૮૯

હવે ઇચ્છાદિક યોગોના ફળનો પ્રભાવ અનુક્રમે કહે છે—

अनुकंपा च निर्वेदः संवेगः प्रशमस्तथा ।
एतेषामनुभावाः स्युरिच्छादीनां यथाक्रमम् ॥ ९० ॥

મૂલાર્થ—એ ઇચ્છાદિક યોગોના અનુક્રમે અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમ એ અનુભાવો-પ્રભાવો હોય છે ૯૦

ટીકાર્થ—હમણાં ઉપર જેમનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે એવા આ ઇચ્છાદિકયોગો-ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિર અને સિદ્ધિયોગના અનુક્રમે અનુકંપાદિક અનુભાવો-તે થકી ઉત્પન્ન થયેલા ફળરૂપ પ્રભાવો હોય છે. તેમાં દ્રવ્યથી અનુકંપા તે દુઃખી જીવના દુઃખનો પ્રતીકાર કરવો અને ભાવથી અનુકંપા તે ધર્મરહિતને ધર્મ પમાડવો, તથા નિર્વેદ એટલે સંસારનેવિષે ઉદાસીનતા, તથા સંવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા અને આસ્તિકતા તે દેવ, ગુરૂ તથા ધર્મનેવિષે આસ્તિકપણું, અને પ્રશમ એટલે સામર્થ્ય છતાં પણ અપરાધી ઉપર ક્ષમા, એ પ્રભાવો હોય છે-થાય છે. ૯૦.

હવે તેમનીજ સૂત્રસ્થાનના અવલંબનવડે સફળતા કહે છે.—

कायोत्सर्गादिसूत्राणां श्रद्धामेधादिभावतः ।
इच्छादियोगे साफल्यं देशसर्वव्रतस्पृशाम् ॥ ९१ ॥

મૂલાર્થ—કાયોત્સર્ગાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા, મેધાદિક ભાવનાથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતીવાળાને ઇચ્છાદિક યોગમાં સફળતા જાણવી. ૯૧.

ટીકાર્થ—કાય એટલે શરીર, તેનો જે વ્યાપાર (ક્રિયા) તે પણ શરીરથી અભિન્ન હોવાથી કાય કહેવાય છે. તે કાયનો જે ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, તથા આદિ શબ્દને લીધે ચતુર્વિંશતિ સ્તવ વિગેરેને પ્રતિપાદન કરનારા 'वंदणवत्तियाए' ઇત્યાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા-જિનવચનમાં કહેલી ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા તથા આસ્તિકપણું, તે મિથ્યાત્વમોહનીના ક્ષયોપશમથી જીવને ધર્મપર રૂચિ થવાના પરિણામવિશેષ છે, તે શ્રદ્ધાની ઇચ્છાયોગનેવિષે સફળતા જાણવી. તથા મેધા એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા સૂક્ષ્મ અર્થને ગ્રહણ કરનાર ચિત્તનો ધર્મ, તે મેધાવડે સર્વ વ્રતોની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાપણું હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિયોગનેવિષે સફળતા છે. આદિ શબ્દ હોવાથી ધૃતિ તથા ધારણા જાણવી. તેમાં ધૃતિ એટલે ચિત્તની સ્વસ્થતા, તે ધૃતિવડે કરીને અતિચારાદિકની ઉત્પત્તિ નહીં થવાથી તેની સ્થિરયોગનેવિષે સફળતા જાણવી. અને ધારણા એટલે પૂર્વાપર ગુણોનું નિરંતર સ્મરણ તથા ઉપયોગ, તે ધારણાવડે ઉત્તમ અર્થ (મોક્ષ) સાધવામાં સમર્થ થવાતું હોવાથી સિદ્ધિયોગને વિષે તેની સફળતા જાણવી. તે શ્રદ્ધાદિકના ભાવથી એટલે શ્રદ્ધાદિક પરિણામની પ્રાપ્તિથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિવાળાને ઇચ્છાદિક યોગનેવિષે ઉપર કહેલા ક્રમે સફળતા જાણવી. ૯૧.

તેમના પરિણામનું તરતમપણું છતાં પણ તેમાં દોષનો અભાવ દેખાડે છે.—

गुडखंडादिमाधुर्यभेदवत् पुरुषान्तरे ।
भेदेऽपीच्छादिभावाना दोषो नार्थान्वयादिह ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—ગોળ, ખાડ વિગેરેમા મધુરતાના ભેદની જેમ આ યોગનેવિષે ઇચ્છાદિક ભાવોનો જૂદા જૂદા પુરૂષોમા ભેદ છતા પણ તે ઇચ્છાદિક પદાર્થોના અન્વય (સબધ) ભૂત હોનાથી તેમા દોષ નથી ૯૨

ટીકાર્થ—આ યોગવિચારનેવિષે પૂર્વે કહેલા ઇચ્છાદિક ભાવોનો એટલે ધર્મના પરિણામનો પુરૂષ પુરૂષ પ્રત્યે ભેદ છતા પણ-તરતમતા અર્થાત્ ન્યૂનાધિકપણુ છતા પણ તે બધામા અર્થનો-ઇચ્છાદિક ભાવોનો અન્વય-સબધ હોવાથી તે દોષ નથી એટલે અમુક પુરૂષમા ઇચ્છાદિક યોગ છે એમ કહેવાથી દોષ નથી જેમ ગોળનો બીજા ગોળ સાથે અને ખાડનો બીજી ખાડ સાથે મધુરપણામા ભેદ છતા-મીઠાશની તરતમતા છતા તે સર્વ મધુર જ કહેવાય છે, પણ કડવુ કહેવાતુ નથી, તેમ અહીં પણ જાણવુ ૯૨

ઇચ્છાદિક યોગરહિત પુરૂષને શ્રુતાદિક આપવામા દોષ છે, તે કહે છે —

येषा नेच्छादिलेशोऽपि तेषा त्वेतत्समर्पणे ।
स्फुटो महामृषावाद इत्याचार्या प्रचक्षते ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—જેઓમા ઇચ્છાદિક યોગનો લેશ પણ ન હોય, તેઓને આ શાસ્ત્ર આપવામા (શિખવવામા) પ્રગટ રીતેજ મહા મૃષાવાદ છે, એમ આચાર્યો કહે છે ૯૩

ટીકાર્થ—જે કોઈ દુરભવ્યાદિકમા શ્રદ્ધાદિકના અભાવને લીધે ઇચ્છાદિક યોગનો લેશ પણ દેખાતો ન હોય, તેના દઢ મિથ્યાત્વીઓને આ યોગને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તથા વ્રતાદિક યોગ આપનાથી પ્રગટ રીતે મોટુ દુર્લભબોધિના કારણરૂપ મૃષાવાદ લાગે છે-મૃષાવાદનો દોષ લાગે છે, એમ હરિભદ્રાદિક આચાર્યો કહે છે ૯૩

તેજ દોષને સ્પષ્ટ કરીને બતાવે છે —

उन्मार्गोत्थापन बाढमसमञ्जसकारणे ।
भावनीयमिद तत्त्व जानानैर्योगविंशिकाम् ॥ ९४ ॥

મૂલાર્થ—અયોગ્ય કારણ કરનાથી અત્યત ઉન્માર્ગનુ ઉત્થાપન કર્યુ એટલે ઉન્માર્ગને ઉત્થાપન કર્યો-કાઢ્યો એમ જાણવુ આ તત્ત્વ યોગવિંશિકાને જાણનારાઓએ વિચારનાલાયક છે ૯૪

ટીકાર્થ—અયોગ્ય એટલે અસંગત-યુક્તિરહિતનું કારણ-હેતુ કરવાથી અત્યંત ઉન્માર્ગ-મુક્તિમાર્ગને ઉલ્લંઘન કરીને જવું તે એટલે કુમાર્ગ, તેનું ઉત્થાપન-જાગૃત કરવું કર્યું અર્થાત્ શાંત પડેલા ઉન્માર્ગનું ઉદ્ભાવન કર્યું-તેને પ્રગટ કર્યો એમ જાણવું. શ્રીહરિભદ્ર સૂરિએ કરેલા વીશપ્રકરણવાળા વિંશિકા નામના શાસ્ત્રમાં કહેલી યોગવીશીને જાણનારાઓએ આ કહેલા તત્ત્વને-પરમાર્થને સારી રીતે વિચારવું. ૯૪,

હવે ઉપદેશપૂર્વક આ સદનુષ્ઠાન અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

त्रिधा तत्सदनुष्ठानमादेयं शुद्धचेतसा ।
ज्ञात्वा समयसद्भावं लोकसंज्ञां विहाय च ॥ ९५ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ ચિત્તવાળાએ શાસ્ત્રના પરમાર્થને જાણીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને આ પૂર્વે કહેલું સદનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારે ગ્રહણ કરવું. ૯૫.

ટીકાર્થ—જેની ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ-રાગાદિક કલંક રહિત છે એવા પુરૂષે આ પૂર્વે કહેલું સદનુષ્ઠાન એટલે પ્રશસ્ત આગમમાં કહેલા સિદ્ધિના સાધનરૂપ ક્રિયા, તેને જિનાગમના પરમાર્થને જાણીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને એટલે શાસ્ત્ર અને ગુરૂના વચન અનુસાર લોકવ્યવહારમાંથી સારગ્રાહીપણાના જ્ઞાનની નિરપેક્ષતાનો ત્યાગ કરીને કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એ ત્રણ પ્રકારે ગ્રહણ કરવી-આદરવી. ૯૫.

॥ इति सदनुष्ठानाधिकारः ॥

મનની શુદ્ધતાપૂર્વક જ સદનુષ્ઠાન થઈ શકે છે, માટે મનશુદ્ધિનો અધિકાર કહે છે.—

उचितमाचरणं शुभमिच्छतां प्रथमतो मनसः खलु शोधनम् ।
गदवतामकृते मलशोधने कमुपयोगमुपैतु रसायनम् ॥ ९६ ॥

મૂલાર્થ—શુભને ઇચ્છનાર પુરૂષોએ પ્રથમ ચિત્તને શુદ્ધ કરવું એ ઉચિત આચરણ છે, કેમકે રોગી મનુષ્યના મળની શુદ્ધિ કર્યાવિના જો તેને રસાયણ આપ્યું હોય તો તે શા ઉપયોગને પામે? અને શું ઉપયોગી થાય? કાંઈજ ન થાય. ૯૬.

ટીકાર્થ—શુભ એટલે આત્માનું સદ્ધર્મરૂપ મંગળ અથવા સદ્ગતિ વિગેરેને ઇચ્છનાર પુરૂષોએ અવશ્યે કરીને પ્રથમ-મુખ્યરીતે અથવા પહેલાં જ ચિત્તની વૃત્તિનું શોધન કરવું એટલે સ્થિરતાની પ્રાપ્તિવડે તથા અશુભ વિકલ્પોના ત્યાગવડે ચિત્તની નિર્મળતા કરવી,

અને આચરણ એટલે શુભ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવા વિગેરે તેના ઉપાયનું સેવન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે યોગ્ય છે તે પર દૃષ્ટાંત કહે છે કે-રોગી માણસનું મળશોધન એટલે જઠરમાં રહેલા મળની વિરેચનાદિકે કરીને શુદ્ધિ કર્યા વિના અર્થાત્ તે મળને બહાર કાઢ્યા વિના રસાયણ-તામ્રભસ્માદિક મહા ઔષધ આપ્યું હોય, તો પણ તે તેને શા ઉપયોગનું થાય-રોગની નિવૃત્તિ કરવારૂપ શું કાર્ય કરે? કાંઈપણ ન કરે તેની જ જેમ મનની શુદ્ધિ કર્યાવિના કરેલું ધર્માનુષ્ઠાન પણ મુમુક્ષુજનને સફળ થતું નથી ૯૬

પોતાને રાગાદિક દોષો ઉત્પન્ન થવામાં પોતાનું મન જ કારણરૂપ છે, તે કહે છે—

परजने प्रसभं किमु रज्यति द्विषति वा स्वमनो यदि निर्मलम्।
विरहिणामरतेर्जगतो रतेरपि च का विकृतिर्विमले विधौ॥९७॥

મૂલાર્થ—જો પોતાનું મન નિર્મળ હોય, તો બીજા માણસો પોતાનાપર અત્યંત રાગ અથવા દ્વેષ કરે તો પણ તેથી શું? કાંઈ જ નહીં ચંદ્રના કિરણો જોવાથી વિરહીજનોને અપ્રીતિ થાય અને બીજા જગતના જીવોને રતિ-પ્રીતિ થાય, તો તેથી કરીને નિર્મળ એવા ચંદ્રને વિષે શો વિકાર થાય? કાંઈજ નહીં ૯૭

ટીકાર્થ—હે આત્મા! જો પોતાના ચિત્તની વૃત્તિ નિર્મળ એટલે રાગ, દ્વેષ અને મોહના જાળરૂપ દોષરહિત હોય તો બીજા જનો એટલે મિત્ર, સેવક, શત્રુ, પતિ, પત્ની વિગેરે પરજનો પોતાનાપર અત્યંત રાગી થાય એટલે પોતાના ગુણ અને રૂપમાં મોહ પામે તથા ભક્તિ રાગમાં તત્પર થાય, અથવા અત્યંત દ્વેષ કરે એટલે ધર્મપરના દ્વેષને લીધે ઉપસર્ગાદિક કરે, તો પણ તેથી શું? એટલે યોગીજનને તેનાથી શો હર્ષ કે શોક થાય? અથવા શું દુઃસહ થાય? કાંઈજ ન થાય તે પર દૃષ્ટાન્ત કહેછે—વિરહી જનોને એટલે ભર્તાના વિયોગવાળી સ્ત્રીઓને અને સ્ત્રીઓના વિરહવાળા પુરૂષોને ચંદ્રના ઉદયથી અરતિ-સંતાપ થાય, તથા જગતના બીજા જનોને શીત કિરણોના પ્રકાશથી આનંદની ઉત્પત્તિ થાય, તો તે બનેથી નિર્મળ એટલે સ્વભાવથી શુદ્ધ અને વાદળાદિ-ના આવરણ રહિત એવા ચંદ્રનેવિષે શો વિકાર થાય? કાંઈજ નહીં ૯૭

પોતાને શોકાદિક ઉત્પન્ન થવામાં બીજો કોઈ પણ કારણ ભૂત નથી, તે કહે છે—

रुचितमाकलयन्ननुपस्थितं स्वमनसैव हि शोचति मानवः ।
उपनते स्मयमानमुखः पुनर्भवति तत्र परस्य किमुच्यताम् ९८॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન થયેલી જાણીને પોતાના મનવડે જ શોક કરે છે, અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પાછો હસતા મુખવાળો થાય છે, માટે તેમાં બીજાને કારણભૂત શીરીતે કહેવાય? ૯૮.

ટીકાર્થ—હે આત્મા! તું જો, કે મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ સુખાદિક વસ્તુને ઉપાય કર્યા છતાં પણ નહીં પ્રાપ્ત થયેલી જાણીને પોતાના ચિત્તવડેજ શોક કરે છે. તથા તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી પાછો હર્ષયુક્ત મુખવાળો થાય છે. માટે તે શોક અને હર્ષની ઉત્પત્તિમાં બીજાનું એટલે પોતાના મન સિવાય બીજા દેવદત્તાદિકનું શું કારણપણું છે? જો છે એમ કહેતો હો તો કહે, અર્થાત્ બીજું કોઈ કારણભૂત નથી. ૯૮.

નીચે કહેલાં લક્ષણોવડે મનરૂપી વાનર જ દુઃખદાયી છે, તે કહે છે.—

चरणयोगघटान् प्रविलोठयन् शमरसं सकलं विकिरत्यधः ।
चपल एष मनःकपिरुच्चकै रसवणिग्विदधातु मुनिस्तु किम् ॥९९॥

મૂલાર્થ—આ અત્યંત ચપળ મનરૂપી કપિ (વાનર) ચારિત્રના યોગરૂપી ઘડાઓને ઉંધે મુખે દોડવીને સમગ્ર શમતારૂપી રસને નીચે ઢોળી નાંખે છે, તો મુનિરૂપી રસવ્યાપારી તેનો શો ઉપાય કરે? ૯૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ! આ-પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ એવો મનરૂપી મર્કટ (વાનર) અત્યંત ચપળ છે. તે શું કરે છે? તે કહે છે.- સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રના યોગો એટલે ક્ષમા, મૃદુતા અને સ્થિરતાદિક સાધકભાવોરૂપી ઘડાઓને-સમગ્ર અર્થને સાધનારા શાંત રસથી ભરેલા પૂર્ણ કલશોને ઉન્મત્ત થઇને ઉંધે મોઢે પાડી દઈ તેમાંથી સમગ્ર શાંત રસરૂપી ઘૃતાદિકને નીચે એટલે વિષય, કષાય, તૃષ્ણા, મોહ અને મદરૂપ ગાઢ પંકવાળા દુર્ગતિમાર્ગરૂપ ભૂતલનેવિષે ઢોળી નાંખે છે-તેને રસરહિત કરી દે છે. તો (તે વખતે) સાધુરૂપી રસનો વ્યાપારી શું કરે? એટલે તેના નિવારણનો શો ઉપાય કરે? જો કદાચ સ્વાધ્યાયાદિકનેવિષે તત્પર થાય તો તે (ચિત્ત કપિ) ક્ષણવાર સ્થિર થાય, બાકી તે સિવાય બીજું તો કાંઈપણ તેના નિવારણનું સાધન નથી. ૯૯.

મનરૂપી અશ્વ સયમની સ્થિરતારૂપી ભૂમિને ખોદે છે, તે બતાવે છે—

सततकुट्टितसयमभूतलोत्थितरजोनिकरैः प्रथयस्तम ।
अतिदृढैश्च मनस्तुरगो गुणैरपि नियन्त्रित एप न तिष्ठति ॥१००॥

મૂલાર્થ—નિરતર પોતાના પગવડે ખુદેલી સયમરૂપી પૃથ્વીથી ઉડેલા ધૂળના સમૂહવડે અધકારને વિસ્તારતો આ મનરૂપી અશ્વ અત્યત મજબૂત ગુણો (દોરડા)વડે બાધ્યા છતા પણ સ્થિર રહેતો નથી ૧૦૦

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! આ-અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાતો એવો મનરૂપી અશ્વ અત્યત પ્રબલ ગુણોવડે-જ્ઞાનાદિક (રૂપ) દોરડાવડે બાધ્યા છતા પણ સ્થિર રહેતો નથી તે (મનરૂપી અશ્વ) શુ કરે છે ? તે કહે છે—નિરતર ચપળ સ્વભાવપણાને લીધે પોતાના ચરણના પ્રહારથી જર્જરિત કરેલા સયમરૂપી ભૂતલથી-સત્તર પ્રકારના ચારિત્રરૂપી પુરૂષના નિવાસસ્થાનભૂત સ્થૈર્યપૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલા (ઉડેલા) કર્મરૂપી ધૂળના સમૂહોવડે તમને એટલે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપરૂપી અધકારને ચોતરફ વિસ્તાર કરતો જ રહે છે કેમકે તે (મનરૂપી અશ્વ) દુર્દમ છે-કોઈથી દમન કરી શકાય તેવો નથી ૧૦૦

મન દુ ખે કરીને રોકી શકાય એવા પવન જેવુ છે, તે કહે છે—

जिनवचोघनसारमलिम्लुच कुसुमसायकपावकदीपक ।
अहह कोऽपि मन पवनो बली शुभमतिद्रुमसततिभगकृत् ॥१०१॥

મૂલાર્થ—અહો ! આ મનરૂપી વાયુ અપૂર્વ-અત્યત બળવાન છે, કેમકે તે જિનેશ્વરના વચનરૂપી ઘનસારનું હરણ કરે છે, કામાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે, અને શુભ મતિરૂપ વૃક્ષસમૂહને ભાગી નાખે છે ૧૦૧

ટીકાર્થ—અહો ! હે આત્મા ! આ સર્વના અનુભવની પ્રત્યક્ષે રહેલો મનરૂપી પવન એટલે સર્વત્ર અસ્ખલિત ગતિવાળો મનરૂપી વાયુ અપૂર્વ-અત્યત બળવાન છે કેમકે તે (મનરૂપી વાયુ) જિનેશ્વરના વચન-સિદ્ધાન્તરૂપી ઘનસારનો-વિશેષ પરમાર્થના સારવાળા કર્પૂરના સમૂહનો ચોર છે, એટલે તેના ઉપયોગનુ હરણ કરવાથી તસ્કરરૂપ છે તથા જેને પુષ્પરૂપી બાણ છે એવા કામદેવરૂપી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે, એટલે કામવિકારની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી કામો દીપક છે તથા શુભ ધર્મના મગળવાળી બુદ્ધિ રૂપ ઇચ્છિત કલ્યાણના ફળને આપનાર સુરતરૂ (કલ્પવૃક્ષ) ના સમૂહને ઉખેડી નાખે છે આપ્રમાણે વશ ન કરેલો મનરૂપી વાયુ અનેક અનર્થોને કરે છે ૧૦૧

મન મદાંધ હસ્તીરૂપ છે, તે કહે છે.—

चरणगोपुरभंगपरः स्फुरत्समयबोधतरूनपि पातयन् ।
भ्रमति यद्यतिमत्तमनोगजः क्व कुशलं शिवराजपथे तदा ॥१०२॥

મૂલાર્થ—ચારિત્રરૂપી ગોપુર (દરવાજા)નો ભંગ કરવામાં તત્પર અને સ્ફુરણાયમાન સિદ્ધાન્તના બોધરૂપી વૃક્ષોને પણ પાડી નાખનાર એવો અતિ મદોન્મત્ત મનરૂપી હસ્તી જો ભ્રમણ કરતો હોય, તો પછી મોક્ષરૂપી રાજમાર્ગમાં કુશળતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—હે આત્મા! જો ચારિત્ર એટલે સર્વવિરતિરૂપી મોક્ષપુરીમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુરૂપ હોવાથી ગોપુર જે દરવાજો તેનો ભંગ કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત અને સ્ફુરણાયમાન-જાગૃત સ્વભાવવાળા જિનાગમનો બોધ-વિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ એવા જ્ઞાનના પ્રકારોરૂપી તરુ એટલે સત્ફળને આપનારા વૃક્ષો તેને ઉખેડી નાંખતો અત્યંત ઉન્મત્તપણાને પામેલો મનરૂપી હસ્તી સ્વેચ્છાથી ભ્રમણ કરતો હોય, તો મોક્ષનગરના માર્ગમાં કુશળતા-ક્રિયાનું મોક્ષહેતુપણું ક્યાંથી હોય? કદી ન હોય. ૧૦૨.

ગુણરૂપી વનનેવિષે મન અગ્નિસમાન છે, તે કહે છે.—

व्रततरून् प्रगुणीकुरुते जनो दहति दुष्टमनोदहनः पुनः ।
ननु परिश्रम एष विशेषवान् क्व भविता सुगुणोपवनोदये ॥१०३॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય વ્રતરૂપી વૃક્ષોને પ્રગુણ (તૈયાર) કરે છે, અને તે વૃક્ષોને દુષ્ટ મનરૂપી અગ્નિ બાળી નાંખે છે, ત્યારે સદ્ગુણરૂપી ઉદ્યાનના ઉદયને માટે આ પરિશ્રમ ક્યારે વિશેષવાળો (સફળ) થશે? ૧૦૩.

ટીકાર્થ—યોગીજન પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિક વ્રતોરૂપી તરુ એટલે સદ્ગતિરૂપી ફળને આપનારા વૃક્ષોને પ્રગુણ કરે છે એટલે અત્યંત ઉદ્યમ, પરિષહની સહનતા અને સદ્ભાવનારૂપ રસે (પાણીએ) કરીને પુષ્પ, પલ્લવાદિક સહિત ફળ આપવામાં સમર્થ (એવા) કરે છે, એટલામાં તે વૃક્ષોને દુષ્ટ એટલે રૌદ્રાદિક દુર્ધ્યાનના પરિણામવાળો મનરૂપી અગ્નિ બાળી નાંખે છે-ભસ્મસાત્ કરે છે. તો હે આત્મા! તું વિચાર કર, કે આ પ્રમાણે મનરૂપી અગ્નિએ વૃક્ષોને દાહનો વિષય કરે છતે આ તારાથી સાક્ષાત્ કરાતો પરિશ્રમ-વ્રતરૂપી તરુને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રચારો સારા-નિરતિચારાદિ ગુણરૂપ અથવા ધર્મ અને શુક્લધ્યાનાદિક ગુણોરૂપ રમ્ય આરામ-ઉદ્યાનના ઉદય (વૃદ્ધિ)નેવિષે ક્યારે

વિશેષવાળો થશે એટલે તારો પરિશ્રમ પોતાના ફળસમૂહના ભારવડે સુશોભિત રચનાવાળો બગીચો ક્યારે કરી શકશે? ૧૦૩

મનનો નિગ્રહ નહીં કરનારો માણસ અનર્થને પામે છે, તે કહે છે—

अनिगृहीतमना विदधत्परां न वपुषा वचसा च शुभक्रियाम्।
गुणमुपैति विराधनयानया वत दुरन्तभवभ्रममञ्चति ॥१०४॥

મૂલાર્થ—જેણે મનનો નિગ્રહ કર્યો નથી એવો પુરૂષ શરીર અને વચનવડે અત્યંત શુભ ક્રિયા કરે, તો પણ તે આ મનની વિરાધનાને લીધે કાંઇપણ ગુણને પામતો નથી. પરંતુ દુરંત એવા ભવના ભ્રમણને પામે છે. ૧૦૪

ટીકાર્થ—જેણે મનનો નિગ્રહ કર્યો નથી એટલે સ્વેચ્છાએ વિષયાદિકમાં પ્રવર્તતા મનનો જેણે નિષેધ કર્યો નથી એવો પુરૂષ શરીરના વ્યાપારવડે તથા અધ્યયનાદિક (સ્વાધ્યાયાદિક) વચનના વ્યાપારવડે જે ઉત્કૃષ્ટ શુભક્રિયાને-સદ્ગતિને આપનારી જિનેશ્વરે કહેલી સંયમ અને તપરૂપ ક્રિયાને કરે, તો પણ આ મન સંબંધી વિરાધનાવડે ક્રિયાના ફળરૂપ ગુણને પામતો નથી. પરંતુ ઉલટા દુઃખે કરીને-મહા કષ્ટે કરીને જેનો પાર આવે એવા અથવા દુષ્ટ છે પાર જેનો એવા સંસારના ભ્રમણને-અટનને પામે છે. તેથી કરીને હે આત્મા! તારે મનને વશ રાખવું, નહીં તો અનર્થની પરંપરા પ્રાપ્ત થશે. ૧૦૪

સ્ત્રી તથા ભોગાદિકને નહીં ભોગવતા છતાં પણ મનના દોષથી વિડંબના પામે છે, તે કહે છે—

अनिगृहीतमनाः कुविकल्पतो नरकमृच्छति तंदुलमत्स्यवत्।
इयमभक्षणजा तदजीर्णतानुपनतार्थविकल्पकदर्थना ॥१०५॥

મૂલાર્થ—મનનો નિગ્રહ નહીં કરનારો માણસ ખરાબ વિકલ્પોને લીધે તંદુલીયા મત્સ્યની જેમ નરકે જાય છે, તે નરક ગમનરૂપ પ્રાપ્ત નહીં થયેલા પદાર્થોના વિકલ્પોએ આપેલી કદર્થના ભોજન કર્યાવિના ઉત્પન્ન થયેલું અજીર્ણપણું છે, એમ જાણવું. ૧૦૫

ટીકાર્થ—જેણે આશ્રવો થકી મનને રોક્યું નથી એવો જીવ હિંસાદિક દુષ્ટ વિકલ્પ-અધ્યવસાયને લીધે તંદુલ (ચોખા)ના જેવું શરીર અતિ સૂક્ષ્મ છે તથા જે દુર્ધ્યાનમાં તત્પર છે એવા નાના મત્સ્યની જેમ (સાતમી) નરકને-દુર્ગતિને પામે છે. એ નરકગમનરૂપ પ્રાપ્ત નહીં થયેલા પદાર્થોના-ધન સ્ત્રી ભોગાદિકના સંકલ્પોએ આપેલી જે

કદર્થના તે ભોજન કર્યાવિના ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ ધ્યાનની અજીર્ણતા-અતિસારવાળો જઠરનો રોગ છે, એમ જાણવું. ૧૦૫.

મનના નિગ્રહ વિના બીજી યતના નિષ્ફળ છે, તે કહે છે.—

मनसि लोलतरे विपरीतता वचननेत्रकरेङ्गितगोपना ।
व्रजति धूर्ततया ह्यनयाखिलं निबिडदंभपरैर्मुषितं जगत् ॥ १०६ ॥

મૂલાર્થ—જો મન અતિ ચપળ હોય તો વચન, નેત્ર, હસ્ત અને કાય ચેષ્ટાની ગોપના (ગુપ્તિ) વિપરીતપણાને પામે છે. અત્યત દાંભિક પુરૂષોએ એવી ધૂર્તતાએ કરીને આખા જગતને છેતર્યું છે. ૧૦૬.

ટીકાર્થ—જો મન અતિ ચપળ હોય તો વચનથી કહેવામાં, નેત્રથી જોવામાં, હસ્તના ચલાવવામાં તથા સામાન્યે કરીને શરીરની ચેષ્ટામાં એ સર્વમાં ગોપના એટલે પોતાના વ્યવહારમાં અયોગ્યનું આચ્છાદન કરવામાટે કરેલી જે યતના તે ઉલટી વિપરીતપણાને એટલે યતનાનું ફળ આપ્યા વિના દુર્ગતિના હેતુપણાને પામે છે. આવી ધૂર્તતાએ કરીને એટલે વંચના કરવાની વૃત્તિના ગોપવવાવડે કરીને અતિ ગાઢ દંભમાં-માયાવિપણામાં તત્પર એવા લંપટ પુરૂષોએ આખું જગત લુંટી લીધું છે (ઠગી લીધું છે.) ૧૦૬.

મનની શુદ્ધિ જ મોક્ષ લક્ષ્મીનું વશીકરણ છે, તે કહે છે.—

मनस एव ततः परिशोधनं नियमतो विदधीत महामतिः ।
इदमभेषजसंवननं मुनेः परपुमर्थरतस्य शिवश्रियः ॥ १०७ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને મતિમાન પુરૂષે અવશ્ય મનની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ, કેમકે તે (મનની શુદ્ધિ) પરમ પુરૂષાર્થ (મોક્ષ) માં આસક્ત થયેલા મુનિને મોક્ષલક્ષ્મીનું આકર્ષણ કરવામાં ઔષધ વિનાનું વશીકરણ છે. ૧૦૭.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલી રીતે મનને વશ કર્યાવિના કરેલી સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે, માટે મોટી-મોક્ષરૂપ કાર્યને સાધનારી બુદ્ધિવાળા પુરૂષે નિશ્ચયથી જ-બીજાં સર્વ સાધનોને ગૌણ કરીને મુખ્ય વૃત્તિએ એક મનનું જ પરિશોધન-સર્વ ઉદ્યમવડે નિર્મળ કરવાપણું કરવું. આ મનશુદ્ધિ આત્માનો સર્વોત્કૃષ્ટ અર્થ-કાર્ય જે મોક્ષ તેમાં તત્પર થયેલા મુનિને મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીનું આકર્ષણ કરવામાં ઔષધ વિનાનું વશીકરણ છે. ૧૦૭

બે શ્લોકે કરીને મનશુદ્ધિના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે.—

प्रवचनाब्जविलासरविप्रभा प्रशमनीरतरंगतरंगिणि ।
हृदयशुद्धिरुदीर्णमदज्वरप्रसरनाशविधौ परमौषधम् ॥ १०८ ॥

મૂલાર્થ—મન શુદ્ધિ એ જિનાગમરૂપી કમળનો વિકાસ કરવામાં સૂર્યની પ્રભા સમાન છે, પ્રશમરૂપી જળના તરંગવાળી નદી છે, અને ઉદય પામેલા આઠ પ્રકારના મદરૂપી જ્વરના પ્રચારનો નાશ કરવામાં મહા રસાયન સમાન છે. ૧૦૮

ટીકાર્થ—હૃદયની શુદ્ધિ એટલે સારા વિચારો કરવાવડે કરીને કરેલી મનની નિર્મળતા એ આગમ રૂપ ઉત્કૃષ્ટ વચન-જિન પ્રવચન, તે રૂપી કમળનો વિકાસ કરવામાં એટલે વિવિધ પ્રકારના અર્થની સ્ફુરણારૂપ વિકાસ કરવામાં સૂર્યની કાંતિ સદૃશ છે. તથા પ્રશમ એટલે ઇન્દ્રિયો, મન અને કષાયનું દમન અથવા ક્ષમા, તે રૂપી નિર્મળ જળના તરંગોની નદીરૂપ છે. જેમ નદીમાં જળના કલ્લોલ હોય છે, તેમ મનની શુદ્ધિમાં પ્રશમ રસના કલ્લોલ ઉછળે છે. તથા ઉદીર્ણ-અતિ પ્રકોપ પામેલો જે જાતિ, કુળ, રૂપ, તપ, શ્રુત, બળ, ધન અને ઐશ્વર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો આઠ પ્રકારનો મદ-ગર્વ, તે રૂપી જ્વરના પ્રચારનો-સર્વાંગ વ્યાપકતાનો નાશ કરવામાં પરમ ઔષધ-રસાયન છે. અર્થાત્ મનની શુદ્ધિ થવાથી મદના વિકારથી ઉત્પન્ન થતો દાહ નાશ થઈ જાય છે, ઉત્પન્ન જ થતો નથી. ૧૦૮

अनुभवामृतकुंडमनुत्तरव्रतमरालविलासपयोजिनी ।
सकलकर्मकलंकविनाशिनी मनस एव हि शुद्धिरुदाहृता ॥ १०९ ॥

મૂલાર્થ—અનુભવરૂપી અમૃતના કુંડ સમાન, મહાવ્રતરૂપી રાજહંસને ક્રીડા કરવાની કમલિની સમાન તથા સકળ કર્મના કલંકને નાશ કરનારી એવી એક મનની જ શુદ્ધિ કહેલી છે. ૧૦૯

ટીકાર્થ—આ મનની શુદ્ધિ જ અર્થાત્ બીજું કાંઈ પણ નહીં-નિશ્ચે કરીને આ મનશુદ્ધિ જ અનુભવ-નિર્ધાર કરેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનરૂપી અમૃત-રસ-જન્મ મરણાદિ રોગને હરણ કરનાર સુધાનો કુંડ એટલે દ્રહ છે-તેની તુલ્ય છે, તથા સર્વોત્તમ વ્રતો-નિવૃત્તિ પરિણામવાળા મહાવ્રતોરૂપી મરાલ-અતિ નિર્મળ સ્વભાવરૂપ હોવાથી રાજહંસો તેને વિલાસ કરવા માટે-સહજાનંદ સ્વભાવમાં રમણ કરવામાટે કમલિની સમાન છે. તથા સકલ એટલે સમગ્ર જે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મો, તેમણે કરેલા નાના અપવાદરૂપી મળની મલીનતા

રૂપ જે કલંકો તેને નાશ કરનારી-હરણ કરનારી છે. મનની શુદ્ધિને એવી ઉત્તમ જિનેશ્વરાદિકે કહેલી છે. ૧૦૯.

હવે પાંચ શ્લોક વડે મનશુદ્ધિ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.—

प्रथमतो व्यवहारनयस्थितोऽशुभविकल्पनिवृत्तिपरो भवेत् ।
शुभविकल्पमयव्रतसेवया हरति कंटक एव हि कंटकम् ॥ ११० ॥

મૂલાર્થ—પ્રથમ વ્યવહાર નયમાં રહીને શુભ સંકલ્પમય મહાવ્રતોનું પાલન કરવાવડે અશુભ સંકલ્પની નિવૃત્તિ કરવામાં તત્પર થવું. (અહીં કોઈને શંકા થાય કે વ્રત સેવન રૂપ પ્રવૃત્તિએ કરીને બીજી પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ શી રીતે થાય? તેનો જવાબ આપે છે કે) કાંટો જ કાંટાનું હરણ કરે છે. ૧૧૦.

ટીકાર્થ—મનશુદ્ધિને ઇચ્છતા મુનિએ પ્રથમ વ્યવહાર નયમાં રહીને એટલે ભણવું, ભણાવવું, આવશ્યક, પ્રત્યુપેક્ષણ અને આહારશુદ્ધિ ઇત્યાદિ ક્રિયાને જ ધર્મપણે માનનારા નૈગમ તથા વ્યવહારાદિક નયને આધારે પ્રવર્તન કરીને શુભ વિકલ્પોમય એટલે જીવરક્ષાદિકના મનોરથ પૂર્વક મહાવ્રતાદિકનું પાલન કરવાવડે પરસ્ત્રી, ધન હરણ તથા જીવ ઘાતાદિકના ચિંતનરૂપ અશુભ વિકલ્પોથી-મનોરથોથી નિવૃત્ત થવામાં-મનને વ્યાવર્તન કરવામાં તત્પર-રાત્રિદિવસ ઉદ્યમવંત થવું. કેમકે તે અશુભ સંકલ્પની નિવૃત્તિના હેતુરૂપ હોવાથી અશુભનું હરણ કરે છે જ. અહીં કોઈને શંકા થાય કે-પ્રવૃત્તિ જ પ્રવૃત્તિને હરનાર કેમ થાય? તો તે પર દૃષ્ટાંત આપે છે કે—જેમ બાવળ વિગેરેનો કાંટો પગમાં લાગેલા પ્રથમના કાંટાને કાઢી નાંખે છે, તેમ શુભ પ્રવૃત્તિ અશુભ પ્રવૃત્તિનું હરણ કરે છે જ. ૧૧૦.

એ જ વાતને બીજા દૃષ્ટાન્તવડે દૃઢ કરે છે.—

विषमधीत्य पदानि शनैः शनैर्हरति मंत्रपदावधि मांत्रिकः ।
भवति देशनिवृत्तिरपि स्फुटा गुणकरी प्रथमं मनसस्तथा ॥ १११ ॥

મૂલાર્થ—જેમ માંત્રિક મંત્રના પદોની સમાપ્તિ સુધી ધીમે ધીમે પદો (શબ્દો) બોલીને વિષનું હરણ કરે છે—વિષ ઉતારે છે, તેમ પ્રથમ મનની દેશ નિવૃત્તિ પણ પ્રગટ પણે ગુણ કારક થાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—દેવતાએ અધિષ્ઠિત અક્ષરોનો સમૂહ તે મંત્ર કહેવાય છે, તેનાથી વિષાદિકનો નાશ થાય છે. તે મંત્રને ભણનાર અથવા જાણનાર પુરૂષ માંત્રિક કહેવાય છે. જેમ માંત્રિક પુરૂષ મંત્રના પદ સુધી એટલે મંત્રને અંતે-છેડે સ્વાહા વિગેરે શબ્દ આવે ત્યાં સુધી

ધીમે ધીમે-મદ મદ ધ્વનિવડે પદોને-મત્રના શબ્દોને બોલીને સર્પાદિકના વિષને ઉતારે છે-પ્રાણીઓના શરીરમાથી વિષવેગની વ્યાપ્તિનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે મનની પ્રથમ રાગી અવસ્થાની પ્રવૃત્તિમાથી દેશ થકી એટલે માત્ર અશુભ સકલ્પથી જ નિવૃત્તિ કરવી, તે પણ સ્ફુટ રીતે એટલે સાક્ષાત્ અનુભવેલા સ્થૈર્ય અને પ્રસન્ન મન વિગેરે દૃષ્ટ ફળપણાએ કરીને ગુણ કારક થાય છે-અર્થાત્ મનની શુદ્ધિ કરવાના કાર્યમા નિર્વિકલ્પ (વિકલ્પ રહિત) સહજ સુખ આપનારી થાય છે ૧૧૧

च्युतमसद्विषयव्यवसायतो लगति यत्र मनोऽधिकसौष्ठवात् ।
प्रतिकृतिः पदमात्मवदेव वा तदवलम्बनमत्र शुभ मतम् ॥ ११२ ॥

મૂલાર્થ—અશુભ વિષયના વ્યાપારથી નિવૃત્તિ પામેલુ મન અતિ પ્રસન્નતાને લીધે જે પદાર્થપર લાગે છે-તન્મય થાય છે તે પદાર્થ પણ આત્માની જ જેમ અથવા જિનપ્રતિમાની જેમ આ મનશુદ્ધિમા શુભ અવલબનરૂપ માનેલો છે ૧૧૨

ટીકાર્થ—અશુભ વિષયને વિષે એટલે મનને ચિંતનવા લાયક આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનાદિકનેવિષે વર્તતા વ્યાપારથી નિવૃત્તિ પામેલુ મન અતિ સુપ્રસન્નતાથી અથવા શુભ સકલ્પની કુશળતાથી જે પદાર્થપર એટલે ધ્યાન, આવશ્યક તથા આત્મ સ્વરૂપના ચિંતનાદિકમા-જેમા લીનતા પામે છે, તે પદ-વસ્તુ અથવા ક્રિયાદિક આત્મ સ્વરૂપની જેમ અથવા જિનપ્રતિમાની જેમ આ મનશુદ્ધિનેવિષે સુંદર અવલબન ભૂત થાય છે ૧૧૨

આવી રીતે ક્યા સુધી પ્રવર્તવુ ? તે પર કહે છે—

तदनु काचन निश्चयकल्पना निगलितव्यवहारपदावधि ।
न किमपीति विवेचनसमुखी भवति सर्वनिवृत्तिसमाधये ॥ ११३ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી 'મારે વ્યવહાર કાંઈપણ કામનો નથી' એ પ્રમાણેનુ વિવેચન કરવામા સન્મુખ તથા જેમા વ્યવહારના સ્થાનનો છેડો-અત પરિપૂર્ણ થયો છે એવી કોઈ-અપૂર્વ નિશ્ચય નયની કલ્પના સર્વ નિવૃત્તિની સમાધિને માટે થાય છે ૧૧૩

ટીકાર્થ—વિગલિત એટલે પરિપૂર્ણ પાલન કરેલો હોવાથી ભિન્ન થયેલા વ્યવહાર નયના પદનો એટલે રાગી અવસ્થાના સ્થાનનો અવધિ જેનેવિષે થયેલો છે અર્થાત્ વ્યવહાર દશાની પૂર્તિ જેનેવિષે થઈ છે એવી તથા ત્યાર પછી એટલે અશુભ વિકલ્પની અનુત્પત્તિ થ

વાથી પછી 'મારે વ્યવહારવડે કાંઈ પણ કાર્ય નથી' એ પ્રમાણે વિવેચનમાં સન્મુખ એટલે નિશ્ચય અને વ્યવહાર તથા સ્વ અને પર સ્વરૂપનું પરસ્પર પૃથક્કરણ કરવાનેવિષે સન્મુખ-તેમાં વિપર્યાસ રહિત [1]નિષ્પન્નપ્રાય સારા લક્ષ્યવાળી અર્થાત્ તેને અનુરૂપ પરિણામવાળી કોઈ-અપૂર્વ એટલે સૂક્ષ્મભાવને ગ્રહણ કરનારી નિશ્ચયની-પારિણામિક આત્મસ્વભાવની કલ્પના-અનુમિતિ (અનુમાન)ની તુલના કરવી. શા માટે તેમ કરવું? તે કહે છે.-તેવી કલ્પના સર્વ શુભાશુભ સંકલ્પના રાશિની અથવા શુભમાં પ્રવૃત્તિ ને અશુભથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રવૃત્તિની સ્થિતિ જેમાં રહેલી છે એવી સમાધિને માટે-એકાગ્રતાને માટે થાય છે. ૧૧૩.

નિશ્ચય દશાને જ કહે છે.—

इह हि सर्वबहिर्विषयच्युतं हृदयमात्मनि केवलमागतम् ।
चरणदर्शनबोधपरंपरापरिचितं प्रसरत्यविकल्पकम् ॥ ११४ ॥

મૂલાર્થ—આ નિર્વિકલ્પ દશાને વિષે જ સર્વ બાહ્ય વિષયોથી રહિત, કેવળ આત્માને વિષે જ લય પામેલું, જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રની પરંપરાથી પરિચિત થયેલું તથા વિકલ્પોથી રહિત એવું મન પ્રસરે છે. ૧૧૪.

ટીકાર્થ—અવશ્ય આ નિર્વિકલ્પ દશાને વિષે જ બાહ્ય વિષયોથી-આત્મા વિના બીજા સર્વે મનમા ચિંતવવા લાયક બાહ્ય વિષયોથી રહિત થયેલું, કેવળ-એકાગ્રપણાએ કરીને આત્માનેવિષે-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનેવિષે લય પામેલું, ચરણ-સમતાની સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર, દર્શન-સમકિત અથવા સામાન્ય બોધ તથા બોધ એટલે વિશેષને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન, તે ત્રણેની પરંપરા વડે-અવિચ્છિન્ન ધારાવડે પરિચિત થયેલું એટલે વારંવાર સંસર્ગ કરેલું તથા વિકલ્પ રહિત એટલે સ્થિર સમુદ્રની જેમ તરંગ રહિત એવું મન આત્માને વિષે જ પ્રસરે છે-વ્યાપ્ત થાય છે. ૧૧૪.

એનો જ વિશેષ કહે છે.—

तदिदमन्यदुपैत्यधुनापि नो नियतवस्तुविलास्यपि निश्चयात् ।
क्षणमसंगमुदीतनिसर्गधीहतबहिर्ग्रहमन्तरुदाहृतम् ॥ ११५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને હમણાં પણ આ યોગીનું મન નિયત વસ્તુ

[1] પ્રાયે ઉત્પન્ન થયેલી

(ચૈતન્ય) ને વિષે વિલાસવાળુ થઇને પણ નિશ્ચય સ્વભાવને લીધે બીજું કાંઈ પણ ગ્રહણ કરતું નથી કેમકે ક્ષણવાર અસંગ થયેલુ અને ઉદય પામેલી નિસર્ગ બુદ્ધિવડે જેનુ બહિર્મુખ જ્ઞાન નાશ પામ્યુ છે, એવુ ચિત્ત (આ નિશ્ચય કલ્પનાનેવિષે) કહેલુ છે ૧૧૫

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-તરંગ રહિતપણુ પામવાથી હમણા પણ-નિશ્ચયની પ્રાપ્તિને સમયે પણ આ યોગીનુ મન ચૈતન્યરૂપ નિયત વસ્તુને વિષે રમણ સ્વભાવવાળુ થઇને નિશ્ચય સ્વભાવને લીધે બીજા-વ્યવહારિક વિકલ્પ-રાગાદિકને ગ્રહણ કરતુ નથી કેમકે માત્ર ક્ષણાદિક કાળસુધી અસંગ-આલંબન રહિત એવુ (છતુ) અને ઉદય પામેલી નિસર્ગ-માત્ર સ્વભાવને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિવડે જેનુ બહિર્મુખ જ્ઞાન નષ્ટ થયુ છે એવુ ચિત્ત આ નિશ્ચય કલ્પનાનેવિષે કહેલુ છે ૧૧૫

હવે બે શ્લોકવડે પ્રબન્ધનો ઉપસંહાર કરે છે—

कृतकषायजय सगभीरिम प्रकृतिशान्तमुदात्तमुदारधी ।
स्वमनुगृह्य मनोऽनुभवत्यहो गलितमोहतम परम मह ॥११६॥

મૂલાર્થ—અહો ! ક્રોધાદિક કષાયોનો જય કરનાર ઉદાર બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય પોતાના ચિત્તને અનુકૂળ કરીને ગંભીરતાવાળુ, પ્રકૃતિથી જ શાંત, ઉદાત્ત અને જેમાથી મોહરૂપી અંધકાર નષ્ટ થયુ છે એવુ પરમ જ્યોતિમય જે આત્મસ્વરૂપ તેને અનુભવે છે ૧૧૬

ટીકાર્થ—ઉદાર એટલે વિકાર રહિત હોવાથી પ્રશસ્ત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ ક્રોધાદિક કષાયોનો પરાભવ કરીને પોતાના ચિત્તને આત્મસ્વરૂપને અનુકૂળ કરીને અહો ! ગંભીરતાવાળુ-અત્યંત અગાધ, સ્વભાવથી જ શાન્ત-સ્થાયિભાવને પામેલુ અર્થાત્ સંતાપ વર્જિત, ઉદાત્ત, અતિ પ્રધાન તથા જેનો મોહરૂપી અન્ધકાર એટલે મોહનીય કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકાર સર્વથા નષ્ટ થયો છે એવુ સર્વોત્કૃષ્ટ તેજ-જ્યોતિરૂપ જે આત્મસ્વરૂપ તેને અનુભવે છે-સાક્ષાત્ જુએ છે ૧૧

गलितदुष्टविकल्पपरपर धृतविशुद्धि मनो भवतीदृशम् ।
धृतिमुपेत्य ततश्च महामति समधिगच्छति शुभ्रयश श्रियम् ॥

મૂલાર્થ—જેમાથી દુષ્ટ વિકલ્પોની પરંપરા નાશ પામી છે તથા જેણે વિશુદ્ધિને ધારણ કરી છે એવુ મન ઉપર કહ્યુ છે, તેવા પ્રકારનુ થાય છે, અને તેથી કરીને મહા બુદ્ધિમાન યોગી ધૈર્યને પામીને ઉજ્જ્વળ યશરૂપી (મોક્ષ) ને મેળવે છે ૧૧૭

ટીકાર્થ—જેમાંથી દુષ્ટ-અશુભ વિકલ્પોની-મનોરથની પરંપરાનો અભાવ (નાશ) થયો છે, તથા જેણે સ્વભાવ શુદ્ધતા ધારણ કરી છે, એવું મન આવા (પૂર્વોક્ત) પ્રકારનું થાય છે. અને તેથી કરીને-તેવા પ્રકારની મનશુદ્ધિથી મહા મતિમાન્-ઉદાર બુદ્ધિવાળો યોગી સ્થૈર્ય (સ્થિરતા) ને પામીને શુભ્ર-સકલ કર્મરૂપ કલંકથી રહિત યશલક્ષ્મી-મોક્ષલક્ષ્મીને તથા પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી ખ્યાતિરૂપ શોભાને પામે છે. એટલે સારી રીતે યોગનો નિરોધ કરવા રૂપ વિધિએ કરીને સાદિ અનંત સ્થિતિને પામે છે. આ શ્લોકમાં 'यशः' એ શબ્દે કરીને કર્ત્તાએ પોતાનું 'યશોવિજય' એવું નામ સૂચન કર્યું છે, એમ જાણવું. ૧૧૭.

॥ इति तृतीयः प्रबन्धः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः प्रबन्धः ॥

ત્રીજો પ્રબંધ કહી ગયા, હવે ચોથો પ્રબંધ કહે છે, તેનો સબંધ આ પ્રમાણે છે—પૂર્વના (ત્રીજા) પ્રબંધમા મમતાનો ત્યાગ, સમતાનો સ્વીકાર, અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર અને મનની શુદ્ધિ કહી ગયા તે મનશુદ્ધિ સમકિતવતને જ પરમાર્થથી સફળ થાય છે, તેથી આ પ્રબધમા સમકિતની પ્રરૂપણા કરે છે આ પ્રકારના સબધથી પ્રાપ્ત થયેલા સમકિતનો આ પ્રથમ શ્લોક છે—

मनःशुद्धिश्च सम्यक्त्वे सत्येव परमार्थत ।
तद्विना मोहगर्भा सा प्रत्यपायानुबन्धिनी ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—સમકિત હોય તો જ પરમાર્થથી મનશુદ્ધિ હોય છે, તે મનશુદ્ધિ સમકિત રહિત હોય તો મોહગર્ભિત અને પ્રત્યપાયના સબધવાળી છે ૧

ટીકાર્થ—પરમાર્થથી એટલે તાત્વિક રીતે મનની શુદ્ધિ-સદ્ભાવને ગ્રહણ કરનારી નિર્મળતા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવાથી જ થાય છે સમકિતવિના તે મનશુદ્ધિ મોહગર્ભિત-મોહમિશ્રિત એટલે અજ્ઞાન મિશ્રિત તથા પ્રત્યપાયવાળી એટલે ગુણની હાનિના નિરતર સબધવાળી અર્થાત્ વિપરીત ફળને આપનારી થાય છે ૧

સમકિતવિના કરેલી શુદ્ધ ક્રિયા પણ મોક્ષ આપવામા અસમર્થ છે, તે કહે છે—

सम्यक्त्वसहिता एव शुद्धा दानादिका क्रिया ।
तासां मोक्षफले प्रोक्ता यदस्य सहकारिता ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—દાનાદિક સર્વ ક્રિયાઓ સમકિત સહિત હોય તો જ તે શુદ્ધ છે, કારણ કે તે ક્રિયાઓના મોક્ષરૂપી ફળમા આ સમકિતનુ સહકારીપણુ છે ૨

ટીકાર્થ—અભયદાન, સુપાત્રદાન, તથા તપ, શીલ વિગેરે સર્વ ક્રિયાઓ સમકિત સહિત એટલે આગળ કહેવામા આવશે એવી શ્રદ્ધા પૂર્વક કરેલી હોય તો જ શુદ્ધ છે, એટલે પોતાનુ કાર્ય કરવામા સમર્થ-નિર્દોષ છે, કારણ કે તે દાનાદિક ક્રિયાઓનુ મોક્ષરૂપી ફળ આપવામા

આ સમકિતનું સહકારીપણું છે-સાથે રહીને ક્રિયાનું સફળપણું કરે તે સહકારી કહેવાય, એટલે તે સમકિતનું જ મોક્ષરૂપી ફળને આપવામાં સામર્થ્ય કહેલું છે. ૨.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

कुर्वाणोऽपि क्रियां ज्ञातिधनभोगांस्त्यजन्नपि ।
दुःखस्योरो ददानोपि नान्धो जयति वैरिणः ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—અંધ માણુસ ગમે તેવી ક્રિયા (કાયચેષ્ટા) કરે, જ્ઞાતિ ધન અને ભોગનો ત્યાગ કરે, તથા દુઃખને પોતાનું હૃદય આપે, તો પણ તે વૈરિ (શત્રુ)ને જીતી શકતો નથી. ૩.

ટીકાર્થ—અંધ-નેત્રહીન માણુસ શબ્દ વેધી બાણ પ્રહારાદિક કાયચેષ્ટારૂપ ક્રિયા કરે તથા જ્ઞાતિ-સમાન વંશવાળા જનો, સુવર્ણાદિક ધન અને ઇષ્ટ સ્ત્રી, ભોજનાદિક ભોગોનો ત્યાગ કરે એટલે મોટા સંગ્રામમાં પ્રવર્તવાથી જ્ઞાતિ વિગેરે સર્વનો ત્યાગ કરે, તથા દુઃખને એટલે કષ્ટના સમૂહને હૃદયમાં સ્થાન આપે, તો પણ તે શત્રુઓને ન જ જીતી શકે-વશ કરી શકે નહીં. આ ઉપર જન્માન્ધ રાજપુત્રનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે-

જન્માંધ રાજપુત્રનું દૃષ્ટાંત.

ઉદયસેન નામના રાજાને **વીરસેન** અને **સૂરસેન** નામના બે કુમારો હતા. તેમાં વીરસેન જન્માંધ (જન્મથી જ આંધળો) હતો. તેથી રાજાએ તેને યોગ્ય સંગીતાદિક કળાઓ શીખવી. અને બીજાને ધનુર્વેદ વિદ્યા શીખવી તેથી તે લોકમાં પ્રશંસાપાત્ર થયો. તે જાણીને વીરસેને રાજાને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—"હું પણ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરૂં." રાજાએ તેનો આગ્રહ જાણીને તેને અનુમતિ આપી. તેથી તે સારી રીતે ઉપાધ્યાયના શીખવવાથી, બુદ્ધિના અતિશયપણાથી તેમજ વિશેષ પ્રકારના અભ્યાસથી શબ્દવેધી થયો. યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા, સારી રીતે અભ્યાસ કરેલા ધનુર્વેદના વિજ્ઞાનવાળા અને શબ્દવેધીપણાના ગર્વથી નેત્રના દર્શનવાળા (દેખતા) મનુષ્યોના સત્ અને અસત્પણાને નહીં ગણકારતા એવા તેણે એકદા શત્રુના સૈન્યને ચડી આવેલું જાણીને યુદ્ધ કરવા માટે રાજાપાસે યાચના કરી. બહુ આગ્રહ કરવાથી રાજાએ તેને આજ્ઞા આપી. એટલે તે વીરસેન શબ્દવેધીપણાથી શત્રુના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. શત્રુઓએ કુમારની અંધતા જાણી, તેથી તેઓએ મૌન ધારણ કરીને તેને પકડી લીધો. પછી તે

વૃત્તાંત જાણીને સુરમેને રાજાની આજ્ઞા લઈને સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી શત્રુ પાસેથી પોતાના ભાઈને મૂકાવ્યો આ પ્રમાણે વીરસેન કળા વિજ્ઞાનમા કુશળ હતો, તો પણ નેત્રહીન હોવાથી ઇચ્છિત કાર્ય સાધવામા સમર્થ ન થયો

આ દૃષ્ટાંતને અનુસારે સમકિતથી હીન પ્રાણી મોહાદિકનો પરાભવ કરીને મોક્ષરાજ્યને મેળવી શકતો નથી, એ અહીં તાત્પર્ય છે ૩

કહેલા દૃષ્ટાન્તની દાર્ષ્ટાંતિક (પ્રકૃત)મા યોજના કરે છે—

कुर्वन्निवृत्तिमप्येव कामभोगास्त्यजन्नपि ।
दु खस्योरो ददानोऽपि मिथ्यादृष्टिर्न सिध्यति ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—એજ પ્રમાણે નિવૃત્તિને કરતો, કામભોગોને તજતો અને દુ ખને પણ હૃદયસ્થાન આપતો મિથ્યાદૃષ્ટિ સિદ્ધ થતો નથી ૪

ટીકાર્થ—એજ પ્રમાણે-અંધકુમારની જેમ નિવૃત્તિને-શાસ્ત્રમા કહેલા પાચ યમાદિક ઉપરતિને કરતા-સેવતા છતા પણ, તથા મનોહર ભોગોનો-શબ્દાદિક પાચ વિષયોનો ત્યાગ કરતા છતા પણ-દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તેનો પરિહાર કરતા છતા પણ તથા પૃથ્વીપર શયન, ભિક્ષાટન અને વનવાસાદિક કષ્ટ સમૂહને હૃદયસ્થાન આપતા છતા પણ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સર્વ દુષ્કર ક્રિયાઓ કરે તો પણ મિથ્યા-વિપરીત અર્થાત્ અન્યથા વસ્તુને ગ્રહણ કરનારી દૃષ્ટિ-વસ્તુ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા જે પ્રાણીને હોય, તેવો પ્રાણી સિદ્ધ થતો નથી-કૃતાર્થ થતો નથી, અર્થાત્ મોક્ષ-સુખ પામતો નથી ૪

એ પ્રમાણે કેમ થાય ? એવી કોઈ શકા કરે તો તેને જવાબ આપે છે કે-સર્વ ધર્મક્રિયાનો સાર સમકિત જ છે, તે જ કહે છે—

कनीनिकेव नेत्रस्य कुसुमस्येव सौरभम् ।
सम्यक्त्वमुच्यते सार सर्वेषा धर्मकर्मणाम् ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—નેત્રમા કીકીની જેમ અને પુષ્પમા સુગધની જેમ સર્વ ધર્મકાર્યોમા સમકિતને જ સારભૂત કહેલુ છે ૫

ટીકાર્થ—સર્વ ધર્મકાર્યોમા એટલે ધર્મને માટે-જીવને વિષે શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવા સારૂ અથવા ધર્મના જે જે કાર્યો છે તે સર્વમા સારભૂત એટલે આગમમા કહેલા આત્મિક ફળની પ્રાપ્તિને માટે બળ (સામર્થ્ય)રૂપ સમકિતને જ કહેલુ છે કારણ કે સમકિતથી જ સત્ય દેવ, સત્ય ગુરૂ અને સત્ય ધર્મની પરીક્ષા કરવાનુ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત

થાય છે, કદાગ્રહ રહેતો નથી, પ્રકૃષ્ટ રૂચિ (શ્રદ્ધા) ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ન્યાય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. કોની જેમ? તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે.- બન્ને નેત્રોમાં કીકીની જેમ તે સમકિત સારભૂત છે, કારણ કે કીકી વડે જ પદાર્થો જોવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પુષ્પમાં સુગંધની જેમ; એટલે સુગંધ વિનાના પુષ્પને કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી, પુષ્પનો સાર સુગંધ જ છે તેમ સર્વ ધર્મક્રિયાનો સાર સમકિત છે. ૫.

નિસર્ગ (સ્વભાવથી જ) રૂચિ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલાં જે શ્રદ્ધાનાં પરિણામ તે સમકિત કહેવાય છે. રૂચિ દશ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે-નિસર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આજ્ઞારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અભિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સંક્ષેપરૂચિ અને ધર્મરૂચિ. આ દશ રૂચિમાંથી કેટલીકનું સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં પણ પ્રથમ ધર્મરૂચિરૂપ સમકિત કહે છે.—

तत्त्वश्रद्धानमेतच्च गदितं जिनशासने ।
सर्वे जीवा न हन्तव्याः सूत्रे तत्त्वमितीष्यते ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—આ સમકિતને જિનેશ્વરના શાસનમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ કહ્યું છે, અને તે તત્ત્વ સર્વે જીવો ન હણવા એમ સૂત્રને વિષે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૬.

ટીકાર્થ— આ સમગ્ર ધર્મક્રિયાનું સારભૂત સમકિત જિનાગમને વિષે તત્ત્વશ્રદ્ધાન-તત્ત્વની અભિલાષારૂપ તીર્થંકરાદિએ કહેલું છે. અને તે તત્ત્વ-યથાર્થ વસ્તુ જિનેશ્વરે કહેલા આચારાંગાદિક સૂત્રને વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—સર્વે જીવો ન હણવા યોગ્ય છે, એટલે કોઈપણ જીવ હણવો નહીં. સર્વે એટલે ત્રસ અને સ્થાવર ભેદવાળા જીવો, જેઓએ યથાયોગ્ય દશ પ્રકારના પ્રાણોને ધારણ કર્યા કરે છે અને કરશે એવા લક્ષણવાળા જીવો હણવા યોગ્ય નથી. પોતાની જેમ સર્વને સુખ પ્રિય છે, અને દુઃખથી સૌ કોઈ ભય પામે છે, માટે તેવા જીવને કોઇએ હણવા નહીં. હિંસા એ આત્માનો સ્વભાવ નહીં હોવાથી મહા અધર્મ છે, અને જે વસ્તુસ્વભાવ છે-આત્માનો સ્વભાવ છે તે જ ધર્મ છે. અને તે સર્વે પરભાવની નિવૃત્તિમાં તત્પર થઇને કરવા યોગ્ય છે. હિંસા તો પરભાવની પ્રવૃત્તિ જ છે. માટે "જીવો હણવા લાયક નથી." એ પ્રતિજ્ઞાનું વાક્ય છે, "કારણ કે તે સ્વ અને પરને પ્રકૃષ્ટ દુઃખ આપવાના હેતુરૂપ છે," એ હેતુ વચન છે, "આત્મઘાતની જેમ." એ દૃષ્ટાન્ત છે. "જે સ્વ અને પરના દુઃખનું હેતુ

છે તે તજવા લાયક છે," એ ઉપનય છે, "તે જ પ્રમાણે હિંસા પણ છે" એ નિગમન છે આ પ્રમાણે પાંચ વાક્યવાળું અનુમાન જાણવું ૬

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે—

શુદ્ધો ધર્મોઽયમિત્યેતદ્ધર્મરુચ્યાત્મક સ્થિતમ્ ।
શુદ્ધાનામિદમન્યાસા રુચીનામુપલક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ (અહિંસારૂપ) ધર્મ શુદ્ધ (નિર્દોષ) છે અને એજ (શ્રદ્ધાન) ધર્મરૂચિરૂપ છે આ જ ધર્મરૂચિરૂપ શ્રદ્ધાન બીજી શુદ્ધ રૂચિઓનુ ઉપલક્ષણ છે ૭

ટીકાર્ય—આ ધર્મ-સર્વ જીવોની અહિંસારૂપ આત્મપરિણતિ શુદ્ધ છે, એટલે સર્વ નિવૃત્તિના મૂળપણાવડે આત્મરૂપ હોવાથી નિર્દોષ છે એપ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલુ જીવનુ શ્રદ્ધાન ધર્મરૂચિરૂપ છે ધર્મ એટલે નિવૃત્તિરૂપ આત્મસ્વભાવ, અથવા છ જીવનિકાયના વધનો નિષેધ થવાથી ચારિત્ર ધર્મ અથવા પોતાના ઘાતના દુ ખની જેમ પરના ઘાતના દુ ખનો બોધ થવાથી સામાયિક ધર્મ આ પ્રકારના ધર્મને વિષે જે રૂચિ અભિલાષ, તેજ જેનુ સ્વરૂપ છે એવુ જે સમકિત તે ધર્મરૂચિ સમકિત કહેવાય છે આ ધર્મરૂચિરૂપ સમકિત બીજી નિર્દોષ રૂચિઓનુ એટલે નિસર્ગ, ઉપદેશ, આજ્ઞા, સૂત્ર, બીજ, અભિગમ, વિસ્તાર અને સક્ષેપક્રિયારૂપ રૂચિઓનુ ઉપલક્ષણ એટલે જણાવનારૂ થાય છે તે આ પ્રમાણે-કોઈક લઘુકર્મી જીવ ક્ષયોપશમની પટુતાથી પોતાની જાતેજ કહેલા તત્ત્વનો અભિલાષી થાય છે તેને નિસર્ગરૂચિ જાણવો, જે જીવ ગુરૂનો ઉપદેશ સાભળીને તત્ત્વાભિલાષી થાય, તેને ઉપદેશરૂચિ જાણવો જે પ્રાણી રાગ, દ્વેષ અને મોહ રહિત એવા જિનેશ્વરને વિષે પ્રતીતિના વશથી તત્ત્વની રૂચિવાળો થાય, તેને આજ્ઞા રૂચિ જાણવો જે અગ તથા ઉપાગાદિક સૂત્ર ગણવામા અનુરક્ત હોય, તેને સૂત્ર રૂચિ જાણવો જે અગ અને ઉપાગાદિક સૂત્રને ભણવામા લીન થાય, તેને અભિગમ રૂચિ જાણવો જે પ્રાણીને એક દેશ (અમુક ભાગ) પ્રાપ્ત થવાથી વટવૃક્ષના બીજની જેમ અનેક પ્રકારે તત્ત્વને અવગાહન કરનારી મતિ થાય, તેને બીજરૂચિ જાણવો અને નય નિક્ષેપ વિગેરેના વિસ્તારથી જીવોની અહિંસા જાણીને જેની તેવી મતિ થાય, તેને વિસ્તાર રૂચિ જાણવો આ રીતે બીજી રૂચિઓ પણ જાણી લેવી ૭

अथवेदं यथा तत्त्वमाज्ञयैव तथाखिलम् ।
नवानामपि तत्त्वानामिति श्रद्धोदितार्थतः ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—અથવા જેમ આ અહિંસારૂપ તત્ત્વ આજ્ઞાએ કરીને કહ્યું છે, તે જ પ્રકારે નવે તત્ત્વોનું પણ આજ્ઞાવડે જ સમકિત થાય છે, એવી શ્રદ્ધા લક્ષણવડે સૂત્રમાં કહેલી છે. ૮.

ટીકાર્થ—અથવા એટલે પૂર્વે કહેલાથી બીજી રીતે જ્ઞાપન કરે છે. જેમ આ પૂર્વે કહેલું "સર્વે જીવો ન હણવા" એ રૂપ સમગ્ર તત્ત્વ આજ્ઞાએ કરીને—જિન વચનને અનુસારે નિસર્ગ વિગેરે રૂચિથી જાણેલું છે, તે જ પ્રકારે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ, એ નવે તત્ત્વોનું જિનવચનને અનુસારે નિસર્ગાદિક રૂચિથી જાણવું, એ સમકિત કહેવાય છે. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા-આસ્તિકતા અર્થથી-લક્ષણથી ઉક્ત સૂત્રની ટીકાદિકમાં કહેલી છે. ૮.

ફરીથી બીજે પ્રકારે કહે છે.—

इहैव प्रोच्यते शुद्धाऽहिंसा वा तत्त्वमित्यतः ।
सम्यक्त्वं दर्शितं सूत्रप्रामाण्योपगमात्मकम् ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ અહિંસા અથવા શુદ્ધ તત્ત્વ આ જિનાગમને વિષે જ કહેવાય છે, એપ્રમાણે સૂત્રના પ્રમાણપણાના સ્વીકારરૂપ સમકિત કહેલું છે. (સૂત્ર પ્રમાણ છે એવો જે સ્વીકાર કરવો, તે જ સમકિત છે.) ૯.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-અસંભવાદિક દોષ રહિત અહિંસા-દયાધર્મ અથવા તત્ત્વ-પારમાર્થિક અહિંસાદિક વસ્તુસ્વરૂપ આ જિનાગમને વિષે જ કહેલું છે; અર્થાત્ કપિલાદિકના આગમને વિષે કહેલું નથી. એ પ્રમાણે અહિંસા અને તત્ત્વને જાણીને જિનેન્દ્ર પ્રણીત આગમના પ્રમાણપણાનો જે સ્વીકાર-યથાર્થ કહેલું છે એમ પરીક્ષા કરીને જે સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરવો અને તે નિર્ણય કરીને સૂત્રના પ્રમાણપણાનો જ જે સ્વીકાર કરવો, તેનું નામ સમકિત કહેલું છે. ૯.

કહેલા અર્થનો જ વિસ્તાર કરતા અન્યોન્યાશ્રય દોષનો પરિહાર કરે છે.—

शुद्धाहिंसोक्तितः सूत्रप्रामाण्यं तत एव च ।
अहिंसाशुद्धधीरेवमन्योऽन्याश्रयभीर्न तु ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—(સૂત્રમાં) શુદ્ધ અહિંસાની ઉક્તિ હોવાથી સૂત્રની પ્ર-

માણુતા સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી કરીને જ પ્રાણી અહિંસાને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થાય છે એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય દોષનો ભય રહેતો નથી ૧૦

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સારી યુક્તિવડે નિર્મળ અહિંસાની ઉક્તિ હોવાથી-પ્રાણીવધના નિષેધરૂપ દેશના હોવાથી સૂત્રનુ પ્રમાણુપણુ-શુદ્ધ (નિર્દોષ) સિદ્ધાતપણુ થાય છે અને તેનાથી જ—પ્રમાણુભૂત સૂત્રના પઠન શ્રવણુથીજ અહિંસારૂપ ધર્મને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો જીવ થાય છે એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય નામના દોષનો ભય રહેતો નથી કેમકે તેમા અન્યોન્યાશ્રય દોષનુ લક્ષણુ લાગુ પડતુ નથી-ઘટતુ નથી વળી શુદ્ધ અહિંસાની ઉક્તિને લીધે શાસ્ત્રની પ્રમાણુતા સ્વત સિદ્ધ થાય છે, અને તેના શ્રવણાદિકથી અહિંસાત્મક ધર્મને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિ સ્વત-સ્વતત્ર રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે પરતુ સૂત્રની પ્રમાણુતા સિદ્ધ થવાથી અહિંસાને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિની સિદ્ધિ થાય, અને તે શુદ્ધ બુદ્ધિ સિદ્ધ થવાથી સૂત્રની પ્રમાણુતા સિદ્ધ થાય એમ અમે માનતા નથી માટે અન્યોન્યાશ્રય દોષનો અવકાશ જ કયા છે? નથી જ તાત્પર્ય એ છે કે-આ શાસ્ત્રને વિષે શુદ્ધ અહિંસાનો ઉપદેશ છે, માટે તે શાસ્ત્રનુ પ્રમાણુપણુ તેનાથી જ સિદ્ધ થાય છે અને અહિંસાના ઉપદેશવાળા શાસ્ત્રનુ શ્રવણુ કરવાથી જ દયામય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ કયા છે? નથી જ ૧૦

અહીં કોઈ શકા કરે કે—આ શાસ્ત્રનેવિષે જ અહિંસા છે, એમ કેમ કહો છો? બીજા કપિલાદિકના શાસ્ત્રોમા પણુ અહિંસાની ઉક્તિ છે એ શકાનુ નિરાકરણુ કરતા કહે છે—

नैव यस्मादहिंसाया सर्वेपामेकवाक्यता ।
तच्छुद्धतानवोधश्च सभवादिविचारणात् ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—જે કારણુમાટે સભવ વિગેરેનો વિચાર કરતા અહિંસાનેવિષે સર્વ મતોની એક વાકયતા થતી નથી તેમજ તે અહિંસાની શુદ્ધતા અને જ્ઞાન પણુ તે તે શાસ્ત્રોથી થતુ નથી (માટે બીજા દર્શનોમા જે અહિંસાના વચનો છે તે અસગત છે) ૧૧

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! તારૂ કહેવુ યથાર્થ નથી કારણુકે અહિંસાને વિષે એટલે અહિંસાનુ સ્વરૂપ વિગેરે પ્રતિપાદન કરવાને વિષે સાખ્ય મત, ભાગવત મત, પાશુપત અને બૌદ્ધ વિગેરે સર્વ મતોની એકવાકયતા થતી નથી અર્થાત્ જિનવચનની જેવી એકવાકયતા થાય છે

તેવી બીજા કોઇ મતમાં થતી નથી. તેમજ તે અહિંસાની શુદ્ધતા એટલે તેની વિરાધનાના પરિહારનો ઉપાય અને તેનો બોધ-જ્ઞાન પણ જૈનવાક્યના જેવું થતું નથી. શાથી થતું નથી? તે કહે છે.- સંભવ-હિંસાની ઉત્પત્તિ તથા હિંસક (હિંસા કરનાર) અને હિંસ્ય વિગેરેનો વિચાર-યુક્તિપૂર્વક ઘટના તેમાં સંભવતી નથી. એટલે હિંસાદિનો અભાવ હોવાથી અહિંસાદિનો પણ અભાવજ તેમના મતમાં સિદ્ધ થાય છે. માટે આ જૈનશાસનને વિષેજ હિંસા અહિંસાદિક વિચાર ઘટે છે, એમ અમે કહીએ છીએ. (અહીંથી આરંભીને અભિગમરૂચિ અને વિસ્તારરૂચિરૂપ સમકિતની પ્રરૂપણા જાણવી.) ૧૧.

હવે અસંભવાદિક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય બતાવવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર પ્રથમ નવ શ્લોકવડે તેમણે માનેલા અહિંસાદિક ધર્મને બતાવે છે.—

यथाऽहिंसादयः पञ्च व्रतधर्मयमादिभिः ।
पदैः कुशलधर्माद्यैः कथ्यन्ते स्वस्वदर्शने ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—અન્ય દર્શનિઓ અહિંસાદિક પાંચેને વ્રત, ધર્મ, યમ વિગેરે શબ્દોથી તથા કુશળધર્મ વિગેરે શબ્દોથી પોત પોતાના દર્શનમાં જે રીતે કહે છે તે બતાવે છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે તે અન્યદર્શનિઓ અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહ એ પાંચેને વ્રત, ધર્મ અને યમ વિગેરે શબ્દોથી તથા કુશળધર્મ વિગેરે શબ્દોથી પોત પોતાના દર્શનમાં કહે છે તે આગળ બતાવે છે. ૧૨.

प्राहुर्भागवतास्तत्र व्रतोपव्रतपञ्चकम् ।
यमांश्च नियमान् पाशुपता धर्मान् दशाभ्यधुः ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—તેમાં ભાગવત મતવાળા પાંચ વ્રતો અને પાંચ ઉપવ્રતો એમ દશ માને છે, અને પાશુપત મતવાળા પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ એમ દશ ધર્મને માને છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—તેમાં એટલે ધર્મના પ્રકાર જાણવામાં ભાગવત ધર્મવાળા એટલે ભક્તિમાર્ગવાળા પૌરાણિકો અહિંસાદિક પાંચ વ્રત અને સંતોષ વિગેરે પાંચ ઉપવ્રતો એમ બન્ને મળીને દશ માને છે. તથા પાશુપત એટલે રૂદ્રના મતવાળા નૈયાયિકો અહિંસાદિક પાંચ યમ અને અક્રોધાદિક પાંચ નિયમ એમ દશ પ્રકારના ધર્મને માને છે. ૧૩.

તે જ વ્રત, ઉપવ્રત, યમ અને નિયમને બે શ્લોકવડે બતાવે છે—

अहिसा सत्यवचनमस्तैन्य चाप्यकल्पना ।
ब्रह्मचर्य तथाऽक्रोधो ह्यार्जव शौचमेव च ॥ १४ ॥
सतोषो गुरुशुश्रूषा इत्येते दश कीर्तिता ।
निगद्यन्ते यमा साख्यैरपि व्यासानुसारिभि ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—અહિંસા, સત્ય વચન, અચોર્ય, અકલ્પના (નિષ્પરિગ્રહ) અને બ્રહ્મચર્ય, તથા અક્રોધ, આર્જવ, શૌચ, સતોષ અને ગુરુશુશ્રૂષા એ દશ કહેલા છે તેમાના પ્રથમના પાચને વ્યાસને અનુસરનારા સાખ્યમતવાળા પણ યમ તરીકે માને છે ૧૪-૧૫

ટીકાર્થ—અહિંસા-જીવોનો અઘાત, સત્યવચન-સાચુ બોલવુ તે, અસ્તેય-ચોરી ન કરવી તે, અકલ્પના-આ મારી વસ્તુ છે એમ કલ્પના ન કરવી તે અર્થાત્ અપરિગ્રહ, તથા બ્રહ્મચર્ય-મૈથુન રહિતપણુ એ પાચ વ્રતો તથા યમો કહેવાય છે તથા અક્રોધ-ક્ષમા, આર્જવ-સરળતા, શૌચ-જળ, માટી વિગેરેવડે પવિત્રતા કરવી તે (૧૪), સતોષ-ચિત્તની સ્વસ્થતા (શાતિ) તથા ગુરુશુશ્રૂષા-ગુરુની સેવા એ પાચ ઉપવ્રતો અથવા નિયમો કહેવાય છે આ પ્રમાણે આ દશ પદાર્થો કહેલા છે તેમાથી બાદરાયણ વ્યાસ મુનિને અનુસરનારા સાખ્ય મતવાળાઓ પણ અહિંસાદિક પાચને યમ કહે છે એટલે જેનાવડે આત્મા જીવન પર્યંત યમન કરાય તે યમ કહેવાય છે, એમ કહે છે ૧૫

તેજ કહે છે—

अहिसा सत्यमस्तैन्य ब्रह्मचर्य तुरीयकम् ।
पञ्चमो व्यवहारश्चेत्येते पञ्च यमा स्मृता ॥ १६ ॥

મૂલાર્થ—અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, ચોથુ બ્રહ્મચર્ય તથા પાચમો વ્યવહાર એ પાચ યમ કહેલા છે ૧૬

ટીકાર્થ—અહિંસા-અવધ, સત્ય-મૃષા ભાષણનો ત્યાગ, અસ્તેય-કોઈએ નહીં આપેલાનો ત્યાગ, ચોથુ બ્રહ્મચર્ય-શીળનુ પાલન અને પાચમો વ્યવહાર-પરિગ્રહનો ત્યાગ આ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલા પાચ યમો કહેલા છે ૧૬

હવે નિયમો કહે છે—

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
अप्रमादश्च पञ्चैते नियमा परिकीर्तिता ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—અક્રોધ, ગુરૂશુશ્રૂષા, શૌચ, આહારની લઘુતા તથા અપ્રમાદ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—અક્રોધ-ક્ષમા, ગુરૂશુશ્રૂષા-ગુરૂની સેવા, શૌચ-શરીરાદિકની પવિત્રતા, આહારની લઘુતા-અલ્પ આહાર કરવો તે, તથા અપ્રમાદ-અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યથી નિવૃત્તિ અથવા અસાવધાનપણારૂપ પ્રમાદનો ત્યાગ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. એટલે નિયમમાં રખાય-અમુક કાળ સુધી સેવન કરાય તે નિયમ કહેવાયછે. ૧૭.

હવે બે શ્લોકોવડે બૌદ્ધે માનેલો ધર્મ કહે છે.—

वौद्धैः कुशलधर्माश्च दशेष्यन्ते यदुच्यते ।
हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृतम् ॥ १८ ॥
संभिन्नालापव्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययम् ।
पापकर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—બૌદ્ધલોકો દશ કુશળ ધર્મને ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે-હિંસા, ચોરી, અન્યથાકામ, પૈશુન્ય, પરૂષાનૃત, સંભિન્નાલાપ, વ્યાપાદ, અભિધ્યા અને દૃગ્વિપર્યય એ દશ પ્રકારના પાપકર્મને મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

ટીકાર્થ—બૌદ્ધો-બૌદ્ધ દર્શનને માનનારા પુરૂષો દશ કુશળ ધર્મ-કલ્યાણને માટે ધર્મ અથવા કુશળ એટલે કાર્ય કરવામાં ચતુર માણસના કહેલા ધર્મો-સાધનો ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે-હિંસા-પ્રાણિનો વધ ૧, ચોરી ૨, અન્યથા કામ-દુષ્ટ પરિણામવડે પરસ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવવું તે ૩, પૈશુન્ય-બીજાના છાના દોષો પ્રગટ કરવા તે ૪, પરૂષાનૃત-મન અને વચનવડે કઠોર અને અસત્ય બોલવું તે ૫-૬, સંભિન્નાલાપ-પરના મર્મનો ભેદ કરનાર અસંબદ્ધ પ્રલાપ ૭, વ્યાપાદ-દ્રોહનું ચિંતવન ૮, અભિધ્યા એટલે પરના ધનને હરણ કરવાની ઇચ્છા ૯, અને દૃગ્વિપર્યય એટલે કુશળ ધર્મ થકી વિપરીત દૃષ્ટિપણું ૧૦, આ પ્રમાણે દશ પ્રકારના પાપ કર્મને-પાપનો બંધ કરનારા કર્મને મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

ब्रह्मादिपदवाच्यानि तान्याहुर्वैदिकादयः ।
अतः सर्वैकवाक्यत्वाद्धर्मशास्त्रमदोऽर्थकम् ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—વૈદિક મતવાળા વિગેરે તે અહિંસાદિકને બ્રહ્માદિ પદવડે

વાચ્ય કહે છે તે સર્વેનો એક વાક્યાર્થ હોવાથી આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્થક છે ૨૦

ટીકાર્થ—વેદને વિષે કુશળ વૈદિકો વિગેરે એટલે જૈમિનીય વિગેરે તે પૂર્વે કહેલા અહિંસાદિક વ્રતોને બ્રહ્માદિ પદના વાચ્ય એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, લક્ષ્ય બ્રહ્મ, શબ્દ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ તત્ત્વ એવા પદ–શબ્દોવડે કહેવા લાયક છે એમ કહે છે એ પ્રમાણે નવ શ્લોકવડે કહ્યા પ્રમાણે સર્વેની એક વાક્યતા હોવાને લીધે–સર્વેનો ધર્મપણાએ કરીને એક સરખો વાક્યાર્થ થાય છે માટે આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્થક–સહેતુક છે ૨૦

ઉપર કહેલા નવ શ્લોકોમા કહેલા ધર્મશાસ્ત્રોમા ધર્મોનુ વિધાન કર્યું છે, માટે તે શાસ્ત્રો ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે ગણાય છે, તેથી તેમની પરીક્ષા કરવી જોઈએ તે કહે છે—

क्व चैतत्सभवो युक्त इति चिन्त्यं महात्मना ।
शास्त्र परीक्षमाणेनाव्याकुलेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—આ અહિંસાદિક ધર્મ કયા શાસ્ત્રમા કહેલો યુક્ત છે? તે માટે પરીક્ષા કરનાર મહાત્માએ અવ્યગ્ર ચિત્તવડે શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો

ટીકાર્થ—આ અહિંસાનો સભવ–પરમાર્થથી પ્રાણીવધના ત્યાગની ઉત્પત્તિ કયા શાસ્ત્રમા અથવા દર્શનમા ઘટે છે? એ પ્રમાણે અહિંસાને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર–ગ્રથનો પરીક્ષા કરનારા–સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરનારા મહાત્મા પુરૂષે વ્યાકુળતા રહિત–પોતાના મત ઉપરના દૃષ્ટિરાગવડે તથા પરમત પરના દ્વેષવડે ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તના વ્યાક્ષેપ રહિત અર્થાત્ મધ્યસ્થપણામા વર્તતા અન્તરાત્માવડે–ધર્મની અર્થી આતરવૃત્તિવડે વિચાર કરવો કુશાગ્ર બુદ્ધિથી તેનુ પર્યાલોચન કરવુ ૨૧

જેમ લોકમા સુવર્ણની પરીક્ષા કષ, છેદ અને તાપ એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તેમ શાસ્ત્રની પણ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા થાય છે તેમા અવિરૂદ્ધ કાર્યનો ઉપદેશ કરનારૂ જે વાક્ય તે કષ કહેવાય છે જેમ કે–"સ્વર્ગ અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ તપ, ધ્યાન, બ્રહ્મચર્ય, સમિતિ, ગુપ્તિ અને દાનાદિકવડે શુદ્ધ થયેલી ક્રિયા કરવી" આ પ્રમાણે વિધિવાક્યોનો ઉપદેશ જે ગ્રથમા સ્થાને સ્થાને હોય, તથા નિષેધના વાક્યો એટલે કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવુ, ઇત્યાદિક વિધિ અને નિષેધના વાક્યો જે ગ્રથમા બહુધા જણાતા હોય, તે કષશુદ્ધ કહેવાય છે તથા જેમા વિધિ અને નિષેધને બાધા કરનારી અને

વ્રતાદિકનું પાલન કરનારી ક્રિયા કહેવામાં આવે, જેમકે “શુદ્ધ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી, દોષરહિત આલોચેણા કરવી.” ઇત્યાદિ ઉપદેશનાં વાક્યો જેમાં બહુધા ઉપલબ્ધ થતાં હોય, તે શાસ્ત્રને છેદશુદ્ધ જાણવું. આ બન્ને પ્રકારની શુદ્ધિ જો તાપશુદ્ધિ ન હોય તો નિષ્ફળ થાય છે. તે તાપશુદ્ધિ કષ અને છેદના મૂળ આધારરૂપ આત્મવાદના સ્વરૂપવાળી એટલે આત્માની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે કે નહીં? એ પ્રમાણેનો જે વિચાર તે શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરવામાં તાપરૂપ હોય છે. તેથી કષ અને છેદને સફળ કરનારી તાપની પરીક્ષાને જ કહે છે.—

प्रमाणलक्षणादेस्तु नोपयोगोऽत्र कश्चन ।
तन्निश्चयेऽनवस्थानादन्यथार्थस्थितेर्यतः ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—આ શાસ્ત્ર પરીક્ષાને વિષે પ્રમાણ અને લક્ષણ વિગેરેનો કાંઇ પણ ઉપયોગ નથી. કારણ કે જીવાદિક પદાર્થની તેથી અન્યથા સ્થિતિ હોવાને લીધે તેનો નિશ્ચય કરવામાં અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાબ્દ વિગેરે પ્રમાણ તથા લક્ષણ એટલે તટસ્થ અને સ્વરૂપ એ બે ભેદવાળું અનુમાપક (પૃથક્કરણ કરનાર) એ વિગેરેનો આ શાસ્ત્ર પરીક્ષાને વિષે કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી-તેનાવડે કાર્યસિદ્ધિ દેખાતી નથી. કારણ કે તેનાવડે નિશ્ચય કરવામાં એટલે આત્માની ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ હિંસાના સંભવની સિદ્ધિનો નિર્ણય કરવામાં અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે પ્રમાણ અને લક્ષણાદિકની નિશ્ચિત સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ જ નથી. પદાર્થની સ્થિતિ જ અન્ય પ્રકારની છે એટલે પ્રમાણ અને લક્ષણ જે વ્યવસ્થા કરે છે તે વ્યવસ્થા કરતાં જીવાદિક પદાર્થની વ્યવસ્થા જુદા જ પ્રકારની છે. અને પ્રમાણની વ્યવસ્થા પદાર્થની વ્યવસ્થા કરવામાં જુદાજ પ્રકારની છે. ૨૨.

એમ શી રીતે જાણ્યું? તેના જવાબમાં પ્રમાણના લક્ષણની નિષ્ફળતાને લીધે જાણ્યું, એ વાત કહે છે.

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—સર્વ પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે, અને તેણે કરેલો વ્યવહાર પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી કરીને પ્રમાણોનાં લક્ષણ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. ૨૩.

ટીકાર્થ—આ શ્લોકનુ ન્યાયાવતાર ગ્રથમા જે વ્યાખ્યાન કર્યુ છે, તે વ્યાખ્યાન કરતા વાચક વરનો જૂદોજ અભિપ્રાય હોય એમ સભવે છે તેથી અહીં ગભવતા અભિપ્રાયને અનુસારે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે, એટલે અનાદિ સિદ્ધ હોવાથી હાલ સાધવા લાયક નથી અહી પ્રત્યક્ષાદિક પરોક્ષગત ભેદની અપેક્ષાએ પ્રમાણ શબ્દ બહુ વચનમા મૂકયો છે, તથા વ્યક્તિનો ભેદ થવાથી કોઈવાર સામાન્ય (જાતિ) નો પણ ભેદ થાય છે, એમ જણાવવા માટે પણ પ્રમાણ શબ્દને બહુ વચનમા મૂકયો છે પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે એટલુ જ નહીં પણ તે પ્રમાણોએ કરેલો વ્યવહાર પણ પ્રસિદ્ધ છે અહીં ચ શબ્દ अपि (પણ)ના અર્થમા મૂકયો છે, તેથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—જેને માટે પ્રમાણોની પરીક્ષા કરાય છે, તેવો જળપાન, શીતથી રક્ષણ વિગેરે વ્યવહાર પણ અનાદિ સિદ્ધ છે એટલે સર્વ લોકમા અનાદિ સિદ્ધ પ્રવર્તેલો છે તેથી કરીને પ્રમાણોના લક્ષણ કહેવામા એટલે કે બીજાએ જે લક્ષણો કહ્યા છે તેથી વિલક્ષણ અ સાધારણ લક્ષણ કહેવામા કાઈ પણ પ્રયોજન-ફળ જણાતુ નથી કારણ કે પ્રમાણના લક્ષણનો નિશ્ચય કરવાનુ ફળ વ્યામોહની નિવૃત્તિજ છે અને તેનુ લક્ષણ આત્માદિક વસ્તુને વિષે યથાર્થ ઘટતું નથી તેથી કરીને વ્યામોહની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રમાણોનુ લક્ષણ કહેવાનુ કાઈ પણ પ્રયોજન નથી ૨૩

પ્રયોજનની અસિદ્ધિ બતાવવા માટે પ્રથમ એકાત નિત્યરૂપ આત્માના પક્ષમા દોષ બતાવે છે

तत्रात्मा नित्य एवेति येपामेकान्तदर्शनम् ।
हिंसादय कथ तेपा कथमप्यात्मनोऽव्ययात् ॥ २४ ॥

મૂલાર્થ—તેમા "આત્મા નિત્ય જ છે" એવો જેમનો એકાત મત છે તેઓને કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનો નાશ નહીં હોવાથી હિં-સાદિક શી રીતે ઘટે? ન જ ઘટે ૨૪

ટીકાર્થ—તેમા-ધર્મ સાધનમા પણ પૂર્વ કહેલા દર્શનોના મતોને વિષે એટલે ભાગવત, પાશુપત, સાખ્ય અને ઉપનિષદિક વિગેરેના મતોને વિષે આત્મા એટલે નિરતર અપર અપર પર્યાયને પામતો જીવ નિત્ય જ છે એટલે ઉત્પત્તિ વિનાશ રહિત એક સ્વભાવવાળો જ છે, એમ તેઓ બોલે છે "નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળુ, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મ છે, પરતુ પર્યાયની અપેક્ષાએ પણ

અનિત્ય નથી.” આ પ્રમાણે એકાંત મતવાળા દર્શનો આત્માને વિષે સર્વથા એક નિત્ય પક્ષનુંજ સમર્થન કરેછે. તેમના મતમાં હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિક શી રીતે સંભવે? કોઈ પણ પ્રકારે સંભવે નહીં. કારણ કે તેઓના મતમાં કોઈપણ પ્રકારે-કોઈપણ પરિણામથી જીવનો કદાપિ નાશ નહીં થવાથી અર્થાત્ પૂર્વના સ્વરૂપથી વિકાર રહિત હોવાથી એ સર્વ સંભવતા નથી. કહ્યું છે કે-“જીવના પર્યાયનો વિનાશ કરવો, તેને દુઃખની ઉત્પત્તિ કરવી તથા તેને ક્લેશ આપવો તેનું નામ જીવવધ છે. આવા પ્રકારનો જિનેશ્વરે કહેલો વધ (હિંસા) પ્રયત્નવડે વર્જવો.” આ પ્રમાણે કહેલો વધ જીવના એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કોઈપણ રીતે સંભવતો નથી. તેથી હિંસાદિક શી રીતે સંભવે? ન જ સંભવે. ૨૪.

આનો એકાંત નિત્યવાદી જવાબ આપેછે કે—

मनोयोगविशेषस्य ध्वंसो मरणमात्मनः ।
हिंसा तच्चेन्न तत्त्वस्य सिद्धेरार्थसमाजतः ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—મનનો અને તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ આત્માનું મરણ છે, માટે હિંસાદિક સંભવે છે. તે જવાબ પર સિદ્ધાન્તી કહે છે કે–જો તું તેવી હિંસા કહેતો હોય તો તે તારૂં કહેવું અસત્ય છે. કારણકે તેથી તો આર્થ સમાજથી તત્ત્વની સિદ્ધિ થઈ. ૨૫.

ટીકાર્થ—હે જૈન! અહંકારને માનનારી મતિવાળા અને સુખ દુઃખસંબંધી જ્ઞાનના આધારભૂત મનનો અથવા તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ જીવનું મરણ–વધ કહેવાય છે માટે હિંસાદિક સંભવે છે. આવો તેનો જવાબ સાંભળીને સિદ્ધાંતી કહે છે કે—જો તે મનોયોગના નાશ રૂપ આત્માનું મરણ એ જ હિંસા–પ્રાણિવધ તમોને ઇષ્ટ હોય તો તે તમારૂં કહેવું સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે તેથી તો સદ્ભૂત (પરમાર્થ) હિંસાભાવ રૂપ તત્ત્વની આર્થ સમાજથી સિદ્ધિ થાય છે. એટલે અર્થ પણાનો સમાજ–હિંસક અને હિંસનીયનો સયોગ થવાથી થતી હિંસાની ઉત્પત્તિથી તેની સિદ્ધિ છે, અને તેની સિદ્ધિ થવાથી સદ્ભૂત હિંસા સિદ્ધ થાય છે. તે પરમાર્થ હિંસા મનોયોગનો નાશ થવાથી સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે મન જડ છે, અને તે આત્માથી ભિન્ન છે, માટે તે મનનો નાશ થવાથી આત્માને શું? કાંઈ જ નહીં. કારણ કે તે તો માત્ર કપોલ કલ્પિત જ છે. જડ વસ્તુની હિંસા કહેવાય નહીં, તેને વિષે શસ્ત્રાદિકનો પ્રહાર થતો નથી. વળી

મનોયોગ હિંસ્ય અથવા હિંસક શી રીતે થઈ શકે? તેના નિમિત્તથી તેને (મનને) પાપ કર્મનો બંધ છે, એમ કહેવાશે નહીં કેમકે મન જડ છે જો કદાચ જડ વસ્તુ પણ હિંસ્ય અને હિંસક કહી શકાય, તો કોઈનો પણ મોક્ષ થશે નહીં કેમકે ધર્મી-ધર્મવાળાનો મોક્ષ થાય છે, અને તે ધર્મી અચિત્ત અન્ન વસ્ત્રાદિકનો ઉપભોગ કરે છે, તેથી તે અચિત્ત અન્ન વસ્ત્રાદિક જડ પદાર્થો થકી પણ મનના નાશની જેમ હિંસાપણું પ્રાપ્ત થવાથી મોક્ષ થશે નહીં તથા મન રહિત એકેંદ્રિયાદિકનું મરણ જ થશે નહીં, કારણ કે તેમને મનોયોગના નાશનો અભાવ છે અને જો મનને હિંસક કહેશો તો સમગ્ર જગતનું જ જીવવું દુર્લભ થશે કેમકે સર્વેનું મન જડ જ છે, એ સિદ્ધ છે ૨૫

ફરીથી વાદી જવાબ આપે છે—ભલે, મનોયોગના નાશથી આત્માનુ મરણ ન હો પરંતુ પરને દુખ ઉત્પન્ન કરનારરૂપ બુદ્ધિથી હિંસા થાય છે, તે આશંકા પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે—

नैति बुद्धिगता दुःखोत्पादरूपेयमौचितीम् ।
पुंसि भेदाग्रहात्तस्या परमार्थाव्यवस्थिते ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—દુખને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિમા રહેલી આ હિંસા પણ ઉચિતપણાને પામતી નથી-યોગ્ય નથી કારણ કે તમે તે બુદ્ધિનો જીવને વિષે ભેદનો આગ્રહ-અત્યંત ભેદ માનેલો છે, તેથી પરમાર્થે હિંસાની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી ૨૬

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન! બુદ્ધિમા રહેલી-બુદ્ધિમા પરિણામ પામીને રહેલી આ હિંસા દુખને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ થઈ શકને એમ તમારો મત છે, તે પણ ઉચિત પણાને પામતો નથી કારણ કે તમારા મતમા તે પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિ પ્રાણીથી તદન ભિન્ન છે એવો ભેદનો આગ્રહ છે ભેદ એટલે તદ્રૂપપણાથી રહિત આત્માથી જૂદુ રહેવુ તે તેવા ભેદનો અત્યંત આગ્રહ છે, તેથી પરમાર્થે—મુખ્ય હિંસાતત્ત્વરૂપ પદાર્થે અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારે જીવના નાશની ઉત્પત્તિ અને તે નિમિત્તે પાપકર્મનો બંધ, તે રૂપ હિંસાતત્ત્વની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી-બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને પોતાના જ વિષયમા રહેવુ તે વ્યવસ્થા કહેવાય છે, તેવી ... રહતી નથી અહીં ભાવાર્થ એવો છે કે-તમારા મતમાં ... મસત્તાથી ભિન્ન કહેલી છે માટે તે બુદ્ધિએ કરેલી " ... માટે થતી નથી કેમકે વદલે કરેલા બે ... થતી નથી તેથી હિંસાના

અભાવ થયો. અને તેમ થવાથી સર્વ ક્રિયાઓ વ્યર્થ થઈ, અને તેથી મોક્ષનો પણ અભાવ થયો. માટે બુદ્ધિમાં રહેલી દુઃખાદિકને ઉત્પન્ન કરનારી હિંસા ઉચિત—યોગ્ય નથી. ૨૬.

તે જ ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટરીતે કહે છે.—

न च हिंसापदं नाशपर्यायं कथमप्यहो ।
जीवस्यैकान्तनित्यत्वेऽनुभवाबाधकं भवेत् ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! જીવને એકાંત નિત્ય માનવાથી નાશના પર્યાય રૂપ હિંસા શબ્દ કોઈપણ પ્રકારે અનુભવને અબાધક નહીં થાય, અર્થાત્ અનુભવને બાધક જ થશે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અહો ! જીવને એકાંતપણે—સર્વથા કોઈપણ પ્રકારે કદી પણ અપરિણામી સ્વભાવવડે એક પરિણામથી બીજા પરિણામને નહીં પામવાથી નિત્ય-નિરંતર એક સ્વભાવવાળો માનવાથી "હિંસા છે" એ પ્રમાણે જે સ્વીકાર કરવો, તે નાશના પર્યાયરૂપ—નાશનો વાચક હિંસા શબ્દ અનુભવનો—સર્વ કોઇને પોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અબાધક નહીં થાય, કિંતુ બાધકજ થશે. નાશના પર્યાયને કહેનારો હિંસા શબ્દ જો નિત્ય આત્માને વિષે યોજીએ, તો તે અનુભવનો જ બાધક થાય અને જો કદાચ કોઈપણ પ્રકારે નાશ માનશો, તો મરેલાને વિષે આત્મા રહિતપણું દેખાવાથી નિત્યપણાની ક્ષતિ—હાનિ થશે. કારણ કે હિંસાદિક પરિણામી આત્માને વિષે જ તે સંભવે છે. અને જે પરિણામી હોય તે દ્રવ્યથી અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ સત્તાની અપેક્ષાએ હાનિ વૃદ્ધિ વિનાજ પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યો છતો બીજા પર્યાયને પામે છે. કહ્યું છે કે—"પરિણામ એટલે બીજા પદાર્થ પ્રત્યે જવું તે, પણ સર્વથા સ્થિરતા કે સર્વથા વિનાશ ન થાય. આવો પરિણામ વિદ્વાનોને ઇષ્ટ છે." ૨૭.

એકાંત નિત્યપણાના પક્ષમાં પાંચ શ્લોકોવડે બીજાં દૂષણો કહેછે.—

शरीरेणापि संबन्धो नित्यत्वेऽस्य न संभवी ।
विभुत्वे न च संसारः कल्पितः स्यादसंशयम् ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—આ જીવ નિત્ય હોય તો તેનો શરીરની સાથે પણ સંબંધ સંભવતો નથી. અને તે જીવનું વિભુપણું—સર્વવ્યાપક પણું હોય તો આ સંસાર ખરેખર કલ્પિત નહીં થાય. ૨૮.

ટીકાર્થ—આ આત્માનું નિત્યપણું—સર્વથા જન્મમરણ રહિત એક

સ્થિરસ્વભાવપણું સિદ્ધ થાય તો તે આત્માને શરીરની સાથે પણ સંબંધ સંભવતો નથી, તો પછી બીજા ધન, કુટુંબ અને ભવન વિગેરેની સાથે તો ક્યાંથી જ સંભવે? વળી શરીરની સાથે સંબંધ જ સંભવતો નથી, તો પછી હિંસાદિકની તો શી વાત કરવી? એટલે હિંસાદિક તો ક્યાંથી જ સંભવે? કારણ કે શરીરનો સંબંધ તો કોઈપણ પ્રકારે અનિત્ય અને ક્રિયાવાળો જે હોય તેને જ સિદ્ધ છે. તથા એક જ આત્માનું વિભુપણું-સમગ્ર વ્યાપકપણું સિદ્ધ થવાથી ખરેખર ઘણા જન્મ મરણના પરાવર્તરૂપ સંસાર કલ્પિત નર નારક વિગેરે ભેદવાળો નહીં થાય. સકલ લોકમાં વ્યાપીને રહેલા એકજ આત્માને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થવાથી સમગ્ર જગતના એક સાથે જ જન્મમરણ થશે. કારણ કે વ્યાપકપણાએ કરીને સર્વદા સર્વત્ર રહેલો હોવાથી તેનો વિભાગ જ થઈ શકશે નહીં. ૨૮

શરીરના સંબંધાદિકનો અભાવ કેમ કહો છો? એ શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે કહે છે—

आत्मक्रिया विना च स्यान्मिताणुग्रहणं कथम् ।
कथं संयोगभेदादिकल्पना चापि युज्यते ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની ક્રિયા વિના (તે આત્માને) પરિમિત પરમાણુઓનું ગ્રહણ શી રીતે થાય? ન જ થાય. તથા સંયોગ અને ભેદ વિગેરેની કલ્પના પણ શી રીતે યુક્ત થાય? ન જ થાય. ૨૯

ટીકાર્થ—હે પ્રાજ્ઞ! શરીરના સંબંધનો અભાવ આ કારણથી જાણવો—આત્મક્રિયા એટલે જીવની ક્રિયા વિના-રાગાદિકના અધ્યવસાય વડે જીવપ્રદેશોના સ્ફુરણરૂપ વ્યાપાર વિના પરિમિત પરમાણુઓનું ગ્રહણ-શરીરના ઉપાદાન કારણરૂપ પરિમિત એટલે નીપજવાના લાયક શરીરને યોગ્ય પ્રમાણવાળા પરમાણુઓનું ગ્રહણ શી રીતે થઈ શકે? પરિમિત અણુઓને ગ્રહણ કરવામાં કોઈ નિયામક ન હોય તો પરમાણુઓનો સમુદાય પોતે જ ઘણો મોટો અથવા ઘણો નાનો પ્રાપ્ત થઈ જાય. તથા સંયોગ-ગ્રહણ કરેલા પરમાણુઓના પરસ્પર મળવાથી મસ્તક વિગેરે અંગની રચના અને ભેદ-પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા પરમાણુઓનો વિયોગ, એ વિગેરે એટલે વેદનાદિકની કલ્પના-રચના પણ જીવના વ્યાપાર વિના શી રીતે થઈ શકે? કોઈપણ પ્રકારે થાય નહીં. અહીં ભાવાર્થ એ છે કે—જેવો જીવપ્રદેશની સ્ફુરણારૂપ વ્યાપાર થાય છે તેવા પુદ્ગળના રાશિઓ ગ્રહણ થાય છે, અને તેઓ તે જ આત્માના વ્યાપારથી શરીરને વિષે અંગોપાંગપણે પરિણામ પામે છે,

અને તેનાવડે જ વારંવાર પ્રતિક્ષણે ગ્રહણ કરાતા તે પરમાણુઓ પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓની સાથે સંયોગવાળા થાય છે, અને પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓમાંથી કેટલાક અસારરૂપ થયેલા પુદ્‌ગલો તેજ આત્મવ્યાપારથી છુટા પડે છે. આ પ્રમાણે આત્મક્રિયાવિના શરીરનો સંબંધ થતો નથી, ને આત્મક્રિયા આત્માને એકાંત નિત્ય માનવાથી હોઈ શકતી નથી, જો કદાચ હોય એમ માનીએ તો નિત્યપણાની ક્ષતિ (નાશ) થાય છે. ૨૯.

આ પ્રમાણે સાંભળીને કોઇ શંકા કરે છે.—

अदृष्टाद्देहसंयोगः स्यादन्यतरकर्मजः ।
इत्थं जन्मोपपत्तिश्चेन्न तद्योगाविवेचनात् ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—અદૃષ્ટથી કોઇ પણ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહનો સંયોગ થઈ શકે છે. (માટે આત્મક્રિયાની કાંઇ પણ અપેક્ષા નથી.) તે પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે–જો આ પ્રમાણે જન્મની ઘટના કરશો તો તે થઈ શકશે નહીં. કેમકે તે શરીરના યોગનું જ્ઞાન નથી માટે. ૩૦.

ટીકાર્થ—“ હે વિદ્વાન ! આત્મક્રિયા વિના જ કોઇએક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો–અનેક પ્રકારનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોમાંથી કોઇ એક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહસંયોગ–આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ અદૃષ્ટથી જ–પૂર્વે કરેલા પુણ્યપાપના સંસ્કારથી જ થઇ શકે છે, માટે તેમાં આત્મક્રિયાનું શું પ્રયોજન છે ? ” આમ કહેનારને સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે—આ પ્રમાણે–તારા કહેવા પ્રમાણે જો તું જન્મની ઘટના–શરીરની ઉત્પત્તિ માનતો હો તો તે થઈ શકશે નહીં. કારણ કે તેના યોગનું વિવેચન નથી માટે, એટલે તે અદૃષ્ટનો જે યોગ–પોતાની ઉત્પત્તિરૂપ વ્યાપાર તેનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કર્મો પણ જીવની ક્રિયા–વ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે શરીરના યોગનું–ઉચિત ઉપાયનું તે કર્મોને જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કેવળ કર્મ જડ હોવાથી જીવના વ્યાપારવિના તે અંગોપાંગ વિગેરે વિભાગપ્રમાણે રચવાને અશક્તિમાન છે. ૩૦.

ફરીથી વાદી કહે છે.—

कथंचिन्मूर्ततापत्तिर्विना वपुरसंक्रमात् ।
व्यापारायोगतश्चैव यत्किञ्चित्तदिदं जगुः ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—શરીર વિના પણ તેમાં સંક્રમ ન થવાથી આત્માને

કોઈપણ પ્રકારે મૂર્તપણાની પ્રાપ્તિ થશે આ પ્રમાણે આ વાદીએ નિ સાર કહ્યુ છે કારણકે તે આત્માને વ્યાપારનો જ અયોગ છે ૩૧

ટીકાર્થ—"હે જૈનમતવાળા ! આત્માને શરીર વિના પણ તેમા સક્રમ ન હોવાથી-પ્રવેશ કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી કોઈપણ અચિંત્ય મહિમાવડે મૂર્તપણાની-સાકારતાની પ્રાપ્તિ છે આત્મવ્યાપાર નહીં છતા પણ આત્માની સાકારતા થશે, તેથી શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે " આ કથનનો જવાબ આપે છે કે-આ પ્રમાણે વાદીએ જે કાઈ કહ્યુ તે નિ સાર-તુચ્છ છે કારણ કે આત્માના વ્યાપારનો અ-યોગ-અસબધ છે, તેથી વ્યાપારને અભાવે સાકારતાની પણ અપ્રાપ્તિ જ છે જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર હોય તે જ સાકારપણુ પામી શકે છે અને જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર નથી તે આકાશના પુષ્પની જેમ અસત્ છે, માટે તે આત્માને સાકારતાની પ્રાપ્તિ કયા છે? નથી જ ૩૧

એકાત નિત્ય પક્ષનો ઉપસહાર કરે છે—

नि क्रियोऽसौ ततो हन्ति हन्यते वा न जातुचित् ।
किञ्चित्केनचिदित्येव न हिंसाऽस्योपपद्यते ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી કદાપિ કોઇને હણતો નથી, તેમ જ કોઈથી હણાતો પણ નથી માટે આ (નિત્ય) આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થતી નથી ૩૨

ટીકાર્થ—આ સર્વથા નિત્ય આત્મા માનનારનો આત્મા નિષ્ક્રિ સ્વાર્થક્રિયાકારી ન હોવાથી કદાપિ કોઈપણ પદાર્થને (જીવ કે જડને) હણતો નથી, તેમ જ કોઈપણ શસ્ત્રાદિકથી અથવા કરપથી કદાપિ હણાતો પણ નથી એટલે કોઈપણ અશે હાનિ પામતો નથી કારણ કે તે (આત્મા) નિષ્ક્રિય હોવાથી શરીર રહિત છે અને તેથી તેના પર શસ્ત્રાદિકનો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી આ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલા આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થશે નહીં કારણ કે જે પદાર્થ દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન હોય, તેને જ હિંસા ઘટે છે પણ આ આત્મા તો સર્વથા દેહથી ભિન્ન છે, તેથી હિંસાની જ ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે તેના મતમા અહિંસા કયા ઘટે ? ન જ ઘટે ૩૨

હવે એકાત અનિત્ય પક્ષ વિષે કહે છે—

अनित्यैकान्तपक्षेऽपि हिंसादीनामसभव ।
नाशहेतोरयोगेन क्षणिकत्वस्य साधनात् ॥ ३३ ॥

મૂલાર્થ—એકાત અનિત્ય પક્ષમા પણ હિંસાદિકનો અસભવ છે

કારણ કે ક્ષણિકપણાને સિદ્ધ કરવાથી નાશના કારણનો અયોગ છે, એટલે કે નાશનું કારણ રહેતું નથી માટે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પણ પ્રકારે નિત્ય-સર્વદા સ્થાયી નથી અર્થાત્ જે એકાંતપણે દ્રવ્યથી અને પર્યાયથી પણ સર્વથા અન્વય રહિત નાશને ભજે છે તે રૂપ પક્ષ, પ્રતિજ્ઞા કે સ્વીકાર કરવાથી હિંસાદિકનો-હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિકનો અસંભવ છે. કારણકે "જગતમાં સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે" એ પ્રમાણે જે બોલવું તે ક્ષણિક વાદ. એ રીતે ક્ષણિક પણાને સિદ્ધ કરવાથી-પ્રમાણ કરવાથી નાશના-હિંસાના કારણ હિંસ્ય હિંસકરૂપ વસ્તુનો સદ્‌ભાવ તેનો અયોગ-પરસ્પર સંબંધનોજ અભાવ છે, તેથી હિંસાદિક ઘટતાં નથી. ૩૩.

તે સાંભળીને બીજો (ક્ષણિક વાદી) કહે છે.—

न च सन्तानभेदस्य जनको हिंसको भवेत् ।
सांवृतत्वादजन्यत्वाद्भावत्वनियतं हि तत् ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—સંતાન-પરંપરાના ભેદને એટલે નાશને કરનારો હિંસક થશે એમ જો તું કહેતો હો, તો તારૂં કહેવું અસત્ય છે. કારણ કે તે (હિંસક) માત્ર છતાપણામાં જ વર્તે છે, તથા અજન્ય એટલે સંતાનનો જનક-ઉત્પન્ન કરનાર નથી, તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ શ્રિત છે માટે. ૩૪.

ટીકાર્થ—"હે જૈનમતવાળા! નિરંતર ઉત્પન્ન થતા સદશ સદશ જ્ઞાન ક્ષણોની પરંપરારૂપ સંતાનના નાશને ઉત્પન્ન કરનાર-સંતાનનો વિચ્છેદ કરનાર હિંસક થશે. એટલે કે આત્માનો અભાવ છતાં પણ હિંસક થઈ શકે છે, માટે હિંસા ઘટે છે." એમ જો તું કહેતો હો તો તે ઘટતું નથી, કારણ કે તેનું અત્યંત વર્તના માત્રમાં વર્તવાપણું છે, તથા તે અજન્ય છે એટલે સંતાનને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. કેમકે તે (સંતાન) મતિકલ્પિત હોવાથી અવસ્તુ-મિથ્યા છે. આકાશના પુષ્પની જેમ તેને કોઇપણ પોતાના ધર્મવડે ઉત્પન્ન કરતો નથી. તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિયત-નિશ્ચિત છે. અર્થાત્ તે સ્થિતિમાન (સ્થાયી) નથી, તેથી ઉત્પન્ન થયાના ક્ષણ પછી તરતજ અવસ્તુ રૂપ થવાથી હિંસાનો વિષય રહેતો નથી. ૩૪.

તેજ અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

नरादिः क्षणहेतुश्च शूकरादेर्न हिंसकः ।
शूकरान्त्यक्षणेनैव व्यभिचारप्रसंगतः ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—ક્ષણના હેતુરૂપ મનુષ્યાદિક શૂકરાદિકના હિંસક થશે નહીં કારણકે શૂકરના અન્ત્ય ક્ષણની સાથે મનુષ્યના ક્ષણને વ્યભિચારનો પ્રસગ આવશે ૩૫

ટીકાર્થ—નરાદિક-મનુષ્ય, સિંહ વિગેરે ક્ષણનો હેતુ છે-ક્ષણમાત્ર સ્થિતિના કારણરૂપ છે, માટે તે શૂકરાદિકનો-વરાહ, મૃગાદિક પશુ સમૂહનો હિંસક નહીં થાય કારણ કે મનુષ્યાદિક ક્ષણસ્થાયી છે માટે તેને શૂકરના અન્ત્યક્ષણની સાથે-શૂકરનો જે અતમા વર્તતો ક્ષણ એટલે સમીપ કાળ, તેની સાથે વ્યભિચારનો પ્રસગ આવશે-વિરોધ આવશે કેમકે પ્રહાર કરવાના કામમા ઘણા ક્ષણો હોય છે, અને શૂકરાદિક પદાર્થની સ્થિતિ ક્ષણિક છે, તેથી પ્રહારને સમયે કદાચિત્ બન્ને જણ હશે નહીં, અને કદાચિત્ બેમાથી એક હશે નહી, તે રૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે માટે હિંસ્ય અને હિંસકના અભાવને લીધે કોની હિંસા થશે? અને તે હિંસાના પ્રતિપક્ષરૂપ અહિંસા પણ કોની થશે? ૩૫

ફરીથી બીજુ દૂષણ આપે છે—

अनन्तरक्षणोत्पादे बुद्धलुब्धकयोस्तुला ।
नैव तद्विरति क्वापि तत शास्त्राद्यसगति ॥ ३६ ॥

મૂલાર્થ—અનતર ક્ષણમા ઉત્પત્તિ માનવાથી બુદ્ધ અને લુબ્ધક (શિકારી)ની સમાનતા થશે, અને એમ થવાથી કોઈપણ સ્થાને વિરતિ થશે નહીં, અને તેથી કરીને શાસ્ત્રાદિક અસગત થશે ૩૬

ટીકાર્થ—જેની વચ્ચે બીજો ક્ષણ નથી તે અનતર ક્ષણને વિષે ઉત્પત્તિ, એટલે મરણ તથા ઉત્પત્તિરૂપ ક્ષણને છેઽ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ ક્ષણની પછી તરત જ મરણની સિદ્ધિ થવાથી સુગત અને ધીવર અથવા વ્યાધની સમાનતા થશે એટલે મારવામા દયા ન હોવાથી બન્ને સરખા કહેવાશે, કારણ કે ક્ષણે ક્ષણે મરણ થવાથી બુદ્ધ અને લુબ્ધક એ કોઇને વિષે વિરતિ-ક્ષણ વિનાશનો વિરામ નહીં થાય, અને તેથી એટલે પ્રતિક્ષણે મરણ અને ઉત્પત્તિ થવાથી શાસ્ત્રાદિક પણ અસગત થશે એટલે શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ, તેનુ અધ્યયન, શ્રવણ, ધર્મકૃત્ય, બધ, મોક્ષ વિગેરે સર્વની અયોગ્યતા થશે, માટે એકાત અનિત્ય પક્ષમા પણ હિંસાની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી અહિંસાદિક ધર્મ ઘટશે નહીં ૩૬

એકાત નિત્ય અને એકાત અનિત્ય પક્ષને આશ્રીને હિંસાદિકનો અસભવ કહ્યો હવે તે બન્ને પક્ષમા સત્યાદિક પણ ઘટતા નથી, તે કહે છે—

घटन्ते न विनाऽहिंसां सत्यादीन्यपि तत्वतः ।
एतस्या वृत्तिभूतानि तानि यद्भगवान् जगौ ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—અહિંસા વિના સત્યાદિક પણ તત્ત્વથી ઘટતાં નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક એ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—અહિંસાની ઉત્પત્તિ વિના સત્યાદિક-સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, વિગેરે વાસ્તવિક રીતે ઘટતા નથી-યુક્તિ યુક્ત જણાતા નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક આ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એટલે કે અહિંસા રૂપી ઉદ્યાનનું રક્ષણ કરનાર વાડ છે; એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ક્ષેત્ર વિના વાડ કોને કરવી, તેજ પ્રમાણે અહિંસા વિના સત્યાદિક કોના રક્ષણમાટે થાય? વ્યર્થ હોવાથી કોઇનું રક્ષણ કરે નહીં. માટે સત્યાદિક પણ ઘટતાં નથી. ૩૭.

હવે સ્યાદ્વાદપક્ષમાં હિંસાદિક સંભવે છે, તે કહે છે.—

मौनीन्द्रे च प्रवचने युज्यते सर्वमेव हि ।
नित्यानित्ये स्फुटं देहाद्भिन्नाभिन्ने तथात्मनि ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—જિનેદ્રના પ્રવચનને વિષે આત્મા નિત્ય તથા અનિત્ય છે, અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન છે, માટે અહિસાદિક સર્વ સ્પષ્ટરીતે ઘટે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—આ જગતને જેઓ ત્રણે કાળની અવસ્થામાં યથાર્થ પણે માને છે-જાણે છે, તે મુનિઓ કહેવાય છે. તે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા હોય છે. તેવા મુનિઓના ઇન્દ્ર એટલે સમગ્ર અતિશયોવડે યુક્ત કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય સમાન જિનેશ્વર છે. તેણે રચેલા પ્રવચનને વિષે-સમગ્ર દોષ રહિત યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપને કહેનાર આગમને વિષે જ સર્વ હિંસા અહિંસાદિક અને સત્ય અસત્યાદિક ઘટે છે. કારણ કે આત્માને નિત્ય તથા અનિત્ય અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન પ્રતિપાદન કર્યો છે, તેથી સ્પષ્ટ રીતે હિંસાદિક સર્વ ઘટે છે. અહીં આ પ્રમાણે ભાવાર્થ છે.-જિનાગમને વિષે આત્મા પરિણામીપણાએ કરીને કથંચિત્ (કોઇક પ્રકારે) નિત્ય છે, અર્થાત્ અસંખ્યાતા પ્રદેશોએ કરીને અને ચૈતન્યપણાએ કરીને સ્થિર સ્વરૂપવાળો હોવાથી-અનુત્પન્ન અવિનશ્વર હોવાથી દ્રવ્યપણે નિત્ય છે. તથા પર્યાયોના ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) અને વિનાશની અપેક્ષાએ વિનાશના સ્વભાવવાળો હોવાથી કથંચિત્ અનિત્ય છે. તથા ચૈતન્ય

રૂપ ભિન્ન સત્તાની અપેક્ષાએ ભિન્ન હોવાથી કથચિત્ દેહથી ભિન્ન છે, કારણુ કે મૃતકના શરીરમા તે દેખાતો નથી તથા કથચિત્ અભિન્ન પણુ છે, કારણુ કે દૂધ અને પાણીની જેમ તથા અગ્નિ અને લોહના ગોળાની જેમ સર્વ શરીરમા તે વ્યાપીને રહ્યો છે, તથા પુષ્પમાળા, ચદન, સ્ત્રી વિગેરે અને કાટા, ખડ્ગ, જ્વર વિગેરે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોના સ્પર્શને લીધે સાત અને અસાત (સુખ દુ ખ)ને શરીરને વિષે અનુભવે છે માટે આવા પ્રકારના આત્માને વિષે પૂર્વે કહેલુ સર્વ ઘટે છે ૩૮

તે જ અર્થની ભાવના કરે છે—

आत्मा द्रव्यार्थतो नित्य' पर्यायार्थाद्विनश्वरः ।
हिनस्ति हिंस्यते तत्तत्फलान्यप्यधिगच्छति ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા દ્રવ્યાર્થથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થથી વિનશ્વર (અનિત્ય) છે, તેથી તે બીજાને હણે છે, તથા પોતે બીજાથી હણાય છે વળી તે તે ફળને પણુ પામે છે-ભોગવે છે ૩૯

ટીકાર્થ—આત્મા-જીવ દ્રવ્યાર્થથી-તે તે પર્યાયો પ્રત્યે ગમન કરનાર દ્રવ્યના અર્થથી-ચૈતન્યપણુ, સત્પણુ (છતાપણુ), અસખ્યાત પ્રદેશીપણુ ઇત્યાદિવડે શાશ્વતપણાથી નિત્ય છે, એટલે અવિનશ્વર અને અનુત્પન્નરૂપે રહેલો છે તથા પર્યાયાર્થથી-નર નારકાદિક, બુદ્ધિવાળાપણુ, મૂર્ખપણુ વિગેરે ઉત્પાદ અને વ્યયના સ્વભાવરૂપ પર્યાયોના અર્થથી વિનશ્વર-અનિત્ય છે એ પ્રમાણે નિત્ય અને અનિત્ય તથા દેહથી ભિન્ન અને અભિન્ન વિવિધ પરિણામવાળો હોવાથી તે આત્મા પોતાના સિવાય બીજા વનસ્પતિ વિગેરે જીવોનો વિનાશ કરે છે તથા કોઈ દેવદત્તાદિકવડે નાશ પામે છે તથા તે હિંસા અહિંસાદિકના ફળને પણુ-અનુક્રમે પરના વિનાશ અને પોતાના વિનાશથી નરક સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિને પણુ આ ભવ તથા પરભવમા પામે છે ૩૯

એ જ વાતને મજબૂત કરે છે—

इह चानुभव साक्षी व्यावृत्त्यन्वयगोचर ।
एकान्तपक्षपातिन्यो युक्तयस्तु मिथो हता' ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—અહીં અન્વય અને વ્યતિરેકના વિષયવાળો અનુભવ જ સાક્ષી છે, અને એકાતવાદનો પક્ષપાત કરનારી યુક્તિઓ તો પરસ્પર હણાયેલી છે ૪૦

ટીકાર્થ—આ જિનેશ્વરે કહેલા નિત્યાનિત્ય અને ભિન્નાભિન્ન આત્મસ્વરૂપના નિશ્ચયમાં વ્યાવૃત્તિ-બીજા પર્યાયની ઉત્પત્તિએ કરીને પૂર્વ પર્યાયથી નિવૃત્તિ અર્થાત્ ઉત્પાદ વ્યયરૂપ વ્યતિરેક દર્શન તથા અન્વય એટલે ધ્રુવ સત્તાવડે સર્વત્ર સંબંધ રાખીને રહેવું, તે (અન્વય-વ્યતિરેક) બન્ને જેના વિષયો છે એવો અનુભવ એટલે સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જાણવાનું જે જ્ઞાન તે જ સાક્ષી છે-સાક્ષાત્ દેખનાર છે. જિનાગમને વિષે જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે પોતાને અને પરને જ્ઞાનાદિકની તરતમતારૂપ વ્યાવૃત્તિ અને કાલાંતરે પોતે કરેલા કાર્યોની સ્મૃતિરૂપ પ્રવૃત્તિને સર્વ કોઈ અનુભવે છે, માટે સ્યાદ્વાદપક્ષ જ યુક્તિવાળો ભાસે છે. પરંતુ એકાંત એટલે સર્વથા નિત્ય અથવા સર્વથા અનિત્ય એવા પક્ષના સ્વીકારમાં પ્રવેશ કરતી યુક્તિઓ એટલે સાધક બાધક પ્રમાણના સ્થાપનવડે અર્થને નિશ્ચય કરવાના પ્રકારો પરસ્પર-પૂર્વાપર સંબંધ રહિત હોવાથી હણાયેલા થાય છે, અર્થાત્ પ્રથમ નિષ્ક્રિયપણાનું કારણ કહીને પછી ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરવાથી વ્યર્થતાને પામે છે. ૪૦.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જૈનમતમાં પણ આત્માનો સર્વથા નાશ થતો નથી, તેથી તેમાં પણ વાસ્તવિક હિંસા કેમ સંભવે? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

पीडाकर्तृत्वतो देहव्यापत्त्या दुष्टभावतः ।
त्रिधा हिंसागमे प्रोक्ता न हीत्थमपहेतुका ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—બીજાને પીડા કરવાથી, દેહનો નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ પરિણામથી એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા જિનાગમને વિષે કહેલી છે. આ પ્રકારે માનવાથી તે હિંસા હેતુવિનાની નથી-સહેતુક છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે રચેલા સિદ્ધાન્તમાં જો કે સર્વથા આત્માનો નાશ કહ્યો નથી, તોપણ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી, તથા શરીરનો નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ-પરજીવનો ઘાત ચિંતવવારૂપ અશુભ અધ્યવસાયથી, એમ ત્રણપ્રકારે જીવઘાતરૂપ હિંસા કહેલી છે-ગતિ, ફળ અને વિપાક (ઉદય) ને દેખાડવા પૂર્વક કહી છે. કારણ કે કથંચિત્ નિત્ય તથા અનિત્ય અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન એવો આત્મા માનવાથી આ કહેલી હિંસાનો સંભવ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલી હિંસા કારણ વિનાની એટલે પરમાર્થપણે ન છતાં કલ્પિત છે એમ નથી; પરતુ વાસ્તવિક જ છે. ૪૧.

આ પ્રમાણે વાસ્તવિક હિંસાનો સભવ સાભળીને કોઈક શકા કરે છે—

हन्तुर्जाग्रति को दोषो हिंसनीयस्य कर्मणि ।
प्रसक्तिस्तदभावे चान्यत्रापीति मुधा वच ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—હિંસ્યનુ કર્મ ઉદયમા આવનાથી તે હણાય છે, તેમા હિંસકનો શો દોષ છે? વળી તે હિંસકના અભાવે બીજા હિંસકને વિષે પણ તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે આ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તે વચન મિથ્યા છે ૪૨

ટીકાર્થ—હિંસ્યનુ-નાશ કરવા લાયક મૃગાદિક પ્રાણીનુ પૂર્વે જન્મે અન્યને પ્રહારાદિ કરનાથી બાધેલુ મૃત્યુરૂપી ફળ આપનારૂ કર્મ જાગૃત થવાથી-તે કર્મ તેને ઉદયમા આવવાથી-પ્રકટ થયેલુ હોવાથી હિંસકનો હિંસા કરનારનો શો દોષ? કાઇપણ નથી કારણ કે મરનાર જીવ પોતાના કર્મના ઉદયથી જ મરણ પામ્યો છે વળી તે દેવદત્તાદિક હણનારને અભાવે અથવા તેણે હિંસા ન કરી હોત તોપણ તેને ઠેકાણે બીજા યજ્ઞદત્તાદિકનેવિષે તે હિંસા કરનાની પ્રાપ્તિ થશે, અર્થાત્ તેનાથી હણાશે, તેથી મરણ તો અવશ્ય થવાનુ જ છે આ પ્રમાણે રસલ પટનુ વચન વ્યર્થ જાણવુ કારણકે હિંસકને જે હિંસા લાગે છે તે પૂર્વે કહેલી ત્રણ પ્રકારે થતી હિંસાપેક્ષી અધ્યવસાય દુષ્ટ થવા વિગેરેથી લાગે છે

હિંસા કોને ન લાગે, તે કહે છે—

हिंस्यकर्मविपाकेय दुष्टाशयनिमित्तता ।
हिंसकत्व न तेनेद वैद्यस्य स्याद्रिपोरिव ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ અધ્યવસાયના નિમિત્તવાળી આ હિંસા હિંસ્ય પ્રાણીના કર્મના વિપાકરૂપ છે, તેથી શત્રુની જેમ વૈદ્યને આ હિંસકપણુ પ્રાપ્ત થતુ નથી ૪૩

ટીકાર્થ—આ દુષ્ટાશયના નિમિત્તવાળી-દુષ્ટ એટલે નિર્દયતાને લીધે થયેલ ક્રૂર આશય એટલે અશુભ પરિણામ, તે રૂપ નિમિત્ત એટલે નિષ્પત્તિના કારણરૂપ હિંસા હિંસ્યના કર્મના વિપાકવાળી છે-હિંસ્ય એટલે અન્યે કરેલા શસ્ત્રપ્રહારથી વધ કરવા લાયક દરેક ભવમા થાય તેવા પ્રકારના કર્મરૂપી-પાપ કર્મના બધરૂપી વિપાકવાળી-ફળના ઉદયવાળી છે તેથી એટલે ક્રૂર અધ્યવસાયના કારણવાળી હિંસા પણ દુષ્ટાશયવાળી નહીં હોવાથી દૂષિત અવયવોને કાપનાર અથવા કોઈ

વ્યાધિપર ઔષધ આપનાર વૈદ્યને આ પૂર્વે કહેલું હિંસા કર્મનું ફળ શત્રુની જેમ થતું નથી. એટલે શત્રુને દુષ્ટ અધ્યવસાયયુક્ત હોવાથી જેવું અશુભ ફળ આપે છે તેવું અશુભફળ વૈદ્યને પ્રાપ્ત થતું નથી.

કહેલા અર્થનું જ ફલિતાર્થ કહે છે.—

इत्थं सदुपदेशादेस्तन्निवृत्तिरपि स्फुटा ।
सोपक्रमस्य पापस्य नाशात्स्वाशयवृद्धितः ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે સદુપદેશાદિથી, સોપક્રમી પાપના નાશથી અને તેથી પોતાના શુભ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી તે હિંસાથકી નિવૃત્તિ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસાનું સ્વરૂપ, ગતિ અને ફળ વિગેરે સમજાવવા પૂર્વક આપેલા સદુપદેશાદિથી–હિતકારક ધર્મોપદેશ કરવાથી તથા તે પર શ્રદ્ધા રાખવાથી, ઉપદેશકર્તા (વક્તા) અને શ્રોતા એ બન્નેને સોપક્રમ–શુભ પરિણામાદિક વડે સાધવા લાયક એટલે વિનાશ કરવા લાયક પાપકર્મનો–અશુભ કર્મનો નાશ થવાથી, અને તેથી કરીને પોતાના કરૂણાદિરૂપ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી એમ ત્રણ કારણથી તે હિંસાની નિવૃત્તિ પણ–નિષેધ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે, માટે અહિંસા પણ (જૈન શાસનમાં) ઘટે છે–યુક્ત છે. ૪૪.

હવે ચાર શ્લોકવડે અહિંસાની સ્તુતિ કરે છે.—

अपवर्गतरोर्बीजं मुख्याऽहिंसेयमुच्यते ।
सत्यादीनि व्रतान्यत्र जायन्ते पल्लवा नवाः ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—આ અહિંસા મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, માટે તે મુખ્ય કહેવાય છે, તથા સત્યાદિક વ્રતોરૂપ આ વૃક્ષને વિષે નવા પલ્લવો (નવાંકુરો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—આ જેનું સ્વરૂપ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તથા જેના ગુણો આગળ કહેવામાં આવશે એવી અહિંસા–પ્રાણી પરની દયા જેમાંથી રાગાદિકનો સમૂહ નષ્ટ થયો છે એવા અપવર્ગ–મોક્ષરૂપી તરૂનું–અક્ષય સુખરૂપ ફળ આપનાર હોવાથી અપવર્ગરૂપ વૃક્ષનું બીજ–ઉત્પત્તિ કારણ છે, માટે તે અહિંસા મુખ્ય–સર્વમાં પ્રધાન છે એમ તીર્થંકરાદિક કહેછે–ઉપદેશ કરેછે. અને સત્ય એટલે મિથ્યા ભાષણનો ત્યાગ વિગેરે મહાવ્રતો આ મોક્ષરૂપ વૃક્ષને વિષે નવા પલ્લવો–નવા અંકુરો તુલ્ય છે. કારણ કે તે વ્રતો અહિંસારૂપ વ્રતના પરિવારરૂપ છે.

માટે વૃક્ષના ઉદ્ગમથી પત્રાદિક પરિવારની જેમ અહિંસાના પરિણામ (બુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થવાથી સત્યાદિકના પણ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે ૪૫

તેવી અહિંસા પરમાર્થેથી જિનશાસનને વિષે જ છે, તે કહેછે —

अहिंसासम्भवश्चेत्थं दृश्यतेऽत्रैव शासने ।
अनुबन्धादिसंशुद्धिरप्यत्रैवास्ति वास्तवी ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે અહિંસાનો સભવ આ જિનશાસનને વિષે જ જોવામા આવે છે તથા અનુબધ વિગેરેની શુદ્ધિ પણ વાસ્તવિક રીતે આ જિનશાસનને વિષેજ છે ૪૬

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તવિક અહિંસાનો સભવ-ઉત્પત્તિ આ જિનાગમને વિષે જ અમો જોઇએ છીએ કેમકે તેમા આત્માને નિત્યાનિત્ય તથા દેહથી ભિન્નાભિન્ન માનેલો છે એ પ્રમાણે બીજા કોઇ પણ શાસનને વિષે માનેલ નથી તથા અનુબધાદિકની શુદ્ધિ-અનુબધ એટલે અહિંસાની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિને અનુસારે બોલવુ, જવુ, ઉભુ રહેવુ, બેસવુ, આહાર કરવો, વિહાર કરવો વિગેરે ક્રિયામા યતના પૂર્વક પ્રવર્તવુ તે તથા આદિ શબ્દ હોવાથી પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાત વિગેરે ગ્રહણ કરવા આવા અનુબધાદિકની સશુદ્ધિ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે શોધન-સકળ ધર્મના વ્યવહારને હિંસારૂપ મળનો ત્યાગ કરીને ઉજ્વળ કરવો તે પણ વાસ્તવિક રીતે-સત્ય રીતે આ જૈન મતને વિષેજ છે કેમકે તેમા જ તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે ૪૬

આ પ્રમાણે અહિંસાનો સભવ તથા અનુબધાદિકની શુદ્ધિ જિનાગમને વિષે જ છે, એમ સાભળીને કોઈ શકા કરે છે કે-જૈન શ્રાવકો ઘર બાધવાવિગેરે આરભમા પ્રવૃત્ત થયેલા પણ હોય છે, માટે તેમને તે અહિંસાદિક કેમ સભવે? આ શકાનો નિરાસ કરવા કહેછે —

हिंसाया ज्ञानयोगेन सम्यग्दृष्टेर्महात्मनः ।
तप्तलोहपदन्यासतुल्याया नानुबन्धनम् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા મહાત્માને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી તપાવેલા લોઢાપર પગ મુકવા જેવી હિંસાનો અનુબધ (સબધ) લાગતો નથી ૪૭

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન્! શ્રાવકને ગૃહાદિકના આરભમા તથા વિહારમા એટલે નદી વિગેરે ઉતરતા મુનિને પણ એટલે તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને-શુદ્ધ સ્વભાવવાળા ઉત્તમ પુરૂષને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી-

સ્વપરના સમાન સુખદુ:ખરૂપ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જણાવનાર જ્ઞાનનો સંબંધ હોવાથી એટલે સર્વત્ર દયાવાન હોવાથી અગ્નિના સંયોગથી તપાવેલા-અગ્નિના વર્ણ જેવા થયેલા લોહપાત્ર ઉપર પગને સ્થાપન કરવા જેવી એટલે કંપસહિત પ્રવૃત્તિવાળી હિંસાના-પ્રાણી વિરાધનાના અનુબંધની-સંબંધની એટલે હિંસાને અનુસરનાર દુર્ગતિને આપનાર કર્મના બંધની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કારણ કે તેમાં તેમનો દુષ્ટ આશય ન હોવાથી કરૂણારસવડે તે હિંસાના અનુબંધનો નાશ થાય છે. ૪૭.

કહેલા અર્થની જ પુષ્ટિ કરે છે.—

सतामस्याश्च कस्याश्चिद्यतनाभक्तिशालिनाम् ।
अनुबन्धो ह्यहिंसाया जिनपूजादिकर्मणि ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—યતના અને ભક્તિએ કરીને શોભતા સત્પુરૂષોને જિનપૂજાદિક ક્રિયામાં કદિ કાંઈ હિંસા થાય, તોપણ તેથી તેને અનુબંધ અહિંસાનો જ થાય છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—જીવનું રક્ષણ કરવા માટે પૃથ્વી તથા જળનું શોધન કરવું અને જળનું ગાળવું વિગેરે યતના તથા જિનેશ્વરને વિષે પૂજ્યબુદ્ધિ એટલે તેમના ગુણ અને ઉપકારનું સ્મરણ, તેનાપર પ્રીતિ અને બહુમાન વિગેરે રૂપ ભક્તિ, એ બન્ને વડે શોભનારા સત્પુરૂષોને-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને જિનેશ્વરની પૂજા કરવી તથા મુનિને દાન આપવું વિગેરે ક્રિયાને વિષે કોઈ પણ જાતની-પુષ્પ, અગ્નિ, વાયુ કે જળાદિકને વિષે ઉત્પન્ન થયેલી હિંસાનો સંભવ થયા છતાં પણ તેમને ખરેખર અહિંસાનો જ-પ્રાણી દયાનો જ અનુબંધ એટલે અહિંસાને અનુસારે ગતિ આપનારો શુભ કર્મનો બંધ થાય છે, પણ હિંસાને અનુસારે કર્મબંધ થતો નથી. અર્થાત્ જો કે પીડા કરવારૂપ તથા દેહનો નાશ કરવારૂપ હિંસાના બે હેતુઓ જણાય છે, તોપણ દુષ્ટ અધ્યવસાયરૂપ ત્રીજા હેતુનો અભાવ હોવાથી અનુબંધ અહિંસાનો થાય છે. ૪૮.

કહેલા અર્થનો પ્રતિપક્ષ કહે છે.—

हिंसानुबन्धिनी हिंसा मिथ्यादृष्टेस्तु दुर्मतेः ।
अज्ञानशक्तियोगेन तस्याहिंसापि तादृशी ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિની ગૃહારંભાદિકમાં થયેલી હિંસા હિંસાના અનુબંધવાળી હોય છે, તથા તેની અહિંસા પણ અજ્ઞાનશક્તિના સંબંધે કરીને તેવીજ (હિંસા સદૃશ જ) હોય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—ગાઢ રાગાદિ દૂષણવડે જેની બુદ્ધિ દૂષિત થયેલી છે, એવા મિથ્યાદષ્ટિની—જિનેશ્વરે કહેલા તત્ત્વને વિષે વિપરીત શ્રદ્ધાવાળા જીવોની હિંસા—ગૃહાદિકના આરભમા તેનાથી થયેલી જીવ વિરાધના હિંસાના અનુબધવાળી—હિંસાના ફળને અનુસારે દુર્ગતિને આપનારી થાય છે તથા તે મિથ્યાદષ્ટિની અહિંસા પણ અજ્ઞાનશક્તિના યોગથી—જેનાથી જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી એવા અજ્ઞાનથી અન્યથા (વિપરીત) વસ્તુના બોધરૂપ શક્તિના સબધે કરીને તેવી જ-હિંસા જેવી જ અર્થાત્ મોક્ષને નહીં આપનારી જ થાય છે એટલે કે તે અહિંસા પ્રથમ કાઈક સુખરૂપ ફળ આપીને પછી ઘણા જન્મના દુ ખનુ કારણ થવાથી હિંસાના અનુબધવાળી થાય છે તો પછી હિંસાના ફળ વિષે તો શુ કહેવુ? ૪૯

કહેલા અર્થને દષ્ટાતથી સિદ્ધ કરે છે —

येन स्यान्निह्ववादीना दिविपद्दुर्गति क्रमात्।
हिंसैव महती तिर्यग्नरकादिभवान्तरे ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને નિહ્નવાદિકોને દેવતાઓમા પણ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે ભવાતરમા તિર્યંચ અને નરક વિગેરેમા મોટી હિંસા પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે જીવો હિંસા કરનારા થાય છે ૫૦

ટીકાર્થ—અહીં કોઈ શકા કરે કે-જે અહિંસા છે તે હિંસાના અનુબધવાળી કેમ થાય? તેનો જવાબ આપેછે કે-જેથી કરીને-કહેવાશે એવા ઉદાહરણે કરીને નિહ્નવાદિકોને-જિનેશ્વરના વચનોને વિપરીત પણે કહેનારા તથા યથારૂચિ પ્રરૂપણા કરનારા અન્ય દર્શનીઓ વિગેરેને અહિંસાદિક વ્રતોનુ પાલન કરતા છતા પણ આગામી ભવને વિષે દેવ થાય તો તેમા પણ દુર્ગતિ-કિલ્બિષિકાદિક દેવપણારૂપ નીચપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી ગતિ અહિંસાનુ ફળ હોઈ શકે નહીં તે હિંસાનુ જ ફળ છે એમ જાણવુ પછી ત્યાથી ચવીને અનુક્રમે-જન્મની પર પરાના ક્રમથી ભૂચર, જળચર, ખેચર વિગેરે તિર્યંચ અને રત્નપ્રભાદિક નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઈને આ સસારની અદર વારવાર પડવારૂપ ભવોમા મોટી હિંસા-જીવ વિરાધના જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેમને મિથ્યાત્વના બીજથી પ્રાપ્ત થયેલી પાપની પરિપુષ્ટિએ કરીને થોડી સપત્તિમા પણ મહાઅભિમાન-ગર્વપૂર્વક ભોગાદિકમા પ્રવૃત્તિ થવાથી પાપની જ પરપરા પ્રગટ થાય છે ૫૦

સમ્યગ્દૃષ્ટિની હિંસા પણ અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે, તે દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે.—

साधूनामप्रमत्तानां सा चाहिंसानुबन्धिनी ।
हिंसानुबन्धविच्छेदाद्गुणोत्कर्षो यतस्ततः ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—અપ્રમત્ત સાધુઓને તે હિંસા અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે. કારણકે હિંસાના અનુબંધનો વિચ્છેદ થવાથી તેમને ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—અપ્રમત્ત-મિથ્યાત્વ વિગેરે સકળ પ્રમાદરહિત સાધુઓને એટલે મોક્ષ સાધનના સાધનાર મુનિઓને તે હિંસા-ધર્મક્રિયા કરતાં કથંચિત્ ચાલતી વખતે પાદન્યાસ કરતાં અત્યંત સમીપે રહેલા જીવ ઉપર પગ મૂકાઈ જાય, અને પછી તે પગ તરત પાછો ઉચકી શકાય તેમ ન હોવાથી કીટાદિકની વિરાધના થઈ જાય, તો તે પણ અહિંસાના જ અનુબંધવાળી-જીવદયાને અનુસરનારી અર્થાત્ જીવરક્ષાને વિષે જ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મોક્ષાદિક સુખને સાધનારી થાય છે. કારણ કે હિંસાના અનુબંધ (સંબંધ) નો વિચ્છેદ થવાથી એટલે હિંસાના કારણોનું નિવારણ થવાથી ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ-જ્ઞાનાદિક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે મુનિઓને વિષે જોવામાં આવે છે. ગુણોનો પ્રકર્ષ તે અહિંસાનું જ ફળ છે. ૫૧.

કહેલા અર્થને જ વિશેષ પ્રકારે કહે છે. અથવા બીજા મુગ્ધોને પણ અહિંસાનો અનુબંધ હો, એમ કોઈના ધારવામાં આવે, તેનો નિષેધ કરે છે.—

मुग्धानामियमज्ञानात् सानुबन्धा न कर्हिचित् ।
ज्ञानोद्रेकाप्रमादाभ्यामस्या यदनुबन्धनम् ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનને લીધે મૂર્ખ માણસોને આ અહિંસા કદાપિ અનુબંધવાળી થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ અધિક જ્ઞાન તથા અપ્રમાદથી જ થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અહિંસા અજ્ઞાનથી-મોક્ષ અને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નહીં જાણવાથી તથા હોય તેથી વિપરીત પણે જાણવાથી મુગ્ધજનોને-જિનેશ્વરના વચનરૂપી અમૃતના સ્વાદ રહિત મૂર્ખ જનોને અનુબંધવાળી સંસાર પર્યંત સાથે રહેનારી અને મોક્ષને અનુસરનારી કદાપિ થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ-મોક્ષને અનુસરતી પ્રાપ્ત ભવ્ય પ્રાણીઓને યથાર્થ વસ્તુ જાણનાર સ્યાદ્વાદને

અનુસરતા બોધની અત્યતતાથી તથા અપ્રમાદથી અકર્તવ્યમા અકર્તવ્યની બુદ્ધિ તથા કર્તવ્યમા કર્તવ્યની બુદ્ધિરૂપ સાવધાનપણાથી જ થાય છે અન્યથા થતો નથી અર્થાત્ મૂર્ખજનોને વિષે જ્ઞાન તથા અપ્રમાદ છે જ નહીં, માટે તેને અહિંસાનો અનુબધ થતો નથી ૫૨

હિંસા અને અહિંસાના ફળનુ તરતમપણુ બે શ્લોકવડે બતાવે છે—

एकस्यामपि हिंसायामुक्त सुमहदन्तरम् ।
भाववीर्यादिवैचित्र्यादहिंसाया च तत्तथा ॥ ५३ ॥

મૂલાર્થ—એક જ જાતની હિંસામા પણ ભાવ અને વીર્યની વિચિત્રતાને લીધે અત્યત-ઘણુ અતર (તફાવત) કહેલુ છે, તેજ પ્રમાણે અહિંસામા પણ અતર જાણવુ ૫૩

ટીકાર્થ—એક જાતિના જીવના વિષયવાળી અથવા એકજ મૃગાદિક જીવના વિષયવાળી હિંસામા—જીવ વિરાધનામા પણ રાગ દ્વેષ રૂપી પરિણામ તથા કાર્યની વિશેષ પ્રકારની સિદ્ધિરૂપ ભાવ વીર્ય—ચિત્તનો ઉત્સાહ વિગેરેની વિચિત્રતા હોવાથી-હાનિ તથા વૃદ્ધિએ કરેલી તરતમતાથી અત્યત મોટું અતર હોય છે-તેના ફળમા તથા બધમા ઘણો તફાવત પડે છે તે જ પ્રમાણે તેવુ મોટું અતર અહિંસામા પણ—અહિંસાના ફળને વિષે પણ જાણવુ તાત્પર્ય એ છે કે-કોઈ પુરુષ થોડા પ્રેમથી ભોગોને ભોગવે છે, અને કોઈ ઘણા પ્રેમથી ભોગવે છે તેમા હિંસા તો બન્નેને સરખી છે, પરતુ પાપના બધમા ઘણો તફાવત છે હિંસાના ફળની તરતમતા ઉત્પન્ન કરવામા ભાવ (મનના પરિણામ)ની વિચિત્રતા હોય છે, તેજ પ્રમાણે વીર્યાદિકની પણ તરતમતા જાણવી ૫૩

सद्य कालान्तरे चैतद्विपाकेनापि भिन्नता ।
प्रतिपक्षान्तरालेन तथा शक्तिनियोगत ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—આ હિંસા તથા અહિંસાના વિપાકે કરીને પણ ભેદ છે કારણ કે તેવા પ્રકારની શક્તિના નિયોગથી પ્રતિપક્ષના અતરાલે કરીને તત્કાળ અથવા કાળાતરે તેનો ઉદય થાય છે ૫૪

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહને લીધે આ હિંસા તથા અહિંસાના વિપાકે કરીને-ઉપાર્જિત કરેલા કર્મની સ્થિતિના પરિપાકથી થયેલા વિપાક ઉદયવડે કરીને પણ ભિન્નતા-ભેદ (તફાવત) છે કારણ કે પૂર્વે કહેલી બધને અવસરે ભાવ તથા વીર્યની વિચિત્રતાને અનુરૂપ શક્તિના-કર્મના સામર્થ્યના તથા જીવના પરિણામની વર્તનાના નિયોગથી-વિપાકની સન્મુખ કરવામા વ્યાપારની સ્ફુરણારૂપ પ્રેરણાથી

કોઈ જીવને તત્કાળ-અંતર્મુહૂર્તાદિકમાં અને કોઈ જીવને કાળાંતરે-વર્ષાંતરે અથવા જન્માંતરે પ્રતિપક્ષના અંતરાલવડે કરીને-શુભ કર્મનો પ્રતિપક્ષ અશુભ કર્મ અને અશુભ કર્મનો પ્રતિપક્ષ શુભ કર્મ તે રૂપ પ્રતિપક્ષે કરેલા પોતાના ઉદયમાં વ્યવધાનવડે તત્કાળ અથવા કાળાંતરે તે વિપાક-તીવ્ર મંદાદિક ભેદવડે કર્મના ફળ તરીકે વેદવામાં આવે છે. ૫૪.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-તમે કહ્યા પ્રમાણે તો હિંસાના અનુબંધવાળા ધર્મકૃત્યથી તો મોક્ષનું સાધન બાધકરૂપ જણાય છે. તે શંકાને દૂર કરવા માટે કહે છે.—

हिंसाप्युत्तरकालीनविशिष्टगुणसंक्रमात् ।
त्यक्ताविध्यनुबन्धत्वादहिंसैवातिभक्तितः ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—ધર્મકાર્યમાં થયેલી હિંસા પણ ઉત્તર કાળમાં થનારા વિશિષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી, અતિ ભક્તિથી તથા અવિધિનો અનુબંધ તજવાથી અહિંસા જ કહેવાય છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—હે ધર્માર્થી ! ધર્મકાર્ય કરતાં જે કાંઈ જીવવિરાધના થાય છે, તે સ્વરૂપવડે હિંસા છે, તો પણ ઉત્તર કાળમાં-યતના પૂર્વક દાન, વિહાર અને દેવપૂજા વિગેરે કરતાં પૃથ્વી, જળ અને પુષ્પાદિકના આરંભવાળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછીને સમયે થવાના વિશેષ પ્રકારના અથવા વૃદ્ધિ પામતા સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિક ગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી તથા અત્યંત ભક્તિથી એટલે દેવ, ગુરૂ અને ધર્મનું બહુમાન કરવાથી તથા આગમથી ઉલટી રીતે કરવારૂપ અવિધિનો ત્યાગ કરવાથી અહિંસા જ કહેવાય છે. કારણ કે તે હિંસા અહિંસાના ફળને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા મનના પરિણામને શુદ્ધ કરે છે, માટે તે હિંસા પણ ધર્મ જ કહેવાય છે. ૫૫.

પૂર્વે કહેલા સમગ્ર અર્થને દેખાડનાર જિનાગમનું સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપપણું બે શ્લોકવડે કહે છે.—

ईदृग्भंगशतोपेताऽहिंसा यत्रोपवर्ण्यते ।
सर्वांशपरिशुद्धं तत् प्रमाणं जिनशासनम् ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—જે શાસનને વિષે આ પ્રમાણે સેંકડો ભાંગા (પ્રકાર) સહિત અહિંસાનું વર્ણન કરેલું છે, તે સર્વ અંશે અતિ શુદ્ધ જિનશાસન જ પ્રમાણભૂત છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—જેને વિષે (જિન શાસનનેવિષે) આ પ્રકારે-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સંકડો ભાગા-પ્રકારો સહિત અહિંસાનુ-જીવદયાનુ વર્ણન કરેલુ છે-સારી રીતે (વાસ્તવિક રીતે) સભવ, અનુબધ અને શુદ્ધિ વિગેરે પ્રકારો વડે કહેલુ છે, તેવુ સમ્યક્‌વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર સર્વ અંશે શુદ્ધ એટલે જાણવુ અને તે પ્રમાણે પાલન કરવુ, ઈત્યાદિ સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ આ જિનશાસન-જિનાગમ જ સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય હોવાથી સર્વેને પ્રમાણભૂત છે ૫૬

अर्थोऽयमपरोऽनर्थ इति निर्धारण हृदि ।
आस्तिक्य परम चिह्न सम्यक्त्वस्य जगुर्जिना ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—આ ઉપર કહેલો સર્વ અર્થ-સદ્વસ્તુ છે, અને બીજો સર્વ અનર્થ-અસત્યરૂપ છે એ પ્રમાણે હૃદયમા જે નિશ્ચય કરવો, તે સમ્યક્‌ત્વનુ આસ્તિક્યરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ચિહ્ન છે, એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યુ છે ૫૭

ટીકાર્થ—આ અહિંસાને પ્રતિપાદન કરનાર જિનેશ્વરે કહેલા સિદ્ધાત અથવા સિદ્ધાતમા કહેલા આત્માદિક સર્વે પદાર્થો, એ જ અર્થ છે, એટલે સાધવા લાયક સદ્વસ્તુ છે તેનાથી બીજા સર્વે દર્શનો અનર્થ છે-અહિતરૂપ છે, અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા લાયક ન હોવાથી અનિષ્ટરૂપ છે, આ પ્રકારે હૃદયમા નિશ્ચય કરવો-એકાગ્રતા કરવી તે સમ્યક્‌ત્વનુ આસ્તિક્ય આસ્થારૂપ પ્રકૃષ્ટ-પ્રથમ ચિહ્ન-હૃદયમા રહેલુ સમ્યક્‌ત્વસૂચક લક્ષણ છે, એમ સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ કહ્યુ છે આ આસ્તિક્ય નામનુ સમ્યક્‌ત્વનુ શ્રેષ્ઠ લક્ષણ જાણવુ ૫૭

લક્ષણનો વિષય ચાલતો હોવાથી એ સમ્યક્‌ત્વના બાકીના ચાર લક્ષણો કહેવા પૂર્વક અધિકારની સમાપ્તિ કરે છે—

शमसवेगनिर्वेदानुकपाभि परिष्कृतम् ।
दधतामेतदच्छिन्न सम्यक्त्व स्थिरता व्रजेत् ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—શમ, સવેગ, નિર્વેદ અને અનુકમ્પાએ કરીને શોભિત એવા આ આસ્તિક્યને નિરંતર ધારણ કરનારા ભવ્ય જીવોનુ સમકિત સ્થિરતાને પામે છે-નિશ્ચળ થાય છે ૫૮

ટીકાર્થ—શમ એટલે શાતિ અથવા ક્ષમા, સવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા તથા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પરની પ્રીતિ, નિર્વેદ એટલે સ સારને વિષે ઉદાસીનતા અર્થાત્ વૈરાગ્ય, અને અનુકપા એટલે દુ ખીને વિષે તથા ધર્મરહિતને વિષે દ્રવ્ય અને ભાવથી દયા આટલાએ કરીને શોભિત એવા આ પ્રત્યક્ષપણે કહેલા આસ્તિક્યને નિરંતર અતિચાર

વિના-ખંડિત કર્યા વિના ધારણ કરનારા ભવ્ય જીવોનું સમ્યક્ત્વ નિશ્ચળપણાને પામે છે. આ સમકિતના અધિકારમાં પ્રથમ જે અન્ય મતવાળાનું તથા તેમનાં શાસ્ત્રનું હિંસા અહિંસાનું અસંભવાદિક કહ્યું, તે તેમણે એકાંતપણે નિત્ય અથવા અનિત્ય એવા આત્માદિક વસ્તુનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અહિંસાદિક આશયની અનુત્પત્તિ થાય છે તેથી કહ્યું છે. કારણ કે સર્વથા અવિનશ્વર માનવાથી હિંસા કરનારને કરૂણા હોઈ શકતી નથી. જેમકે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે-"આ જીવો મરતા નથી, પણ જીર્ણ શરીરનો ત્યાગ કરીને નવા શરીરને પામે છે." તથા સર્વથા અનિત્ય માનવાથી જીવના અભાવની જ બુદ્ધિ થાયછે, તેથી કોને વિષે કરૂણા થાય? ન જ થાય. ૫૮.

॥ इति सम्यक्त्वाधिकारः ॥

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. તે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. તેથી આ બીજા અધિકારમાં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.—

मिथ्यात्वत्यागतः शुद्धं सम्यक्त्वं जायतेऽङ्गिनाम् ।
अतस्तत्परिहाराय यतितव्यं महात्मना ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાણીઓને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે (મિથ્યાત્વ)ના ત્યાગને માટે મહાત્માએ યત્ન કરવો. ૫૯.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરના ઉપદેશથી વિપરીતપણે વસ્તુપર શ્રદ્ધા રાખવી અથવા તેને જાણવી તે રૂપ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી, પ્રાણીઓની સમ્યગ્દૃષ્ટિ શુદ્ધ થાય છે, માટે મહાત્માએ—સત્પુરૂષે તે મિથ્યાત્વના ત્યાગને માટે—મૂળથી જ ઉખેડી નાંખવા માટે યત્ન કરવો-ઉદ્યમ કરવો. ૫૯.

તે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ આત્મસ્વરૂપને વિષે વિપ્રતિપત્તિને દૂર કરવાથી થાય છે. વિપ્રતિપત્તિઓ છ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે.—

नास्ति नित्यो न कर्ता च न भोक्तात्मा न निर्वृतः ।
तदुपायश्च नेत्याहुर्मिथ्यात्वस्य पदानि षट् ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—આત્મા નથી, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા કર્તા નથી, ભોક્તા નથી, મુક્ત નથી તથા તેનો (મોક્ષનો) ઉપાય કાંઈ પણ નથી. એપ્રમાણે મિથ્યાત્વનાં છ પદો (સ્થાનકો) કહેલાં છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—પાચ મહાભૂતથી વ્યતિરિક્ત ભવાન્તરમા જનારો કોઈ આત્મા છે નહીં ૧ તથા અનુત્પન્ન, અવિનશ્વર અને એક સ્થિરતાના સ્વભાવવાળો નિત્ય આત્મા છે ૨ તથા આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનો-કર્મનો કર્તા-કરનાર નથી ૩ તથા આત્મા અકર્તા હોવાથી ભોક્તા-કરેલા કર્મના ફળને ભોગવનારો નથી ૪ તથા કર્મના બધનો અભાવ હોવાથી તે આત્મા મુક્ત પણ થતો નથી ૫ તથા તે મોક્ષ મેળવવાનો કોઈપણ ઉપાય-સાધન નથી, કારણકે જીવ અને કર્મનો સબધ અનાદિ હોવાથી તેનો વિયોગ થતો નથી ૬ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોએ મિથ્યાત્વના છ પદો-સ્થાનકો કહેલા છે ૬૦

એમ કહેનારાઓનુ મિથ્યાત્વીપણુ શી રીતે કહેવાય? તે શકાપર સમાધાન કરે છે—

एतैर्यस्माद्भवेच्छुद्धव्यवहारविलघनम् ।
अयमेव च मिथ्यात्वध्वसी सदुपदेशत ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને આ છ સ્થાનોવડે શુદ્ધ વ્યવહારનુ ઉલ્લઘન થાય છે, તથા આ વ્યવહાર જ શુદ્ધ ઉપદેશને લીધે મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર થાય છે ૬૧

ટીકાર્થ—જેથી કરીને-કહેવામા આવશે તેના કારણે કરીને આ ઉપર કહેલા "આત્મા નથી" વિગેરે છ સ્થાનોએ કરીને સર્વ જન સમત ન્યાયની યુક્તિથી યુક્ત એવા વ્યવહારનુ ઉલ્લઘન થાય છે મોક્ષાદિ સમગ્ર સુખને પ્રાપ્ત કરનાર દાન શીલ વિગેરે સ્વરૂપવાળા અને ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવરૂપ વાસ્તવિક લોકોત્તર વ્યવહારનુ ઉલ્લઘન થાયછે, તથા ખેતી, વ્યાપાર વિગેરે લૌકિક પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહારનુ પણ ઉલ્લઘન થાયછે એમ ત્રણ પ્રકારના વ્યવહારનુ વિશેષે કરીને ઉલ્લઘન—નાશ થાયછે અને આ ઉલ્લઘન સર્વને અનિષ્ટ છે તથા આ શુદ્ધ વ્યવહાર જ સદુપદેશ થકી—સદ્દેશના વ્યવહારમય હોવાથી યથાર્થ સત્ય પદાર્થનો ઉપદેશ-કહેવુ, તે સદ્દેશનાનો ઉપર કહેલા આત્માના વિરોધી અને વ્યવહારનો લોપ કરનારા છએ સ્થાનોમા અસભવ છે તેથી એટલે તે સદુપદેશ અસદ્દેશનાદિરૂપ મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે માટે એ છ સ્થાનો મિથ્યાત્વમય છે ૬૧

એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે—

नास्तित्वादिमते नैवोपदेशो नोपदेशक ।
तत कस्योपकार स्यात्सदेहादिव्युदासत ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—નાસ્તિત્વાદિકનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ તથા ઉપદેશક ઘટતા નથી. તેથી કરીને સંદેહાદિકના નિરાસથી કોનો ઉપકાર થાય? કોઈનો પણ ઉપકાર ન થાય. ૬૨.

ટીકાર્થ—નાસ્તિત્વ-“જીવાદિક નથી.” એવા પ્રકારની વાણીનો વ્યાપાર તથા આદિ શબ્દ છે તેથી તેના નિત્યત્વ અનિત્યત્વ વિગેરેનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ-બીજાની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં કારણરૂપ હિતાહિતનું વ્યાખ્યાન ઘટતું નથી. કારણકે આત્માદિકનો અભાવ હોવાથી ઉપદેશનો પણ અભાવ થાય છે. અને તેજ કારણથી ઉપદેશક-દેશના આપનાર પણ ઘટતા નથી, તેથી-નાસ્તિત્વાદિકના ઉપદેશથી સંદેહાદિકનો નાશ કરીને કોનો ઉપકાર-અનુગ્રહ થવાનો છે? શ્રોતાદિકનો અભાવ હોવાથી કોઈનો ઉપકાર થશે નહીં. ૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-આ વ્યવહારને ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ કેવા મનુષ્યોમાં હોય છે? એવી આકાંક્ષાપર પાંચ શ્લોકે કરીને કહે છે.—

येषां निश्चय एवेष्टो व्यवहारस्तु संगतः ।
विप्राणां म्लेच्छभाषेव स्वार्थमात्रोपदेशनात् ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—જેઓને સ્વાર્થમાત્રના જ ઉપદેશથી નિશ્ચય જ ઈષ્ટ છે, અને બ્રાહ્મણોને નહીં બોલવા લાયક મ્લેચ્છ ભાષાની જેમ વ્યવહાર સંગત છે એટલે અનાદર કરવા લાયક છે, તેઓને વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેઓને એટલે આત્માદિક વસ્તુના સ્વરૂપને નહીં જાણનારા પુરૂષોને સ્વાર્થ માત્રના ઉપદેશથી-પોતાનો અર્થ એટલે છતો અથવા અછતો કેવળ સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય અભિધેય છે, એ પ્રમાણેના ઉપદેશથી અથવા પોતાને ઈચ્છિત એવા અર્થના એટલે દ્રવ્ય, ભોગ અને સુખ વિગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ વ્યવહારના ઉપદેશથી નિશ્ચય એટલે સ્વાભાવિક ચિત્ (ચૈતન્ય) સ્વભાવ માત્ર અથવા કેવળ ભૂતની સત્તા માત્ર અથવા કેવળ ક્ષણવિનાશિપણાનો જ નિશ્ચય ઈષ્ટ છે-પ્રમાણરૂપ છે, તથા ઉત્પત્તિ, વિનાશાદિક પૂર્વે કહેલો વ્યવહાર અથવા અવતાર વિગેરે કહેવારૂપ વ્યવહાર બ્રાહ્મણોને મ્લેચ્છ ભાષાની જેમ એટલે “કંઠે પ્રાણ આવે તો પણ બ્રાહ્મણોને યવન ભાષા બોલવા લાયક નથી.” એ પ્રમાણે આદર રહિતપણે સંગત-તુલ્ય છે. એટલે પોતાના ઇચ્છિતને પૂર્ણ કરનાર જળ માટી વિગેરેથી શુદ્ધિ કરવારૂપ કાંઈક છે, પણ પરમાર્થપણે નથી. તેઓને વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન કરનારૂં મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

અહીં કોઈ શકા કરે કે-નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બેમા કોણ મુખ્ય ? તેના જવાબમા બન્નેનુ પ્રધાનપણુ કહે છે —

यथा केवलमात्मानं जानानः श्रुतकेवली ।
श्रुतेन निश्चयात्सर्वं श्रुतं च व्यवहारतः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—જેમ શ્રુતકેવળી શ્રુતવડે નિશ્ચયથી કેવળ આત્માને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી સર્વ શ્રુતને જાણે છે ૬૪

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! આ પ્રકારે બન્ને નયની મુખ્યતા જાણવી શ્રુત કેવળી એટલે શ્રુત જ્ઞાનને વિષે કેવળી ભગવાનની જેવા, શ્રુતનુ જ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી અને સકલ સશયરહિત થવાથી તેવા મુનિ નિશ્ચયથી અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરનાર જ્ઞાનથી એટલે શ્રુત જ્ઞાનના સામર્થ્યથી, કેવળ-કર્મ, શરીર વિગેરેના સગ રહિત એક-શુદ્ધ સત્તામય અર્થાત્ પરિપૂર્ણ એવા આત્માને-જીવને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી શ્રુતજ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિના બળથી સમગ્ર શ્રુતને-શાસ્ત્રને જાણે છે કર્મરહિત આત્માને જાણવાથી નિશ્ચયને અને સર્વ શ્રુતના અભ્યાસથી વ્યવહારને એમ બન્નેને જાણે છે અને પ્રમાણરૂપ માને છે ૬૪

એકલો નિશ્ચય કહી શકાય તેવો નથી, તે કહે છે—

निश्चयार्थोऽत्र नो साक्षाद्वक्तुं केनापि पार्यते ।
व्यवहारो गुणद्वारा तदर्थावगमक्षमः ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—આ જગતમા કોઈ પણ નિશ્ચયના અર્થને સાક્ષાત્ કહેવાને શક્તિમાન નથી પરતુ વ્યવહાર નય તે નિશ્ચયના ગુણદ્વારા તે (નિશ્ચય)ના અર્થનો બોધ કરવા સમર્થ છે ૬૫

ટીકાર્થ—આ મનુષ્ય લોકને વિષે નિશ્ચયાર્થને—આત્માના સહજ સ્વભાવને સાક્ષાત્ કોઇ પણ પડિત પુરુષ કહી શકે તેમ નથી કેમકે કેવળ નિશ્ચય નય વાણીનો અવિષય છે પરતુ વ્યવહાર નય-શબ્દનો પ્રયોગ સત્ત્વ, ચેતન વિગેરે નિશ્ચયના ગુણદ્વારાએ તે નિશ્ચયના અર્થનો બોધ કરવામા સમર્થ છે અર્થાત્ વ્યવહાર જ તે નિશ્ચયના ગુણ કહેવા રૂપ ઉપાયવડે નિશ્ચય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવે છે ૬૫

કેવળ વ્યવહારનુ પ્રાધાન્ય કહેવાથી પણ દોષ છે, તે કહે છે—

प्राधान्यं व्यवहारे चेत्तत्तेषां निश्चये कथम् ।
परार्थस्वार्थते तुल्ये शब्दज्ञानात्मनोर्द्वयोः ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—જો કોઈ વ્યવહારને વિષે પ્રાધાન્ય કહે, તો તેઓને નિશ્ચયને વિષે તે (પ્રાધાન્ય) ક્યાંથી થશે ? કારણ કે શબ્દાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક એ બન્નેનું પરાર્થપણું અને સ્વાર્થપણું તુલ્ય જ છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—જો નિશ્ચય રહિત કેવળ વ્યવહારમાં જ-શબ્દાદિકરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જ પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું જે કોઈ કરે તેઓને આત્માની ધ્રુવતા અને સત્તારૂપ તથા જ્ઞાનાદિરૂપ નિશ્ચયમાં પ્રાધાન્ય શી રીતે થશે ? નહીં જ થાય. કારણ કે શબ્દ અને જ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવા તે બન્ને નયોનું પરાર્થપણું-પોતાથી બીજાનો અર્થ-કાર્ય પ્રયોજન જેમ શબ્દની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનું કાર્ય પરાર્થ તથા સ્વાર્થપણું-પોતાનું એટલે શબ્દનું અથવા જ્ઞાનનું કાર્યપણું તે બન્ને તુલ્ય-સમાન કાર્ય કરનારા છે. અર્થાત્ વ્યવહાર નય ઘટ એવો શબ્દ કહે છે, નિશ્ચય-જ્ઞાન પણ ઘટરૂપ અર્થને જ કહે છે, તથા વસ્તુ પણ ઘટરૂપજ છે; તેમાં શબ્દ એ વ્યવહાર છે, ઘટનું જ્ઞાન અને ઘટરૂપ વસ્તુ એ નિશ્ચય છે. તેથી બન્ને નયનું પોત પોતાના વિષયમાં પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું સિદ્ધ થાયછે. ૬૬.

હવે તેનું ફલિતાર્થ-તાત્પર્ય કહેછે.—

प्राधान्याद्व्यवहारस्य ततस्तच्छेदकारिणाम् ।
मिथ्यात्वरूपतैतेषां पदानां परिकीर्तिता ॥ ६७ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વ્યવહારના પ્રધાનપણાને લીધે તે વ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ કરનારાં તે પૂર્વોક્ત પદોનું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહથી પૂર્વે કહેલા વ્યવહારનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે વ્યવહારનો ઉચ્છેદ-નાશ કરનારાં " આત્મા નથી " ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલાં છ પદો (વાક્યો)નું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

હવે 'જેવો ઉદ્દેશ તેવો નિર્દેશ' એ ન્યાયને અનુસારે પ્રથમ નાસ્તિકના મતને જ તેના ઉત્તર પક્ષસહિત એકવીશ શ્લોકવડે કહે છે.-

नास्त्येवात्मेति चार्वाकः प्रत्यक्षानुपलंभतः ।
अहंताव्यपदेशस्य शरीरेणोपपत्तितः ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—પ્રત્યક્ષ પણે દેખાતો નથી માટે આત્મા છે જ નહીં, અને અહંતા (અહંકાર-હું એવું અભિમાન) નો વ્યપદેશ તો શરીરથી થઈ શકે છે, એમ ચાર્વાક કહે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—આત્મા અર્થાત્ જીવ છે જ નહીં, એમ ચાર્વાક-સત્ય અર્થનું ચર્વણ-વિનાશ કરનાર કહે છે. કારણ કે તે આત્મા ચક્ષુ વિગેરે

ઇંદ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી જે વસ્તુ જગતમા છે, તે ઘટાદિકની જેમ ઇંદ્રિયોવડે પ્રાપ્ત થાય છે માટે જો આત્મા હોય તો તે ઇંદ્રિયોથી પ્રાપ્ત થવો જોઇએ, પણ તે પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી આત્મા છે જ નહીં કદાચ કોઈ એમ કહે કે—"જો આત્મા ન હોય તો હુ સુખી છુ, હુ દુ ખી છુ, એમ કોણ બોલેછે?" તો તેનો જવાબ એ છે કે અહપણાનો જે વ્યવહાર છે, તે તો પચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ શરીરે કરીને થઈ શકે છે તેથી આત્મા નથી ૬૮

તેની ઉપપત્તિ કેવી રીતે થાય? તે કહે છે—

मद्यागेभ्यो मदव्यक्ति प्रत्येकमसती यथा ।
मिलितेभ्यो हि भूतेभ्यो ज्ञानव्यक्तिस्तथा मता ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મદ્યના અગો પૈકી પ્રત્યેક અગમા મદની સ્પષ્ટતા થતી નથી, (પણ સર્વ અગો મળવાથી મદ સ્પષ્ટ થાય છે) તેમ પચ મહાભૂતો એકત્ર મળવાથી જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા માનેલી છે ૬૯

ટીકાર્થ—જેમ મહુડા વિગેરે મદિરાના અગોમાથી પ્રત્યેકને એટલે એક એકને ભક્ષણ કરવાથી મદની સ્પષ્ટતા દેખાતી નથી, મદ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરતુ તે સર્વે અગો એકત્ર કર્યા હોય તો જ મદ પ્રગટ દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક મહાભૂતમા નથી દેખાતી છતા પણ સમુદાયરૂપ થયેલા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાચ મહાભૂતો થકી અહકાર, મમકાર વિગેરે જ્ઞાનના પ્રકાશનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ બૃહસ્પતિ વિગેરે ચાર્વાકો કહેછે ૬૯

અહીં કોઈ એવી શકા કરે કે—પચ મહાભૂતથી ઉત્પન્ન થતા ચૈતન્યના પક્ષમા આત્માનો અભાવ હોવાથી કર્મનો અભાવ છે, તેથી જગતની વિચિત્રતા થશે નહીં એવી શકા કરવી નહીં કારણ કે તે વિચિત્રતા તો સ્વાભાવિક છે, તે કહે છે—

राजरकादिवैचित्र्यमपि नात्मवलाहितम् ।
स्वाभाविकस्य भेदस्य ग्रावादिष्वपि दर्शनात् ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—રાજ રકાદિકની વિચિત્રતા પણ આત્માના બળથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી કારણ કે એવો સ્વાભાવિક ભેદ તો પાષાણાદિકમા પણ દેખાય છે ૭૦

ટીકાર્થ—ચક્રવર્તી વિગેરે રાજા તથા રક-ભિક્ષુ તથા આદિ શબ્દથી સુખી દુ ખી વિગેરે વિચિત્રતા પણ આત્માના-જીવના બળથી શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા સામર્થ્યથી થયેલી છે, એમ નથી પરતુ

પંચ મહાભૂતના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. સ્વભાવથી ભિન્નતા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી એમ કહેવું અયુક્ત છે, કારણ કે સ્વાભાવિક-પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલી વિચિત્રતા પાષાણ અને રત્નાદિકમાં પણ એટલે સર્વથા અચેતન પદાર્થોમાં પણ જોવામાં આવે છે, તો સચેતન મનુષ્યાદિકમાં વિચિત્રતા દેખાય તેમાં શું કહેવું? ૭૦.

વળી આગમથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

वाक्यैर्न गम्यते चात्मा परस्परविरोधिभिः ।
दृष्टवान्न च कोऽप्येतं प्रमाणं यद्वचो भवेत् ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—આગમના વાક્યોવડે પણ આત્મા માની શકાતો નથી. કારણ કે તે વાક્યો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. તેમજ કોઇએ આત્માને જોયો પણ નથી કે જેથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત થાય. ૭૧.

ટીકાર્થ—પરસ્પર વિરૂદ્ધ એટલે માંહોમાંહે વિરોધવાળાં-સંબંધ વિનાનાં વચનવડે-વિપરીત જણાતા સાંખ્ય, બૌદ્ધ અને જૈન વિગેરેનાં વાક્યોવડે-આગમનાં વચનોવડે આત્મા-જીવ માની શકાતો નથી-બુદ્ધિમાં તે વાત ઉતરતી નથી. તથા કોઈએ પણ-કપિલાદિકમાંના કોઈ પણ આગમ વક્તાએ આત્માને જોયો નથી-પોતાના ચક્ષુવડે દેખ્યો નથી, કે જેનું વચન પ્રમાણરૂપ-સત્ય મનાય. તેથી આગમવડે પણ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. ૭૧.

જે આગમો કહેલાં છે તે માત્ર લોકોને ઠગવા માટે જ છે, તે કહેછે.—

आत्मानं परलोकं च क्रियां च विविधां वदन् ।
भोगेभ्यो भ्रंशयत्युच्चैर्लोकचित्तं प्रतारकः ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—ધૂર્ત માણસ આત્મા, પરલોક અને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ બતાવીને લોકોનાં ચિત્તને ભોગાદિકથી ભ્રષ્ટ કરે છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—લોકોને છેતરનાર માણસ એટલે આગમોની દેશનાવડે (ઉપદેશવડે) લોકોની વંચના કરનાર માણસ આત્માને, પરલોકને એટલે શુભાશુભ કર્મવડે નરક, થનારા સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિક જન્માંતરને તથા દાન, શીલ, તપ વિગેરે વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓને-ભોગાંતરાયરૂપ ધર્મક્રિયાઓને કહીને એટલે તેનો ઉપદેશ આપીને લોકોના ચિત્તને ભોગોથી-પોતાને અનુકૂળ એવા રસ, રૂપ વિગેરે ભોગથી ઉત્પન્ન થતા સુખોથી અત્યંત ભ્રષ્ટ કરેછે, એટલે પાડી નાંખે છે. અર્થાત્ તેઓનો

શાસ્ત્રોપદેશ ભોગની વચનાને માટે જ છે લોકોને સુખે કરીને પ્રાપ્ત સુખોનો ઉપભોગ લેવા દેતા નથી ૭૨

હવે પોતાના મતને સિદ્ધ કરેછે—

त्याज्यास्तन्नैहिका कामाः कार्या नानागतस्पृहा ।
भस्मीभूतेषु भूतेषु वृथा प्रत्यागतिस्पृहा ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ લોકમા પ્રાપ્ત થયેલા કામો (ભોગો) ત્યાગ કરવા લાયક નથી તથા નહીં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની સ્પૃહા કરવા લાયક નથી કારણ કે પચ મહાભૂતો ભસ્મસાત્ થવાથી પુનર્જન્મની-ફરી જન્મ થવાની સ્પૃહા વૃથા છે ૭૩

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહથી આ લોક સબધી-વર્તમાન જન્મમા પ્રાપ્ત થયેલા કામો-શબ્દાદિક શુભ યોગો તજવા લાયક નથી કારણ કે આ દુનિયા દેખાય છે તેટલી જ છે તથા અનાગત એટલે પરલોકમા-જન્માતરમા પ્રાપ્ત થવાના ભોગોની સ્પૃહા-તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન કરવી, કારણ કે પરલોક જ છે નહીં શા માટે આવો ઉપદેશ કરો છો ? એ શકાપર કહે છે કે—આત્મા કોઈ પણ પદાર્થ નથી, મહાભૂત માત્ર જ આ દુનિયા છે માટે શરીરમા રહેલા ચૈતન્યના કારણરૂપ મહાભૂતો ભસ્મરૂપ થાય છે ત્યારે ફરીથી મનુષ્યાદિક ભવ પામવાની સ્પૃહા-ઇચ્છા વૃથા-નિષ્ફળ છે કહ્યું છે કે—“ હે સુદર નેત્રવાળી સ્ત્રી ! મરજી પ્રમાણે ખાન પાન કર કારણ કે હે મનોહર અગવાળી ! જે ગયુ તે તારૂ નથી, હે બીકણ સ્ત્રી ! જે ગયુ તે પાછુ આવતુ નથી કેમકે આ કલેવર (શરીર) કેવળ પચ મહાભૂતના સમુદાય રૂપ જ છે ” ૭૩

હવે આ ચાર્વાકને સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે—

तदेतद्दर्शन मिथ्या जीव प्रत्यक्ष एव यत् ।
गुणाना सशयादीना प्रत्यक्षाणामभेदत ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ (ચાર્વાક)નુ દર્શન મિથ્યા છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ-સશયાદિક ગુણોના અભેદને લીધે જીવ પ્રત્યક્ષજ છે ૭૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે કહેવામા આવશે એવા હેતુસમૂહથી આ પૂર્વે કહેલુ ચાર્વાકનુ દર્શન-મત મિથ્યા-અસત્ છે, તેથી તજવા લાયક છે કારણ કે તેણે પ્રથમ એવુ કહ્યુ છે કે ‘આત્મા નથી’ પણ તે આત્મા-જીવ પ્રત્યક્ષ-સાક્ષાત્ જણાય છે પ્રત્યક્ષ એટલે સર્વને પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ એવા સશયાદિક-જીવ છે કે નહીં ? એવા

સંદેહ તથા ભ્રાંતિ વિગેરે ગુણોના-જીવના ધર્મોના અભેદ થકી એટલે ધર્મ તથા ધર્મીની પરસ્પર ભિન્નતા નથી માટે, ધર્મ અને ધર્મી સર્વથા ઘટ પટની જેમ ભિન્નતાએ રહેતા નથી તેથી ધર્મના પ્રત્યક્ષપણાને લીધે ધર્મી જીવ પણ પ્રત્યક્ષ જ છે. સંશય એ જ્ઞાનની સન્મુખ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન જીવનેવિષે જ હોય છે, પણ અજીવનેવિષે હોતું નથી. કેમકે મૃતક શરીરમાં તે જોવામાં આવતું નથી. ૭૪.

અહંકાર વિગેરે વ્યપદેશ માત્ર શરીરવડે થશે એમ જે કહ્યું તે પણ અસત્ છે, તે જ કહે છે.

न चाहं प्रत्ययादीनां शरीरस्यैव धर्मता ।
नेत्रादिग्राह्यतापत्तेर्नियतं गौरवादिवत् ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—અહંકાર વિગેરેની જે પ્રતીતિ થવી તે શરીરનો જ ધર્મ નથી. કેમકે તેમ હોય તો ગુરૂપણા વિગેરેની જેમ નેત્રાદિક ઇંદ્રિયોથી ગ્રાહ્યતાની આપત્તિ અવશ્ય થવી જોઈએ. ૭૫.

ટીકાર્થ—હું છું એ પ્રમાણે અહંકાર એટલે જ્ઞેય પદાર્થને ગ્રાહ્ય કરનારનું જ્ઞાન તથા મમકાર વિગેરે કેવળ શરીરનો જ-મહાભૂતના સમુદાયરૂપ દેહનો જ ધર્મ છે એમ નથી. કારણ કે જો તે અહંકારાદિક શરીરનો જ ધર્મ હોય તો નિશ્ચે શુક્લ, પીત વિગેરે વર્ણોની જેમ અથવા ગુરૂપણું, ઉંચાપણું, સ્થૂળપણું, લાંબાપણું વિગેરેની જેમ, આદિ શબ્દ હોવાથી લઘુત્વ ઉષ્ણત્વાદિકની જેમ નેત્રાદિક એટલે નેત્ર, નાસિકા વિગેરે ઇંદ્રિયોથી તેનું ગ્રાહ્યપણું-જાણવાપણું પ્રાપ્ત થશે-જાણવારૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે. ભાવાર્થ એ છે કે-જો અહંકારનું જ્ઞાન શરીરથી ઉત્પન્ન થતું હોય તો જેમ વર્ણ, ગંધ, રસ વિગેરે શરીરના ધર્મો ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે છે તેમ અહંકારનું જ્ઞાન પણ ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થવું જોઇએ, પણ તે તો થતું નથી. તેથી અહંકારની પ્રતીતિ એ શરીરનો ધર્મ જ નથી. ૭૫.

ફરીથી અહંકારાદિક જ્ઞાનને શરીરનો ધર્મ કહેવાથી બીજું દૂષણ આવે છે, તે કહે છે.

शरीरस्यैव चात्मत्वे नानुभूतस्मृतिर्भवेत् ।
बालत्वादिदशाभेदात्तस्यैकस्यानवस्थितेः ॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—શરીરને જ આત્મા માનવાથી પૂર્વે અનુભવેલાની સ્મૃતિ થશે નહીં. કારણ કે બાલ્ય વિગેરે અવસ્થાના ભેદને લીધે તે એકલા શરીરની અનવસ્થિતિ-અસ્થિરતા છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—કેવળ શરીરને જ આત્મા-જીવ માનવાથી પૂર્વે અવસ્થામા અનુભવેલા સુખ દુ ખાદિકનુ બીજે કાળે, બાળકને જન્માતરમા માતાના સ્તનપાનના સ્મરણની જેમ સ્મરણ થશે નહીં કેમકે તે શરીર તો જડ છે વળી તે એકલા શરીરની બાલત્વાદિક દશાના ભેદથી-બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધત્વાદિ અવસ્થારૂપ ભેદથી અવસ્થિતિ નથી-તેનુ અન્યથાપણુ થવાથી સર્વે અવસ્થામા એકપણુ રહેતુ નથી અને અહકારની પ્રતીતિ તો સર્વ અવસ્થામા એક જ રીતની છે માટે તે શરીરનો ધર્મ થઈ શકતો નથી ૭૬

શરીર અને આત્માની એકયતા ન હોવામા ફરીથી યુક્તિ બતાવે છે-

नात्माङ्ग विगमेऽप्यस्य तल्लब्धानुस्मृतिर्यत ।
व्यये गृहगवाक्षस्य तल्लब्धार्थाधिगन्तृनत् ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—વળી શરીર આત્મા કહી શકાશે નહા કારણ કે તે અગનો નાશ થયા પછી પણ પૂર્વે તે અગથી પ્રાપ્ત થયેલા (જાણેલા) પદાર્થનુ સ્મરણ થઈ શકે છે જેમ ઘરના ગવાક્ષ (બારી) ને નાશ થવાથી (પડી જવાથી) પણ તે ગવાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થને જાણુનાર માણસને તેની સ્મૃતિ થાય છે તેમ ૭૭

ટીકાર્થ—અગ-શરીર જ આત્મા થઈ શકાતો નથી કેમકે તેમા ભેદ જેવામા આવે છે જુઓ આ શરીરના ચક્ષુ વિગેરે અગનો નાશ થયાથી પણ તે ચક્ષુ વિગેરે અગવડે પ્રાપ્ત થયેલા રૂપાદિક વિષયની સ્મૃતિ કાળાતરે આ આત્માને થાય છે કોની જેમ? તે કહેછે—શરીરની જેવા ઘરના નેત્રાદિક તુલ્ય ગવાક્ષનો નાશ થવાથી પણ-તે પડી જવાથી પણ તે ગૃહગવાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા રૂપાદિક પદાર્થોના જાણુનાર દેવદત્તાદિક પુરૂષની જેમ અર્થાત્ શરીરરૂપ ઘરનેવિષે રહેલો આત્મા ઇંદ્રિયોરૂપ ગવાક્ષના સમૂહવડ પૂર્વે જેયેલા શબ્દાદિક પાચે વિષયોનુ સ્મરણ કરે છે માટે ગૃહ અને ગવાક્ષથી જેમ પુરૂપ ભિન્ન છે, તેમ શરીર અને ઇંદ્રિયોથી ભિન્ન એવા આત્માને જ સ્મૃતિ થાય છે ૭૭

આ પ્રમાણે સાભળીને વાદી કહે છે કે-ચક્ષુ વિગેરે અગનો નાશ થવાથી જે અનુભવેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે, તે દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યને જ સ્મૃતિ થાય છે પણ દેહથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) એવા આત્માને તે સ્મૃતિ થતી નથી, તે કહે છે—

न दोप कारणात् कार्ये वासनासक्रमाच्च न ।
भ्रूणस्य स्मरणापत्तेरवानुभवसक्रमात् ॥ ७८ ॥

મૂલાર્થ—કારણ થકી તથા કાર્યને વિષે વાસનાના સંક્રમ થકી સ્મૃતિ થવામાં કાંઈ દોષ નથી, એમ તું કહેતો હોય, તો તે તેમ નથી. કારણ કે માતાના અનુભવનો ગર્ભમાં રહેલા બાળકને વિષે સંક્રમ થવાથી તે બાળકને પણ તેના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૮.

ટીકાર્થ—કારણ એટલે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ પંચ મહાભૂતના સમુદાય થકી તથા કાર્ય એટલે દેહ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યને વિષે વાસનાના સંક્રમથી એટલે સ્મૃતિ થવાના કારણરૂપ જે દર્શન, ભોગ વિગેરે સંસ્કાર, તેના સંક્રમથી–પ્રવેશથી અર્થાત્ અંગનો નાશ થવાથી તેણે પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થવામાં કાંઈ પણ દોષ છે નહીં, એમ જો તું માનતો હો તો તે તેમ નથી. કારણ કે જો દેહને વિષે અનુભવના સંક્રમને લીધે અંગનો નાશ થયા છતાં પણ દેહને તે અંગથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થતી હોય, તો માતાએ અનુભવેલા વિષય સુખાદિક પદાર્થોનો અનુભવ એટલે માતાને તે વિષયાદિક જ્ઞાનની જે ઉત્પત્તિ, તેનો સંક્રમ–પ્રવેશ ગર્ભમાં રહેલા પુત્રને હોય છે, માટે તે ગર્ભગત બાળકને પણ તે પદાર્થના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જો દેહથી વ્યતિરિક્ત બીજો કોઈ જાણનારો આત્મા ન હોય તો નેત્રાદિક અંગ દેહ છે, અને આખું શરીર પણ દેહ જ છે. તે નેત્રાદિક દેહે અનુભવેલો અર્થ તે નેત્રાદિકનો નાશ થયા છતાં પણ દેહ (શરીર)ને વિષે સંક્રમિત થતો હોય, તો માતાના દેહના સંબંધવાળા ગર્ભના દેહમાં પણ માતાના શરીરના અનુભવનો સંક્રમ થશે. કેમકે બન્ને સ્થળે દેહરૂપ હેતુ સમાન છે, માટે તે બન્નેમાં સમાન ન્યાય પ્રવર્તે છે, અને તે પ્રકારે થતું નથી, તેથી દેહથી ભિન્ન બીજો કોઈ આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે ૭૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટતાથી કહેછે.—

नोपादानादुपादेयवासनास्थैर्यदर्शने ।
करादेरतथात्वेनायोग्यत्वाप्तेरणुस्थितौ ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—હસ્તાદિકનું અતથાપણું હોવાથી તથા પરમાણુની સ્થિતિને વિષે અયોગ્ય પણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી ઉપાદાન કારણ થકી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિરતાની બુદ્ધિ થઈ શકશે નહીં. ૭૯.

ટીકાર્થ—દેહને ઉત્પન્ન કરનાર પંચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ ઉપાદાન કારણ થકી ઉપાદેય–વિશિષ્ટતાવાળી વાસના એટલે સ્મૃતિના કારણરૂપ સંસ્કાર તથા નિશ્ચિત ધારણાવાળી બુદ્ધિ એ બન્ને અયોગ્ય

કારણને લીધે થશે નહીં કારણ કે હસ્ત, પાદ, આંગળીઓ વિગેરેનું અતથાપણું હોવાથી એટલે ઉપાદાન કારણ નહીં હોવાથી તેનું સ્મરણ થશે નહીં તથા પરમાણુઓની સ્થિતિને વિષે એટલે સ્વ સ્વરૂપમા ર હેવાને વિષે અયોગ્યપણાની–અનુચિતપણાની પ્રાપ્તિ છે તેથી અ ન્વય અને વ્યતિરેકે કરીને અનનુરૂપ હોવાથી તે કારણરૂપ થશે નહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જો અચેતનના સ્વભાવવાળા મહાભૂતના અયોગરૂપ ઉપાદાન કારણથી પૂર્વે કહેલી જ્ઞાન સ્વભાવવાળી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિરતાની બુદ્ધિ થશે, તો હસ્તાદિક પણ સ્મૃતિવાળા કહેવાશે કારણ કે તે (હસ્તાદિક) પણ ભૂત સમુદાય છે, અને તેથી કરીને અચેતનાવાળા પરમાણુઓ હસ્તાદિકને ઉત્પન્ન કરી શકશે નહીં કેમકે અચેતન ચેતનાવાળાનુ કારણ થઈ શકતુ નથી, કારણને અનુરૂપ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે માટે ચૈતન્ય દેહથી ઉત્પન્ન થતુ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે અન્વય અને વ્યતિરેકથી જોતા દેહ ચૈતન્યનુ અનુકરણ કરતો નથી મદોન્મત્ત, મૂર્છા પામેલા અને સુતેલાને તેવા પ્રકારનુ શરીર છતા પણ તેવા પ્રકારનુ ચૈતન્ય જણાતુ નથી, અને કેટલાકનુ શરીર અતિ કૃશ છતા પણ તેમા ચૈતન્યની અત્યતતા દેખાય છે તથા કેટલાએક સ્થૂળ દેહવાળાને પણ તે ચૈતન્યની હીનતા દેખાય છે માટે શરીર અને ચૈતન્યના કાર્ય કારણપણામા અન્વય વ્યતિરેક ઘટી શકતા નથી, તેથી શરીરનુ કાર્ય ચૈતન્ય કહી શકાશે નહીં ૭૯

વળી જે મદ્યના અંગોથી મદનીસ્પષ્ટતા દૃષ્ટાંતપણે કહી, તે પણ યોગ્ય નથી, તે કહે છે—

मद्यागेभ्यो मदव्यक्तिरपि नो मेलकं विना ।
ज्ञानव्यक्तिस्तथा भाव्याऽन्यथा सा सर्वदा भवेत् ॥ ८० ॥

મૂલાર્થ—મદ્યના અંગોથકી મદની સ્પષ્ટતા (પ્રગટતા) પણ મે લક વિના થઈ શકતી નથી તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા પણ જાણવી નહીં તો તે જ્ઞાનની વ્યક્તિ સર્વદા થવી જોઈએ ૮૦

ટીકાર્થ—જેમ મદિરાના અંગો એટલે મદિરાને ઉત્પન્ન કરનારા ઉપકરણરૂપ ગોળ, આટા વિગેરેથી મદની વ્યક્તિ એટલે ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા રસની સ્પષ્ટતા–આવિર્ભાવ પણ મેલક વિના એટલે તે ગોળ, આટા વિગેરેને એક પાત્રમા એકઠા કરનાર પુરુષ વિના થતી નથી તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની–ચૈતન્યની વ્યક્તિ એટલે દેહનેવિષે પ્રગટતા પણ મેલકના સ્થાને રહેલા જીવ વિના થતી નથી એમ જાણવુ નહીં

તો એટલે જો કદાચ ભૂતોથકી તે વ્યક્તિ માનીએ તો તે ચેતના સર્વ કાળે એટલે મૃતકના દેહને વિષે પણ હોવી જોઇએ. કારણ કે તેમાં બીજો કોઈ હેતુ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે—જેમ મેલક વિના કેવળ ઉપકરણના સમુદાયથીજ મદિરા થતી નથી તેમ ભૂતોના સમુદાય માત્રથી દેહ પણ જીવના વ્યાપાર વિના થઈ શકતો નથી, તો પછી સચેતનપણાની તો વાત જ શી કરવી? ૮૦

વળી પ્રથમ કહ્યું કે રાજ રંકાદિકની વિચિત્રતા પણ પાષાણાદિકની જેમ સ્વાભાવિક જ છે, તે પણ મિથ્યા છે, તે કહે છે.—

राजरंकादिवैचित्र्यमप्यात्मकृतकर्मजम् ।
सुखदुःखादिसंवित्तिविशेषो नान्यथा भवेत् ॥ ८१ ॥

મૂલાર્થ—રાજા રંક વિગેરેની વિચિત્રતા પણ આત્માએ કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. નહીં તો સુખ દુઃખાદિકનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં. ૮૧.

ટીકાર્થ—એક માણસ રાજા અને એક માણસ ભીખારી એવી જગતના જનોને વિષે જે ન્યૂનાધિકપણાથી વિચિત્રતા દેખાય છે, તે પણ જીવે કરેલાં-શુભાશુભ વ્યાપારના હેતુથી બંધને વિષે પ્રાપ્ત કરેલાં પુણ્ય પ્રકૃતિ અને પાપ પ્રકૃતિરૂપ કર્મોએ કરીને જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. માટે તે વિચિત્રતા પણ હેતુ સહિત છે, પણ હેતુ વિનાની નથી. જો કદાચ હેતુ વિનાની જ માનીએ તો સાતારૂપ સુખ અને અસાતારૂપ દુ.ખ વિગેરે—બળવાન અને નિર્બળ, સુરૂપવાન અને કુરૂપવાન, બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખત્વ વિગેરે જે મોટો તફાવત દુનિયામાં દેખાય છે, તે તફાવત દેખાત નહીં. કેમકે તેવા તફાવતમાં કાંઈ પણ કારણ ન હોય તો સર્વે પ્રાણીઓ એક સરખા જ હોવા જોઈએ. માટે આવી વિચિત્રતા જીવે કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ પ્રમાણે પાષાણાદિક પણ સચેતન છે તેથી તેમાં થતી વિચિત્રતા પણ કર્મ જન્ય છે એમ જાણવું. ૮૧.

વળી પ્રથમ કહ્યું હતું કે આગમથી પણ જીવ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. તે પણ તેનું કહેવું અસત્ય છે, તે બતાવે છે.—

आगमाद्गम्यते चात्मा दृष्टेष्टार्थाविरोधिनः ।
तद्वक्ता सर्वविच्चैनं दृष्टवान् वीतकश्मलः ॥ ८२ ॥

મૂલાર્થ—દૃષ્ટ અને ઇષ્ટ અર્થના વિરોધ રહિત આગમ થકી આત્મા જણાય છે. તે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞ અને નિર્દોષ ભગવાને તે આત્માને જોયેલો છે. ૮૨.

ટીકાર્થ—દૃષ્ટ એટલે સર્વ લોકોએ જોયેલો ઇંદ્રિયાદિકને પ્રત્યક્ષ સમગ્ર વ્યવહાર તથા ઈષ્ટ એટલે સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિકમા રહેલુ નિશ્ચિત વસ્તુસ્વરૂપ અર્થાત્ સર્વજ્ઞના આગમથી અને અનુમાનથી જાણવા લાયક પદાર્થ, તે બન્ને પદાર્થોને વિષે વ્યભિચાર રહિત એટલે યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપને કહેનારા આગમથી અથવા દૃષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને ઈષ્ટ એટલે અનુમાન પ્રમાણ એ બન્ને પ્રમાણથી વિરોધ રહિત એવા આગમથી-શાસ્ત્રથી આત્મા જણાય છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે ભાવાર્થ એ છે કે-આ લોક અને પરલોકમા રહેલા નિશ્ચય અને વ્યવહાર તથા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને વિષે નિર્દોષ સ્વરૂપવાળા જિનાગમને વિષે 'अत्थि आया दुविहा जीवा' આત્મા છે, જીવ બે પ્રકારના છે વિગેરે વાક્યોવડે પ્રતિપાદન કરેલા જીવની સત્યતા હોવાથી તથા તેણે કહેલા લોકના ભાવોની યથાર્થ પ્રાપ્તિ હોવાથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે તથા તે આગમના રચનાર મોહાદિક દોષ રહિત અને દૂર, સમીપ, રૂપી, અરૂપી, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ વિગેરે સર્વ પદાર્થોને જાણનાર સર્વજ્ઞ છે કે જેણે તે આત્માને જોયેલો છે એટલે હસ્તતળમા રહેલા મુક્તાફળની જેમ પ્રત્યક્ષ દીઠો છે આગમના કર્તા સર્વજ્ઞે તે આત્માને જોઈને પછી આગમને વિષે તેને વર્ણવ્યો છે તેથી એવા પ્રકારનુ શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત જ છે ૮૨

આ પ્રમાણે આગમથી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી શુ સિદ્ધ થયુ? તે આકાક્ષા પર કહે છે—

अभ्रान्ताना च निफला नामुष्मिक्य प्रवृत्तय ।
परबन्धनहेतो क स्वात्मानमवसादयेत् ॥ ८३ ॥

મૂલાર્થ—ભ્રાંતિ રહિત મનુષ્યોની પરલોક સબધિ પ્રવૃત્તિઓ નિષ્ફળ થતી નથી પરના બધનને કારણે કયો પુરૂષ પોતાના આત્માને વિષાદમા નાખે? કોઈ જ નહીં ૮૩

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! આ પ્રમાણે આગમવડે આત્માની સિદ્ધિ થવાથી ભ્રાંતિ રહિત એટલે મોહ તથા અજ્ઞાનથી વર્જિત પુરુષોને આગમને અનુસારે આત્માની સિદ્ધિવડે કરીને સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિક પરલોકને સપાદન કરનારી પ્રવૃત્તિઓ એટલે બ્રહ્મચર્યાદિક શુભ અનુષ્ઠાનો વ્યર્થ થતા નથી કારણ કે તેનુ શુદ્ધ આગમે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા ફળનુ ભોક્તાપણુ વિદ્યમાન છે અન્યથા એટલે ક્રિયાના ફળને ભોગવનારના અભાવે પરબધનને કારણે એટલે શત્રુ અથવા ચૌરાદિકને

બેડી વિગેરેથી બાંધવારૂપ હેતુએ કરીને પોતાના શરીરને કયો વિદ્વાન પુરૂષ યુદ્ધાદિક કરીને પ્રહારાદિકના વિષાદમાં નાંખે ? કારણ કે પોતે કે પર કોઈ છે જ નહીં. એમ હોય અથવા ક્રિયાના ફળનો અભાવ હોય તો અથવા અવિરોધિ (નિર્દોષ) આગમ ન હોય તો પર એટલે ગુરુ વિગેરેના સંબંધે કરીને તે ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવારૂપ બંધનમાં રહીને જે પરલોકના હિત માટે પ્રવૃત્તિઓ કરાય છે, તેને માટે કયો વિવેકી પુરૂષ પોતાના આત્માને સંકટમાં નાંખે ? કોઈ જ ન નાંખે. ૮૩.

ફરીથી પ્રત્યક્ષ રીતે આત્મની સિદ્ધિ બતાવે છે.—

सिद्धिःस्थाण्वादिवद्व्यक्ता संशयादेव चात्मनः ।
असौ खरविषाणादौ व्यस्तार्थविषयः पुनः ॥ ८४ ॥

મૂલાર્થ—સ્થાણુ વિગેરેની જેમ સંશયથી જ આત્માની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. વળી આ સંશય ખરશૃંગ વિગેરેમાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વિષય વાળો છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—જીવની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય છે. તે આ પ્રમાણે-સંશયથી એટલે 'જે આ દેખાય છે તે શું સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે?' ઇત્યાદિરૂપ કેવળ સદેહથી જ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સંદેહ જીવના ધર્મવાળો એટલે ચેતનના વિષયવાળો છે, તેથી ધર્મનું પ્રત્યક્ષપણું થવાથી ધર્મી (ધર્મવાળો) પણ પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય છે. કેમકે તે ધર્મ અને ધર્મીનો કથંચિત્ અભેદ છે. સ્થાણુ એટલે અરણ્યમાં રહેલું શાખા પર્ણાદિક વર્જિત વૃક્ષનું થડ. અહીં આદિ પદ હોવાથી બગલું, ધ્વજા વિગેરે તેની સરખા પદાર્થો જાણવા. જેમ સંશયના વિષયમાં આવેલા સ્થાણુ અને પુરૂષમાંથી તે કોઈ પણ એક છે, તે જ પ્રમાણે જીવનો સંશય પણ લોકમાં વિદ્યમાન હોવાથી જીવ છે એવી સિદ્ધિ થાય છે. વળી આ સંશય ખર (ગધેડો) અને શૃંગ, આકાશ અને પુષ્પ, વંધ્યા અને પુત્ર વિગેરે વ્યસ્ત એટલે પરસ્પર ભિન્નપણાએ કરીને દરેક અર્થવાળા એટલે અસ્તિપણાવાળા પદાર્થોમાં થાય છે. એટલે કે લોકમાં ગધેડો અને શીંગડું એ બન્ને પદાર્થો વિદ્યમાન છે, માટે તે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં સંશય થઈ શકે છે. પરંતુ ગધેડાના મસ્તક પર શીંગડાં હોતાં નથી, તેથી ગધેડાનાં શીંગડાં વિષેનો સંશય પણ થતો નથી. માટે જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય, તેનો જ સંશય થાય છે, તેથી જીવના સંશયથી જ જીવની સિદ્ધિ થાય છે. ૮૪.

અર્થાપત્તિથી પણ જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તે કહે છે—

अजीव इति शब्दश्च जीवसत्तानियन्त्रितः ।
असतो न निषेधो यत्सयोगादिनिषेधनात् ॥ ८५ ॥

મૂલાર્થ—અજીવ એવો શબ્દ જીવના વિદ્યમાનપણાનો નિયમ કરે છે કારણ કે છતા પદાર્થના સયોગાદિકનો જ નિષેધ કરાય છે, અછતા પદાર્થનો નિષેધ હોતો નથી ૮૫

ટીકાર્થ—અજીવ એવા પ્રકારનો શબ્દ એટલે લોકવાણી જ જીવના વિદ્યમાનપણાનો નિયમ કરેછે, એટલે તે જીવની સત્તા સાથે સબધ ધરાવે છે જો જીવ એવો પદાર્થ દુનિયામા ન જ હોય, તો 'આ અજીવ છે' એમ કદી પણ બોલી શકાય નહીં માટે આ અજીન રૂપ નિષેધ અવિદ્યમાનનો નથી અવિદ્યમાન પદાર્થનો કોઇ પણ નિષેધ કરી શકતુ નથી કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રોમા સયોગાદિકનો જ નિષેધ કરેલો છે એટલે હવે પછીના શ્લોકમા કહેવામા આવતા સયોગાદિકના નિષેધનુ જ વિધાન કરેલુ છે ૮૫

તે સયોગાદિકને જ કહે છે—

सयोग समवायश्च सामान्य च विशिष्टता ।
निषिध्यते पदार्थाना त एव ननु सर्वथा ॥ ८६ ॥

મૂલાર્થ—પદાર્થોના સયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષનો જ નિષેધ કરાય છે, પણ સર્વથા તે પદાર્થોનો નિષેધ કરાતો નથી ૮૬

ટીકાર્થ—શાસ્ત્રમા તથા લોકમા પદાર્થોના એટલે જીવ, ઘટ વિગેરે વસ્તુના સયોગનો જ એટલે વિવક્ષિત સ્થાનના સબધનો જ નિષેધ કરાય છે જેમ કે ' દેવદત્ત ઘેર નથી ' આ વાકયમા દેવદત્તને ઘરની સાથેના સબધનો નિષેધ કર્યો છે, પણ દેવદત્તનો અથવા ઘરનો નિષેધ કર્યો નથી તેમજ સમવાય એટલે સહતિનો જ નિષેધ થઈ શકે છે જેમકે ' ગધેડાના મસ્તક પર શીગડુ નથી ' આ વાકયમા સહતિનો નિષેધ છે, પણ ગધેડાનુ મસ્તક અથવા શીગડુ એ પ્રત્યેકનો નિષેધ નથી તથા સામાન્ય એટલે સમાન ભાવનો નિષેધ થઈ શકે છે જેમ કે ' બીજો ચદ્ર નથી ' અહીં વિદ્યમાન એક ચદ્ર સિવાયના બીજાનો નિષેધ કર્યો છે, મૂળ ચદ્રનો નિષેધ કર્યો નથી, તથા વિશિષ્ટતા એટલે વિશેષનો નિષેધ થઈ શકે છે જેમકે ' ઘડા જેવડા મોતી હોતા નથી ' અહીં ઘડા જેવડા એ વિશેષણયુક્ત મોતીનો નિષેધ કર્યો છે, પણ

પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો (ઘડાનો કે મોતીનો) નિષેધ નથી. આ પ્રમાણે સંયોગાદિકનો જ નિષેધ થાય છે, પણ સર્વથા પદાર્થનો જ અભાવ કહેવાતો નથી. તેજ પ્રમાણે 'આત્મા ઈંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી.' આ સ્થળે ઈંદ્રિયો વડે ગ્રાહ્યતાનો જ નિષેધ છે, પણ આત્માનો નિષેધ નથી. તે પૂર્વે કહેલા વર્ણાદિકના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષણોમાંથી ક્વચિત્ કોઈકનો નિષેધ કરાય છે. જેમ અહીં ઈંદ્રિયો વડે ગ્રાહ્યપણાનો નિષેધ કર્યો છે તેમ, પરંતુ સર્વથા પદાર્થનો નિષેધ નથી. ૮૬.

વળી આ જીવ શબ્દ કોઈ પણ બીજા શબ્દ સાથે સમસિત એટલે સમાસવાળો થયેલો નથી, અને તેની વ્યુત્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. માટે જીવ છે એમ સિદ્ધ થાયછે, તેજ બતાવે છે.—

शुद्धं व्युत्पत्तिमज्जीवपदं सार्थं घटादिवत् ।
तदर्थश्च शरीरं नो पर्यायपदभेदतः ॥ ८७ ॥

મૂલાર્થ—ઘટાદિક શબ્દની જેમ જીવ એવું પદ (શબ્દ) શુદ્ધ છે, અને વ્યુત્પત્તિવાળું પણ છે, તેથી તે સાર્થક છે. અને તે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી, કેમકે તેના પર્યાય શબ્દોમાં તે નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જીવ એવો શબ્દ શુદ્ધ છે એટલે સમાસ-સંયોગરહિત છે. વળી વ્યુત્પત્તિવાળો છે એટલે તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પણ છે. જે જીવ્યો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય છે, એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે, માટે સાર્થક છે. પોતાના વાચ્ય અર્થની સાથે અથવા પ્રતિપક્ષ રૂપ અજીવની સાથે વર્તે છે, તેથી તે સાર્થક-પોતાના અર્થનો બોધ કરનાર એટલે શબ્દની શક્તિને પ્રકાશ કરનાર છે. જેમ ઘટ, પટ, મનુષ્ય વિગેરે શબ્દો શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા છે, પરંતુ આકાશપુષ્પાદિક જેમ સમાસવાળા હોવાથી અશુદ્ધ છે, તેમ તે અશુદ્ધ નથી. વળી તે જીવ શબ્દનો અર્થ એટલે વાચ્ય પદાર્થ શરીર થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેના પર્યાયમાં ભેદ છે. જે ક્ષીણ થાય તેનું નામ શરીર કહેવાય છે. એ રીતે શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શરીર, તનુ, કાયા, દેહ વિગેરે શબ્દો શરીરના અભિધેય-પર્યાય રૂપ છે, અને જીવ શબ્દના જીવ, જંતુ, જન્ય, શરીરી, શરીરભૃત, તનુમાન, ચેતન, ચૈતન્ય વિગેરે પર્યાયો-વાચક શબ્દો છે, તેથી જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી. ૮૭.

હવે ચાર્વાકના મતનો ઉપસંહાર કરે છે —

आत्माव्यवस्थितेस्त्याज्य ततश्चार्वाकदर्शनम् ।
पापा किलैतदाभापाः सद्व्यापारविरोधिनः ॥ ८८ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે માટે ચાર્વાકનું દર્શન (મત) તજવા યોગ્ય છે કારણ કે તેના આલાપો શુભ વ્યાપારનો નિષેધ કરનારા અને પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે ૮૮

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહ થકી જીવની વ્યવસ્થા એટલે શાસ્ત્રમા કહેલા પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદામા રહેવુ તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ વડે આત્મા સિદ્ધ થાય છે, માટે ચાર્વાકનુ એટલે સર્વભક્ષી નાસ્તિકનુ દર્શન-મત દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક છે તે ચાર્વાકના દુષ્ટ આલાપો શુભ વ્યાપારના એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ મોક્ષાદિકના ઉપાયોનો વિઘાત-નાશ કરનારા છે, તથા મહાપાપને કરનારા એટલે નરકાદિકના અત્યત દુ ખો આપનારા છે ૮૮

હવે બૌદ્ધોનો પ્રલાપ કહે છે —

ज्ञानक्षणावलीरूपो नित्यो नात्मेति सौगता ।
क्रमाक्रमाभ्या नित्यत्वे युज्यतेऽर्थक्रिया न हि ॥ ८९ ॥

મૂલાર્થ—બૌદ્ધો કહે છે કે જ્ઞાનના ક્ષણની પરપરા રૂપ આત્મા છે, નિત્ય આત્મા નથી નિત્ય માનવાથી ક્રમે કરીને અથવા અક્રમે કરીને પણ અર્થક્રિયા ઘટતી નથી ૮૯

ટીકાર્થ—જ્ઞાનને એટલે ચિન્માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા ક્ષણોની-સૂક્ષ્મ કાળવિભાગોની આવળી-પરપરા એટલે શ્રેણી રૂપ જ આત્મા છે, માટે તે આત્મા નિત્ય નથી એ પ્રમાણે સૌગત લોકો એટલે સુગતના શિષ્યો બૌદ્ધો કહે છે તે કહે છે કે જો આત્માને નિત્ય કહીએ તો ક્રમ એટલે કાળના વિભાગવડે ક્રિયા કરવી તે અને અક્રમ એટલે એકજ ક્ષણે સર્વે ક્રિયાઓ કરવી તે, એ બન્ને વડે અર્થક્રિયા એટલે અર્થરૂપ પોતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયવાળી અથવા સુખાદિક વેદનાવાળી ક્રિયા ઘટશે નહીં એટલે યુક્તિથી યોગ્ય ગણાશે નહીં, કારણ કે તેથી નિત્યપણામા વિરોધ આવશે ૮૯

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે

स्वभावहानितोऽध्रौव्य क्रमेणार्थक्रियाकृतौ ।
अक्रमेण च तद्भावे युगपत्सर्वसभव ॥ ९० ॥

મૂલાર્થ—તેમાં જો આત્મા ક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરતો હોય તો તેના નિત્યપણાની હાનિ થઈ, માટે તે આત્મા અનિત્ય થશે, અને જો અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરે છે એમ કહેશો, તો એકી કાળે સર્વ ક્રિયાઓ થવી જોઈએ. ૯૦.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી બીજી ક્રિયાનો આરંભ કરવો તે ક્રમ કહેવાય છે. આવા ક્રમે કરીને જો આત્મા અર્થક્રિયા-વિદ્યમાન પદાર્થની ક્રિયા કરતો હોય તો સ્વભાવની હાનિ આવશે, એટલે કે તમારા (નિત્યવાદીના) મતમાં સર્વ પદાર્થોનું નિત્યપણું મનાય છે, તો તેનું અનુક્રમે કરવું એટલે પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયાના સ્વભાવનો ત્યાગ થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવાના સ્વભાવનું હોવાપણું, તેણે કરીને હાનિ એટલે નિત્યપણાનો નાશ થશે. અથવા સ્વભાવની હાનિ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ જે ક્ષણસ્થાયીપણું તેની હાનિ એટલે પૂર્વ ક્ષણમાં રહેવાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને નિત્યસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવા રૂપ હાનિ, આ પ્રમાણે સ્વભાવની હાનિ થવાથી બીજા ક્ષણમાં તેનું અવસ્તુપણું જ થશે. તેથી આત્માનું અનિત્યપણું થવાથી અમોએ ઈચ્છેલું ક્ષણિકપણું જ સિધ્ધ થશે. અને જો અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા થતી હોય તો એકી વખતે એટલે પ્રથમ ક્ષણમાં જ સર્વ સ્થિતિ વિગેરે ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ અને અનુભવ થશે, તેથી કરીને બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ વિગેરે કોઈ પણ ક્રિયા બાકી રહેશે નહીં. માટે આત્મા અસત્ થશે, અને તેથી પણ અમે માનેલું ક્ષણિકપણું જ સિદ્ધ થશે ૯૦.

અમારા પક્ષમાં પૂર્વે કહેલો દોષ આવતો નથી, તે કહે છે.—

क्षणिके तु न दोषोऽस्मिन् कुर्वद्रूपविशेषिते ।
ध्रुवेक्षणोत्थतृष्णाया निवृत्तेश्च गुणो महान् ॥ ९१ ॥

મૂલાર્થ—કુર્વદ્રૂપથી વિશેષ કરેલા અમારા ક્ષણિક વાદમાં કાંઇ પણ દોષ આવતો નથી. અને ઉલટો નિત્યત્વપક્ષને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ રૂપ મહા ગુણ થાય છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—વર્તમાન ક્ષણમાં પોતાની ઉત્પત્તિની ક્રિયાને કરતાં કરતાં જે વિદ્યમાન હોવાપણું તે કુર્વદ્રૂપ કહેવાય છે. આવા કુર્વદ્રૂપના વિશેષણવાળા આ અમારા ક્ષણિક એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ કાળ રૂપ ક્ષણને વિષે જેનું વિદ્યમાનપણું છે એવા વાદ-મતને વિષે એટલે સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે, ઉત્પન્ન થયા પછીના બીજે જ ક્ષણે નાશ પામે છે.

કહ્યુ છે કે—"પદાર્થોના નાશનો હેતુ તેની ઉત્પત્તિ જ છે, એમ ઈચ્છીએ છીએ કેમકે જેની ઉત્પત્તિ થઈ, તે જો નાશ ન પામ્યો તો પછી તે શાથી નાશ પામે?" આ પ્રમાણે ક્ષણિક આત્મા અથવા બૌદ્ધ દર્શન અગીકાર કરવાથી કાઈ પણ દોષ એટલે પૂર્વે કહેલો ક્રમ અને ક્રમરહિત અર્થક્રિયા કરવામા બતાવેલો દોષ આવતો નથી કેમકે પોતાની ઉત્પત્તિ જ વિનાશનુ કારણ હોવાથી ઉત્પત્તિને સમયે જ સ્થિત્યાદિક ક્રિયા કરે છે તેમજ વળી ક્ષણિકપણુ અગીકાર કરવાથી નિત્યત્વનુ એટલે 'મારો આત્મા નિત્ય છે' એ પ્રમાણે જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાની એટલે આત્માને સુખી કરનાની ઈચ્છાની નિવૃત્તિ થવાથી એટલે નિરાત્મપણાના દર્શનવડે તેવી ઈચ્છા નાશ પામવાથી મહાગુણ એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્તવાળો અને ક્લેશરહિત અવસ્થાવાળો નિરોધ નામનો ગુણ-ફળ પ્રાપ્ત થાય છે માટે વિચાર કરતા અમારૂ જ દર્શન સુંદર છે ૯૧

હવે તે બૌદ્ધ મતનુ નિરાકરણ કરે છે—

मिथ्यात्ववृद्धिकृन्नून तदेतदपि दर्शनम् ।
क्षणिके कृतहानिर्यत्तथात्मन्यकृतागमः ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—તે આ બૌદ્ધનુ દર્શન પણ નિશ્ચે મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનારૂ છે કેમકે આત્માને ક્ષણિક માનવાથી કરેલા કર્મનો નાશ અને નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ એ રૂપ દોષ આવે છે ૯૨

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-કહેવામા આવશે એવા હેતુસમૂહે કરીને નિશ્ચે આ પૂર્વે કહેલુ ક્ષણિકવાદીનુ દર્શન (મત) પણ મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનાર એટલે અસત્ય અને બુદ્ધિના વિપર્યાસપણાની વૃદ્ધિ એટલે ભવે ભવે તે અસત્યાદિકની જ ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિ કરનારૂ છે કારણ કે ક્ષણિક એટલે માત્ર ઉત્પત્તિને સમયે જ સ્થાયી આત્મા માનવાથી તપસ્યા, શીલ વિગેરેથી અને કૃષિ (ખેતી), વાણિજ્ય (વેપાર) વિગેરેથી કરેલા કાર્યની હાનિ એટલે નાશ થશે, તે કર્મ કરનારને તે કર્મના ફળનો ભોગવટો રહેશે નહીં કારણ કે તે કર્તા ઉત્પત્તિના ક્ષણ પછી તરત જ બીજે ક્ષણે નાશ પામ્યો છે, તેથી તેણે કરેલા શુભ અશુભ કર્મના ફળને ભોગવનાર કોણ થશે? અથવા તો માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિને ક્ષણે જ ક્રિયાવાળાપણુ માનવાથી પુણ્ય અપુણ્ય રૂપ ક્રિયાનો કર્તા જ કોઈ કહેવાશે નહીં, તેથી પણ કરેલાનો નાશ-કાર્યની અનુત્પત્તિ થશે, અને તેથી ભોજન કર્યા છતા પણ તૃપ્તિ થશે

નહીં. તથા અકૃતની પ્રાપ્તિ એટલે ભોજન, ચોરી વિગેરે નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે ક્રિયા કરતી વખતે ફળ ભોગવનારની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, માટે તે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો ભોક્તા પોતે નહીં કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવનાર થશે. ૯૨.

આ પ્રમાણે સાંભળીને તે બૌદ્ધ જવાબ આપે છે કે-"નિરંતર સદૃશ એવા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનક્ષણની ઉત્પત્તિરૂપ પરંપરાને વિષે વાસનાનો સંક્રમ થાય છે, માટે સર્વ અમારૂં કહેલું ઠીક જ છે. તેમાં કાંઈ પણ પૂર્વોક્ત દોષનો અવકાશ રહેતો નથી." આવી આશંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

एकद्रव्यान्वयाभावाद्वासनासंक्रमश्च न ।
पौर्वापर्यं हि भावाना सर्वत्रातिप्रसक्तिमत् ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—એક (આત્મારૂપ) દ્રવ્યનો અન્વય નહીં હોવાથી વાસનાનો સંક્રમ થશે નહીં. કારણ કે પદાર્થોનું પૂર્વાપરપણું સર્વત્ર અતિપ્રસક્તિ વાળું છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન્! એક મુખ્ય દ્રવ્યના એટલે સકલ ગુણ અને પર્યાયના આધાર રૂપ જીવદ્રવ્યના સંબંધના અભાવને લીધે વાસનાનો સંક્રમ એટલે અપર અપર ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનો પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણે અનુભવેલા પદાર્થોની સ્મૃતિના કારણ રૂપ સંસ્કારનો સંક્રમ એટલે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનના ક્ષણોમાં તેની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. વાસનાનો સંક્રમ એક જ આત્માના સંબંધમાં થઈ શકે છે. કારણ કે પદાર્થોનું એટલે વાસનાદિક વસ્તુઓનું પૂર્વાપરપણું એટલે પ્રથમ અનુભવેલું અને પછી અનુભવવાનું, એ બે સર્વત્ર અતિ પ્રસક્તિ વાળું છે, એટલે સર્વ દેશ કાળને વિષે અત્યંત આસક્તિ-અત્યંત સંબંધપણું જેમાં રહેલું છે એવું તે વાસનાના સંક્રમનું સ્મરણ થાય છે, ભાવાર્થ એ છે કે-પૂર્વ ક્ષણ અને ઉત્તર ક્ષણ એ બેને કોઈ જાતનો સંબંધ છે નહીં. કેમકે પૂર્વ ક્ષણ તો નષ્ટ થયો, અને ઉત્તર ક્ષણ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી. તેથી કોને વિષે વાસના સંક્રમ યુક્ત થાય? જ્યાં પરસ્પર બે વસ્તુનો સ્પર્શ થતો હોય, ત્યાં જ વાસનાનો સંક્રમ થઈ શકે છે. જેમ એક પુષ્પના ઢગલામાં ક્ષણે ક્ષણે બીજા બીજા તલ નાંખીએ, અને નાંખ્યા પછી તરત જ પ્રતિ ક્ષણે પ્રથમનાં તલો લઈ લઈએ, તો પુષ્પની ગંધનો સંક્રમ તે તલમાં થશે નહીં. તેજ પ્રમાણે દરેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનરૂપ ક્ષણો જીવ રૂપી આધાર

વિના વર્તમાન જ્ઞાનના ક્ષણને છોડીને બીજા સર્વ ક્ષણો પોત પોતાની ઉત્પત્તિ થયા બાદ તરત જ નાશ પામ્યા છે, તેથી વાસનાનો સક્રમ કોને વિષે થાય? કોઈને વિષે ન થાય ૯૩

ક્ષણિકવાદમા ફરીથી બીજુ દૂષણ દેખાડે છે—

कुर्वद्रूपविशेषे च न प्रवृत्तिर्न वाऽनुमा ।
अनिश्चयान्न वाऽध्यक्ष तथा चोदयतो जगौ ॥ ९४ ॥

મૂલાર્થ—કુર્વદ્રૂપના વિશેષ વાળો આત્મા માનવાથી શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અનુમાન થશે નહીં અને નિશ્ચય નહીં હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ રહેશે નહીં તે બાબત ક્ષણિકવાદીને પ્રેરણા કરતા સિદ્ધાન્તીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે

ટીકાર્થ—જે સમયે ઉત્પન્ન થયો તે જ સમયે સ્થિતિ હોય તે કુર્વદ્રૂપ કહેવાય છે તે કુર્વદ્રૂપ જેનો વિશેષ-વ્યક્ત છે એવા જીવને વિષે શુભાશુભ કર્મની પ્રવૃત્તિ અથવા વાસનાનો પ્રવાહ (પરપરા) થશે નહીં કેમકે પદાર્થની સ્થિતિ જ છે નહીં તેથી પ્રવૃત્તિ કોની થાય? અથવા અનુમા એટલે જનુ લિંગ (ચિન્હ) જોયા પછી મા લિગિ નુ જ્ઞાન અર્થાત્ વ્યાપ્તિ[1] સહિત પક્ષધર્મતાના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન જેમકે ધૂમનુ જ્ઞાન થયા પછી 'આ પર્વતપર અગ્નિ છે' એવુ અનુમાન ક્ષણિકમા થશે નહીં કેમકે પ્રવૃત્તિનુ મૂળ કારણ હોનાથી સ્થિતિના અભાવને લીધે લિંગાદિકનુ જ્ઞાન થવુ જ અશક્ય છે અથવા 'આ આમજ છે' એવો નિશ્ચય નહીં હોનાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ ઘટશે નહીં આ પ્રમાણે બૌદ્ધનુ દર્શન ત્રણ દોષ રૂપી ગ્રહથી ગ્રસાયેલુ છે વળી તે જ પ્રકારે ક્ષણિકવાદીને પ્રેરણા કરતા-તર્ક કરાવતા સિદ્ધાતીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે ૯૪

न वैजात्यविना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्ष निश्चय विना ॥ ९५ ॥

મૂલાર્થ—તે કુર્વદ્રૂપ વિશેષવાળા જીવને વિષે વૈજાત્ય (વિશેષપણુ) વિના તેને પૂર્વ અનુભવેલાનુ સ્મરણ થશે નહીં, તે સ્મરણ વિના અનુમાન થશે નહીં, અને તે અનુમાન વિના કુર્વદ્રૂપની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય થશે નહીં, તથા નિશ્ચય વિના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ થશે નહીં ૯૫

---

૧ જ્યા જ્યા ધૂમ હોય ત્યા ત્યા અગ્નિ હોય, એ વ્યાપ્તિ કહેવાય છે

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા કુર્વદ્રૂપના વિશેષવાળા જીવને વિષે વૈજાત્ય એટલે વિભિન્ન જાતિ-ધર્મ અર્થાત્ ક્ષણાંતરે થવાની બીજી ક્રિયા વિજાતિ કહેવાય છે. તે વિજાતિનું જે કર્મ તે વૈજાત્ય અર્થાત્ વિશેષણ. તે વિશેષણ વિના પૂર્વે અનુભવેલાનું સ્મરણ બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ નહીં હોવાથી થશે નહીં. કેમકે તે સ્મરણ વિશેષ પ્રકારના સમયમાં જે રહેલું હોય તેનું જ થઈ શકે છે. તે પૂર્વે અનુભવેલાના સ્મરણ વિના અનુમાન પ્રમાણનું જ્ઞાન પણ નહીં થાય, ને અનુમાન વિના તે કુર્વદ્રૂપની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય નહીં થાય. અને કુર્વદ્રૂપના નિશ્ચય વિના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ નહીં થાય. બીજી ક્રિયાના સમયમાં પૂર્વ ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી તે બૌદ્ધના મતમાં સર્વ પ્રમાણોનો અભાવ છે. ૯૫.

હવે લોકને વિષે પ્રત્યભિજ્ઞા જ્ઞાન અનુભવમાં આવે છે, માટે ક્ષણિકપણું છે જ નહીં, તે બતાવે છે.—

एकताप्रत्यभिज्ञानं क्षणिकत्वं च बाधते ।
योऽहमन्वभवं सोऽहं स्मरामीत्यवधारणात् ॥ ९६ ॥

મૂલાર્થ—એકપણાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન ક્ષણિકપણાનો બાધ કરે છે. કારણ કે જે મે પ્રથમ અનુભવ્યું હતું, તે હું તેને સંભારૂં છું એવો નિશ્ચય થાય છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—એકપણાનું એટલે પૂર્વના અને પછીના સર્વ ક્ષણોને વિષે એક જ અનુભવ કરનાર હોવાપણાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન એટલે 'જે મે પ્રથમ જોયો હતો તે જ આ છે.' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન ક્ષણિકપણાનો બાધ-નિષેધ કરે છે. કારણ કે "જે હું દેવદત્ત પ્રથમ સુખાદિકનો અનુભવ કરતો હતો, તે જ હું તે સુખાદિકને જાણું છું." એ પ્રમાણે પૂર્વના સંબંધનો નિશ્ચય થાય છે એટલે સર્વ પરના સંબંધોથી સ્વસંબંધનો નિર્ધાર થાય છે. તેથી ક્ષણિકપણાનો નિરાસ થાયછે. કારણ કે ક્ષણિકવાદને વિષે પૂર્વાપરના સંબધની એકતા રૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવતુ જ નથી. ૯૬.

અહીં બૌદ્ધ શંકા કરે છે કે-એમ માનવાથી એક આત્માને તત્તદ્ વિષયમાં વર્તવા રૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી શંકાની નિવૃત્તિ માટે કહે છે.—

नास्मिन् विषयबाधो यत्क्षणिकेऽपि यथैकता ।
नानाज्ञानान्वये तद्वत् स्थिरे नानाक्षणान्वये ॥ ९७ ॥

મૂલાર્થ—આ ચિરકાળ સ્થાયી એક આત્માને વિષે વિષયનો બાધ આવતો નથી કારણ કે જેમ તમારા મતમા ક્ષણિક આત્માને વિષે પણ નાના પ્રકારના જ્ઞાનનો સબધ કરવામા એકતા રૂપ દોષ આવતો નથી, તેમ સ્થિર આત્માને વિષે નાના પ્રકારના (ઘણા) ક્ષણોનો સબધ કરવામા પણ કાઈ દોષ આવતો નથી ૯૭

ટીકાર્થ—જે કારણ માટે આ અનેક ક્ષણ સુધી રહેનારા એક જ આત્માને વિષે વિષયનો બાધ એટલે અનેક ક્ષણમા વર્તનારા વિષયોનો એક જ વિષયી (આશ્રય) હોવા છતા પણ વિષયથી કરેલો બાધ-દોષ આવતો નથી કેમકે અનેક વિષયોની પણ અનેક ક્ષણ સુધી સ્થિતિ હોય છે, માટે કાઈ પણ દોષ લાગતો નથી કારણ કે ક્ષણસ્થાયી આત્માને વિષે પણ નાના પ્રકારના એટલે શ્વેત, રક્ત, પીત વિગેરે વિષયોને ગ્રહણ કરવામા વિચિત્ર પ્રકારના જ્ઞાનના અન્વયમા એટલે પરસ્પરના સબધમા તમે માનેલી એકતાનો દોષ આવતો નથી તે જ પ્રમાણે ચિરકાળ સ્થાયી સનાતન આત્માને વિષે અનેક ક્ષણસ્થાયી કરવા રૂપ અન્વયવાળા વિષયમા કાઈ પણ દોષ આવતો નથી કેમકે સર્વે પદાર્થો ઉત્પત્તિ અને નાશ વત છે ૯૭

વળી હે બૌદ્ધ ! સાભળ—

नानाकार्यैक्यकरणस्वाभाव्ये च विरुध्यते ।
स्याद्वादसन्निवेशेन नित्यत्वेऽर्थक्रिया न हि ॥ ९८ ॥

મૂલાર્થ—નાના પ્રકારના કાર્યોની એકતા કરવાનો સ્વભાવ માન વાથી સ્યાદ્વાદના સ્થાપન વડે નિત્ય આત્માને વિષે અર્થક્રિયાનો વિરોધ નથી ૯૮

ટીકાર્થ—નાના પ્રકારના એટલે અનેક ક્ષણમા રહેલા સ્થિત્યાદિક કાર્યોની એક કર્તાના કરણ રૂપ એકતાનો એટલે એકને અનેક કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોવામા સ્યાદ્વાદના સ્થાપનવડે એટલે દરેક વસ્તુ કથચિત્ નિત્યપણુ છે અને કથચિત્ અનિત્યપણુ છે, ઇત્યાદિ સ્યાદ્વાદને અગીકાર કરવાવડે નિત્ય એટલે સનાતન ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપ વસ્તુનેવિષે સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ અર્થક્રિયા વિરોધ પામતી નથી ૯૮

વસ્તુનુ અનેક સ્વભાવપણુ અગીકાર કર્યાવિના કાઇ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતુ નથી તેથી નિત્યપણુ, અનિત્યપણુ વિગેરે અનેક સ્વભા વવાળી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ, એમ બીજાને ઉપદેશ આપે છે—

नीलादावप्यतद्भेदशक्तयः सुवचाः कथम् ।
परेणापि हि नानेकस्वभावोपगमं विना ॥ ९९ ॥

મૂલાર્થ—અનેક સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યાવિના બૌદ્ધ પણ નીલાદિક (કાળું વિગેરે)ને વિષે અતદ્ભેદની શક્તિઓ શી રીતે કહી શકશે? ૯૯.

ટીકાર્થ—ક્ષણવાદી પણ આત્માનું અનેક સ્વભાવવાળાપણું સ્વીકાર્યાવિના નીલ, પીત વિગેરે રંગોના જ્ઞાનમાં અતદ્ભેદની શક્તિઓ એટલે નીલાદિક જ્ઞાનથી ભિન્ન નહીં અર્થાત્ નીલાદિક જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળી જ શક્તિઓ શી રીતે સુખે કરીને કહી શકશે? નહીં જ કહી શકે. અને તે શક્તિઓ તે ક્ષણિકવાદીએ માનેલી છે, તેથી જ્યારે જ્ઞાનને વિષે અનેક શક્તિઓ છે ત્યારે જ્ઞાનિને વિષે અને જ્ઞેય પદાર્થોને વિષે અનેક શક્તિઓ કેમ ન હોય? હોવી જ જોઇએ. ૯૯.

તે બૌદ્ધે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિરાત્માપણું માનવાથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિરૂપ મહાગુણ થાય છે, તે પણ તેનું કહેવું મિથ્યા છે. તે કહે છેઃ—

ध्रुवेक्षणेऽपि न प्रेम निवृत्तमनुपप्लवात् ।
ग्राह्याकार इव ज्ञाने गुणस्तन्नात्र दर्शने ॥ १०० ॥

મૂલાર્થ—આત્માનું નિત્ય ઇક્ષણ કરવાથી પણ અનુપદ્રવને લીધે સર્વજ્ઞે પ્રેમનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી આ બૌદ્ધદર્શનને વિષે ગ્રાહ્ય આકારની જેમ તેના જ્ઞાનમાં કાંઇપણ ગુણ નથી. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—ધ્રુવનું ઇક્ષણ એટલે આત્મા સ્થિર છે, નિત્ય છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુવડે અવલોકન કરવાથી આત્માના પ્રેમનો એટલે આત્માને સુખી કરવા રૂપ સ્નેહનો સર્વજ્ઞે નિષેધ કર્યો નથી. કેમકે તે પ્રેમ નિરૂપદ્રવરૂપ એટલે ઉપદ્રવ રહિત છે, તથા સકલ ઇષ્ટ સાધનની પ્રવૃત્તિનું અંગ હોવાથી તેના પર પ્રેમ કરવો ઇષ્ટ જ છે. સનાતન આત્માનું જ્ઞાન થવાથી જ મોક્ષના ઉપાયની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રેમનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી ફરીને આ બૌદ્ધના નૈરાત્મ્ય દર્શનને વિષે ગ્રાહ્યાકારની જેમ એટલે ગ્રહણ કરવાને-જાણવાને અથવા સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય એટલે જ્ઞેય પદાર્થના આકારની-સ્વરૂપની જેમ અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થને સદૃશ જ્ઞાનને વિષે એટલે સુગતે કહેલા શાસ્ત્ર અથવા બોધને વિષે વસ્તુના આકારને ગ્રહણ કરવાપણું ન હોવાથી ગુણ એટલે જ્ઞાનનું ફળ છે જ નહીં. ૧૦૦.

ત્યારે બૌદ્ધ દર્શનમાં શું છે? તે કહે છે—

मत्युतानित्यभावे हि स्वत' क्षणजनुर्धिया ।
हेत्वनादरत सर्वक्रियाविफलता भवेत् ॥ १०१॥

મૂલાર્થ—પરંતુ ઉલટું અનિત્યપણું માનવાથી સ્વભાવે કરીને જ ક્ષણિક જન્મની બુદ્ધિવડે હેતુ-ક્રિયાના -ળ ઉપર અનાદર થશે અને તેથી કરીને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થશે ૧૦૧

ટીકાર્થ—ખરેખર ઉલટો પોતે ઇચ્છેનો લાભ મેળવવા જતા અનિષ્ટ થાય છે કારણ કે જીવની અનિત્યપણે ભાવના કરવાથી-વિચારવાથી અથવા જણાવવાથી સ્વભાવથી જ એટલે પરના ઉપદેશવિના જ 'આત્માનો ક્ષણમાત્રથી જન્મ છે' એવી બુદ્ધિવડે ક્રિયાના ફળઉપર અનાદર થવાથી એટલે પોતે ક્રિયાના ફળનો ભોગવનાર નથી એમ ધારીને તેનાપર અનાદર થાય છે, અને તેથી કરીને જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, અનુષ્ઠાન વિગેરે સર્વ ક્રિયાની નિષ્ફળતા થાય છે ૧૦૧

હવે તે બૌદ્ધ દર્શનનો ઉપસંહાર કરે છે—

तस्मादिदमपि त्याज्यमनित्यत्वस्य दर्शनम् ।
नित्यसत्यचिदानन्दपदसंसर्गमिच्छता ॥ १०२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને નિત્ય, સત, ચિત અને આનંદરૂપ સ્થાનના સંગમને ઇચ્છતા પુરૂષે આ ક્ષણિકવાદીનું દર્શન પણ તજવા યોગ્ય છે ૧૦૨

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વ કહેલા હેતુસમુદાયથી નિત્ય એટલે શાશ્વત-સ્થિર-અવિનાશી, સત્ય એટલે યથાર્થ, ચિદાનંદ એટલે જ્ઞાનરૂપ પરમ આનંદમય સ્થાન એટલે મુક્તિપદના સંગમને-પ્રાપ્તિને ઇચ્છનાર પંડિત પુરૂષે આ ઉપર કહેલો ક્ષણિકવાદીનો મત ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે ૧૦૨

હવે આત્માને એકાંત નિત્ય માનનારા સાંખ્યના મતને કહે છે—

न कर्ता नापि भोक्तात्मा कापिलानां तु दर्शने ।
जन्यधर्माश्रयो नायं प्रकृतिः परिणामिनी ॥ १०३ ॥

મૂલાર્થ—કપિલના દર્શનમાં તો આત્મા કર્તા તેમજ ભોક્તા નથી તેમ આ આત્મા જ્ઞાનાદિ જન્ય ધર્મનો આશ્રય પણ નથી, પરંતુ જે જન્યધર્મનો આશ્રય છે, તે પરિણામવાળી પ્રકૃતિ (માયા) છે ૧૦૩

ટીકાર્થ—કપિલના શિષ્યો જે આસૂર્યાદિક તેમના મતમાં તો આત્મા શુભાશુભ કર્મનો કર્તા નથી, તથા તે પુણ્ય પાપ રૂપ ફળનો ભોક્તા- અનુભવ કરનાર પણ નથી. કેમકે તે આત્મા ક્રિયા રહિત છે, પરંતુ તે બુદ્ધિ દ્વારાએ કર્તા ભોક્તા છે. તથા આ આત્મા માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા બુદ્ધિ, અહંકાર વિગેરે ધર્મોનો આધાર પણ નથી. પણ તે ધર્મોનો જે આશ્રય (આધાર) છે, તે પરિણામવાળી એટલે બીજા સ્વભાવવાળી અર્થાત્ વિકારવાળી પ્રકૃતિ એટલે માયા જ છે. ૧૦૩.

તે પરિણામને જ કહે છે.—

प्रथमः परिणामोऽस्या वुद्धिर्धर्माष्टकान्विता ।
ततोऽहंकारतन्मात्रेन्द्रियभूतोदयः क्रमात् ॥ १०४ ॥

મૂલાર્થ—ધર્માદિક આઠવડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એ આ પ્રકૃતિનો પ્રથમ પરિણામ છે. તે બુદ્ધિ થકી અનુક્રમે અહંકાર, તન્માત્રા, ઇંદ્રિયો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—આ પ્રકૃતિનો એટલે અવિદ્યા (માયા)નો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, સાત્વિક, અધર્માદિ, ઇતર અને તામસ એ આઠવડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એટલે મહત્તત્ત્વ એ પ્રથમ પરિણામ-વિકાર છે. તે મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ પછી અનુક્રમે અહંકાર-હું સુખી છું ઇત્યાદિક અભિમાન, તન્માત્રા-શબ્દાદિક પાંચ વિષયો, ઇંદ્રિયો-શ્રોત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને હસ્તાદિક પાંચ કર્મેંદ્રિયો તથા પૃથ્વી વિગેરે પાંચ મહાભૂતની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦૪.

હવે તે ઉપર બતાવેલા પદાર્થોનું કાર્ય કહે છે.—

चिद्रूपः पुरुषो वुद्धेः सिद्ध्यै चैतन्यमानतः ।
सिद्धिस्तस्या अविषयाऽवच्छेदनियमान्वितः ॥ १०५ ॥

મૂલાર્થ—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિને માટે ચૈતન્યના પ્રમાણથી અવચ્છેદના નિયમે કરીને યુક્ત ચૈતન્યરૂપ પુરૂષ છે, અન્યથા તેની સિદ્ધિ અવિષયવાળી છે. ૧૦૫.

ટીકાર્થ—બુદ્ધિની એટલે પૂર્વે કહેલા મહત્તત્ત્વની સિદ્ધિને માટે એટલે વિષય ગ્રહણ કરવાની શક્તિ લાવવા માટે પુરૂષ- આત્મા છે. તે આત્મા શી રીતે તે બુદ્ધિની સિદ્ધિને માટે થાય? અને શાથી તેની સિદ્ધિ થાય? તે કહે છે.-જ્ઞાનની ઇચ્છાના પ્રયત્ન રૂપ ચૈતન્યના પ્રમાણથી અવચ્છેદના નિયમે કરીને યુક્ત એટલે વિષયનું આટલાપણું

અનધારાનુ કરવામા જે નિયમ એટલે નિશ્ચય કરવાપણુ, તેણે કરીને સહિત એવો ચૈતન્યરૂપ પુરૂષ-આત્મા છે માટે ચેતન્ય સહિત હોવાથી જ તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ થાય છે અન્યથા પોતાના સ્વરૂપે કરીને તે (બુદ્ધિ) અવિષયવાળી છે, તે દેખાડે છે—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચિત સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અવિષયવાળી એટલે વિષયને ગ્રહણ કરવામા અસમર્થ છે ૧૦૫

જો અહીં જગતના કર્તાપણામા પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને પુરૂષરૂપ હેતુને અગીકાર કરીએ, તો તે ઘટતુ નથી, તે કહે છે—

हेतुत्वे पुस्प्रकृत्यर्थेन्द्रियाणामतिनिर्वृति ।
दृष्टादृष्टविभागश्च व्यासगश्च न युज्यते ॥ १०६ ॥

મૂલાર્થ—પુરૂષને હેતુપણે અગીકાર કરવાથી પુરૂષ, પ્રકૃતિ, વિષયો અને ઇંદ્રિયોની અત્યત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટનો વિભાગ તથા વ્યાસગ એ કોઈ પણ યુક્ત થશે નહીં ૧૦૬

ટીકાર્થ—પુરૂષને કારણપણે અથવા સાધ્યપણે માનવાથી પુરૂષ-આત્મા, પ્રકૃતિ-માયા, અર્થો-શબ્દાદિક વિષયો અને શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોની અત્યત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ-લૌકિકપણુ અને અદૃષ્ટ-લોકોત્તરપણુ, તેમનો વિભાગ-ભેદ તથા વ્યાસગ એટલે બીજા કાર્યોનો ત્યાગ કરીને એકને જ વિષે આસક્તિ, આ સર્વ પદાર્થો આત્માના નથી, તેથી તેઓ પુરૂષને વિષે-આત્માને વિષે ઘટતા નથી-યુક્ત નથી ૧૦૬

હવે અહકારના સ્વરૂપથી બુદ્ધિ એ જગતનો કર્તા છે, એ વાત પાચ શ્લોકવડે બતાવે છે—

स्वप्ने व्याघ्रादिसकल्पान्नरत्नानभिमानत ।
अहकारश्च नियतव्यापारः परिकल्पते ॥ १०७ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપ્નને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સકલ્પની જેમ પુરૂષપણાના અજ્ઞાનથી નિશ્ચિત વ્યાપારવાળા અહકારની કલ્પના કરાય છે ૧૦૭

ટીકાર્થ—સ્વપ્નને વિષે એટલે નિદ્રામા રહેલા મનની ભ્રાતિને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સકલ્પથી એટલે સિંહ, શ્વાપદ અને સર્પાદિકનો અભાવ છતા પણ 'આ વાઘ મને મારી નાખશે' એ પ્રમાણે મનના વ્યાપારથી જેમ પુરૂષ ભયાદિકને પામે છે, તે જ પ્રમાણે પુરૂષપણાના અનભિમાનથી-અજ્ઞાનથી નિત્ય વ્યાપાર-ઉત્પાદાદિક ક્રિયાવાળો અહકાર-મહત્તત્ત્વનુ કાર્ય જ પ્રપચનો કર્તા છે, તો પણ પુરૂષ-આત્માને વિષે તે કર્તાપણાનો ઉપચાર-આરોપ કરાય છે ૧૦૭

तन्मात्रादिक्रमस्तस्मात्प्रपञ्चोत्पत्तिहेतवे ।
इत्थं बुद्धिर्जगत्कर्त्री पुरुषो न विकारभाक् ॥ १०८ ॥

મૂલાર્થ—તે અહંકારથી તન્માત્રાદિકનો અનુક્રમ જગતની ઉત્પત્તિને માટે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ જગતનો કર્તા છે, પણ પુરુષ-આત્મા વિકારવાળો નથી. ૧૦૮.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે દેખાડેલા અહંકારથી તન્માત્રાદિ એટલે શબ્દાદિક પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, પાંચ કર્મેંદ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતોનો અનુક્રમ જગતની-સંસારની ઉત્પત્તિને માટે છે. આ પ્રમાણે જગતને રચનારી બુદ્ધિ છે. પણ આત્મા નિર્વિકારી એટલે કર્તાપણું, ભોક્તાપણું વિગેરે વિકારને પામતો નથી. ૧૦૮.

पुरुषार्थोपरागौ द्वौ व्यापारावेश एव च ।
अत्रांशो वेद्म्यहं वस्तु करोमीति च धीस्ततः ॥ १०९ ॥

મૂલાર્થ—આ સર્વ વ્યાપારના આવેશમાં-આરંભ કરવામાં પુરુષાર્થ અને ઉપરાગ એ બે કર્તા છે. તેથી કરીને અંશ-જીવાત્મા 'હું પદાર્થને જાણું છું અને તેથી તેને કરૂં છું.' એવી તેને બુદ્ધિ થાય છે. ૧૦૯.

ટીકાર્થ—આ સર્વ વ્યાપારના આવેશમાં એટલે ઉત્પાદ વિગેરે ક્રિયાના સમારંભને વિષે નિશ્ચે પુરુષાર્થ-આત્માનું પ્રયોજન અને ઉપરાગ-છાયા અથવા પ્રતિબિંબ એ બે જ કર્તા છે. તેથી પુરુષનો અંશ-જીવાત્મા તેને 'હું પદાર્થને જાણું છું, માટે તેને કરૂં છું.' એવા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે. ૧૦૯.

चेतनोऽहं करोमीति बुद्धेर्भेदाग्रहात्स्मयः ।
एतन्नाशेऽनवच्छिन्नं चैतन्यं मोक्ष इष्यते ॥ ११० ॥

મૂલાર્થ—'હું આત્મા આ સર્વ કરૂં છું' એ પ્રમાણે બુદ્ધિનો અભેદ માનવાથી અહંકાર થાય છે. એ અહંકારનો નાશ થાય ત્યારે અવિચ્છિન્ન ચૈતન્ય રહે છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. ૧૧૦.

ટીકાર્થ—'હું ચેતન-આત્મા આ સર્વ કરૂં છું.' એવી અભેદ બુદ્ધિ થાય છે. શાથી કે બુદ્ધિ થકી-મન થકી આત્માના ભેદનું ગ્રહણ-જ્ઞાન થતું નથી, તેથી પૂર્વે કહેલો અહંકાર થાય છે. એ અહંકાર રૂપ જ્ઞાનનો નાશ થવાથી અવિચ્છિન્ન-સનાતન સ્વભાવવાળું ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે, અને તેને જ મોક્ષ કહેલો છે. ૧૧૦.

કહેલા હેતુને સ્પષ્ટ કરતા સતા કહે છે—

कर्तृबुद्धिगते दु ससुखे पुस्युपचारत ।
नरनाये यथा भृत्यगतौ जयपराजयौ ॥ १११ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સેવકને વિષે રહેલા જય અને પરાજય રાજાને વિષે ઉપચારથી કહેવાય છે, તેમ કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ અને સુખનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરાય છે ૧૧૧

ટીકાર્થ—કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ એટલે પ્રતિકૂળ પણે વેદના લાયક ચિત્તનો ધર્મ અને સુખ એટલે ચિત્તના અનુકૂળપણાથી વેદના લાયક આહ્લાદ રૂપ ચિત્તનો ધર્મ તે બન્ને ઉપચારથી એટલે કલ્પના માત્રથી જ પુરૂષને વિષે એટલે નિર્વિકાર સ્વભાવવાળા આત્માને વિષે થાય છે જેમ સેનાપતિ વિગેરે સેવકને વિષે રહેલા જય-શત્રુનો નાશ કરવો તે અને પરાજય-પોતાનો પરાભવ થવો તે, એ બન્ને રાજાને વિષે ઉપચારથી થાય છે (કહેવામા આવે છે) તેમ ૧૧૧

कर्ता भोक्ता च नो तस्मादात्मा नित्यो निरञ्जनः ।
अध्यासादन्यथाबुद्धिस्तथा चोक्त महात्मना ॥ ११२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આત્મા કર્તા તથા ભોક્તા નથી તથા તે નિત્ય અને નિરંજન છે પરંતુ અભ્યાસને લીધે તેનાપર અન્યથાબુદ્ધિ થાય છે તે વિષે મહાત્માએ (કપિલે) નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે ૧૧૨

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહે કરીને આત્મા-ચેતન કર્તા-શુભાશુભ ક્રિયાનો કરનાર તથા ભોક્તા-તે ક્રિયાના ફળને સાક્ષાત્ ભોગવનાર નથી પરંતુ બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રતિબિંબ દ્વારાએ તે ભોક્તા છે તથા તે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કદાપિ વિકાર સ્વભાવવાળો નથી, અને નિરંજન એટલે સકળ કર્મમળ રહિત છે, કારણ કે તે ક્રિયા રહિત હોવાથી બંધન વિનાનો છે ત્યારે 'હુ દુઃખી છુ' એવુ જ્ઞાન શાથી થાય છે ? તે કહે છે-અધ્યાસથી એટલે અછતી વસ્તુને વિષે તે વસ્તુની બુદ્ધિના આરોપથી અન્યથા બુદ્ધિ એટલે અતથા (અસત્ય) જ્ઞાન મનુષ્યોને થાય છે, તે વિષે મહાત્મા કપિલે કહ્યું છે તે કહે છે ૧૧૨

જે ઉપર કહ્યુ છે, તે જ કહે છે—

प्रकृते क्रियमाणानि गुणै कर्माणि सर्वथा ।
अहकारनिमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ ११३ ॥

મૂલાર્થ—સર્વથા પ્રકૃતિના ગુણો જ કર્મોને કરે છે, તો પણ અહંકારથી મૂઢ થયેલો પ્રાણી 'હું કર્તા છું.' એમ માને છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—કર્મો-શુભાશુભ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ એટલે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થા રૂપ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોવડે એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણવડે સર્વ પ્રકારે કરાય છે. તોપણ અહંકારવડે-હુંપણાના જ્ઞાનવડે વિશેષ મૂઢ-જડ થયેલો પ્રાણી 'હું દેવદત્ત આ કર્મોનો કર્તા છું.' એમ માને છે-જાણે છે. ૧૧૩.

હવે આ એકાંત નિત્યવાદીના મતનું નિરાકરણ કરે છે.—

विचार्यमाणं नो चारु तदेतदपि दर्शनम् ।
कृतिचैतन्ययोर्व्यक्तं सामानाधिकरण्यतः ॥ ११४ ॥

મૂલાર્થ—તે આ દર્શન પણ વિચાર કરવાથી સુંદર નથી. કેમકે બુદ્ધિ અને ચૈતન્યનું અધિકરણ સમાન છે, તેથી તેનું અસુંદરપણું સ્પષ્ટ જ છે. ૧૧૪.

ટીકાર્થ—આ હમણાં કહેલું દર્શન-સાંખ્ય મત પણ વિચાર કરવાથી-કહેવામાં આવશે તે પ્રકારે સારી રીતે આલોચના કરવાથી સુંદર ભાસતું નથી. કારણ કે કૃતિ એટલે બુદ્ધિ અને ચૈતન્ય એટલે આત્મા તે બન્નેનું સમાનાધિકરણપણું છે એટલે તેમનું એકજ અધિકરણ-આધાર છે, અર્થાત્ તે બન્નેનો વાચ્યાર્થ એક જ છે. બુદ્ધિ અને ચૈતન્યનો આધાર ભિન્ન ભિન્ન નથી, માત્ર ધર્મ અને ધર્મિના વિશેષે કરીને જ ભિન્નતાનો વ્યપદેશ છે. તેથી આ દર્શનનું અસુંદરપણું સ્પષ્ટ રીતે જ દેખાય છે. ૧૧૪.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

बुद्धिः कर्त्री च भोक्त्री च नित्या चेन्नास्ति निर्वृतिः ।
अनित्या चेन्न संसारः प्राग्धर्मादेरयोगतः ॥ ११५ ॥

મૂલાર્થ—તમે બુદ્ધિને કર્તા તથા ભોક્તા કહી, તો તે બુદ્ધિ જો નિત્ય હોય તો મોક્ષ થશે નહીં. અને જો અનિત્ય હોય તો સંસાર નહોતો. કારણ કે તે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પહેલાં ધર્માદિકનો યોગ ... શાથી ... થી, ... ૧૧૫.

ટીકાર્થ—પ્રથમ પરિ... મિત્ર ભાવથી તમને પૂછીએ છીએ કે-પ્રકૃતિના ... બુદ્ધિ સર્વે જગતની અને શુભાશુભ કર્મની કર્તા

છે તથા તે જ બુદ્ધિ સર્વ જગતમા વર્તનારા શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થતા સ્વર્ગ, નરક વિગેરેમા રહેલા સુખ દુખ રૂપ ફળની ભોક્તા પણ છે, એમ તમે માનો છો, તો કહો કે તે બુદ્ધિ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? તેમા જો નિત્ય કહેશો તો મોક્ષ થશે નહીં કેમકે ત મારા મતમા તે બુદ્ધિનો અભાવ જ મોક્ષ છે એમ કહ્યુ છે અને તેનુ મોક્ષ થવાથી તે બુદ્ધિનો ક્ષય થશે, અને તેથી કરીને નિત્યતાની હાનિ થશે અને જો કદાચ અનિત્ય કહેશો તો સંસાર એટલે જન્માદિક રૂપ ભવ નહીં થાય કારણ કે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પહેલા ધર્માદિક એટલે સાત્વિક ગુણ રૂપ પુણ્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અવિરક્તિ અને અનૈશ્વર્ય વિગેરેનો અયોગ-વિયોગ છે તમારા મતમા ધર્માદિક સહિત બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ છે તે બુદ્ધિ અનિત્ય હોવાથી પોતામા રહેલા ધર્માદિક સહિત જ નાશ પામશે, તેથી તેને અભાવે સંસાર થશે નહીં ૧૧૫

તે સાભળીને નિત્યવાદી કહે છે કે-"આ દોષ નહીં આવે કેમકે પ્રકૃતિ હોવાથી ધર્માદિકનો વિયોગ નથી થતો કારણ કે તેમનુ મૂળ પ્રકૃતિ છે" તે પર સિદ્ધાતી કહે છે—

प्रकृतावेव धर्मादिस्वीकारे बुद्धिरेव का ।
सुवचश्च घटादौ स्यादीदृग्धर्मान्वयस्तथा ॥ ११६ ॥

મૂળાર્થ—પ્રકૃતિને વિષે જ ધર્માદિકનો સ્વીકાર કરશો તો પછી બુદ્ધિ કોને કહેશો? વળી આવા પ્રકારના ધર્માદિકનો સબધ ઘટાદિકને વિષે પણ સુખેથી કહેવા લાયક થશે ૧૧૬

ટીકાર્થ—હે પ્રિય મિત્ર! પ્રકૃતિનેવિષે જ-અવ્યક્ત રૂપ માયાને વિષે જ પૂર્વે કહેલા ધર્માદિકનો સ્વીકાર કરશો તો પછી તે ધર્માદિકથી બીજી બુદ્ધિ જ કઈ વસ્તુ કહેવી? કારણ કે તે બુદ્ધિના પ્રયોજનરૂપ ધર્માદિકની પ્રકૃતિથી જ સિદ્ધિ થાય છે માટે બુદ્ધિ કાઈપણ વસ્તુ કહેવાને જ નહીં વળી તેમ માનવાથી ઘટ, પટ વિગેરે જડ પદાર્થને વિષે પણ આવા પ્રકારનો ધર્માદિકનો સબધ એટલે 'આ ઘટ ધર્મવાળો છે' એવો સબધ સુખે કરીને કહેવા લાયક થવો જોઈએ કેમકે જડપણાએ કરીને સમાનપણુ હોવાથી ઘટાદિકનો શો અપરાધ છે? ૧૧૬

વળી આત્માને કર્તા તથા ભોક્તા નહીં માનવામા બીજુ દૂષણ બતાવે છે—

कृतिभोगौ च बुद्धेश्चेद्बन्धो मोक्षश्च नात्मन ।
ततश्चात्मानमुद्दिश्य कूटमेतद्यदुच्यते ॥ ११७ ॥

મૂલાર્થ—વળી જો કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું બુદ્ધિને જ હોય, તો આત્માને બંધ અને મોક્ષ ઘટશે નહીં. અને જો તેમ થશે તો પછી આત્માને ઉદ્દેશીને જે કપિલાદિકે કહ્યું છે, તે સર્વ વ્યર્થ થશે. ૧૧૭.

ટીકાર્થ—જો પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિને જ કરનારપણું-કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું માનવામાં આવશે, તો આત્માને-ચૈતન્યને બંધ—શુભાશુભ કર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ તથા મોક્ષ—કરેલા કર્મથી મુક્તિ થવી એ બન્ને ઘટશે નહીં. અને તેથી કરીને આત્માને ઉદ્દેશીને જે આ આગળ કહેવામાં આવશે એવું કપિલાદિકનું વચન મિથ્યા થશે. ૧૧૭.

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે બતાવે છે.—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
जटी मुंडी शिखी वाऽपि मुच्यते भवबन्धनात् ॥११८॥

મૂલાર્થ—પચીશ તત્ત્વને જાણનારો પ્રાણી કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો જટાધારી, મુંડ કે શિખાવાળો હોય તો પણ તે ભવના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૮.

ટીકાર્થ—પ્રકૃતિ વિગેરે પૂર્વે કહેલાં પચીશ તત્ત્વોને જાણનારો જટાધારી-પરસ્પર ચોટી ગયેલા કેશવાળી શિખાને ધારણ કરનારો અથવા મુંડી-મસ્તક અને દાઢી મૂછ વિગેરેના કેશોને ક્ષૌર કર્મવડે મુંડન કરાવનારો અથવા શિખી-મસ્તકપર ચોટલી રાખનારો અથવા તેથી બીજો કોઈ પણ વિશેષ પ્રકારના વેષને ધારણ કરનારો પોતાને ઇચ્છિત એવા કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો હશે, તો પણ તે ભવના બંધનથી સંસારની નિયંત્રણાથી મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કરેલો ઉપદેશ આત્માને બંધ મોક્ષનો અભાવ હોય તો મિથ્યા થાય છે. ૧૧૮.

અહીં એકાંત નિત્યવાદી કહે છે કે-"એમ નથી. કારણકે બંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને થાયછે, તેનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરીએ છીએ તેથી આત્માને બંધ મોક્ષ ઘટે છે." તે ઉપર સિદ્ધાંતી કહેછે.—

एतस्य चोपचारत्वे मोक्षशास्त्रं वृथाऽखिलम् ।
अन्यस्य हि विमोक्षार्थं न कोऽप्यन्यः प्रवर्तते ॥ ११९ ॥

મૂલાર્થ—તે બંધ મોક્ષનો જો આત્મામાં ઉપચાર કરશો, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વૃથા થશે. કારણ કે બીજાની મુક્તિ માટે બીજો કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ૧૧૯.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન ! આ પૂર્વે કહેલા બંધપૂર્વક મોક્ષનો આત્માને વિષે ઉપચાર-પરમાર્થથી રહિત કલ્પના માનતુ અધ્યાસપણુ કરશો, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વૃથા-પ્રયોજન રહિત થશે, કેમકે પ્રકૃતિનો મોક્ષ થવાથી આત્માને વિષે કાંઈ પણ વિશેષ ગુણ સિદ્ધ થતો નથી માટે અન્યના-આત્માથી વ્યતિરિક્ત એવા પ્રકૃતિ અને પુદ્ગળ વિગેરેના તથા પોતાથી વ્યતિરિક્ત એવા દેવદત્તાદિ-ના મોક્ષને માટે-તેમને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવા માટે બીજો કોઈ પણ યત્ન વિગેરે તથા મુક્ત થવાથી બીજો આત્મા યજ્ઞદત્ત વિગેરે પ્રવર્તશે નહીં-ઉદ્યમવંત થશે નહીં સર્વે કોઈ પોતાના મોક્ષને માટે જ પ્રવર્તતા દેખાય છે ૧૧૯

હવે તે નિત્યવાદીના મતનો ઉપસંહાર કરે છે—

कपिलाना मते तस्मादस्मिन्नरोचिता रति ।
यत्रानुभवसंसिद्ध कर्ता भोक्ता च लुप्यते ॥ १२० ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ કપિલના મતમા પ્રીતિ કરવી ઉચિત નથી કારણ કે તે મતમા અનુભવથી સિદ્ધ થયેલા કર્તા અને ભોક્તાનો લોપ કરવામા આવે છે ૧૨૦

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહે કરીને આ પૂર્વ કહેલા કપિલભક્તોના દર્શનમા શ્રદ્ધા અથવા પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી કારણ કે તે કપિલના દર્શનને વિષે અનુભવથી—જગતપ્રસિદ્ધ ક્રિયાનુ સ્વ પર આત્માને વિષે સાક્ષાત્ અવલોકન કરવાથી સિદ્ધ થયેલો શુભાશુભ ક્રિયાનો કર્તા અને પોતે કરેલા કર્મના સ્વરૂપ સુખદુ ખનો ભોક્તા આત્મા લુપ્ત કર્યો છે માટે તેમા શી રીતે શ્રદ્ધાદિક કરવુ યોગ્ય હોય ? ૧૨૦

હવે અમોક્ષવાદ કહે છે—

नास्ति निर्वाणमित्याहुरात्मन. केऽप्यबन्धत ।
प्राक् पश्चाद्युगपद्वापि कर्मबन्धाव्यवस्थिते ॥ १२१ ॥

મૂલાર્થ—"આત્માનો બંધ ન હોવાથી મોક્ષ છે જ નહીં" એમ કેટલાક કહે છે કારણ કે પ્રથમ, પછી અથવા સાથે પણ આત્માને કર્મબંધની અવ્યવસ્થા છે ૧૨૧

ટીકાર્થ—કેટલાએક-નિર્મોક્ષવાદી 'આત્માનો મોક્ષ છે જ નહીં' એમ કહે છે કેમકે આત્માને કર્મબંધ જ નથી આત્માને કર્મબંધ કેમ નથી ? તે કહે છે- આત્માને પ્રથમ થયેલી પૂર્વ કર્મનો બંધ

નથી સંભવતો, કેમકે કર્તાનો અભાવ છે; ઉત્પન્ન થયા પછી પણ સંભવતો નથી, કેમકે શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને પછીથી બંધ થવામાં કાંઈ પણ હેતુ નથી. હોય તો પણ અતિપ્રસંગ દોષ આવે. તેમજ સાથે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણકે નિર્હેતુકની આપત્તિ આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે-આત્માની પૂર્વે જો કર્મબંધ કહીએ તો તે સંભવતો નથી. કારણ કે તે વખત કર્તાનો અભાવ છે, તથા જે કરાય તેનું નામ કર્મ એવી વ્યુત્પત્તિનો પણ વિરોધ આવે છે. અને બંધનો અભાવ થયે મોક્ષનો પણ અભાવ જ છે. તથા આત્માની ઉત્પત્તિ થયા પછી કર્મ બંધ માનીએ તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા શુદ્ધ હોવાથી અને શુદ્ધને વિષે બંધના હેતુનો અભાવ હોવાથી બંધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી પણ મોક્ષનો અભાવ થાય છે. તેમજ એકી વખતે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણ કે જો આત્મા અને કર્મો એકી વખતે ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં કર્તા કોણ? અને બધ કોનો? સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી બંધક અને બંધનીય ભાવ ઘટતો નથી. માટે જો તેને બંધ જ ઘટતો નથી તો પછી અબદ્ધને મોક્ષનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે કર્મોના બંધની એટલે આત્માની સાથે કર્મના સંબંધની અવ્યવસ્થા-અનુત્પત્તિ છે, તેથી મોક્ષ એવી વસ્તુ જ નથી. ૧૨૧.

બીજી રીતે પણ મોક્ષનો અસંભવ બતાવે છે.—

अनादिर्यदि संवन्ध इष्यते जीव कर्मणोः ।
तदानन्त्यान्न मोक्षः स्यात्तदात्माकाशयोगवत् ॥ १२२ ॥

મૂલાર્થ—જો તમે જીવ અને કર્મનો સબંધ અનાદિ કહેશો, તો આત્મા અને આકાશના સંબધની જેમ તે જીવ કર્મનો સબંધ અનંત થશે, એટલે તેથી પણ મોક્ષ સાબીત થશે નહીં. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—જો તમે જીવ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને કર્મ એટલે તે જીવે કરેલા જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ તેનો સંબંધ એટલે પરસ્પર મળી જવું તે અનાદિ છે એટલે કદાપિ પણ તે બંધપ્રવાહની પ્રથમતા કાળથી કરાયેલી નથી; એમ કહેશો તો આત્મા અને આકાશના સંબધની જેમ એટલે આત્મા અને આકાશનો સંબંધ જેમ અનાદિ હોવાથી અનંત પણ છે, તેમ આત્મા અને કર્મનો સયોગ પણ અનંત-અંત રહિત થશે અને તેમ થવાથી મોક્ષ-કર્મનો અભાવ નહીં થાય. જેમ આત્મા અને આકાશનો સંબંધ સર્વ કાળમાં સ્થિર રહે છે, તેમ જીવકર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ હોવાથી સર્વ કાળે સ્થિર રહેશે. ૧૨૨.

હવે તે અમોક્ષવાદીના મતનો નિરાસ કરે છે—

तदेतदत्यमवद्ध यन्मियो हेतुकार्ययो ।
सतानानादिता बीजाकुरवद्देहकर्मणोः ॥ १२३ ॥

મૂલાર્થ—તે આ મત અત્યંત અસંગત છે કારણ કે પરસ્પર કારણ અને કાર્યરૂપ દેહ અને કર્મનું, બીજ અને અંકુરાની જેમ પ્રવાહ-વડે (પરંપરા વડે) અનાદિપણું છે ૧૨૩

ટીકાર્થ—તેથી એટલે આગળ કહેવામાં આવશે એના કારણથી આ હમણાં કહેલું વાદીનું વાક્ય અત્યંત અસંબદ્ધ-અસંગત અર્થાત્ અયોગ્ય છે કારણ કે પરસ્પર કારણ અને કાર્યરૂપ દેહ-કર્મનું કાર્યરૂપ શરીર અને કર્મ તે શરીરનું કારણ તે બન્નેનું શાળ વિગેરે બીજ અને તેના અંકુર-નવીન ઉત્પત્તિ એ બન્નેની જેમ અનાદિ પરંપરા છે તેમ સંતાનવડે-પ્રવાહ વડે અનાદિપણું છે પણ આત્મા અને આકાશની જેમ નથી કેમકે આત્મા અને આકાશનો સંયોગ તો સંસારમાં અને મોક્ષમાં સર્વત્ર છે ભાવાર્થ એ છે કે-જેમ બીજમાં રહેલી અંકુરાને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ બીજા બીજના પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે, તો પણ બીજને ચિરકાળ વીત્યા પછી અથવા અગ્નિ વિગેરેના સ્પર્શવડે તે શક્તિ હણાઈ જાય છે, તેથી ફરીને અંકુરો ધારણ કરતી નથી, તેજ રીતે અપર અપર કાળના ક્રમે કરીને કરાતો જીવકર્મનો સંબંધ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છતાં પણ તપ, ધ્યાન વિગેરે વડે શક્તિ રહિત થઈને ભવરૂપી અંકુરાનો અનુત્પાદક થવાથી જીવ તેનાથી મુક્ત થાય છે ૧૨૩

વાદીએ પ્રથમ કહ્યું કે-'પ્રથમ, પછી અથવા સાથે જીવ અને કર્મનો સંબંધ ઉત્પન્ન થતો નથી' તે પણ અસત્ય છે, તે કહે છે—

कर्ता कर्मान्वितो देहे जीव कर्मणि देहयुक् ।
क्रियाफलोपभुक्कुभे दडान्वितकुलालवत् ॥ १२४ ॥

મૂલાર્થ—જીવ કર્મવડે યુક્ત છતો જ દેહને વિષે કર્તા થાય છે, અને દેહે કરીને યુક્ત છતો જ કર્મને વિષે કર્તા થાય છે, અને કુંભને વિષે દંડે કરીને યુક્ત કુંભકારની જેમ દેહ અને કર્મે કરીને યુક્ત એવો જીવ ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થાય છે ૧૨૪

ટીકાર્થ—જીવ એટલે આત્મા અનાદિ પરંપરાએ કરીને પૂર્વ કરેલા કર્મોથી યુક્ત છતો જ દેહને વિષે એટલે શરીર ઉત્પન્ન કરવામાં કર્તા થાય છે તથા દેહે કરીને એટલે અનાદિ પ્રવાહથી ઉત્પન્ન કરેલા

અપર અપર કાર્મણાદિક શરીરે કરીને યુક્ત છતો જ કર્મને વિષે એટલે કર્મનો સયોગ ઉત્પન્ન કરવામાં કર્તા થાય છે તથા દેહ અને કર્મથી યુક્ત થયો છતો જ ક્રિયાના ફળને-શુભાશુભ કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખને ભોગવનારો થાય છે; જેમ દંડ, ચક્ર, ચીવર વિગેરેથી યુક્ત એવો કુંભકાર ઘટનો કર્તા તથા ભોક્તા થાય છે, તેમ જીવ પણ દેહ અને કર્મથી યુક્ત થઇને ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થાય છે. તેથી ઉપર વાદીએ કહેલા દોષનો અવકાશ જ ક્યાં છે? સર્વ ક્ષેત્ર કાળાદિકને વિષે સંસારી જીવ કર્મસહિત હોવાથી કર્મનો સંબંધ અનાદિ જ છે. ૧૨૪.

વળી વાદીએ કહ્યું હતું કે—'જીવ અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ હોવાથી મોક્ષ નહીં થાય.' તે પણ અયુક્ત છે, તે બતાવે છે.—

अनादिसंततेर्नाशः स्याद्बीजांकुरयोरिव ।
कुकुट्यंडकयोः स्वर्णमलयोरिव वानयोः ॥ १२५ ॥

મૂલાર્થ—બીજ અને અંકુરાની જેમ, કુકડી અને તેના ઇંડાની જેમ અથવા સુવર્ણ અને તેના મેલની જેમ આ જીવ અને કર્મની અનાદિ સંતતિનો નાશ થાય છે. ૧૨૫.

ટીકાર્થ—બીજ એટલે શાલિ વિગેરેનો કણ અને અંકુરો એટલે તે બીજથી ઉત્પન્ન થવા લાયક નવાંકુર, તે બન્નેનો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે સંબંધ તે અનાદિ છતાં પણ નાશ પામે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ અને કર્મનો સંબંધ પણ નાશ પામે છે. તથા કુકડી અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતું ઇંડુ તેનો સંબધ પણ અનાદિ છતા કોઇ પણ પ્રયોગથી નાશ પામે છે. તથા સુવર્ણ અને મેલનો સંયોગ જેમ તીવ્ર અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે જીવ અને કર્મનો અનાદિ પરંપરાનો પ્રવાહની અપેક્ષાવાળો સંબંધ પણ તપ, સંયમ વિગેરેવડે નાશ પામે છે. ૧૨૫.

તે સયોગનો નાશ કોને થાય છે? તે બતાવે છે.—

भव्येषु च व्यवस्थेयं संबन्धो जीवकर्मणोः ।
अनाद्यनन्तोऽभव्यानां स्यादात्माकाशयोगवत् ॥१२६॥

મૂલાર્થ—આ વ્યવસ્થા ભવ્ય જીવોને વિષે જાણવી. અભવ્ય જીવોને આશ્રીને તો જીવ કર્મનો સંબંધ આત્મા અને આકાશના સંયોગની જેમ અનાદિ અનંત છે. ૧૨૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી બંધ અને મોક્ષરૂપ વ્યવસ્થા-વસ્તુ સ્વરૂપને સ્થાપન કરવાની મર્યાદા ભવ્ય જીવોને વિષે એટલે જેનામા મુક્તિ જવાની યોગ્યતાવાળો પારિણામિક ભાવ અનાદિ કાળથી છે, એવા જીવોને વિષે બીજ અને અંકુર વિગેરેના ન્યાયથી જાણવી, અને અભવ્ય એટલે ભવ્યના લક્ષણથી વિપરીત એવા જીવોને આશ્રીને તો જીવકર્મનો સબંધ આત્મા અને આકાશના સબંધની જેમ એટલે કે જેમ આત્માને ભવમા તથા મોક્ષમા સર્વત્ર આકાશની સાથે નિરંતર અવગાહનાને લીધે સબંધ છે, તેમ અનાદિ અનંત એટલે આદિ અને અંત વિનાનો છે ૧૨૬

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જીવપણુ સમાન છતા ભવ્ય અને અભવ્યનો ભેદ શી રીતે થઈ શકે? આ શંકાનુ નિવારણ કરતા કહે છે—

द्रव्यभावे समानेऽपि जीवाजीवत्वभेदवत् ।
जीवभावे समानेऽपि भव्याभव्यत्वयोर्भिदा ॥ १२७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દ્રવ્યપણુ સમાન છતા પણ જીવપણાનો અને અજીવપણાનો ભેદ છે, તેમ જીવપણુ સમાન છતા પણ ભવ્યપણાનો તથા અભવ્યપણાનો ભેદ છે ૧૨૭

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! જેમ દ્રવ્યપણુ સમાન છતા પણ એટલે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપણુ તુલ્ય છે તોપણ તેમા જીવ અને અજીવપણાનો ભેદ છે, જેમકે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપણ રહેલુ છે, પણ જીવપણુ તો માત્ર એક ચેતનરૂપ દ્રવ્યમા જ રહેલુ છે, અને અજીવપણુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ પાચ દ્રવ્યોમા રહેલુ છે તે જ પ્રમાણે સર્વ જીવોમા જીવપણુ સમાનપણે રહેલુ છે, તોપણ તેમને વિષે ભવ્યપણુ અને અભવ્યપણુ એવા ભેદ રહેલા છે અર્થાત્ જેનામા મોક્ષગમનની યોગ્યતા હોય તે ભવ્ય અને મોક્ષગમનની જેનામા અયોગ્યતા હોય તે અભવ્ય, એ પ્રમાણે જીવોને વિષે ભેદ રહેલો છે ૧૨૭

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-ભવ્યપણુ એ જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તેનો મોક્ષમા નાશ થશે, માટે તે વિરોધ આવશે આ શંકાને દૂર કરતા કહે છે—

स्वाभाविकं च भव्यत्वं कलशप्रागभाववत् ।
नाशकारणसाम्राज्याद्विनश्यन्न विरुध्यते ॥ १२८ ॥

મૂલાર્થ—ઘટના પ્રાગભાવની જેમ સ્વાભાવિક ભવ્યત્વનો નાશના કારણની સામગ્રીને લીધે નાશ થવાથી પણ કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૧૨૮.

ટીકાર્થ—ઘટનો પ્રાગભાવ એટલે ઘટની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં ઘટનો અભાવ હોવાથી ઘડાને આકારે નહીં વિદ્યમાન માટીરૂપ દ્રવ્ય એ સ્વાભાવિક છે, તોપણ પોતાના (માટીરૂપ દ્રવ્યના) નાશના કારણ રૂપ સામગ્રીના સામર્થ્યથી ઘટને ઉત્પન્ન કરનાર કુંભાર વિગેરેની પ્રાપ્ત થવાને લીધે ઘટ રૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરીને તે ઘટનો પ્રાગભાવ (માટીનો આકાર) નાશ પામે છે, તો પણ તેમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમ સ્વાભાવિક એટલે સહજ—આત્માના પારિણામિક ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું ભવ્યત્વ એટલે મુક્તિમાં જવાની યોગ્યતા પણ નાશના કારણના સામ્રાજ્યથી એટલે પોતાના અદર્શનપણાને માટે કારણના—કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર સાધનના સામ્રાજ્ય—પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તથા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ વિગેરે સામર્થ્યવાળા કારણનું સંપૂર્ણપણું થવાથી નાશ પામે છે છતાં પણ તે વિરોધ—દૂષણ પામતું નથી. કેમકે કારણપણું સંપૂર્ણ થયું, એટલે તેણે કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યું, કાર્ય થયું એટલે પછી કારણની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. ૧૨૮.

શંકા—મોક્ષની યોગ્યતા ભવ્ય જીવોને છે, અને તે ભવ્ય જીવો ઘણે કાળે પણ સર્વે મોક્ષમાં જશે, તેથી કોઈ ભવ્ય બાકી રહેશે નહીં. એટલે પછી મોક્ષનો અભાવ થશે, અને કહેશો કે કેટલાક ભવ્ય જીવો મોક્ષમાં જવાના જ નથી તો પછી તેમનું ભવ્યપણું નિષ્ફળ થશે. આ શંકાના સમાધાન માટે બે શ્લોકથી કહે છેઃ—

भव्योच्छेदो न चैवं स्याद्गुर्वानन्त्यान्नभोंशवत् ।
प्रतिमादलवत्क्वापि फलाभावेऽपि योग्यता ॥ १२९ ॥

મૂલાર્થ—આકાશના પ્રદેશોની જેમ ભવ્ય જીવો મોટા અનંતાવાળા હોવાથી તે ભવ્યોનો સર્વથા અભાવ થશે નહીં. અને બીજી બાબતમાં કદાચિત્ ફળનો અભાવ હોય તો પણ પ્રતિમા થાય તેવા દળની જેમ તેમાં યોગ્યતા કહી શકાય છે. ૧૨૯.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! તારા કહેવા પ્રમાણે નહીં થાય. કારણ કે ગુરૂ એટલે ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ આઠમું એવું અનંતુ એટલે પલ્ય અને સાગર વિગેરેના ઉપમાનથી પણ જેની સંખ્યા થઈ શકતી નથી એવું ગુરૂ અનંતપણું હોવાથી ભવ્ય જીવોનો આ સંસારમાં કોઈ કાળે પણ

અભાવ થશે નહીં જેમ આકાશના અંશો એટલે જેનો વિભાગ ન થઈ શકે એવા ભાગો-પ્રદેશો અનંતા છે, તેથી તેનો છેડો આવવાનો જ નહીં, તેજ રીતે એટલે સર્વ આકાશના પર્યંત ભાગના અભાવની જેમ ભવ્ય જીવોના પર્યંતનો પણ અભાવ જાણવો કારણ કે આઠમું અનંતુ સર્વ કાળના સમયો કરતા પણ અનંતગણું મોટું છે જેમ સર્વ આકાશના અંશો અને સર્વ કાળના સમયોની સંખ્યા આઠમા અનંતામાં હોવાથી પર્યંત રહિત છે, તેજ પ્રમાણે ભવ્ય જીવો પણ આઠમા અનંતાવડે સંખ્યા કરવા લાયક હોવાથી ઉચ્છેદ (અભાવ) ને યોગ્ય નથી તથા કોઈ ભવ્ય જીવોને વિષે કોઈ પણ કાળે મોક્ષ રૂપ ફળનો અભાવ છતાં પણ એટલે જેઓ કદાપિ કાળે પણ મોક્ષમાં જવાના જ નથી, તેવા ભવ્યોને પણ પ્રતિમાને યોગ્ય એવા પાષાણ વિગેરેની જેમ અર્થાત્ તે પાષાણ વિગેરેની પ્રતિમા નહીં કર્યા છતા પણ તેમાં પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય છે તે કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે સામગ્રીને અભાવે મોક્ષની અપ્રાપ્તિ છતા પણ તેનામાં મુક્તિની યોગ્યતા હોય છે તેથી તે ભવ્ય કહેવાય છે ભાવાર્થ એ છે કે જેમ નંદન વિગેરે વનમાં રહેલા કોઈક ચંદનના કાષ્ઠની પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય તોપણ સામગ્રીના અભાવને લીધે તેની પ્રતિમા થાય નહીં, તેથી કાંઈ તેની યોગ્યતા જતી રહેતી નથી, તે જ પ્રકારે કોઈ ભવ્યોનો પણ સામગ્રીને અભાવે મોક્ષ ન થાય, તોપણ સંસારપરિણતિની નિવૃત્તિ કરવાની શક્તિરૂપ યોગ્યતા તો સત્તારૂપે તેનામાં રહેલી જ છે १२९

नैतद्ब्रूय वदामो यद्भव्य' सर्वोऽपि सिध्यति ।
यस्तु सिध्यति सोऽवश्य भव्य एवेति नो मतम् ॥ १३० ॥

મૂલાર્થ—સર્વ ભવ્ય જીવો મોક્ષ પામે છે, એમ અમારૂ કહેવુ નથી પરંતુ જે જીવ સિદ્ધિ પામે છે, તે અવશ્યે કરીને ભવ્ય જ છે, એવો અમારો મત છે ૧૩૦

ટીકાર્થ—જૈનધર્મના જ્ઞાનવાળા અમે સર્વે એમ કહેતા નથી કે જે ભવ્ય એટલે મોક્ષ પામવા યોગ્ય હોય, તે સર્વે મોક્ષ જાય જ છે પરંતુ જે જીવો સિદ્ધિપદને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે, તે તો અવશ્ય-નિશ્ચયથી અભવ્યને છોડીને ભવ્ય જીવો જ છે કે જે મોક્ષની યોગ્યતાવાળા છે તેવા ભવ્યો જ મોક્ષે ગયા છે, જાય છે અને જશે એ પ્રમાણે અમારો મત-દર્શન છે ૧૩૦

તે સાંભળીને કોઇ શંકા કરે છે.—

ननु मोक्षेऽपि जन्यत्वाद्विनाशिनि भवस्थितिः ।
नैवं प्रध्वंसवत्तस्यानिधनत्वव्यवस्थितेः ॥ १३१ ॥

મૂલાર્થ—વિનાશના સ્વભાવવાળો આત્મા મોક્ષને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેની ફરીને સંસારમાં ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ. તે પર સિદ્ધાન્તિ જવાબ આપે છે કે એમ નહીં થાય. કારણ કે પ્રધ્વંસની જેમ મોક્ષ અવિનાશી છે, એવી વ્યવસ્થા છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—કોઈ અન્ય દર્શની પૂછે છે કે તમારા દર્શનમાં મોક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી મોક્ષ જન્ય (ઉત્પન્ન થવા લાયક) છે પણ સ્વાભાવિક નથી. તેથી મોક્ષને વિષે પણ એટલે સિદ્ધિપદ પામ્યા છતાં પણ વિનાશના સ્વભાવવાળા આત્માને વિષે ફરીને પણ સસારનો નિવાસ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે મોક્ષ જન્ય છે. જે જન્ય હોય તે અવશ્ય ઉત્પત્તિમાન હોય છે, અને જે ઉત્પત્તિધર્મવાળો હોય છે તે ઘટાદિકની જેમ અવશ્ય નાશવંત હોય છે, માટે ફરીથી તેની સસારની સ્થિાત સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે બીજાની ઉક્તિ સાંભળીને સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે—હે ભદ્ર! તું કહે છે તેમ નથી. કારણ કે તે મોક્ષની અવિનાશિતી વ્યવસ્થા છે, એટલે જેનો નાશ જ નથી એવા અનિધનપણાની મર્યાદા છે. વળી મોક્ષમાં આયુષ્યનો અભાવ છે. જેમ લાકડી વિગેરે વડે ઘટાદિકનો પ્રધ્વંસ—નાશ ઉત્પન્ન થાય છે તે જન્ય છે, તોપણ તે સર્વદા ધ્વંસપણે જ—નાશપણે જ રહે છે. પણ ફરીને ઘટરૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી, તે જ પ્રમાણે સિદ્ધને માટે પણ જાણવું. ૧૩૧.

ફરીને વાદી કહે છે કે કર્મના બંધનથી મૂકાયેલો આત્મા વૃદ્ધિને પામવો જોઇએ. તે શંકાની નિવૃત્તિ માટે કહે છે.—

आकाशस्येव वैविक्त्या मुद्गरादेर्घटक्षये ।
ज्ञानादेः कर्मणो नाशे नात्मनो जायतेऽधिकम् ॥ १३२ ॥

મૂલાર્થ—મુદ્ગરાદિકવડે ઘટનો નાશ થવાથી પૃથક્પણાએ કરીને જેમ આકાશની વૃદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ્ઞાનાદિકવડે કર્મનો નાશ થવાથી પણ આત્માની વૃદ્ધિ થતી નથી. ૧૩૨.

ટીકાર્થ—જેમ મુદ્ગર—મોઘરી તથા ઘણ, દંડ વિગેરેવડે ઘટનો નાશ કર્યા છતાં પણ વિવિક્તપણાએ કરીને એટલે પૃથક્પણાએ ફરીને આકાશના આવરણનો અભાવ થવાથી કેવળ આકાશની જ સ્વ-

ષ્ટતા થાય છે, પણ તેમા આવરણના અભાવને લીધે હાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, ધ્યાન વિગેરેનુ સેવન કરવાથી નાના વરણીયાદિક કર્મનો નાશ થયે કેવળ આવરણ રહિતપણે ભિન્ન રૂપે આત્મા રહે છે પણ તે આત્માનુ અવિકપણુ એટલે સર્વવ્યાપકપણાએ કરીને વિનાશપણુ થતુ નથી ૧૩૨

શકા—કર્મના પુદ્ગલો સર્વત્ર લોકમા વ્યાપીને રહેલા છે માટે તેના સબધથી આત્મા મુકાયો હોય તો પણ અમુક્ત થશે આ શકાને દૂર કરવા કહે છે —

न च कर्माणुसम्बन्धान्मुक्तस्यापि न मुक्तता ।
योगाना वन्धहेतूनामपुनर्भवसभवात ॥ १३३ ॥

મૂલાર્થ—કર્મના પરમાણુઓના સબધને લીધે સિદ્ધિ પામેલાને પણ મુક્તિ નથી, એવી શકા કરવી નહીં કારણકે બધના હેતુ રૂપ યોગોને પુન ઉત્પત્તિનો અસભવ છે ૧૩૩

ટીકાર્થ—કર્મને યોગ્ય એવા પરમાણુઓની સાથે જે મુક્તનો સબધ-સ્પર્શ કરવાપણ છે તેથી સિદ્ધનો પણ મોક્ષ નથી, એવી શકા ન કરવી કારણ કે બધના મૂળ કારણ રૂપ યોગોને એટલે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને ફરી ઉત્પત્તિનો સભવ નથી તેથી મુક્તિના જીવોને સસારની પ્રાપ્તિ થશે નહીં ૧૩૩

ફરીથી અનુમાન પ્રમાણવડે મોક્ષને સિદ્ધ કરે છે —

सुखस्य तारतम्येन प्रकर्षस्यापि सभवात् ।
अनन्तसुखसवित्तिर्मोक्ष. सिध्यति निर्भय ॥ १३४ ॥

મૂલાર્થ—સુખનુ તરતમપણુ હોવાથી પ્રકૃષ્ટ સુખનો પણ સભવ છે, તેથી કરીને જેમા અનત સુખનુ જ્ઞાન થાય છે એવો નિર્ભય મોક્ષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ૧૩૪

ટીકાર્થ—મોક્ષ છે કારણ કે સુખનુ તરતમપણ એટલે ન્યૂનાધિક પણ જોવામા આવે છે તેથી જે (વસ્તુ) તરતમતાવાળુ હોય તે પ્રકૃષ્ટ પણ હોય છે જેમ ધનસહિત અને ધનરહિતપણુ (ધનવાન અને દરિદ્ર) અને તે જ પ્રમાણે તરતમતાવાળુ સુખ છે માટે તે સુખના પ્રકર્ષનો એટલે સર્વથી અધિકપણાનો પણ સભવ છે, તેથી અનત સુખનુ જેમા જ્ઞાન થાય છે એવો મોક્ષ નિર્ભય-ભય રહિતપણે સિદ્ધ થાય છે ૧૩૪

હવે મોક્ષનેવિષે નાસ્તિકવાદનો ઉપસંહાર કરે છે.—

वचनं नास्तिकाभानां मोक्षसत्तानिषेधकम् ।
भ्रान्ताना तेन नादेयं परमार्थगवेषिणा ॥ १३५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ નાસ્તિકની જેવા ભ્રાંતિ પામેલાનું મોક્ષની સત્તાને નિષેધ કરનારૂં વચન પરમાર્થની ગવેષણા કરનાર પુરૂષે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—નાસ્તિક એટલે ચાર્વાક તેની જેવા દેખાતા ભ્રાંતિ પામેલા એટલે વિષયોને વિષે સુખરૂપ, મિથ્યાત્વને વિષે ધર્મરૂપ અને અજ્ઞાનને વિષે જ્ઞાનરૂપ ભ્રમ પામેલાનું મોક્ષની સત્તાને–વિદ્યમાનપણાને નિષેધ કરનારૂં એટલે નિવારણ કરનારૂં અસગત વચન મોક્ષરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની ગવેષણા કરનારે એટલે યથાર્થપણે નહીં જાણેલાનું યથાર્થપણે જ્ઞાન કરવામાટે પ્રયત્ન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવા પુરૂષે ગ્રહણ–સ્વીકાર કરવા લાયક નથી. ૧૩૫.

હવે મોક્ષના ઉપાયનો નિષેધ કરનાર કહે છે.—

न मोक्षोपाय इत्याहुरपरे नास्तिकोपमाः ।
कार्यमस्ति न हेतुश्चेत्येषा तेषां कदर्थना ॥ १३६ ॥

મૂલાર્થ—નાસ્તિકની જેવા બીજા કેટલાક કહે છે કે મોક્ષનો ઉપાય છે જ નહીં. તેઓ કાર્યને માને છે અને કારણને માનતા નથી. એ તેઓની મોટી કદર્થના છે. ૧૩૬.

ટીકાર્થ—નાસ્તિકની જેવા–ચાર્વાકની જેવા બીજા કેટલાએક નિયતિ વાદીઓ "મોક્ષનો ઉપાય એટલે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન છે જ નહીં" એમ કહે છે. તેઓ કહે છે કે મોક્ષ માત્ર નિયતિથી જ સાધ્ય છે. જ્યારે જેનું મોક્ષ થવાનું પ્રારબ્ધ (નિયતિ) હશે ત્યારે જ તેનો મોક્ષ થશે, અન્યથા સેંકડો ઉપાયોથી પણ થશે નહીં. આ પ્રમાણે તેઓના મતમાં કાર્ય એટલે મોક્ષરૂપી સાધ્ય વસ્તુ છે, પણ હેતુ એટલે સાધન (કારણ) નથી. માટે એ તેમની–ઉપાયને નહીં માનનારાઓની કદર્થના એટલે મોહ વિટંબણા છે એમ જાણવું. ૧૩૬.

કહેલા અર્થને જ કહે છે.—

अकस्मादेव भवतीत्यलीकं नियतावचः ।
कादाचित्कस्य दृष्टत्वाद्भाषे तार्किकोऽप्यदः ॥ १३७ ॥

મૂલાર્થ—અવવિનુ નિયતપણુ હોવાથી અકસ્માત જ મોક્ષ થાય છે, એવુ તેમનુ કહેલુ અસત્ય છે કેમકે તેવા અવવિનુ નિયતપણુ કદાચિત જ જોવામા આવે છે આ વિષે નૈયાયિક પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે ૧૩૭

ટીકાર્થ—નિશ્ચે અકસ્માત્ અચિંત્યુ જ અર્થાત્ સ્વભાવથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે શાથી કે નિશ્ચિત એવા અવવિથી એટલે મોક્ષ થવામા નિયમિત કાળની મર્યાદા છે તેથી તે કાળની મર્યાદા પૂર્ણ થવાથી મોક્ષ થાય છે, આ પ્રમાણેનુ તેમનુ કહેલુ અસત્ય છે કારણ કે તે પ્રમાણે કદાચિત જ જોવામા આવે છે, એટલે કે ઘણે કાળે કોઇએક જીવને જ તે પ્રમાણે થાય છે, એમ માનેલુ છે માટે નિયત મોક્ષનુ કદાચિતપણુ હોવાથી મરૂદેવા, ભરત મહારાજ વિગેરે કોઇકને જ તેવો મોક્ષ થાય છે આ વિષે તાર્કિક એટલે નૈયાયિક પપુ નીચે પ્રમાણે કહે છે ૧૩૭

તે નૈયાયિકનુ વચન કહે છે—

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्याविधिर्न च ।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वत्त ॥ १३८ ॥

મૂલાર્થ—અવવિનો નિયમ છે તેથી હેતુરૂપ સામગ્રીનો નિષેધ નથી, તથા આત્માના નિષેધનો વિવિ નથી, અને એમ હોવાથી સ્વભાવની વર્ણના ઉત્પન્ન થતી નથી ૧૩૮

ટીકાર્થ—અવધિનો એટલે કાળના નિયમનો નિર્ધાર એટલે નિશ્ચય હોવાથી હેતુ એટલે ઉત્પત્તિના કારણરૂપ કુંભાર, ચક્ર વિગેરે ઘટની ઉત્પત્તિના સાધનભૂત સામગ્રીનો નિષેધ-નિવારણ થતુ નથી કારણ કે આત્માના નિષેધનો વિવિ એટલે 'હુ નથી" એવા પ્રકારનો વિધિ છે નહીં અને તેમ હોવાથી સ્વભાવની વર્ણના એટલે વસ્તુસ્વરૂપની વર્ણના ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી કરીને સાધનરૂપ સામગ્રીનો નિષેધ કરવો યુક્ત નથી ૧૩૮

જો કદાચ હેતુ વિના જ કેવળ નિયતિથી જ મોક્ષનો સ્વીકાર કરશો, તો સર્વત્ર-સર્વને વિષે તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે, તે કહે છે—

न च सार्वत्रिको मोक्ष ससारस्यापि दर्शनात् ।
न चेदानीं न तद्व्यक्तिर्व्यंञ्जको हेतुरेव यत् ॥ १३९ ॥

મૂલાર્થ—સમારન દર્શન થાયછે, તેથી સર્વત્ર મોક્ષ થતો નથી

તથા હાલમાં તે મોક્ષની સ્પષ્ટતા નથી એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે તે મોક્ષને પ્રગટ કરનાર હેતુ-સાધન જ છે. ૧૩૯.

ટીકાર્થ—સર્વ ક્ષેત્ર કાળને વિષે થનારો એવો મોક્ષ નથી. જો કદાચ ઉપાય વિનાનો મોક્ષ થતો હોય તો તે સર્વત્ર થવો જોઇએ, કેમકે જે વસ્તુ ઉપાય વિના જ સાધ્ય હોય તેને કાળનો નિયમ હોતો નથી. તેથી મોક્ષ ઉપાય વિનાનો નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સંસાર એટલે ભવ પણ જોવામાં આવે છે. એટલે મોક્ષના ઉપાયનું સેવન ન કરવાથી કેટલાક જીવોનો સંસાર દેખાય છે. તે મોક્ષની હાલમાં વ્યક્તિ એટલે આવિર્ભાવ નથી એમ ન કહેવું. કારણ કે હેતુ જ એટલે મોક્ષના સાધન જ વ્યંજક એટલે નિયત મોક્ષના પ્રકાશક છે. તેથી મોક્ષ સમગ્ર સામગ્રીને આધીન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૯.

અહીં વાદી બીજે પ્રકારે શંકા કરે છે.—

मोक्षोपायोऽस्तु किं त्वस्य निश्चयो नेति चेन्मतम् ।
तन्न रत्नत्रयस्यैव तथाभावविनिश्चयात् ॥ १४० ॥

મૂલાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય ભલે હો. પરંતુ તે ઉપાયનો અમુક નિશ્ચય નથી એમ જો તમારો મત હોય તો તે અસત્ય છે. કારણ કે ત્રણ રત્નનું જ તે મોક્ષના ઉપાયમાં નિશ્ચયપણું છે. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય-સાધન ભલે હો. પરંતુ તેમાં કાંઇક વિચારવાનું છે. શું વિચારવાનું છે? તે કહે છે:-આ મોક્ષના ઉપાયનો નિશ્ચય એટલે 'આ ત્રણ રત્નાદિક જ મોક્ષનો ઉપાય છે.' એવા નિયમનું અવધારણ નથી. પરંતુ અનિશ્ચિત નામવાળા ઘણા ઉપાયો છે. તેમાંથી કોઈની કોઈક ઉપાયવડે સિદ્ધિ થાઓ. પણ ત્રણ રત્ન જ ઉપાયરૂપ છે એવો નિયમ ન હો આ પ્રમાણે જો તમારો મત હોય તો તે તેમ નથી, એટલે તમારૂં કહેવું સિદ્ધ થાય તેમ નથી. આગળ તેને માટે યુક્તિ કહેવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે:-બીજા ઉપાયોનો ત્યાગ કરીને સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નો જ (તે પણ છુટા છુટા નહીં-ત્રણે એકઠા જ) તેવા પ્રકારના મોક્ષસાધનના અવ્યભિચારી કારણ છે. આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ નિયમ છે, માટે તે ઉપાયો સેવવા. ૧૪૦.

પ્રતિજ્ઞા કરેલા ન્યાયની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

भवकारणरागादिप्रतिपक्षमदः खलु ।
तद्विपक्षस्य मोक्षस्य कारणं घटतेतराम् ॥ १४१ ॥

મૂલાર્થ—આ ત્રણ રત્ન સસારના હેતુરૂપ રાગાદિકના પ્રતિપક્ષ એટલે શત્રુરૂપ છે માટે તે ત્રણ રત્ન તે સસારના વિપક્ષ-શત્રુરૂપ મોક્ષનુ કારણ હોય એ વાત અત્યત ઘટે છે-યુક્ત છે ૧૪૧

ટીકાર્થ—આ વાત અમારા જેવાની બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ તથા સર્વની જાણેલી છે કે સસારના કારણુ ભૂત રાગ એટલે પ્રીતિરૂપ અભિલાષ, દ્વેષ અને મોહ વિગેરે છે તેના પ્રતિપક્ષરૂપ એટલે વિરોધવાળા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ ત્રણરત્ન છે જે ભવના કારણરૂપ રાગાદિકના પ્રતિપક્ષી-વિરોધી હોય તે તેના વિપક્ષરૂપ એટલે સસારના વિરોધીરૂપ મોક્ષના કારણ-સાધન અત્યત ઘટે છે-યુક્ત છે અને તેવા સ્વભાવ વાળા ત્રણ રત્ન જ છે, તે સિવાય બીજુ કોઈ નથી ૧૪૧

ફરીથી વાદી કહે છે—

अथ रत्नत्रयप्राप्तेः प्राक्कर्मलघुता यथा ।
परतोऽपि तथैव स्यादिति किं तदपेक्षया ॥ १४२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થયા પહેલા કર્મની લઘુતા કોઈ પણ અન્ય સાધનથી થાય છે, તે જ પ્રમાણે મોક્ષનુ સાધન પણ બીજુ જ કાઈક થશે માટે તે ત્રણ રત્નની જ અપેક્ષા શામાટે જોઈએ? ૧૪૨

ટીકાર્થ—જેમ એટલે આ દષ્ટાતે કરીને મોક્ષના સાધનનો નિશ્ચય યુક્ત નથી કે જેમ પૂર્વે કહેલા ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ-લાભ થયા પહેલા કર્મની લઘુતા-હાનિ અર્થાત્ અલ્પતા કોઈ પણ એટલે ત્રણ રત્ન સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનવડે થાય છે તે જ પ્રકારે આગળ ઉપર પણ મોક્ષનુ સાધન બીજુ જ કાઈક થઈ શકશે તેથી ત્રણ રત્નની અપેક્ષાની શી જરૂર છે ! કાઈ જ નથી ૧૪૨

હવે તે વાદીને જવાબ આપે છે—

नैवं यत्पूर्वसेवैव मृद्वी नो साधनक्रिया ।
सम्यक्त्वादिक्रिया तस्मात् दृढैव शिवसाधने ॥ १४३ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્વ સેવા જ મોક્ષનુ સાધન થઈ શકતી નથી કારણ કે તે કોમળ છે, તેથી તે મોક્ષ સાધનની ક્રિયા નથી તેથી કરીને દઢ એવી સમ્યક્ત્વાદિક ક્રિયા જ મોક્ષ સાધનને વિષે સમર્થ છે ૧૪૩

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! એ પ્રમાણે એટલે તારા કહેવા પ્રમાણે પૂર્વ સેવા જ એટલે ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થયા પહેલા તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિમા હેતુરૂપ પ્રથમ સેવા અર્થાત્ માર્ગાનુસારિણી અને ગુણમા ઉન્મુખ

એવી જે ક્રિયા છે તે આગળ મોક્ષને સાધનારી નહીં થાય. કારણ કે તે મૃદુ છે. એટલે સકલ કર્મને નિર્મૂલ હણવામાં અસમર્થ હોવાથી કોમળ છે. તેથી તે મોક્ષને નિષ્પાદન કરવાની પૂર્વક્રિયા થઇ શકશે નહીં. તે (પૂર્વ સેવા) સ્થૂલ લક્ષ્યતાવાળી છે, તેથી તે દોષોને કાંઇક મંદ કરીને સમ્યક્ત્વાદિકને જ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સમર્થ થાય તેમ છે, પણ બળવાન શત્રુના સૈન્ય પ્રત્યે સામાન્ય યોદ્ધાની જેમ સમગ્ર કર્મસમૂહનો નાશ કરવામાં તે સમર્થ નથી. તેથી કરીને એટલે ઉપર બતાવેલા કારણે કરીને દૃઢ-અત્યંત તીવ્ર સમ્યક્ત્વાદિક ક્રિયા એટલે સમ્યક્દર્શન વિગેરે ત્રણ રત્નરૂપ વ્યાપાર જ મોક્ષને સાધવામાં સમર્થ છે. તેની જ સૂક્ષ્મ કર્મોને હણવાની તીવ્ર શક્તિ છે. ૧૪૩.

ફરીથી વાદી કહે છે કે તથાભવ્યત્વ વિગેરે જ મોક્ષનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે.—

गुणाः प्रादुर्भवन्त्युच्चैरथवा कर्मलाघवात् ।
तथाभव्यतया तेषां कुतोऽपेक्षानिवारणम् ॥ १४४ ॥

મૂલાર્થ—તથાભવ્યત્વે કરીને અથવા કર્મના લાઘવે કરીને અત્યંત ગુણો પ્રગટ થાય છે. તેથી શા માટે તેની અપેક્ષાનું નિવારણ કરો છો ? ૧૪૪.

ટીકાર્થ—તેવા પ્રકારની વિચિત્ર ભવ્યતાએ કરીને એટલે મુક્તિગમનની યોગ્યતાએ કરીને અથવા કર્મની હાનિએ કરીને અત્યંત સમ્યગ્દર્શનાદિક ગુણો પ્રગટ થઇને વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી શા માટે તે તથાભવ્યત્વાદિકની મોક્ષસાધનમાં અપેક્ષાનું નિવારણ એટલે હેતુપણાનો નિષેધ કરો છો? તે થઈ શકે તેમ નથી. ૧૪૪.

અહીં સિદ્ધાન્તિ ઉત્તર આપે છે.—

तथाभव्यतयाक्षेपाद्गुणा न च न हेतवः ।
अन्योऽन्यसहकारित्वाद्दंडचक्रभ्रमादिवत् ॥ १४५ ॥

મૂલાર્થ—તથાભવ્યતાના આક્ષેપથી વીર્યોત્સાહાદિક ગુણો મોક્ષના હેતુ નથી, એમ અમારો મત નથી. પરંતુ ઘટને વિષે દંડ, ચક્ર અને તેના ભ્રમણ વિગેરેની જેમ અન્યોઅન્ય સહકારી હોવાથી તે સર્વે હેતુ છે. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—વિવક્ષિત પર્યાયવડે જે થશે તેનું નામ ભવ્ય કહેવાય છે. તે ભવ્યનો જે ભાવ એટલે ધર્મ તે ભવ્યતા. ભવ્યતા એટલે મોક્ષ-

ગમનની યોગ્યતા અર્થાત્ જીવનો અનાદિ પારિણામિક ભાવ અને તથા એટલે તે અનિયત પ્રકારે જે ભવ્યતા તે તથા ભવ્યતા કહેવાય છે એટલે કે ભવ્યતા પોતે જ પોતપોતાના કાળ, ક્ષેત્ર, ગુર્વાદિક દ્રવ્યના લક્ષણવાળી સામગ્રીના ભેદથી નાના પ્રકારના જીવોને વિષે વિચિત્ર પ્રકારે રહે છે, તે જ તથાભવ્યતા કહેવાય છે જો એમ ન માનીએ અને સર્વ પ્રકારે એક સરખી જ યોગ્યતા માનીએ તો સર્વ ભવ્ય જીવોને એકી વખતે જ ધર્માદિકની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી કરીને તરત જ એકી વખતે જ સર્વ ભવ્યોનો મોક્ષ પણ થાય માત્ર એકલી ભવ્યતાને જ હેતુપણે સ્વીકાર કરીએ તો તેમ થાય, પણ તેવું તો છે નહીં માટે બીજા પણ સાધનોની અપેક્ષા હોવી જોઇએ તે સાધનો બતાવે છે-વીર્ય, ઉત્સાહ વિગેરે ગુણો પણ મોક્ષના સાધન છે, એવો અમારો મત છે, પરંતુ તથા ભવ્યતા, વીર્ય, ઉત્સાહ અને સમ્યગ્દર્શન વિગેરે ગુણો પરસ્પર સહકારી એટલે એકઠા થઈને જ કાર્ય કરનાર હોવાથી મોક્ષના સાધક થાય છે જેમ ઘટની સિદ્ધિમાં દંડ-લાકડી, ચક્ર અને તેનું ફરવું એ વિગેરે સહકારી કારણો છે, તે જ પ્રકારે મોક્ષના સાધનમાં તથાભવ્યતા વિગેરે સહકારી કારણો છે ૧૪૫

હવે બે શ્લોકે કરીને ઉપસંહાર કરે છે—

ज्ञानदर्शनचारित्राण्युपायास्तद्भवक्षये ।
एतन्निषेधकं वाक्यं त्याज्यं मिथ्यात्ववृद्धिकृत् ॥ १४६ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને સંસારના નાશને વિષે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ઉપાયો છે માટે તેને નિષેધ કરનારૂં વાક્ય મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી તજવા લાયક છે ૧૪૬

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વ કહેલા હેતુઓ કરીને ભવના ક્ષયને વિષે એટલે સંસાર થકી તરવાને વિષે ત્રણ રત્નની સમાન પ્રસિદ્ધ એવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ જ ઉપાયો છે માટે મિથ્યાત્વની એટલે કુમતની વૃદ્ધિ કરનારૂં એ મોક્ષના ઉપાયને નિષેધ કરનારૂં વાક્ય તજવા લાયક છે ૧૪૬

मिथ्यात्वस्य पदान्येतान्युत्सृज्योत्तमधीधनः ।
भावयेत्प्रातिलोम्येन सम्यक्त्वस्य पदानि षट् ॥ १४७ ॥

મૂલાર્થ—ઉત્તમ બુદ્ધિ રૂપી ધનવાળા પુરૂષે આ મિથ્યાત્વના સ્થાનોને તજીને તેથી ઉલટાપણે સમ્યક્ત્વના છ સ્થાનોની ભાવના કરવી ૧૪૭

ટીકાર્થ—ઉત્તમ એટલે નિર્દોષ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષે આ પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વના-વિપરીત દર્શનના પદોને-વાક્યોને તજીને સમ્યક્ત્વના-અવિપરીત દર્શનના છ સ્થાનોની વિપરીતપણે એટલે કહેલાથી ઉલટાપણે અર્થાત્ "જીવ છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્ત્તા છે, તેનો ભોક્તા છે, મોક્ષ છે, તેનો ઉપાય છે." ઇત્યાદિરૂપે ભાવના કરવી. ૧૪૭.

॥ इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ॥

ઉપરના અધિકારમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કહ્યો. તે કદાગ્રહનો ત્યાગ થવાથી જ થાય છે. તેથી હવે આ અધિકારમાં કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવા કહે છે.—

मिथ्यात्वदावानलनीरवाहमसद्ग्रहत्यागमुदाहरन्ति ।
अतो रतिस्तत्र बुधैर्विधेया विशुद्धभावैः श्रुतसारवद्भिः॥१४८

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહના ત્યાગને મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળને વિષે મેઘ સમાન કહેલો છે. માટે શુદ્ધ આશયવાળા અને શાસ્ત્રના સારને જાણનાર પંડિતોએ તે કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવામાં પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ એટલે અવિદ્યમાન (અછતી) અથવા વિપરીત વસ્તુપરના આગ્રહનો એટલે અન્યથા શ્રદ્ધાની પ્રરૂપણાનો ત્યાગ. આ ત્યાગને પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળનું એટલે સકળ ગુણગણના આરામ (ઉદ્યાન)ને દહન કરવામાં સમર્થ એવા વનાગ્નિનું શમન કરવામાં મેઘ સમાન કહેલો છે. તેથી કરીને શુદ્ધ ભાવ-આશયવાળા અને જિનાગમાદિક શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પંડિતોએ તે અસદ્ગ્રહના ત્યાગને વિષે પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

અસદ્ગ્રહ હોવાથી શું ન હોય? તે કહે છે.—

असद्ग्रहाग्निज्वलितं यदन्तः क्व तत्र तत्त्वव्यवसायवल्ली ।
प्रशान्तिपुष्पाणि हितोपदेशफलानि चान्यत्र गवेषयन्तु १४९॥

મૂલાર્થ—જેનું ચિત્ત અસદ્ગ્રહરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલું છે, તેને વિષે તત્ત્વના નિશ્ચયરૂપી લતા ક્યાથી હોય? અને શાંતિરૂપી પુષ્પો તથા હિતોપદેશરૂપી ફળોની તો અન્યત્ર જ ગવેષણા-શોધ કરો. તે તો અહીં સંભવે જ નહીં. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પ્રાણીનું ચિત્ત અથવા મધ્યભાગ પૂર્વે કહેલા અસદ્ગ્રહરૂપી અગ્નિવડે દગ્ધ થયેલ છે, તેના અંતઃકરણરૂપ આરામ (ઉદ્યાન)ને વિષે યથાર્થ સ્વરૂપવાળા વસ્તુતત્ત્વના વિવિધ પ્રકારના

નિશ્ચયરૂપ વલ્લી એટલે વાંછિત ફળને આપનારી કલ્પલતા ક્યાંથી જ હોય? એટલે તે ક્યાંથી ઉત્પત્તિને પામે? ક્યાંઈ પણ ન પામે. વળી પ્રશાંતિ એટલે વિષય, કષાય અને ઇંદ્રિયોને દમન કરવારૂપ પ્રકૃષ્ટ મનોવૃત્તિરૂપી પુષ્પો ક્યાંથી એટલે ક્યાં ઉત્પત્તિને પામે? વળી હિતોપદેશ એટલે જે પ્રકારે સ્વ અને પરનું હિત થાય તેના પ્રકારનો ઉપદેશ—વસ્તુધર્મના પ્રકાશરૂપ ફળો એટલે સદ્ગતિના સુખ આપનારા વૃક્ષના ફળો પણ ત્યાં ક્યાંથી હોય? હે ભવ્ય જીવો! આ પૂર્વ કહેલી ત્રણે વસ્તુને અસદ્ગ્રહરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા સ્થાનથી બીજે સ્થાને એટલે અસદ્ગ્રહરહિત જનને વિષે તમે શોધો—જુઓ. અસદ્ગ્રહવાળામાં તે જડશે નહીં. ૧૪૯

અસદ્ગ્રહવાળો પુરૂષ પંડિત હોય તો પણ તે વસ્તુના સારને પામતો નથી, એ વાત કહે છે—

अधीत्य किञ्चिच्च निशम्य किञ्चिदसद्ग्रहात्पण्डितमानिनो ये ।
मुखं सुखं चुम्बितमस्तु वाचो लीलारहस्यं तु न तैर्जगाहे॥१५०॥

મૂલાર્થ—કાંઇક ભણીને અને કાંઇક સાંભળીને જેઓ અસદ્ગ્રહને લીધે પોતાના આત્માને પંડિત માને છે, તેઓ ભલે સુખેથી વાણીના મુખનું ચુંબન કરો. પરંતુ તેઓએ તે વાણીના લીલા રહસ્યનું અવગાહન કર્યું જ નથી એમ સમજવું. ૧૫૦

ટીકાર્થ—કાંઇક-લેશમાત્ર એટલે ગ્રંથનો આદિભાગ ભણીને તથા કાંઇક જેવું તેવું ભાવવિના શબ્દાર્થ માત્ર સાંભળીને જે કોઈ અસદ્ગ્રહને લીધે પોતાના આત્માને પંડિત માનનારા છે તેઓ ભલે સુખેથી વાણીના મુખનું અથવા ગ્રંથના એક ભાગનું ચુંબન કરો એટલે મુખની લાળનો આસ્વાદ કરો. પરંતુ તે વાણીની લીલાનું રહસ્ય એટલે વાણીના સારના પરિણામરૂપ રમણવિલાસ એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનના વિનોદને તો તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો જ નથી. ૧૫૦

જેઓ અસદ્ગ્રહવાળાનો આશ્રય કરનારા છે, તેઓને પણ વિટંબણા જ છે તે કહે છે—

असद्ग्रहोत्सर्पदतुच्छदर्पर्वोधाशतान्धीकृतमुग्धलोकैः ।
विडम्बिता हन्त जडैस्त्रितडापाण्डित्यकण्डूलतया त्रिलोकी॥१५१॥

મૂલાર્થ—અહો! અસદ્ગ્રહે કરીને જેમનો અહંકાર અત્યંત ઉછળે છે, તથા જેમણે બોધના એક અંશે (લેશે) કરીને મુગ્ધ (ભોળા)

જનોને અંધ કર્યા છે, એવા જડ પુરૂષોએ વિતંડાના પાંડિત્યની ખરજ વડે કરીને ત્રણ જગતના પ્રાણીઓને વિટંબણા પમાડી છે. ૧૫૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે અસદ્ગ્રહે કરીને એટલે અસત્ દેશનાદિકના આગ્રહે કરીને જેમનો અહંકાર અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે, તથા શાબ્દિક (વ્યાકરણ સંબંધી) અથવા તાર્કિક (ન્યાય સબંધી) જ્ઞાનરૂપ બોધના અંશે કરીને એટલે કેટલાક ભાગના જ્ઞાને કરીને જેમણે મુગ્ધ-તત્ત્વજ્ઞાનને નહીં જાણનારા (ભોળા) પ્રાણીઓને અંધ કર્યા છે એટલે દ્રવ્ય ચક્ષુનો સદ્ભાવ છતાં પણ નહીં આંધળાને અંધરૂપ કર્યા છે, એવા જડ પુરૂષોએ એટલે યથાર્થપણાને નહીં જાણનારા પુરૂષોએ વિતંડાને વિષે એટલે સ્વપક્ષના સ્થાપનવડે પરપક્ષમાં દૂષણ નહીં છતાં પણ તેનું નિવારણ કરવા માટે શબ્દ અને અર્થના છળકપટવાળા વાદને વિષે પંડિતાઇરૂપી જીવ્હાની ખરજ (ખુજલી) વડે કરીને ત્રણ ભુવનમાં રહેલા જનસમૂહને વિટંબણા પમાડી છે-જન્મે જન્મે તેઓને તિરસ્કારની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્યા છે. ૧૫૧.

અસદ્ગ્રહવાળો પુરૂષ કૃષ્ણપક્ષી સંભવે છે, તે કહે છે.—

विधोर्विवेकस्य न यत्र दृष्टिस्तमो घनं तत्त्वरविर्विलीनः ।
अशुक्लपक्षस्थितिरेष नूनमसद्ग्रहः कोऽपि कुहूविलासः॥१५२॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે વિવેકરૂપી ચંદ્રનું દર્શન નથી, ગાઢ અન્ધકાર દેખાય છે, તથા જેને વિષે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લીન થયો છે તે ખરેખર કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગ્રહરૂપી કોઈક (અલૌકિક) અમાવાસ્યાનો વિલાસ છે. ૧૫૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! જે અસદ્ગ્રહવાળા દર્શનીને વિષે સત્ અસત્ વસ્તુના વિચારરૂપ ચંદ્રનું દર્શન નથી, તથા જ્યાં અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકાર અને પાપ ઘણુ છે, તથા જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લય પામ્યો છે-અસ્ત પામ્યો છે, આવા લક્ષણવડે કરીને ખરેખર આ-સાક્ષાત્ કહેવાતો કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગ્રહરૂપ કોઈ વિલક્ષણ-કોઈ વખત નહીં જોયેલો એવો અમાવાસ્યાની રાત્રીનો વિલાસ-મલિનતાવાળો શૃંગાર છે. માટે તેમાં તમારે રહેવું નહીં. આ શ્લોકવડે કરીને અસદ્ગ્રહવાળા પ્રાણીમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાનો જ નિષેધ થાય છે, તો પછી સમ્યક્ત્વનું વિદ્યમાનપણું તો ક્યાંથી જ હોય? ૧૫૨.

હવે અસદ્ગ્રહનાં કાર્યો કહે છે.—

कुतर्कदात्रेण लुनाति तत्त्ववल्लीं रसात्सिञ्चति दोषवृक्षम् ।
क्षिपत्यधः स्वादुफलं समाख्यमसद्ग्रहच्छन्नमतिर्मनुष्यः॥१५३॥

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહથી આચ્છાદિત થયેલી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કુતર્કરૂપી દાત્ર (દાતરડા) વડે તત્ત્વરૂપી લતાને છેદે છે, દોષરૂપી વૃક્ષને રસથી સિંચે છે, અને સમતા નામનુ મિષ્ટ ફળ નીચે નાંખી દે છે ૧૫૩

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા અસદ્ગ્રહવડે જેની બુદ્ધિ આચ્છાદિત-લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવો મનુષ્ય દુષ્ટ તર્કરૂપી એટલે વિતર્કે ઉપજાવેલી બુદ્ધિના વ્યાપારવાળા ન્યાયરૂપી દાત્રવડે-તૃણ કાપવાના શસ્ત્ર (દાતરડા) વડે તત્ત્વરૂપી-અનારોપિત વસ્તુના સદ્ભાવરૂપી વલ્લીને-કલ્પલતાને છેદે છે, તથા દોષ એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયાદિ પાપવ્યાપારરૂપી વૃક્ષને-ધતૂરાદિક વૃક્ષ વિશેષને રસથી-પ્રેમરૂપી જળથી સિંચે છે-પ્રીતિરૂપી જળ પાઈને વૃદ્ધિ પમાડે છે, અર્થાત્ દોષનુ આચરણ કરવામા પ્રેમવાળો થાય છે, તથા સમતારૂપી એટલે સર્વત્ર તુલ્યદષ્ટિરૂપી મધુર ફળને-જ્ઞાનથી પામવા લાયક સમતાના પરિણામને શુષ્ક વાદાદિકે કરીને નીચે નાંખી દે છે-અધોગતિમા નાખે છે ૧૫૩

અસદ્ગ્રહવાળો પુરુષ ઉપદેશને અયોગ્ય છે, તે બતાવે છે—

असद्ग्रहग्रावमये हि चित्ते न क्वापि सद्भावरसप्रवेश ।
इहाङ्कुरश्चित्तविशुद्धबोध सिद्धान्तवाचा वत कोऽपराध १५४

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહરૂપી પાષાણમય ચિત્તને વિષે કદાપિ સદ્ભાવરૂપ રસનો પ્રવેશ થતો નથી તથા તે ચિત્તને વિષે મનનો વિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપી અંકુર પણ કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમા સિદ્ધાંતની વાણીનો શો દોષ? કાંઈ જ નહીં ૧૫૪

ટીકાર્થ—નિશ્ચે અસદ્ગ્રહરૂપી કાળા પત્થરમય ચિત્તને વિષે શુદ્ધ આશયરૂપ એટલે યથાસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપને સ્વીકાર કરનાર પરિણામરૂપ રસ-જળપ્રવાહનો પ્રવેશ કોઈ પણ કાળે થતો નથી તથા આ અસદ્ગ્રહરૂપ પાષાણમય ચિત્તમા મનનો વિશેષ શુદ્ધ એટલે નિર્મળ વિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનવિજ્ઞાનરૂપ અંકુર-બીજની ઉત્પત્તિ પણ કદાપિ કોઈ પણ અસદ્ગ્રહવાળા મનુષ્યને વિષે થતી નથી તો તેમા સિદ્ધાન્તની વાણીનો એટલે વિશુદ્ધ જિનાગમની વાણીનો શો અપરાધ છે? તે વાણીનો અભ્યાસ, શ્રવણ વિગેરે કર્યા છતા પણ પૂર્વોક્ત ગુણની પ્રાપ્તિ ન થાય તેમા તેનો શો દોષ? કાંઈ પણ નહીં ૧૫૪

અસદ્ગ્રહ ક્રિયાના ફળનો નાશ કરનાર છે, તે કહે છે—

व्रतानि चीर्णानि तपोऽपि तप्त कृता प्रयत्नेन च पिण्डशुद्धि ।
अभूत्फल यत्तु न निह्नवानामसद्ग्रहस्यैव हि सोऽपराध १५५

મૂલાર્થ—વ્રતો કર્યાં, તપસ્યાઓ કરી, અને પ્રયત્નથી પિંડની પણ શુદ્ધિ કરી, તો પણ નિહ્નવોને તેનું કાંઈ પણ ફળ મળ્યું નહીં. તેમાં ખરેખર અસદ્ગ્રહનો જ અપરાધ છે. ૧૫૫.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય જીવો! જે નિહ્નવોએ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વિગેરે વ્રતોનું પ્રયત્ન-યતના પૂર્વક ચિરકાળ સુધી પાલન કર્યું, તથા બાહ્ય અને આભ્યંતર તપસ્યા પણ કરી, તથા પિંડની શુદ્ધિ એટલે બેતાળીશ દોષના વર્જવાએ કરીને આહારની શુદ્ધિ પણ પ્રયત્નવડે કરી, તેમ છતાં પણ નિહ્નવોને-જમાલિ વિગેરે જિન વચનના ઉત્થાપકોને પૂર્વોક્ત ક્રિયાવડે સાધ્ય એવું સુગતિરૂપ ફળ ન મળ્યું. તે અપરાધ કેવળ અસદ્ગ્રહનો જ છે. ૧૫૫.

કદાગ્રહ પ્રાપ્ત થયેલા લાભનો પણ હણનાર છે, તે કહે છે.—

स्थालं स्वबुद्धिः सुगुरोश्च दातुरुपस्थिता काचन मोदकाली ।
असद्ग्रहः कोऽपि गले गृहीता तथापि भोक्तुं न ददाति दुष्टः ॥

મૂલાર્થ—પોતાની બુદ્ધિરૂપી થાળી છે, અને તેમાં સદ્ગુરૂરૂપ દાતાર થકી કોઈક મોદકનો સમૂહ પણ પ્રાપ્ત થયો છે; તે છતાં કોઈક દુષ્ટ અસદ્ગ્રહ ગળેથી પકડે છે, જેથી તેને તે ખાવા દેતો નથી. ૧૫૬.

ટીકાર્થ—પોતાની બુદ્ધિરૂપી થાળ એટલે સુવર્ણનું પાત્ર છે, અને દાતાર સદ્ગુરૂ-ગુણી ગુરૂ થકી કોઇક-અપૂર્વ ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર મધુર ઉપદેશરૂપ મોદકની શ્રેણી-સમૂહ પ્રાપ્ત થયો છે, તો પણ એટલે આવા પ્રકારનો લાભ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કોઈ-વિલક્ષણ દુષ્ટ-દ્વેષી દુરાગ્રહ ગળાને વિષે પકડી રાખે છે, જેથી તે ખાવા દેતો નથી. ૧૫૬.

દુરાગ્રહી માણસ ઉંટની જેમ અસારને જ ગ્રહણ કરે છે, તે વાત કહે છે.—

गुरुप्रसादीक्रियमाणमर्थं गृह्णाति नासद्ग्रहवांस्ततः किम् ।
द्राक्षा हि साक्षादुपनीयमानाः क्रमेलकः कंटकभुङ्न भुंक्ते१५७

મૂલાર્થ—ગુરૂવડે પ્રસાદરૂપ કરાતા અર્થને દુરાગ્રહી માણસ ગ્રહણ કરતો નથી. તેથી કરીને શું? કારણ કે કાંટાને ભક્ષણ કરનારો ઉંટ સાક્ષાત્ તેની પાસે જ લાવવામાં આવતી ધરાખને ખાતો નથી. ૧૫૭.

ટીકાર્થ—દુરાગ્રહી પુરૂષ ગુરૂવડે-ધર્મોપદેશકવડે પ્રસાદરૂપ એટલે અનુગ્રહરૂપ કરાતા અર્થને-બતાવવામાં આવતા પરમાર્થને ગ્રહણ કરતો નથી. તેવા તેના અનાદરમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? કારણ કે ખોરડીની

મૂળ વિગેરે કાંટાને ખાનારો ઉંટ પ્રત્યક્ષપણે પોતાની પાસે લઈ જવાતી દ્રાક્ષ-પરાખ ખાતો નથી કારણ કે તેનો જાતિસ્વભાવ જ કાંટાદિક ખાવાનો છે, ઉત્તમ વસ્તુ ખાવાનો નથી ૧૫૭

અસદ્ગ્રહી પુરૂષ કાગડા જેવો નીચ હોય છે, તે કહે છે—

असद्ग्रहात्पामरसंगतिं ये कुर्वन्ति तेषां न रतिर्बुधेषु ।
विष्ठासु पुष्टा किल वायसा नो मिष्टान्ननिष्ठा प्रसभं भवन्ति ॥

મૂલાર્થ—જેઓ કદાગ્રહને લીધે પામર જનોની સંગતિ કરે છે, તેઓને પંડિતો ઉપર પ્રીતિ હોતી નથી કારણ કે વિષ્ઠાવડે પુષ્ટ થયેલા કાગડાઓ મિષ્ટાન્નને વિષે (મિષ્ટાન્ન ખાવાને) બિલકુલ તત્પર થતા નથી ૧૫૮

ટીકાર્થ—જે કોઈ નિર્વિવેકી પુરૂષો કુગ્રહથી પામર એટલે ધર્મ ધૂર્ત અથવા ખળ પુરૂષની સંગતિને એટલે સંબંધને અથવા પરિચયને કરે છે, તેઓને-ખળના સંસર્ગવાળા પુરૂષોને પરમાર્થને જાણનારા પંડિતોને વિષે પ્રીતિ હોતી નથી કારણ કે તેમનો સ્વભાવ જ નીચ છે જેમ વિષ્ઠાને વિષે પોષણ પામેલા અથવા પ્રવીણ (હુશિયાર) કાગડાઓ ક્ષીરાદિક મિષ્ટ-મધુર અન્નને વિષે નિષ્ઠાવાળા-પ્રીતિવાળા હોતા નથી કારણ કે તેમનો સ્વભાવ જ નીચ છે ૧૫૮

દુરાગ્રહી માણસ હાંસીને પામે છે, તે કહે છે—

नियोजयत्येव मतिं न युक्तौ युक्तिं मतौ यः प्रसभं नियुङ्क्ते ।
असद्ग्रहादेव न कस्य हास्योऽजले घटारोपणमादधानः १५९॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ અસદ્ગ્રહને લીધે શુદ્ધ યુક્તિને વિષે પોતાની બુદ્ધિનો નિયોગ કરતો નથી, પણ પોતાની બુદ્ધિને વિષે યુક્તિને બળાત્કારે લઈ જાય છે, તે માણસ મૃગતૃષ્ણિકાના જળને વિષે ઘડાનું આરોપણ કરતો સતો કોને હાંસી કરવા લાયક ન થાય? સર્વને હાંસી કરવા લાયક થાય છે ૧૫૯

ટીકાર્થ—જે કદાગ્રહી માણસ કદાગ્રહને લીધે જ સારા નિપુણ ન્યાયથી યુક્ત એવા શાસ્ત્રઘટિત અર્થને વિષે-ગુરૂએ કહેલી સદ્ભૂત (પરમાર્થભૂત) અર્થની ઉપપત્તિનું અવધારણ (નિશ્ચય) કરનારૂપ યુક્તિને વિષે પોતાની બુદ્ધિને પ્રયત્ન પૂર્વક પ્રવેશ કરાવતો નથી, પણ પોતાની બુદ્ધિને વિષે એટલે પોતાની કલ્પિત કલ્પનાને વિષે અત્યંત બળાત્કારે યુક્તિને જોડે છે તે આવા પ્રકારનો અસદ્ગ્રહી પુરૂષ મૃગતૃષ્ણિકાને

વિષે જળ લેવા માટે ઘડાનું સ્થાપન કરે છે, માટે તે કોને હસવા લાયક ન થાય? સર્વને હસવા લાયક થાય. ૧૫૯.

કદાગ્રહી માણસ સૂત્ર તથા અર્થ ભણાવવાને અયોગ્ય છે, તે કહે છે.—

असद्ग्रहो यस्य गतो न नाशं न दीयमानं श्रुतमस्य शस्यम् ।
न नाम वैकल्यकलंकितस्य प्रौढा प्रदातुं घटते नृपश्रीः ॥१६०॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષનો કદાગ્રહ નાશ પામ્યો ન હોય, તેને શાસ્ત્ર ભણાવવું પ્રશસ્ય નથી. કારણ કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા પુરૂષને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી યોગ્ય ગણાતી નથી. ૧૬૦.

ટીકાર્થ—જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુરૂષનો કદાગ્રહ નાશ પામ્યો નથી, તેવા દુરાગ્રહીને અપાતું–ભણાવાતું શાસ્ત્ર પ્રશસ્ય–વખાણવા લાયક નથી. હે ભવ્ય પ્રાણી! તું વિચાર કર કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા એટલે અંધપણું, બધિરપણું, કાયરપણું વિગેરે દૂષણો વડે દૂષિત થયેલા પુરૂષને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી જેમ યોગ્ય નથી, તે જ પ્રમાણે કદાગ્રહી પુરૂષને શાસ્ત્રનું દાન કરવું તે પણ યોગ્ય નથી. ૧૬૦.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે પરોપકારની બુદ્ધિથી કદાગ્રહીને પણ શાસ્ત્રનું દાન કરવામાં શો દોષ છે? તે ઉપર કહે છે.—

आमे घटे वारि यथा धृतं सद्विनाशयेत्स्वं च घटं च सद्यः ।
असद्ग्रहग्रस्तमतेस्तथैव श्रुतात्प्रदत्तादुभयोर्विनाशः ॥ १६१ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કાચા ઘડામાં પાણી નાંખ્યું હોય તો તે પોતાનો તથા ઘડાનો તત્કાળ નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જેની બુદ્ધિ કદાગ્રહથી વ્યાપ્ત થઈ હોય એવા પુરૂષને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી શ્રુત અને કદાગ્રહી એ બન્નેનો નાશ થાય છે. ૧૬૧.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! તેમાં આ પ્રમાણે દોષ થાય છે.–જેમ કાચા માટીના ઘડામાં કોઈએ પાણી ભર્યું હોય તો તે તત્કાળ પોતાનો (પાણીનો) અને ઘટનો બન્નેનો નાશ કરે છે, એટલે વિશેષે કરીને પોતાનો (પાણીનો) અને પોતાના આધારનો નાશ કરવામાં હેતુભૂત થાય છે, પણ તેથી કાંઈ પણ ઉપકાર થતો નથી. તે જ પ્રકારે દુરાગ્રહે કરીને જેની બુદ્ધિ લુપ્ત થઈ હોય તેવા પુરૂષને શાસ્ત્ર આપવાથી–ભણાવવાથી શાસ્ત્ર અને તેનો આધાર (ભણનાર કદાગ્રહી) એ બન્નેનો નાશ થાય છે. તેમાં હીલના અને સન્માર્ગના ઉત્થાપનવડે ફળના અભાવને લીધે શ્રુતનો

નાશ થાય છે, અને તે શ્રુતના આધારનો એટલે તેનો અભ્યાસ કરનાર કદાગ્રહીનો પણ દુર્ગતિની વૃદ્ધિ, જન્મ, મરણ વિગેરે વડે વિનાશ થાય છે માટે તેને શ્રુત ન આપવું, એ જ તેનાપર કરૂણાનું-દયાનું ફળ છે ૧૬૧

અસદ્ગ્રહી પુરૂષ હિતોપદેશને યોગ્ય નથી, તે કહે છે—

असद्ग्रहग्रस्तमते प्रदत्ते हितोपदेश खलु यो विमूढ ।
शुनीशरीरे स महोपकारी कस्तूरिकालेपनमादधाति ॥१६२॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ કદાગ્રહવડે જેની મતિ ગ્રસ્ત થઈ હોય એવા પુરૂષને હિતનો ઉપદેશ આપે, તે મૂઢ પુરૂષ મહા ઉપકારની બુદ્ધિથી કૂતરીના શરીરપર કસ્તુરીનો લેપ કરે છે, એમ જાણવું ૧૬૨

ટીકાર્થ—જે કોઈ પાત્ર અપાત્રનો વિચાર કરવામા અનિપુણ પુરૂષ દુરાગ્રહવડે જેની બુદ્ધિ ગ્રસ્ત-ભક્ષિત (લુપ્ત) થઈ હોય એવા મનુષ્યની પાસે સર્વને હિતકારક તથા વસ્તુના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરનાર ધર્મોપદેશની પ્રરૂપણા કરે છે, તે ખરેખર વિમૂઢ-વિશેષ અજ્ઞાની પુરૂષ કૂતરીના શરીરપર મહા ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી દુર્ગંધની નિવૃત્તિમાટે કસ્તુરીનો લેપ કરે છે, અર્થાત્ મૂર્ખાઈવાળુ કાર્ય કરે છે એમ જાણવુ ૧૬૨

પૂર્વોક્ત અર્થનો સમુચ્ચય કહે છે—

कष्टेन लब्ध विशदागमार्थ ददाति योऽसद्ग्रहदूषिताय ।
स खिद्यते यत्नशतोपनीत बीज वपन्नूषरभूमिदेशे ॥ १६३ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસ મહાકષ્ટથી મેળવેલો નિર્મળ આગમનો અર્થ કદાગ્રહથી દૂષિત થયેલા મનુષ્યને આપે છે, તે માણસ સેંકડો પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત કરેલા બીજને ઉખર ભૂમિમા વાવીને પછીથી ખેદ પામે છે ૧૬૩

ટીકાર્થ—જે અદીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ કષ્ટથી એટલે ભણવુ, ચિંતવન કરવુ, આવૃત્તિ કરવી, ગુરૂની સેવા કરવી, એ વિગેરે મહા પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલો નિર્મળ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એટલે પરમાર્થભાવ કદાગ્રહથી દૂષિત થયેલાને આપે છે, તે પુરૂષ સેંકડો ઉદ્યમથી પ્રાપ્ત થયેલા શાળી વિગેરેના બીજને ઉખર ભૂમિપ્રદેશમા એટલે ખારભૂમિના પ્રદેશમા વાવીને પછી ખેદ પામે છે એટલે ફળ ન મળવાથી પશ્ચાત્તાપને પામે છે ૧૬૩

આ કદાગ્રહી પુરૂષ અસારનો જ ગ્રાહી છે, તે કહે છે—

शृणोति शास्त्राणि गुरोस्तदाज्ञा करोति नामग्रहवान् कदाचित् ।
निरेचकत्व मनुते त्वसारग्राही मुनि स्वस्य च चालनीवत् ॥१६४॥

મૂલાર્થ—કદાગ્રહી પુરૂષ કદાચિત્ પણ ગુરૂ સમીપે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતો નથી, તથા તેની આજ્ઞા માનતો નથી, અને ચાલણીની જેમ અસારને જ ગ્રહણ કરનારો તે પૃથ્વીપર પોતાને જ વિવેચક માને છે. ૧૬૪.

ટીકાર્થ—દુરાગ્રહને ધારણ કરનાર પુરૂષ કોઈ પણ વખત સદ્‌ગુરૂની સમીપે અથવા તેમના મુખે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતો નથી, એટલે અભિમાનને લીધે સિદ્ધાન્તના વાક્યોને કર્ણગોચર કરતો નથી; તથા તે ગુરૂની આજ્ઞાને એટલે વચનના નિર્દેશને માનતો પણ નથી અને પોતાના જ્ઞાનનું વિવેચકપણું માને છે એટલે "મારૂં જ્ઞાન વસ્તુસ્વરૂપને યથાસ્થાને નિયોગ કરનારૂં છે." એમ માને છે. તથા અસારને ગ્રહણ કરે છે એટલે અન્યાય અને કુમાર્ગની પ્રવૃત્તિરૂપ ફોતરાં જેવા અસારને જ ગ્રહણ કરે છે. જેમ લોટ ચાળવાની ચાળણી પિષ્ટને (લોટને) નીચે નાખે છે, અને ફોફાં વિગેરે અસાર પદાર્થને ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ કદાગ્રહીને પણ અસારગ્રાહી જાણવો. ૧૬૪.

આ કદાગ્રહીને વિષે રહેલા સર્વે ગુણો વિપર્યાસને જ પામે છે, તે કહે છે.—

दंभाय चातुर्यमघाय शास्त्रं प्रतारणाय प्रतिभापटुत्वम् ।
गर्वाय धीरत्वमहो गुणानामसद्ग्रहस्थे विपरीतसृष्टिः ॥१६५॥

મૂલાર્થ—અહો! કદાગ્રહને વિષે રહેલા પુરૂષમાં ગુણોની કેવી વિપરીત સૃષ્ટિ છે? કે જેથી તેની ચતુરાઈ દંભને માટે થાય છે, શાસ્ત્ર પાપને માટે થાય છે, બુદ્ધિની કુશળતા પ્રતારણને માટે થાય છે અને ધીરપણું ગર્વને માટે થાય છે. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—અહો! મહા આશ્ચર્યની વાત છે કે કદાગ્રહને વિષે નિવાસ કરનારા (કદાગ્રહી) પુરૂષમાં રહેલુ ચાતુર્ય-ચતુરાઈ દંભને માટે એટલે પોતાના દોષને આચ્છાદન કરવા માટે થાય છે, તથા શાસ્ત્ર એટલે ગ્રન્થનો અભ્યાસ પાપને માટે એટલે કુમાર્ગાદિક પાપપ્રવૃત્તિને માટે થાય છે, તથા બુદ્ધિનું-પ્રત્યુત્પન્નમતિનું નિપુણપણું મનુષ્યોના વંચનને માટે થાય છે, તથા ધીરપણું ગર્વને માટે-અભિમાનને માટે થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગુણોની કદાગ્રહીને વિષે વિપરીત સૃષ્ટિ-પ્રતિકૂળ ઉત્પત્તિ જ છે. ૧૬૫.

કદાગ્રહી સાથે મૈત્રી કરવી નહીં, અને કરી હોય તો તે દુઃખને માટે જ થાય છે, તે કહે છે.—

असद्ग्रहस्थेन सम समन्तात्सौहार्दभृद्दुःखमवैति तादृक् ।
उपैति यादृक्कदली कुवृक्षस्फुटत्त्रुटत्कटककोटिकीर्णा ॥१६६॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ વૃક્ષોના ફુટતા અને તુટતા કરોડો કાટાઓ કરીને વ્યાપ્ત થયેલી કદલી (કેળ) જેવુ દુખ પામે છે, તેવુ દુખ કદાગ્રહમા રહેલા પુરૂષની સાથે મૈત્રી કરનાર માણસ પણ પામે છે ૧૬૬

ટીકાર્થ—અસદ્ગ્રહમા રહેલા પુરૂષની સાથે મિત્રભાવને વારણ કરનાર મનુષ્ય સર્વત તેવા પ્રકારનુ–કહી ન શકાય તેવુ દુખ પામે છે કે જેવુ દુખ બાવળ, બોરડી વિગેરે કાટાવાળા કુત્સિત વૃક્ષોના કરોડો કાટા કે જેઓ પવનથી કેળ સાથે અથડાઇને કેળના પાદડાને નાડી નાખે છે, તથા તેના તુટેલા કાટા કેળના થડમા, શાખામા અને પાદડા વિગેરેમા ભરાઈ જાય છે, એવા તે કરોડો કાટાવડે અથવા તેમના અગ્રભાગવડે વ્યાપ્ત થયેલી કદલી–કેળ પામે છે તેવુ દુખ કદાગ્રહીનો મિત્ર પણ પામે છે ૧૬૬

કદાગ્રહ એ ગુણરૂપી વનમા અગ્નિ સમાન છે, તે કહે છે —

विद्या विवेको विनयो विशुद्धिः सिद्धान्तवाल्लभ्यमुदारता च ।
असद्ग्रहाद्यान्ति विनाशमेते गुणास्तृणानीव कणाद्दवाग्नेः ॥१६७॥

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહથકી વિદ્યા, વિવેક, વિનય, વિશુદ્ધિ, સિદ્ધાન્ત પરની પ્રીતિ અને ઉદારતા એ સર્વ ગુણો દાવાનળના તણખાથી તૃણની જેમ નાશને પામે છે ૧૬૭

ટીકાર્થ—વિદ્યા એટલે આગમાદિકનો અભ્યાસ, વિવેક એટલે કૃત્યાકૃત્ય વિગેરેનો વિચાર, વિનય એટલે નમ્રતા, વિશુદ્ધિ એટલે આહારાદિકની શુદ્ધિ, સિદ્ધાતનુ વલ્લભપણુ એટલે આગમ ઉપરનો પ્રીતિભાવ તથા ઉદારતા એટલે સુંદર સ્વભાવ અથવા દાતારપણુ એ સર્વ આત્માના હિતકર ગુણો અસદ્ગ્રહથકી, દાવાનળના તણખાથી તૃણની જેમ નાશપ્રલય પામે છે ૧૬૭

કદાગ્રહીની સ્થિતિ અધમ હોય છે, તે કહે છે —

स्वार्थः प्रियो नो गुणवांस्तु कश्चिन्मूढेषु मैत्री न तु तत्त्ववित्सु ।
असद्ग्रहापादितविभ्रमाणां स्थितिः किलासावधमाधमानाम् ॥१६८॥

મૂલાર્થ—કદાગ્રહીને પોતાનો સ્વાર્થ જ પ્રિય લાગે છે, પણ કોઈ ગુણવાન પ્રિય લાગતો નથી તે મૂર્ખ પુરૂષોની મૈત્રી કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીની મૈત્રી કરતો નથી કદાગ્રહે જેમને વિભ્રાતિ આપી છે એવા અધમમા પણ અધમ પુરૂષોની આવી જ સ્થિતિ હોય છે ૧૬૮

ટીકાર્થ—પોતાનો સ્વાર્થ જ પ્રિય, પણ પોતાથી વ્યતિરિક્ત બીજો કોઈ ગુણવાન છે જ નહીં, એવી તેની દૃષ્ટિ-માન્યતા હોય છે. તથા મૂર્ખને વિષે જ મૈત્રી-પ્રેમની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીને વિષે તેની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. દુરાગ્રહે જેના ચિત્તની વિશ્રાંતિ કરી છે અથવા દુરાગ્રહે જેના ચિત્તનો વિલાસ-વ્યામોહ કર્યો છે, એવા અધમને વિષે પણ અધમ પુરૂષોની આવા પ્રકારની જ સ્થિતિ-વર્તણૂક હોય છે. ૧૬૮.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.—

इदं विदंस्तत्त्वमुदारबुद्धिरसद्ग्रहं यस्तृणवज्जहाति ।
जहाति नैनं कुलजेव योषिद्गुणानुरक्ता दयितं यशःश्रीः ॥१६९॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનાર ઉદાર બુદ્ધિવાળો જે પુરૂષ તૃણની જેમ અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, તેનો ગુણોને વિષે અનુરાગવાળી યશલક્ષ્મી, પતિને કુળવાન સ્ત્રી ન તજે તેમ કદાપિ ત્યાગ કરતી નથી. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો અને ઉદાર એટલે પરમાર્થની પરીક્ષા કરવામાં પ્રધાન બુદ્ધિવાળો મુનિ આ પૂર્વે કહેલા સમગ્ર તત્ત્વને જાણીને દુરાગ્રહનો તૃણની જેમ ત્યાગ કરે છે, તેનો એટલે તે મુનિને અથવા પુરૂષને ગુણોને વિષે અનુરાગવાળી એટલે અનુકૂળપણાએ કરીને પ્રસન્ન થયેલી યશરૂપી એટલે મોક્ષ અથવા કીર્તિરૂપી લક્ષ્મી, પતિને કુળવાન સ્ત્રીની જેમ એટલે કુળવાન સ્ત્રી જેમ પતિને તજતી નથી તેમ તેવા પુરૂષને મોક્ષલક્ષ્મી તજતી નથી. અર્થાત્ કદાગ્રહથી નિવૃત્તિ પામેલો મનુષ્ય અવશ્ય મોક્ષે જાય છે. આ શ્લોકમાં યશ એવો શબ્દ લખ્યો છે, તેથી ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું યશોવિજય એવુ નામ સૂચિત કર્યું છે, એમ જાણવું. ૧૬૯.

॥ इति असद्ग्रहत्यागाधिकारः ॥

॥ इत्यध्यात्मसारे चतुर्थः प्रबन्धः ॥ ४ ॥

॥ प्रबंध पांचमो. ॥

ચોથો પ્રબંધ પૂર્ણ થયો. હવે પાંચમાનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે-ચોથા પ્રબંધને અંતે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું. જેણે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કર્યો હોય તે પુરૂષ યોગનો અધિકારી થાય છે, તેથી અહીં યોગના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ સંબંધ વડે આવેલા આ યોગસ્વરૂપનો આ પ્રથમ શ્લોક કહે છે—

असद्ग्रहव्ययाद्वान्तमिथ्यात्वविषविप्रुषः ।
सम्यक्त्वशालिनोऽध्यात्मशुद्धेर्योगः प्रसिध्यति ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહનો નાશ કરવાથી જેણે મિથ્યાત્વરૂપી વિષના બિંદુઓનું વમન કર્યું છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વ વડે શોભે છે, તેને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો યોગ સિદ્ધ થાય છે. ૧

ટીકાર્થ—દુરાગ્રહનો નાશ કરવાથી જેણે મિથ્યાત્વરૂપ એટલે પરમાર્થ વસ્તુને ગોપવનાર અને અસત્ પદાર્થને પ્રગટ કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ વિષના બિંદુઓનું વમન કર્યું છે-તેનો નાશ કર્યો છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વે કરીને એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાએ કરીને શોભે છે, તેવા પુરૂષને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો એટલે આત્માને વિશેષ નિર્મળ કરનારો યોગ એટલે આત્માને પૂર્ણ બ્રહ્મપણાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સિદ્ધ થાય છે-પ્રગટ થાય છે. ૧

યોગના ભેદો કહે છે—

कर्मज्ञानविभेदेन स द्विधा तत्र चादिमः ।
आवश्यकादिविहितक्रियारूपः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—તે યોગ કર્મ અને જ્ઞાનના ભેદે કરીને બે પ્રકારનો છે. તેમાં પહેલો કર્મયોગ આવશ્યકાદિ વિધિ કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨

ટીકાર્થ—તે યોગ અવશ્ય કરવા યોગ્ય ધર્મક્રિયા કરવા રૂપ કર્મ, તથા ધ્યાન કરવા લાયક આત્માના સદ્ભૂત અર્થનું ચિંતન કરવા રૂપ જ્ઞાનના ભેદે કરીને એટલે વિશેષતાએ કરીને અર્થાત્ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ રૂપે કરીને બે પ્રકારનો છે. તે બન્નેમાં પહેલો કર્મયોગ સામાયિક વિગેરે છ પ્રકારના આવશ્યક તથા ગુરૂવંદન વિગેરે સિદ્ધાંતમાં કર્તવ્યપણાએ કહેલી ક્રિયા કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨

હવે બે શ્લોક વડે કર્મયોગનું જ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.—

शारीरस्पन्दकर्मात्मा यदयं पुण्यलक्षणम् ।
कर्मातनोति सद्रागात्कर्मयोगस्ततः स्मृतः ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને શરીરના વેગરૂપી કર્મના સ્વરૂપવાળો આ કર્મયોગ સારા પ્રેમથી પુણ્યના લક્ષણવાળી ક્રિયાને કરે છે, તેથી તેને કર્મયોગ કહેલો છે. ૩.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને આ કર્મયોગ શારીરિક સ્પંદ એટલે હેય (ત્યાગ કરવા લાયક) અને ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા લાયક)ના વિભાગે કરીને નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિરૂપ ચેષ્ટાવાળા શરીરના વેગરૂપી વ્યાપારના સ્વરૂપવાળો છતો સારા ધર્મવિષયક પ્રેમે કરીને પુણ્યના લક્ષણવાળુ એટલે સાતાવેદનીયાદિક શુભ પ્રકૃતિના બંધરૂપ જેનું મુખ્ય ફળ છે એવું કર્મ બાંધે છે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે શુભ કર્મબંધ કરે છે, તેથી કરીને તેનું નામ કર્મયોગ કહ્યુ છે. ૩.

आवश्यकादिरागेण वात्सल्याद्भगवद्गिराम् ।
प्राप्नोति स्वर्गसौख्यानि न यान्ति परमं पदम् ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—આવશ્યક વિગેરે ક્રિયાપરના રાગે કરીને અને જિનેશ્વરની વાણીપરના વાત્સલ્યે કરીને પ્રાણી સ્વર્ગનાં સુખો પામે છે. પણ મોક્ષ પદને પામતા નથી. ૪.

ટીકાર્થ—આવશ્યક વિગેરે ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિએ કરીને અને ભગવાન શ્રી જિનેદ્રની વાણીપરના વત્સલ ભાવે કરીને એટલે આગમને વિષે રહેલી ભક્તિ અને સ્નેહને અનુસરતી મનની પ્રીતિએ કરીને અર્થાત્ માત્ર કર્મયોગવડે પ્રાણી દેવલોકમાં રહેલાં સુખોને એટલે ઇંદ્રાદિક દેવોના ભોગોને પામે છે પણ તેવી ક્રિયાવડે કરીને પરમપદ-મુક્તિસ્થાનમાં જતા નથી. રાગ સહિત ધર્મ કરવાથી શુભાનુબંધ થાય છે અને તેથી સ્વર્ગસુખ મળે છે. ૪.

હવે જ્ઞાનયોગ કહે છે.—

ज्ञानयोगस्तपः शुद्धमात्मरत्येकलक्षणम् ।
इन्द्रियार्थोन्मनीभावात्स मोक्षसुखसाधकः ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—આત્માને વિષે એક પ્રીતિ જ જેનું લક્ષણ છે એવી જે શુદ્ધ તપસ્યા, તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે, તે જ્ઞાનયોગ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી ઉન્મની ભાવ થવાને લીધે મોક્ષના સુખનો સાધક છે. ૫.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે જ-પોતાના સ્વભાવને વિષે જ જે રતિ એટલે પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની પ્રીતિ (વિનોદ) અર્થાત્ તે આત્મસ્વરૂપ જોવા માટે ઉત્કંઠિતપણે રહેવું તે, આવી પ્રીતિ જ જેનું એક-અદ્વિતીય લક્ષણ એટલે સ્વરૂપને જણાવનાર ચિન્હ છે એવું શુદ્ધ-આકાંક્ષાદિ દોષ રહિત નિર્મળ ધ્યાનાદિક જે આભ્યતર તપ તે જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનમય બ્રહ્મપણાને શીઘ્રપણે પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહેવાય છે તે જ્ઞાનયોગ ઇંદ્રિયોના અર્થો થકી-શબ્દાદિક વિષયોથકી અથવા તેના સુખની ઇચ્છારૂપી સમુદ્ર થકી જે ઉન્મની ભાવ એટલે ઉન્મજ્જન-ઉપરના ભાગપર જવું તે થકી, અન્યત્ર એટલે મોક્ષમાં પોતાની ઉત્કંઠા હોવાથી મોક્ષનો સાધક એટલે સકલ કર્મના ક્ષયને સંપાદન કરનાર થાય છે ૫

આ જ્ઞાનયોગનું જ અંતરંગ સ્વરૂપ છે, તે દેખાડે છે

न परप्रतिबन्धोऽस्मिन्नल्पोऽप्येकात्मवेदनात् ।
शुभं कर्मापि नैवात्र व्याक्षेपायोपजायते ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે કેવળ એક આત્માનું જ જ્ઞાન હોવાથી લેશ પણ બીજો પ્રતિબંધ નથી કારણ કે આ જ્ઞાનયોગને વિષે શુભ ક્રિયા પણ વ્યાક્ષેપને માટે થતી નથી ૬

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે એક જ એટલે અન્ય વિષયના પરિહારે કરીને કેવળ અદ્વિતીય આત્માનું એટલે જીવસ્વરૂપનું જ વેદન-અનુભવ અથવા વિચાર હોવાથી લેશ પણ પરને વિષે એટલે આત્મજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત બીજાને વિષે પ્રતિબંધ એટલે "આ પણ મારે અવશ્ય કરવા લાયક છે" એવો આગ્રહ થતો નથી કારણ કે આ જ્ઞાનયોગને વિષે શુભ કર્મ પણ એટલે પ્રતિક્રમણાદિક શુભ ક્રિયા પણ વ્યાક્ષેપને માટે એટલે આત્મધ્યાનના ભંગને માટે થતી નથી અર્થાત્ શુભ ક્રિયા કરતા છતાં પણ તે ધ્યાનમાં જ તલ્લીન રહે છે કેમકે ધ્યાન અને શુભ કર્મ એ બન્નેને પરસ્પર વિરોધ નથી

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-ત્યારે તો આવશ્યકાદિક ક્રિયા અવશ્ય કરવાપણે પ્રાપ્ત થઈ તે શંકાનું સમાધાન કરતા કહે છે—

न ह्यप्रमत्तसाधूनां क्रियाप्यावश्यकादिका ।
नियता ध्यानशुद्धत्वाद्यदन्यैरप्यदः स्मृतम् ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તથા ન કરવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી, અને તેને સર્વ ભૂતોને વિષે કાંઈ પણ અર્થનો આશ્રય–આલંબન નથી ૯

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધ હોવાથી તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાએ કરીને કાંઈ પણ અર્થ–પ્રયોજન નથી કારણ કે ક્રિયા કરીને જે સાધવું છે, તે તેને સિદ્ધ થયું છે તથા આ જ્ઞાનયોગને વિષે પૂર્વોક્ત ક્રિયા ન કરવાથી પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી કારણ કે તે સર્વ વ્યાક્ષેપોથી રહિત છે તથા આ જ્ઞાનયોગીને સર્વ ભૂતો એટલે સદ્ભૂતભાવો અર્થાત્ સર્વને ઉચિત આલંબનરૂપ જિનપ્રતિમાદિકને વિષે કોઈ પણ જાતના અર્થનો વ્યપાશ્રય–અવલંબન (આશ્રય) નથી કારણ કે તે નિરાલંબન છે ૮

ફરીથી પૂર્વે કહેલા ભાવને જ સ્પષ્ટ કરે છે—

अवकाशो निषिद्धोऽस्मिन्नरत्यानन्दयोरपि ।
ध्यानावष्टम्भतः क्वास्तु तत्क्रियाणां विकल्पनम् ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે અરતિ અને આનંદના અવકાશનો પણ નિષેધ કર્યો છે તેથી ધ્યાનના આશ્રયને લીધે તેને ક્રિયા કરવાની કલ્પના ક્યાથી જ હોય ? ન જ હોય ૧૦

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે અરતિ એટલે ધર્મને વિષે ચિત્તનો ઉદ્વેગ અને આનંદ એટલે વિષયાદિકમાં પ્રીતિ એ બન્નેના અવકાશનો એટલે પ્રગટ કરવાના અવસરની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કર્યો છે કેમકે તેમાં (જ્ઞાનયોગમાં) ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનો વિભાગ જ નથી તેથી કરીને ધ્યાનને વિષે કરેલા અવષ્ટંભ–આશ્રયને લીધે તેને શુભાશુભ ક્રિયાઓની કલ્પના–સેવા ક્યાથી હોય ? ન જ હોય ૧૦

શંકા—જો એમ છે તો તે (જ્ઞાનયોગી) ભિક્ષાટનાદિક કેમ કરે છે ? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે—

देहनिर्वाहमात्रार्था याऽपि भिक्षाटनादिका ।
क्रिया सा ज्ञानिनोऽसङ्गान्नैव ध्यानविघातिनी ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ દેહના નિર્વાહને જ માટે જે ભિક્ષાટનાદિક ક્રિયાને તે કરે છે, તે પણ અસંગપણાને લીધે જ્ઞાનીના ધ્યાનનો વિઘાત કરનારી થતી નથી ૧૧

ટીકાર્થ—દેહ એ ધર્મ કરવાનું સાધન છે, માટે ફક્ત તેના નિર્વાહને જ માટે ભિક્ષાટન એટલે આહારને માટે અટન-ભ્રમણ તથા બહિર્ભૂમિએ જવું વિગેરે જે ક્રિયા-ગમનાદિક વ્યાપાર દેખાય છે, તે પણ જ્ઞાનીને-જ્ઞાનયોગવાળાને અસંગને લીધે એટલે અનાદિ કાળના અભ્યાસવાળા સ્વભાવને લીધે તે ક્રિયા દેહવડે જ થાય છે. પણ તેને માટે આત્માને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. અને તેથી તે ક્રિયા ધ્યાનનો વિઘાત કરનારી એટલે ધ્યાનની સાથે વિરોધ કરનારી થતી નથી. ૧૧.

તે ઉપર દૃષ્ટાન્ત કહે છે.—

रत्नशिक्षादृगन्या हि तन्नियोजनदृग्यथा ।
फलभेदात्तथाचारक्रियाप्यस्य विभिद्यते ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રત્ન પરીક્ષાના અભ્યાસ વખતની દૃષ્ટિ જૂદી હોય છે, અને તે રત્નની પરીક્ષા કરતી વખતની દૃષ્ટિ પણ ફળના ભેદને લીધે જૂદી હોય છે, તેમ આ જ્ઞાનીની આચાર ક્રિયા પણ ભેદવાળી છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જેમ કર્કેતનાદિક રત્નોની પરીક્ષાને માટે શિક્ષા એટલે રત્નોના ગુણદોષને પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથના અભ્યાસને વિષે-તે વખતે જે દૃષ્ટિ હોય છે એટલે રત્નના જ્ઞાનને માટે જે દૃષ્ટિ સ્થાપન કરેલી હોય છે, તે જૂદા પ્રકારની હોય છે; અને તે રત્નની પરીક્ષા કરવા માટે નિયોગ કરેલી એટલે તેમાં રહેલા ગુણદોષ જોવાને માટે પ્રેરેલી દૃષ્ટિ પણ જૂદી જ હોય છે. અર્થાત્ અભ્યાસ વખતે માત્ર અભ્યાસ પૂરતી જ દૃષ્ટિ હોય છે, અને તેમાં રહેલા ગુણદોષ જોતી વખતે અત્યંત પ્રયત્નવાળી દૃષ્ટિ હોય છે. કેમકે બનેમાં ફળનો ભેદ છે. એટલે પ્રથમની અને પછીની દૃષ્ટિના ફળમાં વિશેષ છે. તેજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનયોગવાળાના આચારની ક્રિયા પણ એટલે પૂર્વાપર અવસ્થાના ભેદે કરીને આચારનો વ્યવહાર પણ ભેદ પામે છે એટલે અધિક ફળની ઇચ્છાએ કરીને જૂદા જ પ્રકારને પામે છે. ૧૨.

હવે અસંગ ક્રિયાનું ફળ કહે છે.—

ध्यानार्था हि क्रिया सेयं प्रत्याहृत्य निजं मनः ।
प्रारब्धजन्मसंकल्पादात्मज्ञानाय कल्पते ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—તે આ ધ્યાનના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના સંકલ્પથકી પોતાના મનને પાછું વાળીને આત્મજ્ઞાનને માટે સમર્થ થાય છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી આ અસંગ ક્રિયા જેનું ફળ અથવા વાક્યાર્થ ધ્યાન જ છે એવી ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના સંકલ્પથકી એટલે દરેક જન્મને વિષે સંચિત કરેલા દેહાદિ નિમિત્ત કર્મના અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા જન્મના એટલે અનાદિ પ્રવાહે કરીને પ્રાપ્ત થયેલા વર્તમાન ભવના સંકલ્પથી—ચિંતનથી અથવા જાણુવાથી પોતાના ચિત્તને પાછુ વાળીને એટલે બીજા વિષયોથકી ખેંચી લઈને આત્મજ્ઞાનને માટે-આત્મસ્વરૂપને જાણુવામાટે સમર્થ થાય છે ધ્યાન પણ આત્મજ્ઞાનને માટે થાય છે, તેથી ધ્યાનીને અસંગ ક્રિયાજ હોય છે ૧૩

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે—

स्थिरीभूतमपि स्वान्त रजसा चलता व्रजेत् ।
प्रत्याहृत्य निगृह्णाति ज्ञानी यदिदमुच्यते ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—મન સ્થિર થયુ હોય તો પણ રાગાદિકે કરીને તે ચચળપણાને પામે છે તેથી જ્ઞાની તેને પાછુ ખેંચીને તેનો નિગ્રહ કરે છે તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે ૧૪

ટીકાર્થ—મન સ્થિર થયુ હોય તો પણ તે રાગાદિક સમૂહના ઉદયથી પાછુ ચપળતાને પામે છે માટે તેવા મનને ધ્યાનના વ્યાપાર વડે પાછુ ખેંચીને જ્ઞાની પુરુષ તેનો નિગ્રહ કરે છે, એટલે પોતાને વશ કરે છે, તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે ૧૪

તે જ બતાવે છે—

शनैः शनैरुपशमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसस्थ मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—ધૃતિવડે ગ્રહણ કરેલી બુદ્ધિએ કરીને ધીમે ધીમે ઉપશમ પામવો, પછી મનને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને કાંઈ પણ વિચાર કરવો નહીં ૧૫

ટીકાર્થ—ધૃતિવડે એટલે સ્થિરતા અથવા સતોષવડે પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિએ કરીને ધીમે ધીમે વિરતિ પામવી ચિત્તને પાછુ વાળવુ ત્યાગ-પછી ચિત્તને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને પછી સર્વથી નિવૃત્ત થયેલ હોવાથી કાંઈ પણ ચિંતવવુ નહીં અર્થાત કોઈ પણ વિષયમા મનને રાખવુ નહીં, મનનો નિરોધ કરવો ૧૫

કહેલા અર્થની સિદ્ધિને માટે અનુક્રમ કહે છે—

यतो यतो नि सरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वश नयेत् ॥ १६ ॥

મૂલાર્થ—ચંચલ અને અસ્થિર મન જે જે સંકલ્પાદિકથી બહાર નીકળે છે, ત્યાંથી તેને નિયમમાં રાખીને (પાછું વાળીને) આત્માને વિષે જ વશ (સ્થિર) કરવું. ૧૬.

ટીકાર્થ—યોગી અસ્થિર એટલે એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં જતું તથા ચપળ એટલે બીજા બીજા ચિંતવનને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું મન જે જે સંકલ્પરૂપ વ્યાક્ષેપથી બહાર નીકળે છે, તે તે વ્યાક્ષેપથી નિયમમાં રાખીને એટલે જ્ઞાનરૂપી દોરડાવડે બાંધીને તે મનને આત્માને વિષે જ વશ કરે છે-તલ્લીન કરે છે. ૧૬.

ઉપર કહેલા અર્થને સાધવા માટે ક્રિયા કરવા લાયક છે, તે કહે છે.—

अत एवादृढस्वान्तः कुर्याच्छास्त्रोदितां क्रियाम् ।
सकलां विषयप्रत्याहरणाय महामतिः ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ જેનું ચિત્ત બરાબર દૃઢ નથી એવા મહા બુદ્ધિમાને મનને વિષયોથકી પાછું ખેંચવા માટે શાસ્ત્રમાં કહેલી સમગ્ર ક્રિયા કરવી જોઇએ. ૧૭.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને જ એટલે ઉક્ત ક્રિયા કરવાથી પણ મનનો નિરોધ થાય છે માટે મહા બુદ્ધિમાન-મોક્ષને ઇચ્છનાર અદૃઢ અંતઃકરણવાળાએ-આત્માને વિષે જેનું મન ગાઢ નિશ્ચળ થયું નથી તેણે અર્થાત્ મનની થોડી સ્થિરતાવાળાએ વિષયોની પ્રવૃત્તિથકી મનને પાછું ખેંચવા માટે શાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રતિક્રમણાદિક સર્વ ક્રિયાઓ કરવી. ૧૭.

અદૃઢ મનવાળાની ક્રિયા ગુણનો હેતુ થાય છે, તે વાત દૃષ્ટાંતવડે બતાવે છે.—

श्रुत्वा पैशाचिकीं वार्तां कुलवध्वाश्च रक्षणम् ।
नित्यं संयमयोगेषु व्यापृतात्मा भवेद्यतिः ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—પિશાચની વાર્તાને તથા કુળસ્ત્રીના રક્ષણની વાર્તાને સાંભળીને મુનિએ હમેશાં ચારિત્રના વ્યાપારને વિષે ઉદ્યમી થવું. ૧૮.

ટીકાર્થ—મુનિએ પિશાચની એટલે વ્યંતરની કથાને તથા કુળવધૂના એટલે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના પુત્રની સ્ત્રીના શીળ રક્ષણનો ઉપાય સાંભળીને નિરંતર સંયમના-ચારિત્રના યોગને વિષે-વ્યાપારને વિષે જેનો આત્મા ઉદ્યમી છે એવા થવું.

પિશાચ અને કુળવધૂના રક્ષણની કથાઓ નીચે પ્રમાણે-કોઈ એક વણિક્ દરરોજ શરીર ચિંતા માટે એક વૃક્ષની નીચે જતો હતો. ત્યાં

જઇને તે "આ પૃથ્વી જેની હોય તે મને અનુજ્ઞા આપો" એમ બોલીને શરીર ચિંતા કરી શૌચ કરી ઘેર આવતો હતો તે જોઇને વૃક્ષનો અધિષ્ઠાયક વ્યંતર તેનાપર દ્વેષથી ચિંતવવા લાગ્યો કે-"મારી અનુજ્ઞા લઇને આ વણિક્ હમેશાં અશુચિ કરે છે, માટે હું તેને યુક્તિવડે ઠગીને શિક્ષા કરૂં" એમ વિચારીને તેણે એકદા વણિક્ને કહ્યું કે-"હે વણિક્! વરદાન માગ હું તારે આધીન છું પરંતુ મને તારે નિરંતર કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપવી જ્યારે તું મને કાંઈ પણ કામ બતાવીશ નહીં, ત્યારે હું તને હણીશ" વણિકે તે વાત અંગીકાર કરી પછી વણિકે તેને કામ બતાવ્યું, તે તેણે દેવી શક્તિથી તત્કાળ કર્યું અને એ રીતે કામ માગ્યું વણિકે વિચાર્યું કે-'જો હું આને કામ નહીં બતાવું, તો તે મને હણશે' એમ વિચારીને તેણે કહ્યું કે-'હે દેવ! વનમાંથી એક મોટો વાંસ લાવ' એટલે તરતજ તે વાંસ લાવ્યો તેને વણિકે પોતાના આંગણામાં ઉભો કરાવ્યો પછી તેણે વ્યંતરને કહ્યું કે-"જ્યાં સુધી હું તને બીજું કાર્ય ન સોંપું, ત્યાં સુધી તારે આ વાંસપર ચડવું અને ઉતરવું-ચડઉતર કર્યા કરવું" આ પ્રમાણે કહેવાથી પરાજય પામેલો વ્યંતર બોલ્યો કે-"હું તારાથી છેતરાયો માટે તારી જે ઇચ્છા હોય તે માગ" આ પ્રમાણે તે વણિકે સૂક્ષ્મ વિચારવડે તે વ્યંતરને વશ કર્યો, તે જ પ્રમાણે યોગીએ સૂક્ષ્મ અર્થોનો વિચાર કરીને મનને વશ કરવું

કોઈ એક શ્રેષ્ઠીનો પુત્ર દેશાંતરે ગયો તે પુત્રની ભાર્યા પતિના ચિરકાળના વિયોગથી કામાતુર થઇ, તેથી તેણીએ પોતાની સખીને કહ્યું કે-"હે સખી! કોઇક ચતુર પુરૂષને લાવી આપ હવે હું ભોગ વિલાસ વિના રહી શકું તેમ નથી' સખીએ વિચાર્યું કે-'જ્યારે આ મારીજ સહાયથી દુર્ગતિમાં જાય, ત્યારે તો મારા સખીપણાને ધિક્કાર છે' એમ વિચારીને તેણીએ તેણીના સસરાને કહ્યું કે-'તમારી પુત્રવધૂ કામથી વ્યાકુળ થઇ છે, તેણીનું તમે ઉપાયથી રક્ષણ કરો' શ્રેષ્ઠીએ કહ્યું-'નિશ્ચિંત થા, હું ઉપાય કરીશ તને પણ અવસરે ખબર પડશે' એમ કહીને શ્રેષ્ઠી પોતાને ઘેર ગયો તેણે ક્રોધથી પોતાની ભાર્યાને કહ્યું કે-'હે શઠ! આ સર્વ તેં બગાડી નાખ્યું તને ઘર સાચવતાં જ આવડતું નથી' તે સાભળીને તે પણ ક્રોધથી બોલી કે-'જેને આવડતું હોય, તેને સોંપો મારૂં શું કામ છે?' ત્યારે શ્રેષ્ઠીએ પુત્રવધૂને કહ્યું કે-"હે પુત્રી! આવું કરે મોત આવ્યું છે પણ આ ઘર તો તમારૂં છે માટે તમારે જ કુશળ બુદ્ધિથી ઘર સાચવવું" એમ કહીને ઘરનો સઘળો કાર્યભાર તેણીનાપર નાખ્યો તેથી તે પુત્રવધૂ નિરંતર ઘરના કામકાજમાં ગુંથાયેલી રહેવાથી વખતસર શયન, ભોજન વિગેરે પણ પામતી

નહીં. એટલે વિકારરહિત થઇ ગઇ. શ્રેષ્ઠીએ લક્ષણોવડે તેણીને વિકાર- રહિત જાણીને તેણીની સખીને કહ્યું કે-"હવે તું વહુને કહે કે મારો ભાઈ જુવાન અને ચતુર છે, તારી ઇચ્છા હોય તો તેને લાવું." તે સાંભળીને સખીએ તે પ્રમાણે તે વધૂને કહ્યું, ત્યારે તે બોલી કે-'હે સખી! એવા દુષ્ટ કર્મે કરીને સર્યું, હું એવું અકાર્ય નહીં કરૂં.' (મને એવો અવકાશજ ક્યાં છે?) આ પ્રમાણે તે વધૂ કામવિકાર રહિત થઈ અને ગૃહના વ્યાપારમાં ઉદ્યમવંત થઈ. તેજ પ્રમાણે મુનિ પણ ધર્મવ્યાપારના ઉદ્યમવડે મનને વશ કરે છે. ૧૮.

કહેલા ઉપદેશને વિષે શિક્ષા આપે છે.

या निश्चयैकलीनानां क्रिया नातिप्रयोजनाः ।
व्यवहारदशास्थानां ता एवातिगुणावहाः ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—જે ક્રિયાઓ કેવળ નિશ્ચયને વિષેજ તન્મય થયેલા મુનિ- ઓને અતિ પ્રયોજનવાળી નથી, તેજ ક્રિયાઓ વ્યવહારદશામાં રહેલા પ્રાણીઓને અત્યંત ગુણકારક છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે કહેલી આવશ્યકાદિક ક્રિયાઓ નિશ્ચયને વિષે જ એટલે નિર્વિકલ્પ આત્મસ્વભાવને વિષે જ એકાગ્રપણે-તન્મયપણે લીન થયેલાને-મગ્ન થયેલાને અતિ પ્રયોજનવાળી-અવશ્ય કરવા લાયક નથી, એટલે કે નિશ્ચયમાં તન્મય થવાના પ્રભાવથી થતી જે વિશેષ પ્રકારની નિર્જરા તે તેવી ક્રિયાઓથી સંભવતી નથી માટે અતિ પ્રયો- જનવાળી નથી; તેજ ક્રિયાઓ વ્યવહાર એટલે લોકપ્રસિદ્ધ ધર્મકાર્યની પ્રવૃત્તિ રૂપ અવસ્થામાં રહેલા પ્રાણીઓને અત્યંત ગુણોને વહન કર- નારી-પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. અર્થાત્ વ્યવહારવાળાને અત્યંત મોટા અશુભ કર્મનો ક્ષય કરનારી થાય છે. ૧૯.

જ્ઞાનથી યુક્ત એવી ક્રિયા પણ મુક્તિનો હેતુ થાય છે, તે કહે છેઃ—

कर्मणोऽपि हि शुद्धस्य श्रद्धामेधादियोगतः ।
अक्षतं मुक्तिहेतुत्वं ज्ञानयोगानतिक्रमात् ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—શ્રદ્ધા, મેધા વિગેરે યોગથી શુદ્ધ ક્રિયા કરી હોય, તો તે પણ જ્ઞાનયોગના અતિક્રમરૂપ નહીં હોવાથી અક્ષત મુક્તિનો હેતુ થાય છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ એટલે સર્વજ્ઞે કહેલી અને વિધિપૂર્વક કરેલી ક્રિયા પણ શ્રદ્ધા એટલે જિનવચનને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આસ્થા, મેધા એટલે

સૂક્ષ્મ અર્થને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ એવી પુસ્તકના જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિ, તથા આદિ શબ્દને લીધે ધૃતિ, ધારણા, અનુપ્રેક્ષા વિગેરેના યોગથી એટલે કાયોત્સર્ગાદિક ક્રિયામાં ઉપયોગથી ઉપર કહેલા જ્ઞાનયોગનું ઉલ્લંઘન નહીં થવાને લીધે એટલે આ રીતે કરેલો કર્મયોગ પણ જ્ઞાનયોગપણાને જ પામે છે અને તેથી અક્ષત એટલે પરિપૂર્ણ એવા મોક્ષના હેતુભૂત થાય છે કારણ કે તેથી મનનો નિરોધ થાય છે, તથા કર્મની નિર્જરા પણ થાય છે. ૨૦

કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનો કારણ અને કાળથી કરેલો વિભાગ કહે છે—

अभ्यासे सत्क्रियापेक्षा योगिनां चित्तशुद्धये ।
ज्ञानपाके शमस्यैव यत्परैरप्यद स्मृतम् ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—યોગીઓને અભ્યાસસમયે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સત્ક્રિયાની અપેક્ષા છે, અને જ્ઞાનના પરિપાકને વિષે કેવળ શમની જ અપેક્ષા છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૨૧

ટીકાર્થ—મુનિઓને અભ્યાસસમયે એટલે ધ્યાનયોગની સમીપ જવા માટે જે અનુષ્ઠાન વિશેષ કરવામાં આવે તે વખતે ચિત્તની શુદ્ધિને માટે એટલે મનને સ્થિર અને નિર્મળ કરવા માટે સર્વજ્ઞે કહેલી અને વિધિથી શુદ્ધ એવી આવશ્યકાદિક ક્રિયાની અપેક્ષા છે—ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે. અને જ્ઞાનનો પરિપાક થાય ત્યારે એટલે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર અર્થને ગ્રહણ કરવાની નિપુણતા, જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમનું આધિક્ય અને ક્રિયાવડે સાધ્ય એવા આત્માને વિષે ઉપયોગસહિત કરવાની શક્તિથી યુક્ત એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય ત્યારે કેવળ—અન્ય વ્યતિરિક્ત એક શમની જ—મનરૂપ ઇન્દ્રિયના દમનની જ અપેક્ષા છે. આ વિષે બીજાએ એટલે વ્યાસાદિકે પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૨૧

તે જ કહે છે—

आररुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—યોગને આરોહણ કરવા ઇચ્છતા મુનિને તે તે યોગનું કારણ કર્મ કહેવાય છે, અને યોગને આરૂઢ થએલા (થયા પછી) તે જ મુનિને શમનારૂપ કારણ કહેવાય છે. ૨૨

ટીકાર્થ—ધ્યાનાદિક યોગમાં તથા મન શુદ્ધિમાં આરોહણ કરવાને ઇચ્છતા મુનિને કર્મરૂપ કારણ એટલે શુભ વ્યાપારજ હેતુ હોય છે એમ

યોગીશ્વરો કહે છે. અને યોગને વિષે આરૂઢ થયેલા એટલે ધ્યાનાદિક યોગને પામેલા મુનિને શમ એટલે મનનું દમન કરવા રૂપ કારણ કહેલું છે. ૨૨

યોગને વિષે આરૂઢ થયેલો ક્યારે કહેવાય ? એ આશંકાપર કહે છે.—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ન કરે, તથા કર્મને વિષે આસક્તિ ન રાખે, ત્યારે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર તે મુનિ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે જ્ઞાનપરિપાકને વિષે ઇંદ્રિયોના અર્થોમાં એટલે શબ્દાદિક પાંચે વિષયોમાં મન આસક્તિવાળું ન થાય, તથા આત્મારામ હોવાથી આરંભાદિક ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત ન થાય, ત્યારે એટલે તેવા જ્ઞાનમાં વર્તતો સર્વ-શુભ તથા અશુભ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર મુનિ યોગારૂઢ થયેલો છે, એમ જાણવું. ૨૩.

જ્ઞાનયોગ પણ સર્વથા ક્રિયારહિત હોતો જ નથી, તે કહે છે.—

ज्ञानं क्रियाविहीनं न क्रिया वा ज्ञानवर्जिता ।
गुणप्रधानभावेन दशाभेदः किलैतयोः ॥ २४ ॥

મૂલાર્થ—ક્રિયાએ કરીને રહિત જ્ઞાન હોતું નથી, અને જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ તે બન્નેના ગૌણ અને પ્રધાનપણાએ કરીને દશાનો-અવસ્થાનો ભેદ છે. ૨૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી ક્રિયાએ કરીને વિશેષ હીન એટલે સર્વથા રહિત જ્ઞાન એટલે છદ્મસ્થોનો વિશેષને ગ્રહણ કરનાર બોધ હોતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન ક્રિયાએ કરીને યુક્ત જ હોય છે. અથવા સર્વથા જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ ખરેખર એ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ગૌણ-અપ્રાધાન્ય (અમુખ્યતા) અને પ્રધાન-મુખ્યતાએ કરીને અવસ્થાનો ભેદ હોય છે. અર્થાત્ કર્મયોગને વિષે ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય અને જ્ઞાનની ગૌણતા હોય છે. તથા જ્ઞાનયોગને વિષે જ્ઞાનની મુખ્યતા અને કર્મની ગૌણતા હોય છે. ૨૪.

તે જ બાબત સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

ज्ञानिनां कर्मयोगेन चित्तशुद्धिमुपेयुषाम् ।
निरवद्यप्रवृत्तीनां ज्ञानयोगोचिती ततः ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને નિરવદ્ય પ્રવૃત્તિવાળા તથા કર્મયોગે કરીને ચિત્તની શુદ્ધિને પામનારા જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનયોગની યોગ્યતા થાય છે. ૨૫

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુએ કરીને નિરવદ્ય એટલે નિર્દોષ પ્રવૃત્તિવાળા તથા કર્મયોગે કરીને એટલે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિએ કરીને ચિત્તશુદ્ધિને-મનની નિર્મળતાને પામેલા જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનયોગની યોગ્યતા થાય છે. તેથી સર્વથા ક્રિયારહિત જ્ઞાનયોગ હોતો જ નથી. ૨૫

કર્મયોગ સિદ્ધ થયા પછી જ્ઞાનયોગ થવા યોગ્ય છે, તે વાત બીજાના ઉપદેશથી કહે છે—

अत एव हि सुश्राद्धचरणस्पर्शनोत्तरम् ।
दु पालश्रमणाचारग्रहण विहित जिनै ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ પ્રથમ સુશ્રાદ્ધના આચરણનો સ્પર્શ કર્યા પછી દુઃખે કરીને પાળી શકાય તેવા સાધુના આચારને ગ્રહણ કરવાનું જિનેશ્વરોએ કહેલું છે. ૨૬

ટીકાર્થ—તેથી કરીને જ એટલે પ્રાપ્તિને વિષે અનુક્રમ હોવાથી જ સારા શ્રાવકના-ગૃહીધર્મના આચરણનો-દેશવિરતિ ચારિત્રનો સ્પર્શ એટલે પાલન કર્યા પછી દુઃખે કરીને પાળી શકાય તેવા સાધુના આચારને-દીક્ષાને-સર્વવિરતિપણાને ગ્રહણ-સ્વીકાર કરવાનું તીર્થંકરોએ કહેલું છે-આગમને વિષે પ્રતિપાદન કરેલું છે. આ ઉત્સર્ગ માર્ગ જાણવો. ૨૬

કહેલી રીતે પ્રાપ્તિને વિષે અનુક્રમનો ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? એ આશંકાપર કહે છે—

एकोद्देशेन सवृत्त कर्म यत्पौर्वभूमिकम् ।
दोपोच्छेदकर तत्स्याज्ज्ञानयोगप्रवृद्धये ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્વ ભૂમિકારૂપ જે કર્મ એકના ઉદ્દેશે કરીને કર્યું હોય, તે કર્મ દોષનો નાશ કરીને જ્ઞાનયોગની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૨૭

ટીકાર્થ—જે કારણ માટે પ્રથમ ભૂમિકા-યોગાનુસ્થાને વિષે સેવેલું કર્મ-ક્રિયાયોગ એકના ઉદ્દેશે કરીને એટલે સ્થૂલ અની નિવૃત્તિના અન્વયે કરીને અર્થાત દેશવિરતિએ કરીને આચરણ કરેલું હોય તો તે કર્મ માન, મોહ, લોભ વિગેરે દોષો કે જે સર્વવિરતિના પ્રતિબંધક છે, તેનો નાશ કરીને જ્ઞાનયોગની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૨૭

જો કર્મયોગ અશુદ્ધ હોય તો પૂર્વે કહેલા ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે કહે છે.—

अज्ञानिनां तु यत्कर्म न तच्चित्तशोधनम् ।
यागादेरतथाभावान्म्लेच्छादिकृतकर्मवत् ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાની જનોનું જે કર્મ છે, તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી. કારણકે મ્લેચ્છ વિગેરેએ કરેલા કર્મની જેમ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરવાથી તથાપ્રકારનો ભાવ થતો નથી. ૨૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનીને એટલે મિથ્યાજ્ઞાનવાળાને જે કર્મ એટલે યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો વિગેરે ક્રિયાયોગ છે, તે (કર્મ)થી ચિત્તની શુદ્ધિ એટલે નિર્મળતા થતી નથી. કારણ કે યાગ એટલે મંત્રાહુતિપૂર્વક પશુ વિગેરેના વધથી બ્રહ્માદિક દેવોનું પૂજન તથા આદિ શબ્દને લીધે સ્નાન, શૌચ વિગેરેનું તથાપ્રકારપણું નહીં હોવાથી એટલે મહા નિર્જરા વિગેરે ઉત્પન્ન કરીને સમતાદિક પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારો અહિંસાદિકનો ભાવ નહીં હોવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કેમકે તેથી તો ઉલટો પાપરૂપ મેલનો જ લેપ થાય છે. મ્લેચ્છ એટલે યવન તથા આદિ પદેકરીને શક જાતિના તથા પુલિંદજાતિ વિગેરેના લોકોએ કરેલા પશુ-વધાદિકે કરીને પોતાના દેવતાની પૂજારૂપ કર્મની જેમ તે નિષ્ફળ છે. એટલે કે જો કદાચ ગોહિંસાદિકવડે મ્લેચ્છાદિકને મનની શુદ્ધિ થતી હોય, તો વેદમાં કહેલા પશુ યાગાદિકે કરીને પણ શુદ્ધિ થાય. કારણ કે તે બન્નેમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી. બન્નેમાં ન્યાયની તુલ્યતા છે. ૨૮.

શંકા—યાગ એટલે કર્મયોગ. તેના ફળની ઇચ્છા રાખી ન હોય તો તે જ્ઞાનને માટે થાય છે. તે ઉપર કહે છે.—

न च तत्कर्मयोगेऽपि फलसंकल्पवर्जनात् ।
संन्यासो ब्रह्मबोधाद्वा सावद्यत्वात्स्वरूपतः ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—તે યાગાદિક કર્મયોગ છતાં પણ ફળના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી અથવા તો બ્રહ્મના બોધથી સંન્યાસ થઈ શકતો નથી. કારણ કે (યાગ અથવા બ્રહ્મનો બોધ) સ્વરૂપથીજ સાવદ્ય છે. ૨૯

ટીકાર્થ—યાગાદિક ક્રિયા યોગને વિષે આ લોક સંબંધી પુત્ર અને રાજ્યાદિકની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળનો સંકલ્પ કર્યા વિના પણ સંન્યાસ એટલે મનની શુદ્ધિ થતી નથી. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના હેતુ રૂપ બ્રહ્મના માત્ર જ્ઞાનથી જ સંન્યાસ થઈ શકતો નથી કારણ કે સ્વરૂ-

પથી જ એટલે ક્રિયાનો આકાર જોનાથી જ તે સાવદ્ય-પાપસહિત હોવાથી અન્ય હિંસાની જેમ બ્રહ્મજ્ઞાન અને મનશુદ્ધિનુ કારણ તે થતી નથી ૨૯

કહેલા અર્થને વિષે જ સમુચ્ચયાર્થ કહે છે—

नो चेदित्थ भवेच्छुद्धिर्गोहिंसादेरपि स्फुटा ।
श्येनाद्वा वेदविहिताद्विशेषानुपलक्षणात् ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—જો એમ ન હોય તો ગોહિંસાદિકથકી પણ પ્રગટ રીતે મનશુદ્ધિ થશે અથવા વેદમા કહેલા શ્યેનયાગથકી પણ મનશુદ્ધિ થશે કારણ કે તે બન્નેમા કાંઈ વિશેષ દેખાતો નથી ૩૦

ટીકાર્થ—જો એમ ન હોય તો એટલે અમે કહેલુ તમને યુક્તિયુક્ત ભાસતુ ન હોય અને આ પ્રમાણે એટલે યાગાદિક સાવદ્ય કર્મવડે વેદમા કહેલી શુદ્ધિ માનતા હો તો ગાય વિગેરેની હિંસાથકી પણ પ્રગટ રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થવી જોઇએ અથવા વેદમા કહેલા એટલે વેદમા જેનો નિષેધ કર્યો નથી એવા શ્યેનયાગથી પણ શુદ્ધિ થવી જોઇએ, અને તે તો તમારે અપ્રમાણ છે કારણ કે ગાયનો વધ નિંદ્ય છે અને શ્યેનયાગ અભિચાર એટલે મારણ, મોહન વિગેરેના વિષયવાળો છે માટે આનાથી પણ શુદ્ધિ થવી જોઇએ કેમકે વેદવિહિત હિંસામા તથા અન્ય હિંસામા કાંઈ પણ વિશેષ એટલે પાપનુ ન્યૂનાધિક પણુ દેખાતુ નથી ૩૦

सावद्य कर्म नो तस्मादादेय बुद्धिविप्लवात् ।
कर्मोदयागते त्वस्मिन्नसकल्पादबन्धनम् ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બુદ્ધિનો વિપર્યાસ થાય છે માટે સાવદ્ય કર્મ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી કદાચ કર્મના ઉદયથી આવુ સાવદ્ય કર્મ પ્રાપ્ત થયુ હોય તો તેમા સંકલ્પ ન હોવાને લીધે તે પાપબંધક નથી ૩૧

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા કારણે કરીને બુદ્ધિનો વિપર્યાસ થાય છે માટે સાવદ્ય-પાપસહિત કર્મ પંડિત પુરૂષે ગ્રહણ કરવા લાયક નથી કદાચ આ સાવદ્ય યોગ (કર્મ) કર્મના-જ્ઞાનાવરણીયાદિકના ઉદયને લીધે અનુપયોગ, રોગ, પરાભવ વિગેરેવડે પ્રાપ્ત થયો હોય તો તેમા સંકલ્પ ન હોવાને લીધે એટલે હિંસા કરવાના પરિણામ ન હોવાથી અશુભ કર્મનો બંધ થતો નથી આ પ્રમાણે અંગીકાર કરવુ યોગ્ય છે પણ હણવાની બુદ્ધિથી કરેલુ કર્મ અબંધક છે, એમ તો કહી શકાય જ નહીં ૩૧

શંકા—કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલું સાવદ્ય કર્મ કર્યા છતાં પણ સંકલ્પ ન હોવા માત્રથીજ નિષેધ કેમ થઈ શકે? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

कर्माण्याचरतो ज्ञातुर्मुक्तिभावो न हीयते ।
तत्र संकल्पजो बन्धो गीयते यत्परैरपि ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનીને કર્મનું આચરણ કરવાથી પણ મુક્તિનો ભાવ હીન થતો નથી. કારણ કે તેમાં સંકલ્પથીજ બંધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિષે બીજાએ પણ કહ્યું છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાળા પુરૂષને શુભાશુભ કર્મનું આચરણ કર્યા છતાં પણ મુક્તિનો ભાવ એટલે મોક્ષનો અભિલાષ હીન થતો નથી-નાશ પામતો નથી. કારણ કે તે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે હિંસાદિકના અધ્યવસાયથી ઉત્પન્ન થનારો કર્મ બંધ હોતો નથી. તેથી શુભ પરિણામવાળાને અશુભ બંધ થતો નથી. તે વિષે અન્યદર્શનીઓ પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે. ૩૨.

જે કહે છે, તેજ જણાવે છે.—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ३३ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસ કર્મને વિષે અકર્મને જુએ, તથા જે અકર્મને વિષે કર્મને જુએ, તે માણસ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ છે, અને તેજ સર્વ કર્મ કરનારો છે, એ યુક્ત છે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે વિદ્વાન્ કર્મને વિષે એટલે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિને વિષે અકર્મને જુએ એટલે જીવ અક્રિયપણાની પ્રાપ્તિનું કારણ છે તેથી તેને ક્રિયારહિત જુએ અથવા અશુભ સંકલ્પનો અભાવ હોવાથી અશુભ કર્મના નિમિત્તવાળા બંધથી રહિતપણુ જુએ, તથા જે પુરૂષ અકર્મને વિષે એટલે શુભ ક્રિયા વર્જિતને વિષે કર્મને એટલે સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા બંધને જુએ, તે પુરૂષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, અને તેજ યુક્ત એટલે યોગવાળો છે-સંપૂર્ણ ક્રિયા કરનારો છે. ૩૩.

હવે પાંચ શ્લોકે કરીને કર્મમાર્ગ અને નિષ્કર્મ માર્ગની વિચિત્રતા દેખાડે છે.—

कर्मण्यकर्म वाकर्म कर्मण्यस्मिन्नुभे अपि ।
नोभे वा भंगवैचित्र्यादकर्मण्यपि नो मते ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—કર્મને વિષે અકર્મ માનેલુ છે, અથવા અકર્મને કર્મને વિષે માનેલુ છે, અને તે બન્ને આ કર્મયોગને વિષે માનેલા છે, અથવા તે બન્ને નથી માનેલા કારણ કે ભગનુ વિચિત્રપણુ છે, તેથી અકર્મને વિષે પણ માનેલા નથી ૩૪

ટીકાર્થ—કર્મને વિષે એટલે વર્ણનો ઉચ્ચાર અને શરીરની મુદ્રાના વિન્યાસરૂપ ક્રિયાયોગને વિષે અકર્મ એટલે સદ્ભૂત અર્થ (પરમાર્થ)નુ ચિંતન અને શુદ્ધ સ્વરૂપના ધ્યાનબનરૂપ ચિત્તના નિરોધરૂપી જ્ઞાનયોગને માનેલો છે, અથવા અકર્મ એટલે એકલો જ્ઞાનયોગ જ કર્મને વિષે ક્રિયાયોગને વિષે માનેલો છે, કેમકે મનના વ્યાપાર વિગેરેની પ્રવૃત્તિ છે માટે તથા તે બન્ને એટલે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ પણ કર્મયોગને વિષે માનેલા છે કેમકે આવશ્યકાદિ કરતા છતા પણ શ્રદ્ધા, મેધા વિગેરે વડે યુક્ત હોય છે તેથી અથવા તે બન્ને માનેલા નથી કારણ કે ભગનું વિચિત્રપણુ છે તીવ્ર, મંદ વિગેરે પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકલ્પોની વિચિત્રતા છે તેથી અકર્મને વિષે એટલે જ્ઞાનયોગને વિષે પણ માનેલા નથી આ છેલ્લા ભાગાના સૂચનનથી પૂર્વના ત્રણ વિકલ્પો ગ્રહણ કરવા લાયક છે, અને ચોથો ભાગો શૂન્ય હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે અકર્મને વિષે કર્મનુ માનવુ, કર્મને અકર્મને વિષે માનવુ, તે બન્નેને અકર્મને વિષે માનવા, અથવા ન માનવા એ ચાર ભાગા પણ જાણવા આ શ્લોકનો ભાવાર્થ બહુશ્રુત પાસેથી જાણવા લાયક છે ૩૪

कर्मनैष्कर्म्यवैषम्यमुदासीनो विभावयन् ।
ज्ञानी न लिप्यते भोगै॰ पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—ઉદાસી જ્ઞાની કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગની વિષમતા (અસદૃશપણુ) જાણીને જળથી કમળના પત્રની જેમ ભોગથી લેપાતો નથી ૩૫

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાળો યોગી ઉદાસી એટલે રાગાદિકની વચ્ચે રહેલો અર્થાત્ મધ્યસ્થ પરિણામવાળો થઈને કર્મ એટલે કર્મયોગ અને નૈષ્કર્મ્ય એટલે જ્ઞાનયોગનુ વિષમપણુ એટલે અસદૃશપણુ ચિંતવતો છતો શબ્દાદિક ભોગોવડે લેપાતો—બંધાતો નથી કારણ કે તે સર્વત્ર નિવૃત્ત થયેલા પરિણામવડે યુક્ત હોય છે, દૃષ્ટાંત કહે છે—જેમ જળવડે કમળનુ પાદડુ લેપાતુ નથી તેમ ૩૫

पापाकरणमात्राद्धि न मौनं विचिकित्सया ।
अनन्यपरमात्मास्याज्ज्ञानयोगी भवेन्मुनि ॥ ३६ ॥

તે, જ્ઞાનવાન-જ્ઞાની, વેદમય-સમગ્ર શાસ્ત્રના જ્ઞાનમય, ધર્મમય-ક્ષાંતિ વિગેરે આત્માના ધર્મમય અને બ્રહ્મમય-આત્મસ્વરૂપમય હોય છે ૩૮

આવા પ્રકારના શી રીતે થાય? તે શ્લોકવડે કહે છે—

वैषम्यबीजमज्ञानं निघ्नन्ति ज्ञानयोगिनः ।
विषयास्ते परिज्ञाय लोकं जानन्ति तत्त्वतः ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગીઓ વિષમતાના બીજ રૂપ અજ્ઞાનને હણે છે તે યોગીઓ વિષયોને જાણીને સમગ્ર લોકને તત્ત્વથી જાણે છે ૩૯

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગીઓ એટલે આત્માને વિષે પ્રીતિવાળા મુનિઓ વિષમતાના બીજરૂપ એટલે ઇષ્ટઅનિષ્ટ ભેદને આરોપ કરવારૂપ વિષમપણાના બીજની જેવું બીજ એટલે ઉત્પત્તિ કારણરૂપ અજ્ઞાનને એટલે વિપરીત બોધને અત્યંત હણે છે—નાશ કરે છે તે જ્ઞાનયોગીઓ શબ્દાદિક વિષયોને યથાર્થરૂપે જાણીને લોકને એટલે સમગ્ર ચરાચર વસ્તુ સ્વરૂપને તત્ત્વવડે એટલે પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું એના સ્વભાવથી રહિત પરમાર્થ રૂપે જાણે છે તેથી તેઓ તેવા પ્રકારના થાય છે ૩૯

इतश्चापूर्वविज्ञानाच्चिदानन्दविनोदिनः ।
ज्योतिष्मन्तो भवन्त्येते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી અપૂર્વજ્ઞાનથી ચિદાનંદના વિનોદવાળા તે યોગીઓ જ્ઞાનવડે પાપનો નાશ કરીને જ્યોતિવાળા (કેવળજ્ઞાનવાળા) થાય છે ૪૦

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે તત્ત્વથી લોકસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી અપૂર્વ વિજ્ઞાનથી એટલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી-અનુભવરૂપ અભ્યંતર ક્રિયાથી ચિતરૂપ-જ્ઞાનરૂપ આનંદને વિષે ક્રીડા-રમણ કરનારા તે જ્ઞાનયોગીઓ જ્ઞાનવડે એટલે શુદ્ધ શુદ્ધતર બોધવડે પાપનો નાશ કરીને કર્મરૂપી રજરહિત કેવળજ્ઞાન રૂપ જ્યોતિવાળા થાય છે અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના ભોગી થાય છે ૪૦

એનુંજ વિશેષ વ્યંજન દેખાડે છે—

तेजोलेश्याविवृद्धिर्या पर्यायक्रमवृद्धितः ।
भाषिता भगवत्यादौ सेत्थंभूतस्य युज्यते ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—જે તેજોલેશ્યાની વૃદ્ધિ પર્યાયના ક્રમની વૃદ્ધિથી ભગવતી વિગેરે સૂત્રોને વિષે કહેલી છે, તે આવા પ્રકારના યોગીને જ ઘટે છે-યુક્ત છે ૪૧

ટીકાર્થ—જે આગળ કહેવામાં આવશે એવી તેજોલેશ્યાની વૃદ્ધિ એટલે તેજની જેમ આત્મધર્મને પ્રકાશ કરનારી જ્ઞાન અને કરૂણાદિક રૂપ પરિણામની સમૃદ્ધિ પર્યાયક્રમની વૃદ્ધિથકી એટલે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યાના દિવસથી આરંભીને માસ, બેમાસ વિગેરે ચારિત્ર સમયના અનુક્રમની વૃદ્ધિથકી ભગવતી વિગેરે સૂત્રોમાં કહેલી છે, તે શુભ લેશ્યાની વૃદ્ધિ આવા પ્રકારના જ્ઞાનયોગીને જ ઘટે છે-તેમનામાં જ દેખાય છે. ૪૧.

કહેલી લેશ્યાવાળા પણાને (લેશ્યાને) ક્રિયાના ઉપદેશવડે દેખાડે છે.

विषमेऽपि समेक्षी यः स ज्ञानी स च पंडितः ।
जीवन्मुक्तः स्थिरं ब्रह्म तथा चोक्तं परैरपि ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—જે વિષમને વિષે પણ સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે, તે જ જ્ઞાની, તે જ પંડિત અને તે જ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે જ સ્થિર બ્રહ્મને પામે છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—જે જ્ઞાનયોગી વિષમને વિષે પણ એટલે જાતિ, કુળ, રૂપ, વિનય, વિદ્યા, પ્રેમ અને બુદ્ધિ વિગેરેવડે હીન અથવા અધિક પ્રાણીઓને વિષે પણ સમદૃષ્ટિવાળા એટલે પોતાના આત્માની તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તે જ પુરૂષ જ્ઞાની એટલે સર્વ જ્ઞેય (જાણવાલાયક) પદાર્થને જાણનારા, તે જ પંડિત એટલે વિદ્વત્તાના ફળરૂપ ક્રિયાને પામનારા તથા તે જ જીવન્મુક્ત એટલે આ ભવને વિષે જ કર્મબંધ રહિત હોય છે, અને તે જ સ્થિર-નિશ્ચળ પરમાત્મરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. તે વિષે સાંખ્ય વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૪૨.

તે જ કહે છે.—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—પંડિત પુરૂષો વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત એવા બ્રાહ્મણ ઉપર, ગાય ઉપર, હાથી ઉપર, કૂતરા ઉપર અને ચંડાળ ઉપર સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે. ૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાની પુરૂષો વિદ્યા એટલે શાસ્ત્રને વિષે વિદ્વત્તા અને વિનય એટલે નિવૃત્તિના પરિણામપૂર્વક પૂજ્યની પૂજા કરવાનો સ્વભાવ એ બન્નેથી યુક્ત એવા બ્રાહ્મણ ઉપર, ગાય ઉપર, હાથી ઉપર, કૂતરા

ઉપર અને ચાડાળ ઉપર સર્વત્ર તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છે પરતુ એશ્વર્ય આદિ ભેદને ગ્રહણ કરનારા હોતા નથી ૪૩

કહેલા અર્થનો હેતુપણે કરીને ઉપદેશ કરે છે—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषा साम्ये स्थितं मन ।
निर्दोष हि सम ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—જેઓનુ મન સમતાને વિષે રહેલુ છે, તેઓએ આ જન્મને વિષે જ સસારને જીત્યો છે કારણ કે બ્રહ્મ એ નિર્દોષ અને સમરૂપ છે, તેથી તેઓ બ્રહ્મને વિષે જ રહેલા છે એમ જાણુ ૪૪

ટીકાર્થ—જે યોગીઓનુ મન સમતાને વિષે રહેલુ છે, તે મુની શ્વરોએ આ ભવને વિષે જ સમસ્ત સસાર જીત્યો છે-વશ કર્યો છે અર્થાત્ સસારસમુદ્રને તરી ગયા છે કારણ કે બ્રહ્મ એટલે સકલ ઉપાધિરહિત આત્મસ્વરૂપ તે નિર્દોષ એટલે રાગાદિક દોષના વિકારોથી વર્જિત-નિર્વિકાર છે અને સમ એટલે સર્વદા એકજ રૂપ છે તેથી તે યોગીઓ પૂર્ણબ્રહ્મ સ્વરૂપને વિષે રહેલા છે માટે મુમુક્ષુએ સમતાને વિષે જ સ્થિતિ કરવી એ અર્થ ફળીભૂત થયો એમ જાણુ ૪૪

ફરીથી પણ હેતુપણે જ ઉપદેશ આપે છે—

न प्रहृष्येत् प्रिय प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थित ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્મને વિષે રહેલા, સ્થિર બુદ્ધિવાળા અને સમોહરહિત બ્રહ્મજ્ઞાની પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતા નથી અને અનિષ્ટ વસ્તુ પામીને ઉદ્વેગ પામતા નથી ૪૫

ટીકાર્થ—સમ સ્વભાવ રૂપ બ્રહ્મને વિષે રહેલા, બ્રહ્મજ્ઞાની એટલે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા શુદ્ધ આત્મરૂપ બ્રહ્મને જાણનાર, સ્થિર બુદ્ધિવાળા અને સર્વત્ર વ્યામોહથી વર્જિત એવા પુરૂષ પ્રિય-અભીષ્ટ વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતા નથી, તથા અપ્રિય-અનિષ્ટ વસ્તુ પામીને ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળા થતા નથી ૪૫

હવે વ્યતિરેક સહિત હેતુવડે ઉપદેશ આપે છે—

अर्वाग्दशाया दोषाय वैषम्ये साम्यदर्शनम् ।
निरपेक्षमुनीना तु रागद्वेषक्षयाय तत् ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—અર્વાગ્દશાને વિષે વિષમતામા સમદષ્ટિ તે દોષને માટે

થાય છે, પરંતુ નિરપેક્ષ મુનિજનોને તો તે (સમદષ્ટિ) રાગ અને દ્વેષના નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વ્યવહાર રૂપ અર્વાગ્ દશામાં એટલે સરાગ અવસ્થામાં વિષમપણા ઉપરની એટલે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટમાં તેમ જ ઉંચ અને નીચપણામાં જે સમદષ્ટિ એટલે સર્વત્ર તુલ્ય વર્તનવડે જોવું તે અર્થાત્ સમગ્ર પ્રાણીવર્ગને એક રૂપે જ જોવા અને તે જ પ્રમાણે વર્તવું તે દોષને માટે એટલે ધર્મધ્વંસાદિક અનેક અનર્થની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે. પરંતુ અપેક્ષારહિત એટલે વ્યવહારના નિર્વાહની ઇચ્છારહિત મુનિઓને તો તે પૂર્વોક્ત વિષમતા ઉપરની સમદષ્ટિ રાગદ્વેષના ક્ષયને માટે-નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

ફરીને નિરપેક્ષપણાનો વિશેષ કહે છે.—

रागद्वेषक्षयादेति ज्ञानी विषयशून्यताम् ।
छिद्यते भिद्यते चायं हन्यते वा न जातुचित् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાની રાગદ્વેષના ક્ષયથકી વિષયની શૂન્યતા (અભાવ)ને પામે છે, અને તે કદાચિત્ પણ છેદાતો, ભેદાતો કે હણાતો નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગવાળા મુનિ રાગદ્વેષના ક્ષયથકી શબ્દાદિક વિષયોની શૂન્યતાને-અભાવને પામે છે. તેવા વિષય શૂન્યતાવાળા જ્ઞાનયોગી કદાચિત્ પણ અતિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાદિકવડે છેદાતા નથી એટલે આત્મધ્યાનના છેદને પામતા નથી. અર્થાત્ કોઈ તેને છેદે તોપણ તેના ધ્યાનની ધારા અખંડ રીતે જ પ્રવર્તે છે તથા તે ભેદાતા નથી; એટલે શસ્ત્રવડે કોઈ તેને ભેદે તોપણ રાગાદિકના પરિણામવડે પરિણતિના ભેદને પામતા નથી. અથવા તે હણાતા નથી એટલે ધર્મના ધ્વંસને પામતા નથી. ૪૭.

હવે આઠ શ્લોકે કરીને જ્ઞાનયોગીનું સ્વરૂપ દેખાડે છે.—

अनुस्मरति नातीतं नैव कांक्षत्यनागतम् ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समो मानापमानयोः ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગી અતીત વૃત્તાંતનું સ્મરણ કરતા નથી, અનાગતની ઇચ્છા કરતા નથી, તથા શીત ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ અને માન અપમાનને વિષે તુલ્ય હોય છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે રમણ કરનાર જ્ઞાનયોગી અતીત એટલે પૂર્વે અનુભવેલા સુખ, દુઃખ, ઇષ્ટ, અને અનિષ્ટ ભોગાદિકનું સ્મરણ કરતા નથી. તથા અનાગત એટલે પ્રાપ્ત નહીં થયેલા દેવેંદ્રના ભોગા-

દિકની ઇચ્છા કરતા નથી. તથા શીત એટલે હિમ અથવા શિશિર કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી શીતવેદના, ઉષ્ણ એટલે સંતાપને ઉત્પન્ન કરનાર સૂર્યનો તાપ વિગેરે, સુખ-પૂજા તથા ઇષ્ટ ભોજનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલ સાતા, દુઃખ-પરીષહ, ઉપસર્ગ વિગેરે સહન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલુ કષ્ટ, એટલાને વિષે સમ એટલે તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છે. તથા માન એટલે રાજાદિકે કરેલો ભક્તિસત્કાર અને અપમાન એટલે દુષ્ટ પામર જનોએ કરેલી તર્જના-તિરસ્કાર, તેને વિષે પણ સમાન એટલે રાગાદિક રહિત તુલ્ય વૃત્તિવાળા હોય છે. આવા મુનિ અધ્યાત્મરૂપી સામ્રાજ્યને ભોગવતા છતા બીજુ કાંઈ પણ જોતા નથી. એ રીતે અહીંથી આઠમા શ્લોકની સાથે સંબંધ જાણવો. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર દરેક શ્લોકને વિષે જાણવુ. ૪૮

जितेन्द्रियो जितक्रोधो मानमायानुपद्रुत ।
लोभसस्पर्शरहितो वेदसेदविवर्जित ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—ઇન્દ્રિયોને જીતનાર, ક્રોધને જીતનાર, માન અને માયા વડે ઉપદ્રવ નહીં પામેલો, લોભના સ્પર્શ રહિત તથા વેદના ખેદથી રહિત, ૪૯

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને જીતનાર એટલે વશ કરનાર, ક્રોધને જીતનાર, માન-જાતિ વિગેરેનો મદ તથા માયા-શઠતા, તેના વડે પરાભવ નહીં પામેલો, લોભ-તૃષ્ણાના સંબંધ રહિત, તથા વેદ એટલે પુરુષવેદ વિગેરેના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા કામનો અભિલાષ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ તેના વડે-તજ્જન્ય સંતાપ વડે રહિત એટલે અભિલાષા રહિત હોય છે. ૪૯

सनिरुध्यात्मनात्मान स्थित स्वकृतकर्मभित् ।
हठप्रयत्नोपरतः सहजाचारसेवनात् ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—તથા આત્માને આત્મા વડે રૂંધીને રહેલો, પોતે કરેલા કર્મને ભેદનારો અને સહજ આચારને સેવવાથી બળાત્કારના પ્રયત્નથી નિવૃત્તિ પામેલો, ૫૦

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી આત્મા વડે એટલે શુદ્ધ ઉપયોગ વડે મનરૂપી આત્માને રૂંધીને એટલે પોતાના આત્માને વિષે લય કરીને રહેલો-આત્મસ્વરૂપે અવસ્થિત થયેલો, પોતે રાગાદિકના પરિણામથી કરેલા—આત્માને વિષે બંધના સમયે [illegible] પ્રાપ્ત કરેલા શુભાશુભ જ્ઞાના

મૂલાર્થ—તથા દંડને દૂર કરનાર, ધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે પાપરૂપી કાષ્ઠસમૂહને દગ્ધ કરનાર અને લોકપ્રવાહથી ઉલટા પ્રવાહને અનુસરનાવડે લોકોત્તર ચરિત્રને ધારણ કરનાર, ૫૩

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી અન્યના પ્રાણને હરણ કરનાર અને આત્માના ધર્મરૂપ જીવનને હરણ કરનાર એવા માનવચન અને કાયાથી ઉત્પન્ન થયેલા આરંભરૂપ દંડને દૂર કરનાર, ધર્મધ્યાન અથવા શુકલધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે પાપરૂપી-અશુભ કર્મરૂપી કાષ્ઠના સમૂહને બાળી નાખનાર અને લોકપ્રવાહની અપેક્ષાએ તેનાથી પ્રતિકૂળ (ઉલટા) ગમન કરનારા પ્રવાહને અનુસરનાવડે કરીને લોકોત્તર એટલે અલૌકિક ચરિત્રને-સારા ધ્યાન આદિ લીલાના અનુષ્ઠાનને ધારણ કરનાર હોય છે ૫૩

लब्धान् कामान् बहि कुर्वन्नकुर्वन् बहुरूपताम् ।
स्फारीकुर्वन् परं चक्षुरपरं च निमीलयन् ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્ત થયેલા કામોને-ભોગોને દૂર કરતો, બહુરૂપીપણાને નહીં કરતો, ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુને વિકસ્વર કરતો અને અન્ય નેત્રને બંધ કરતો, ૫૪

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી પ્રાપ્ત થયેલા કામોને એટલે ઇષ્ટભોગોને મનરૂપી ગૃહમાંથી દૂર કરતો, ઘણા રૂપોને એટલે આકારને નહીં કરનાર અર્થાત્ ક્ષણમાં મૌનવાળો, ક્ષણમાં ધ્યાનવાળો, ક્ષણમાં રાગવાળો, ક્ષણમાં રાગવિનાનો ઇત્યાદિક વિવિધ વેષને નહીં કરતો એટલે તજતો, પર એટલે જ્ઞાનરૂપી પ્રધાન એવા ચક્ષુને નિર્મળપણાએ કરીને વિકસ્વર કરતો અને બીજા ચર્મનેત્રને અથવા અજ્ઞાનને બંધ કરતો એટલે ધ્યાનમાં લીન થવા માટે તેનો સંકોચ કરતો અર્થાત્ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો હોય છે ૫૪

पश्यन्नन्तर्गतान् भावान् पूर्णभावमुपागतः ।
भुञ्जानोऽध्यात्मसाम्राज्यमवशिष्टं न पश्यति ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અંદર રહેલા પદાર્થોને જોતો, પૂર્ણ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો અને અધ્યાત્મરૂપી સામ્રાજ્યને ભોગવતો તે બીજુ કાંઈ પણ જોતો નથી ૫૫

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે રહેલા ભાવોને એટલે ઉત્પાદ વિગેરે વિવિધ પર્યાયોને અથવા જ્ઞાનાદિક ગુણની વૃદ્ધિના અંશોને જોતો, પૂર્ણભાવને એટલે સમગ્ર ઇચ્છાના સમાપ્તપણાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામ્રાજ્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરૂષ અવશેષ રહેલું એટલે ઉપર કહ્યાથી બાકી રહેલું બીજું કાંઈ પણ કાર્ય જોતો નથી. કારણકે પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે. આ આઠ શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫.

જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

श्रेष्ठो हि ज्ञानयोगोऽयमध्यात्मन्येव यज्जगौ ।
बन्धप्रमोक्षं भगवान् लोकसारे सुनिश्चितम् ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાન-યોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રશસ્ય છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીવર્ધમાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અંગના પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના બંધનથકી મુક્ત થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કહ્યું છે, તેજ અત્રે દેખાડે છે.—

उपयोगैकसारत्वादाश्वसंमोहबोधतः ।
मोक्षाप्तेर्युज्यते चैतत्तथा चोक्तं परैरपि ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોહ રહિત શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ અધ્યાત્મ યુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કહ્યુ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે ઇષ્ટ સાધ્યને વિષે મનની એકાગ્રતારૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્રપણે ભ્રાંતિ રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મ ઘટે છે એટલે યુક્તિ યુક્ત છે-યોગ્ય છે. અર્થાત્ મોક્ષના સાધનોને વિષે જ્ઞાનયોગની જ મુખ્યતા છે. આ વિષે વ્યાસ વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૫૭.

જે કહ્યુ છે તે જ કહે છે.—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मतः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—યોગી તપસ્વીથકી અધિક છે, પંડિતોથકી પણ અધિક

માનેલો છે, તથા ક્રિયાકાંડ કરનારાઓ થકી પણ યોગી અધિક છે, તેથી કરીને હે અર્જુન ! તું યોગી થા ૫૮

ટીકાર્થ—હે અર્જુન ! યોગી એટલે જ્ઞાનયોગવાળો પુરૂષ માસોપવાસાદિક તપસ્યા કરનારાઓથકી અધિક-શ્રેષ્ઠ છે, તથા જ્ઞાની એટલે વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોને જાણનારથકી પણ અધિક માનેલો-અત્યંત પ્રધાનપણે કહેલો છે, તથા કર્મક એટલે વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓને કરનાર થકી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે કારણકે નિવૃત્તિમાં જ તત્પર છે તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી હે પાંડવોને વિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તું યોગી એટલે જ્ઞાનયોગ વાળો થા ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ શ્રેષ્ઠતા કહે છે—

समापत्तिरिह व्यक्तमात्मन परमात्मनि ।
अभेदोपासनारूपस्ततः श्रेष्ठतरो ह्ययम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમાં વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે ૫૯

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિષે સમાપત્તિ એટલે અનંત ધ્યાતા અને ધ્યેયના અભેદે કરીને એકપણાની પ્રાપ્તિ થશે તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસનારૂપ એટલે જેને વિષે પોતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કાંઈપણ વિશેષ નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનયોગ બીજા સર્વ યોગ કરતા શ્રેષ્ઠ છે ૫૯

એ જ વિષયની પુષ્ટિ કરે છે—

उपासना भागवती सर्वेभ्योऽपि गरीयसी ।
महापापक्षयकरी तथा चोक्त परैरपि ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—ભગવાનની ઉપાસના સર્વ થકી પણ મોટી છે, તથા મહા પાપનો ક્ષય કરનારી છે તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે ૬૦

ટીકાર્થ—ભગવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-સેવા સર્વ તપસ્યાદિક યોગો કરતા પણ અત્યંત મોટી છે તો પછી ક્રિયાયોગ કરતા મોટી હોય તેમાં તો શું કહેવું ? કારણ કે તે સેવા સર્વ યોગોથી સાધ્ય એવા મોક્ષનું સાધન છે તથા તે ભગવાનની સેવા મોટા પાપોનો નાશ કરનારી છે તે વિષે બીજા-સાંખ્ય વિગેરેએ પણ કહ્યું છે ૬૦

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે કહે છે.-

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—સર્વે યોગીઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન મારામાં રહેલા અંતરાત્માએ કરીને મને ભજે છે, તેને મે અત્યત યોગ્ય માન્યો છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—સમગ્ર યોગીઓના મધ્યમાં એટલે પરબ્રહ્મના ઉપાયને સેવનારાઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન એટલે મોક્ષેચ્છુ મને પામેલા અંતરાત્માએ કરીને મને આત્મરૂપ ભજે છે-સેવે છે, તેને મે અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે-કહ્યો છે. ૬૧.

હવે છ શ્લોકવડે ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે.-

उपास्ते ज्ञानवान् देवं यो निरञ्जनमव्ययम् ।
स तु तन्मयतां याति ध्याननिर्धूत कल्मषः ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—જે જ્ઞાની પુરૂષ નિરજન અને અવ્યય (નાશરહિત) દેવની ઉપાસના કરે છે, તે ધ્યાનવડે પાપનો નાશ કરીને તે દેવમય-દેવસ્વરૂપ થાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ જ્ઞાની એટલે શુદ્ધ જ્ઞાનયોગવડે યુક્ત છતો નિરજન એટલે સમગ્ર કર્મલેપ રહિત અને અવ્યય એટલે વિનાશ રહિત એવા દેવને એટલે પરમ જ્ઞાનના વિલાસે કરીને વિલાસ કરનાર પરમાત્માની ઉપાસના-આરાધના કરે છે, તે ઉત્તમ પુરૂષ ધર્મધ્યાનાદિકે કરીને કલ્મષનો એટલે પાપકર્મના અણુસમૂહનો અત્યંત નાશ કરીને એટલે જીવ પ્રદેશથકી તેને જૂદા કરીને તન્મયપણાને પામે છે એટલે નિરંજન અવ્યય દેવરૂપ થાય છે. ૬૨.

विशेषमप्यजानानो यः कुग्रहविवर्जितः ।
सर्वज्ञं सेवते सोऽपि सामान्ययोगमास्थितः ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—વિશેષને નહી જાણતા છતાં પણ કદાગ્રહે કરીને રહિત એવો જે પુરૂષ સર્વજ્ઞની સેવા કરે છે, તે પણ સામાન્ય યોગને આશ્રય કરેલો છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમ અને બુદ્ધિની પટુતાના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞના વિશેષને એટલે અમુક વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ છે એવો નિશ્ચય કરવારૂપ ભેદને સારી રીતે જાણતો ન હોય તોપણ તે કદાગ્રહથી રહિત થઇને સામાન્ય સર્વજ્ઞને એટલે સમગ્ર સૂક્ષ્મ,

બાદર, રૂપી, અરૂપી, દૂર રહેલા તથા નજીક રહેલા પદાર્થ સમૂહને જાણનાર સર્વદર્શી પરમાત્માને સેવે છે એટલે ભેદે કરીને નહીં જાણતા છતા પણ "જે સર્વજ્ઞ અને નિરંજન છે, તેજ મારે પુજ્ય અને ધ્યેય હો" એમ ધારીને ભજે છે, તે પણ એટલે આ પ્રકારે વિશેષને ન જાણનારો પણ સામાન્ય યોગને એટલે પરબ્રહ્મની આરાધનના સામાન્ય ઉપાયને આશ્રિત થયેલો છે એમ જાણવું ૬૩

સામાન્ય યોગનેજ બતાવે છે—

सर्वज्ञो मुख्य एकस्तत्प्रतिपत्तिश्च यावताम् ।
सर्वेऽपि ते तमापन्ना मुख्य सामान्यतो बुधा ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે, એકજ છે અને જેટલા ભવ્યોને તેના પર ભક્તિભાવ છે, તે સર્વ પંડિતો સામાન્યથી મુખ્યપણે તે સર્વજ્ઞનેજ પામેલા છે ૬૪

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે એટલે મારે આરાધન કરવામાં તે પ્રધાન છે, તે એકજ છે એટલે મહાદેવરૂપ, વિષ્ણુરૂપ અથવા જિનરૂપ હો પણ પરમાર્થ રીતે સર્વજ્ઞ એકજ છે કારણ કે આવરણ રહિત જે હોય તેને આશ્રયનો ભેદ (ભિન્નતા) કારણ નથી વળી જેટલા ભવ્યોને તે સર્વજ્ઞને વિષે ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે સર્વજ્ઞના ભક્તોરૂપ પંડિતો સામાન્ય થકી એટલે વિશેષ ભક્તિની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાન) ના અભાવથકી મુખ્ય-રીતિથી શ્રેષ્ઠ એવા તે સર્વજ્ઞને પામેલા છે ૬૪

હવે જેઓ વિશેષના આગ્રહવાળા છે, તેઓને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે—

न ज्ञायते विशेषस्तु सर्वथाऽसर्वदर्शिभि ।
अतो न ते तमापन्ना विशिष्य भुवि केचन ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—અસર્વજ્ઞના સર્વથા વિશેષને જાણતા નથી તેથી કેટલાએક આચાર્યો પૂર્વાપરના કાંઈ પણ દર્શન વિગેરે કરીને સર્વજ્ઞ નહીં માને છે, પરંતુ તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામેલા નથી ૬૫

ટીકાર્થ—જેઓ સર્વ નિર્ણય પામ્યને જેનારા-જાણનારા નથી તેવા અસર્વજ્ઞોને વિશેષ એટલે વસ્તુનો ભક્તિ ભક્તિ પ્રત્યે રહેલો નિશ્ચયરૂપ ભેદ જણાતો નથી (તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને ઓળખી શકતા નથી) તેથી કરીને તેવા કેટલાએક વાદીઓ પૂર્વાપરના કાંઈ પાન દેખી અથવા પુરાણો વિગેરે એટલે ભેદ કરીને તેમને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીપણે જાણી માનીને તેને વિષે સર્વજ્ઞપણાના ...

છે. તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામનારા એટલે તેનો સ્વીકાર કરનારા થતા નથી. અર્થાત્ કદાગ્રહમાં તત્પર એવા તેઓ યોગરહિત થાય છે. ૬૫.

સર્વજ્ઞની સેવાએ કરીને સર્વે યોગીઓ કહેવાય છે, તે બતાવે છે.—

सर्वज्ञप्रतिपत्त्यंशात्तुल्यता सर्वयोगिनाम् ।
दूरासन्नादिभेदस्तु तद्भृत्यत्वं निहन्ति न ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—સર્વે યોગીઓની સર્વજ્ઞની સેવારૂપ અંશથી તુલ્યતા છે. પરંતુ દૂર અને આસન્ન (સમીપ) ઇત્યાદિક ભેદ તેના સેવકપણાને હણતો નથી. ૬૬.

ટીકાર્થ—સર્વે એટલે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્તમ ભેદવાળા યોગીઓને એટલે પરબ્રહ્મના ઉપાયને સેવનારા જનોની સર્વજ્ઞની સેવાના અંશથી એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ કેવળીની ભક્તિ–આરાધનારૂપ અંશથી–તે વિભાગથી અર્થાત મોક્ષની આરાધનાના પ્રકારથી તુલ્યતા–સમાનતા એટલે એકરૂપતા છે. પરતુ દૂર એટલે પુદ્ગલ પગવર્ત આદિ ચિરકાળે કરીને મહાકષ્ટથી પામવાપણું તથા આસન્ન એટલે થોડા કાળમાંજ સિદ્ધિ પામવાપણું તથા આદિ શબ્દને લીધે સમકિતીપણું, માર્ગાનુસારીપણું, એ વિગેરે રૂપ જે ભેદ એટલે મોક્ષના સાધનની ભિન્નતા છે, તે સર્વજ્ઞના સેવકપણાને હણતી નથી; અથવા તો "દૂર આસન્ન" એ શબ્દનો આ રીતે અર્થ કરવો—જિન સંબંધી ધ્યાન અને ક્રિયાદિકના પ્રયત્નમાં પ્રવર્તેલા અને સંક્ષિપ્ત રૂચિવાળા સર્વજ્ઞના સેવકને મોક્ષપ્રાપ્તિ સમીપેજ સંભવે છે, અને વૃત્તિના નિરોધનો કલેશ, ઇંદ્રિયજય, અષ્ટાંગ યોગ ઇત્યાદિ–અનુષ્ઠાનના પ્રયત્નમાં પ્રવર્તેલા, અન્ય દર્શનમાં રહેલા સંક્ષિપ્ત રૂચિવાળા સર્વજ્ઞના સેવકને મોક્ષની પ્રાપ્તિ ચિરકાળે સંભવે છે, આ પ્રકારનો જે ભેદ છે તે સર્વજ્ઞના સેવકપણાને હણુ... નથી... સેવકજ કહેવાય તેનું નિવારણ કરતો નથી. અર્થાત્ તે પણ સર્વજ્ઞના સે... ૬૬.

માટે સર્વજ્ઞજ સે...

माध्यस्थ्यमवलं...ગ્ય છે, તે કહે છે.—

सेवा सर्वैर्बुधैरिष्टा ...**व देवतातिशयस्य हि ।**
...**लातीतोऽपि यज्जगौ ॥ ६७ ॥**

મૂલાર્થ—મધ્યસ્થપણાનો આ... સર્વે પંડિતોએ ઇચ્છેલી છે. તે ...શ્રય કરીનેજ દેવના અતિશયની સેવા ...કહ્યું છે. ૬૭. ...કાલાતીત નામના આચાર્યે પણ

ફળવાળું જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ, આદિ શબ્દ છે તેથી વેદના, સ્કંધ, એ વિગેરે ભવના કારણો એટલે સર્વ દર્શનીઓએ સંસારના કારણરૂપે માનેલા છે, તે સર્વે કારણો વાસ્તવિક રીતે એક કર્મરૂપ જ છે તેથી કરીને એવું સિદ્ધ થાય છે કે સંજ્ઞાના ભેદને પામેલું પોતપોતાના દર્શનમાં કહેલું છે, માટે આ સર્વજ્ઞની ભક્તિનું તત્ત્વ જ ભેદનો ત્યાગ કરીને એક જ પ્રધાન-શ્રેષ્ઠ છે ૭૨

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે —

अस्यापि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिस्तथा तथा ।
गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमता सोऽप्यपार्थकः ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—આ કર્મનો પણ જે બીજો વિચિત્ર ઉપાધિવાળો ભેદ પૂર્વે કહેલા હેતુઓથકી તે તે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, તે પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષોને વ્યર્થ છે ૭૩

ટીકાર્થ—આ પૂર્વ કહેલ અવિદ્યા, ક્લેશ, કર્મ, વેદના અને સ્કંધ વિગેરે નામથી કહેવાતા કર્મનો જે આગળ કહેવામાં આવશે એવો બીજો એટલે પૂર્વે કહેલાથી જૂદો ઘણા પ્રકારની ઉપાધિવાળો એટલે સ્વધર્મનો અન્ય ધર્મમાં રહેવાપણાએ કરીને અનભાસ અથવા વિશેષપણું રૂપ ભેદ-પ્રકાર પૂર્વે કહેલા હેતુઓથકી પ્રગટ કરેલો તે તે પ્રકારે સાંખ્યાદિ લોકોએ કહેલો છે, તે પણ એટલે કહેલા ઉપાધિના ભેદવાળો પણ બુદ્ધિમાનને એટલે સારા વિચારવાળા યોગીઓને વ્યર્થ છે કારણ કે તે કોઈ એક વસ્તુના ધર્મને ગ્રહણ કરનાર છે તેથી તથા તેનો નિર્ધાર-નિશ્ચય થતો નથી તેથી વ્યર્થ છે ૭૩

કહેલા અર્થને વિષે શિક્ષા આપે છે —

ततोऽस्थानप्रयासोऽयं यत्तद्भेदनिरूपणम् ।
सामान्यमनुमानस्य यतश्च विषयो मतः ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જે તેના ભેદનું નિરૂપણ કરવું, તે અયોગ્ય પ્રયાસ છે કારણ કે અનુમાનનો વિષય સામાન્ય કહેલો છે ૭૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત કારણે કરીને જે એટલે આ પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિના બોધનો અવિષય છતાં પણ તે અનિર્ધારિત સ્વરૂપવાળા બ્રહ્મતત્ત્વના ભેદનું એટલે જગતનું કર્તાપણું અને પોતાનું અકર્તાપણું તદ્રૂપ ભેદનું નિરૂપણ કરવું, તે વૃદ્ધ પુરૂષોને આ હમણાં જ જેનો નિષેધ કરાયેલો છે એવો પ્રયાસ અસ્થાને છે-અયોગ્ય છે એટલે

कल्पनामोहितो जन्तु शुक्लं कृष्णं च पश्यति ।
तस्यां पुनर्विलीनायामशुक्लाकृष्णमीक्षते ॥ १२२ ॥

મૂલાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો પ્રાણી શુક્લ અને કૃષ્ણને જુએ છે, પણ તે કલ્પનાનો લય (નાશ) થવાથી અશુક્લ અને અકૃષ્ણને જુએ છે ૧૨૨

ટીકાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો એટલે રાગાદિકની યોજનાવડે વ્યાકુળ થયેલો પ્રાણી શુક્લ-ઉજ્જ્વળ અને કૃષ્ણ-મેલથી મલિનને જુએ છે પણ તે કલ્પના નાશ પામવાથી વીતરાગી પુરુષ અશુક્લ અને અકૃષ્ણ એટલે વર્ણથી રહિત શુદ્ધ સ્વરૂપને જુએ છે ૧૨૨

હવે સ્તુતિનુ સ્વરૂપ દેખાડવા પૂર્વક પુણ્યપાપથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે—

तद्ध्यानं सा स्तुतिर्भक्तिः सैवोक्ता परमात्मनः ।
पुण्यपापविहीनस्य यद्रूपस्यानुचिन्तनम् ॥ १२३ ॥

મૂલાર્થ—પુણ્ય પાપ રહિત એવા જે આત્મસ્વરૂપનુ ચિંતવન કરવુ, તે જ પરમાત્માનુ ધ્યાન, તે જ સ્તુતિ અને તે જ ભક્તિ કહેલી છે ૧૨૩

ટીકાર્થ—પરમાત્માનુ એટલે સત્ય બ્રહ્મરૂપ આત્માનુ આગળ કહેવાશે તે જ ધ્યાન-એકાગ્ર પ્રણિધાન જાણવુ, તથા હમણા કહેવાશે તે જ સ્તુતિ જાણવી, તથા હમણા કહેવાશે તે જ તેની ભક્તિ જાણવી આ ત્રણે કહ્યા તે શુ ? તે કહે છે-કે જે પુણ્યપાપના સબંધ રહિત સ્વરૂપનુ એટલે પરમ નિરજન સ્વભાવવાળા ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપનુ હૃદયમા ચિંતવન કરવુ, તે જ તે સર્વ જાણવુ ૧૨૩

शरीररूपलावण्यवप्रच्छत्रध्वजादिभिः ।
वर्णितैर्वीतरागस्य वास्तवी नोपवर्णना ॥ १२४ ॥

મૂલાર્થ—વીતરાગના શરીર, રૂપ, લાવણ્ય, વપ્ર, છત્ર અને ધ્વજ વિગેરેનુ વર્ણન કરવાથી વાસ્તવિક પ્રશસા થતી નથી ૧૨૪

ટીકાર્થ—વીતરાગનુ એટલે જિનેશ્વરનુ મળ અને પરસેવાથી રહિત શરીર, ગાયના દુધ જેવુ ઉજ્જ્વળ રુધિર, સુગધી શ્વાસવાળો દેહ, સુરવરોએ સમગ્ર નભિથી નિર્માણ કરેલા અગુષ્ઠ માત્ર રૂપથી અનત ગણુ સુંદર રૂપ અને સુવર્ણાદિકથી વ્યાપ્ત હોય તેવી સમચતુરસ્ર આકૃતિ, પોતાના દેહના ભામડળે કરીને સૂર્યની પ્રભાને પણ તિરસ્કાર કરનારુ લાવણ્ય, મણિમય, સુવર્ણમય અને રૂપામય ત્રણ પ્રકારવડે

સુશોભિત અને પુષ્પોના પ્રકરવાળું સમવસરણ, તારા સહિત ચંદ્રમંડળને અનુકરણ કરનાર ત્રણ છત્ર, હજારો નાની પતાકાઓથી સુશોભિત અને હજાર યોજન ઉંચા દંડના અગ્રભાગવાળો ચારે પોળમાં રહેલો મહા ઇંદ્રધ્વજ, તથા आदि શબ્દથી દેવદુંદુભિ, દેવોનું આગમન વિગેરેવડે તેમની પ્રશંસા કરવાથી પ્રભુની વાસ્તવિક એટલે પારમાર્થિક પ્રશંસા-સ્તુતિ થતી નથી. ૧૨૪.

व्यवहारस्तुतिः सेयं वीतरागात्मवर्तिनाम् ।
ज्ञानादीनां गुणानां तु वर्णना निश्चयस्तुतिः ॥ १२५ ॥

મૂલાર્થ—તે સર્વ વ્યવહાર સ્તુતિ જાણવી. અને વીતરાગ આત્માને વિષે વર્તતા જ્ઞાનાદિક ગુણોની જે પ્રશંસા કરવી, તે નિશ્ચય સ્તુતિ જાણવી. ૧૨૫.

ટીકાર્થ—તે એટલે શરીરાદિકના વર્ણનરૂપ, આ એટલે ઉપર કહેલી પ્રશંસાને વ્યવહાર સ્તુતિ જાણવી એટલે અન્યને અન્યપણાની કલ્પના કરવા રૂપ ઉપચાર સ્તુતિ જાણવી. અને જેનાથી રાગ એટલે મોહનીય કર્મ અત્યંત ભિન્ન થયું છે એવા આત્માને વિષે વર્તનારા જ્ઞાનાદિક એટલે સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન, અનંત વીર્ય વિગેરે ગુણોની-આત્માના ધર્મોની જે પ્રશંસા કરવી તે નિશ્ચય સ્તુતિ એટલે વાસ્તવિક પ્રશંસા જાણવી. ૧૨૫.

કહેલા અર્થને વિષે દ્રષ્ટાંત આપે છે.—

पुरादिवर्णनाद्राजा स्तुतः स्यादुपचारतः ।
तत्त्वतः शौर्यगांभीर्यधैर्यादिगुणवर्णनात् ॥ १२६ ॥

મૂલાર્થ—નગર વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે રાજાની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે, અને તેના શૌર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય વિગેરે ગુણોનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે સ્તુતિ કરી કહેવાય છે. ૧૨૬.

ટીકાર્થ—જેમ નગરાદિકનું એટલે નગર, મહેલ, અલંકાર અને બાગબગીચા વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે એટલે માત્ર રાજાના ઉદ્દેશે કરીને જ રાજાની સ્તુતિ થઇ કહેવાય છે; અને શૂરવીરપણું, ગંભીરપણું, ધીરપણું તથા आदि શબ્દ છે તેથી દાતારપણું, ઉદારપણું વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે-પરમાર્થપણે રાજાની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે. તે જ રીતે વીતરાગની સ્તુતિ પણ જાણવી. ૧૨૬.

मुख्योपचारधर्माणामविभागेन या स्तुतिः ।
न सा चित्तप्रसादाय कवित्वं कुकवेरिव ॥ १२७ ॥

મૂલાર્થ—મુખ્ય તથા ઉપચારના ધર્મોના વિભાગ કર્યાં વિના જે સ્તુતિ કરવી, તે ખરાબ કવિની કવિતાની જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી ૧૨૭

ટીકાર્થ—જે કોઇપણ સ્તુતિ મુખ્ય એટલે વસ્તુના સ્વભાવરૂપ સહજ (વાસ્તવિક) અને ઉપચાર એટલે સહચારી ભાવે કરીને ન હોય તેનુ કહેવુ તે, જેમ અલકારવડે શરીરના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરવુ તે તેવા મુખ્ય અને ઉપચારથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મોના એટલે પદાર્થની વર્તનાના વિભાગ વિના એટલે સ્વ અને પરની સ્વરૂપે કરીને અવ્યવસ્થા અર્થાત્ મુખ્યધર્મને મુખ્યપણે ન કહેવા તથા ઉપચાર ધર્મોને ઉપચારપણે ન કહેવા તે, આ પ્રમાણે વિભાગવિના કરેલી સ્તુતિ શિષ્ટ પુરૂષોના ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી કોની જેમ? તે કહે છે-ખરાબ એટલે કવિત્વ કળામા અકુશળ એવા કવિનુ એટલે નવા ઉછરતા ગ્રથકારનુ કાવ્ય-રચન જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે થતુ નથી તેમ ૧૨૭

હવે ફળ કહેવા પૂર્વક નિષેધ કરે છે—

अन्यथाभिनिवेशेन प्रत्युतानर्थकारिणी ।
सुतीक्ष्णा खड्गधारेव प्रमादेन करे धृता ॥ १२८ ॥

મૂલાર્થ—અન્યથા આગ્રહવડે કરેલી સ્તુતિ હસ્તમા પ્રમાદથી ધારણ કરેલી તીક્ષ્ણ ખડ્ગધારાની જેમ ઉલટી અનર્થ કરનારી થાય છે ૧૨૮

ટીકાર્થ—અન્યથા એટલે મુખ્ય તથા ઉપચારીક ધર્મનો વિભાગ કર્યા વિના અભિનિવેશે કરીને એટલે પોતાના મતનુ રક્ષણ કરનાના અભિમાનથી કદાગ્રહે કરીને, ઉપચાર સ્તુતિમા જે મુખ્યતાની દૃષ્ટિ રાખવી, તે ઉલટી અનર્થ કરનારી એટલે આત્માની અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને આત્મહિતનો નાશ કરનારી થાય છે કોની જેમ? તે કહે છે-જેમ પ્રમાદે કરીને એટલે અસાવધાનપણે હાથમા ધારણ કરેલી અત્યત તીક્ષ્ણ ખડ્ગની ધારા વિનાશને માટે થાય છે તેમ ૧૨૮

હવે ઉચિતપણુ દેખાડે છે—

मणिप्रभामणिज्ञानन्यायेन शुभकल्पना ।
वस्तुस्पर्शितया न्याय्या यावन्नानञ्जनप्रथा ॥ १२९ ॥

મૂલાર્થ—મણિની કાતિને વિષે મણિના જ્ઞાનના દૃષ્ટાતે કરીને

વસ્તુને સ્પર્શ કરવાપણું હોવાથી જ્યાં સુધી અનંજનપ્રથા ન હોય ત્યાં સુધી શુભ કલ્પના ન્યાય યુક્ત છે. ૧૨૯.

ટીકાર્થ—ચંદ્રકાંત વિગેરે મણિની કાંતિને વિષે જે મણિનું જ્ઞાન એટલે 'આ મણિ છે' એવી બુદ્ધિ તે સત્ય જ્ઞાન કહેવાય છે. આ ન્યાયવડે-દૃષ્ટાંતવડે વસ્તુના ધર્મને ગ્રહણ કરવાપણું હોવાથી શુભકલ્પના એટલે સ્તુતિ વિગેરે કરવાનો સંકલ્પ ન્યાય્ય એટલે યુક્તિયુક્ત છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાના આત્મસ્વરૂપને વિષે જે પ્રતિબિંબ પડવું તે અંજન કહેવાય છે. તે અંજનની પ્રથા એટલે પ્રસિદ્ધિ ન હોય તે અનંજન-પ્રથા કહેવાય છે. આ અનંજન પ્રથા જ્યાં સુધી ન હોય, ત્યાં સુધી તે શુભ કલ્પના યુક્તિયુક્ત છે. ભાવાર્થ એ છે કે—ભગવાનના અતિશયોનું આભ્યંતર સ્વરૂપ જોઇને અથવા જાણીને પછી તેનું અવલંબન કરીને ભગવાનનું જે વર્ણન કરવું, તે જિનેશ્વરના ગુણોને અનુસરતું હોવાથી યુક્ત-યોગ્ય સ્તુતિરૂપ છે, અને સમવસરણ વિગેરે જોઇને મુખ્ય જિનનું જે વર્ણન કરવું તે તેના ગુણનો સ્પર્શ નહીં કરવાથી અનંજન પ્રથા છે. ૧૨૯.

પુણ્યપાપ થકી આત્માના ભિન્નપણાનો ઉપસંહાર કરે છે.—

पुण्यपापविनिर्मुक्तं तत्त्वतस्त्वविकल्पकम् ।
नित्यं ब्रह्म सदा ध्येयमेषा शुद्धनयस्थितिः ॥ १३० ॥

મૂલાર્થ—પુણ્યપાપથી રહિત, તત્ત્વથી વિકલ્પ રહિત તથા નિત્ય એવા બ્રહ્મનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, એ શુદ્ધનયની સ્થિતિ છે. ૧૩૦.

ટીકાર્થ—પુણ્યપાપથી સર્વથા રહિત, તત્ત્વથી-વાસ્તવિક રીતે વિકલ્પરહિત અને નિત્ય એટલે સનાતન સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું એટલે ઉપાધિ રહિત ચૈતન્યનું સર્વદા ધ્યાન કરવું એ શુદ્ધ નયની સ્થિતિ છે એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના મતની મર્યાદા છે. ૧૩૦.

હવે આશ્રવ અને સંવર થકી આત્માનું ભિન્નપણું કહે છે.—

आश्रवः संवरश्चापि नात्मा विज्ञानलक्षणः ।
यत्कर्मपुद्गलादानरोधावाश्रवसंवरौ ॥ १३१ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા એ આશ્રવ અને સંવરરૂપ પણ નથી. કારણ કે આત્મા વિજ્ઞાનના લક્ષણવાળો છે, અને આશ્રવ તથા સંવર કર્મ પુદ્ગળોના ગ્રહણ અને નિરોધ રૂપ છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—આત્મા આશ્રવરૂપ એટલે નવા કર્મને ગ્રહણ કરવા રૂપ તથા સંવરરૂપ એટલે નવા કર્મને નિરોધ કરવાના ઉપાયરૂપ નથી.

કારણ કે જીવ વિજ્ઞાન લક્ષણવાળો એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળો છે, અને કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગળો એટલે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધોને ગ્રહણ કરવા તથા તેનો નિરોધ કરવો તે જ આશ્રવ અને સંવરના અનુક્રમે લક્ષણો છે તેથી તે આશ્રવ અને સંવર આત્મા રૂપ થઈ શકતા નથી કેમકે પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરવા કે ન કરવા, એ અનાત્મરૂપ જ છે ૧૩૧

ફરીને જે આત્મસ્વરૂપવાળા છે, તેને દેખાડે છે—

आत्मादत्ते तु यैर्भावै स्वतंत्रः कर्मपुद्गलान् ।
मिथ्यात्वाविरती योगा कषायास्तेऽन्तराश्रवा ॥ १३२॥

મૂલાર્થ—આત્મા જે પરિણામે કરીને સ્વતંત્રપણે કર્મપુદ્ગળોને ગ્રહણ કરે છે, તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, યોગ અને કષાયરૂપ પરિણામને આંતર (આભ્યંતર) આશ્રવ જાણવા ૧૩૨

ટીકાર્થ—એમ સંભવે છે કે આત્મા જે પોતામાં રહેલા પરિણામે કરીને સ્વતંત્ર છતો એટલે પરની પ્રેરણા વિના જ કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગળના સ્કંધોને ગ્રહણ કરે છે, તે પરિણામો મિથ્યાત્વ-વિપરીત દૃષ્ટિપણું, અવિરતિ-અનુપરતિ, યોગ-મન, વચન અને કાયાના અશુદ્ધ વ્યાપારો તથા કષાયો એટલે ક્રોધાદિકના પરિણામો તદ્રૂપે અંતર આશ્રવો એટલે જીવના પરિણામ રૂપ ભાવો છે તેમને વિષે આત્મા સંભવે છે કેમકે તે પરિણામો આત્માના ધર્મો છે ૧૩૨

भावनाधर्मचारित्रपरीषहजयादय ।
आश्रवोच्छेदिनो धर्मा आत्मनो भावसवरा ॥ १३३ ॥

મૂલાર્થ—ભાવના, ધર્મ, ચારિત્ર અને પરીસહોનો જય વિગેરે જેઓ આશ્રવનો નાશ કરનારા આત્માના ધર્મો છે તે ભાવસંવર કહેવાય છે ૧૩૩

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલા આશ્રવોનો નાશ કરનારા જીવના જે જ્ઞાનાદિક સ્વભાવવાળા ધર્મો છે, તે ભાવસંવરો એટલે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ આભ્યંતર સંવરો કહેવાય છે તે ધર્મો કયા છે? તે કહે છે-ભાવના-અનિત્ય, અશરણ વિગેરે બાર પ્રકારની ચિંતના, ધર્મ-ક્ષમા, માર્દવ વિગેરે દશ પ્રકારનો ધર્મ, સામાયિક વિગેરે પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર તથા ક્ષુધા તૃષા વિગેરે બાવીશ પ્રકારના પરીસહનો જય તથા આદિ શબ્દે કરીને સમિતિ ગુપ્તિ વિગેરે, એ સર્વે ભાવસંવરો કહેવાય છે, તે આત્મારૂપ થઈ શકે છે ૧૩૩

आश्रवः संवरो न स्यात्संवरश्चाश्रवः क्वचित् ।
भवमोक्षफलभेदोऽन्यथा स्याद्धेतुसंकरात् ॥ १३४ ॥

મૂલાર્થ—આશ્રવ કદાપિ સંવરરૂપ થતા નથી, અને સંવર કદાપિ આશ્રવરૂપ થતા નથી. અન્યથા (જો એમ ન હોય તો) હેતુના સંકરથી (સેળભેળ થવાથી) સંસાર અને મોક્ષના ફળનો અભેદ થઈ જાય. ૧૩૪.

ટીકાર્થ—આશ્રવો કે જે ભવનાં કારણરૂપ બંધસ્વરૂપવાળા છે તે સંવરરૂપ એટલે મોક્ષના હેતુરૂપ થતા નથી; અને બંધનો નિરોધ કરનાર તથા મોક્ષના કારણરૂપ સંવર કદાપિ એટલે કોઈ પણ દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકને વિષે આશ્રવરૂપ એટલે ભવના હેતુરૂપ થતા નથી. કેમકે તે બન્નેને પરસ્પર પ્રતિપક્ષપણું છે. અન્યથા એટલે તેથી જૂદી રીતે માનવાથી હેતુનો સંકર થાય એટલે પરસ્પર અભાવવાળા અધિકરણનું એક અધિકરણમાં હોવાપણા રૂપ સંકર થાય. અર્થાત્ અન્યોન્ય વિરૂદ્ધ એવા આશ્રવ અને સંવર છે તેથી આશ્રવનો સંવરમાં સંક્રમ થઈ જાય અને સંવરનો આશ્રવમાં સંક્રમ થઇ જાય; અને તેથી કરીને સંસાર અને મોક્ષના ફળની એકતા થઈ જાય એટલે કે સમાન કારણ હોવાને લીધે મોક્ષમાં પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થઇ જાય. ૧૩૪.

આત્માજ ભવ અને મોક્ષનું કારણ છે, તે કહે છે.—

कर्माश्रवांश्च संवृण्वन्नात्मा भिन्नैर्निजाशयैः ।
करोति न परापेक्षामलंभूष्णुः स्वतः सदा ॥ १३५ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામે કરીને કર્મને ગ્રહણ કરતાં તથા નિરોધ કરતાં પરની અપેક્ષા રાખતો નથી. કેમકે તે આત્મા સર્વદા સ્વતઃ સમર્થ છે. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—આત્મા પોતે ભિન્ન એટલે જૂદા જૂદા સ્વભાવપણે કરીને ભિન્ન ભિન્ન જાતિવાળા પોતાના પરિણામે કરીને શુભાશુભ ક્રિયમાણ કર્મને અંગીકાર કરતાં તથા તેનો નિરોધ કરતાં પરની એટલે પુદ્ગળાદિકની આકાંક્ષા રાખતો નથી. કારણ કે તે સર્વદા સ્વતઃ એટલે સ્વભાવથી જ પોતાના વ્યાપારમાં સમર્થ છે. ૧૩૫.

શંકા—જો એમ હોય તો બાહ્ય ક્રિયા નિષ્ફળ થશે? એ શંકાપર જવાબ આપે છે.—

निमित्तमात्रभूतास्तु हिंसाहिंसादयोऽखिलाः ।
ये परप्राणिपर्याया न ते स्वफलहेतवः ॥ १३६ ॥

મૂલાર્થ—હિંસા, અહિંસા વિગેરે સર્વે માત્ર નિમિત્તભૂત જ છે કારણ કે જે પરપ્રાણીના પર્યાયો છે, તે પોતાના ફળના હેતુરૂપ હોતા નથી ૧૩૬

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! બાહ્યક્રિયારૂપ હિંસા તે વધ અને અહિંસા તે વધની નિવૃત્તિ વિગેરે એટલે મૃષા, સત્ય વિગેરે સર્વે ભાવ આશ્રવ અને ભાવ સંવરના માત્ર નિમિત્તભૂત જ છે એટલે તેમના પરિણામને ઉત્પન્ન કરવાના હેતુ માત્રને જ પામેલા છે, પણ તે કર્મને ગ્રહણ કરતા નથી તથા તેનો નિરોધ કરતા નથી તેથી નિમિત્તમાત્રે કરીને જ તેમની સફળતા જાણવી કારણ કે જે હિંસાદિક પરપ્રાણીના પર્યાયો એટલે પોતાથી વ્યતિરિક્ત જીવોના દેહાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપપણે કરીને પુદ્ગલોના તથા અજીવોના પર્યાયો-ધર્મો છે તેઓ આત્માને વિષે ફળના હેતુરૂપ એટલે બંધ મોક્ષરૂપ કાર્યને કરનારા હોતા નથી ૧૩૬

व्यवहारविमूढस्तु हेतूस्तानेव मन्यते ।
बाह्यक्रियारतस्वान्तस्तत्त्वं गूढं न पश्यति ॥ १३७ ॥

મૂલાર્થ—વ્યવહારમાં મૂર્ખ એવો મનુષ્ય તે હિંસાદિકને જ હેતુરૂપ માને છે, અને બાહ્યક્રિયામાં જેનું મન આસક્ત છે, એવો તે મૂર્ખ ગૂઢ-ગુપ્તતત્ત્વને જાણતો નથી ૧૩૭

ટીકાર્થ—વ્યવહારવડે એટલે લોકપ્રવૃત્તિવડે વિશેષ મૂઢ એટલે જડ થયેલો પુરૂષ તે હિંસા અહિંસા વિગેરે પરપ્રાણીઓના પર્યાયોને જ હેતુરૂપે એટલે બંધ મોક્ષના કારણરૂપે માને છે કારણ કે તે બાહ્ય પ્રવૃત્તિને વિષે મગ્ન ચિત્તવાળો છતો પરમ રહસ્યભૂત ગૂઢતત્ત્વને જોતો-જાણતો નથી ૧૩૭

हेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते नैवैते नियमास्पृशः ।
यावन्त आश्रवाः प्रोक्तास्तावन्तो हि परिश्रवाः ॥ १३८ ॥

મૂલાર્થ—નિયમનો સ્પર્શ કરતા ન હોવાથી આ હિંસાદિકો હેતુપણાને પામતા નથી જ કેમકે જેટલા આશ્રવો કહેલા છે, તેટલા જ સંવરો પણ કહેલા છે ૧૩૮

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસા વિગેરે પર પર્યાયો સંસાર અને મોક્ષના હેતુપણાને પામતા નથી જ કારણ કે તેઓ નિયમને એટલે નિશ્ચિત ભાવને અર્થાત્ હિંસાનું થવું એ આશ્રવ જ છે, અને અહિંસાનું થવું એ સંવર જ એ પ્રમાણે નિશ્ચયથી આશ્રવ અને સંવરના સ્વરૂપને સ્પર્શ કરતા નથી. શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં જેટલા એટલે જેટલી સંખ્યાવાળા

અને જેવા સ્વરૂપવાળા આશ્રવો એટલે કર્મને ગ્રહણ કરવાના હેતુઓ કહેલા છે, તેટલા જ એટલે સંખ્યાના ન્યૂનાધિકપણાથી રહિત તેટલા પરિમાણવાળા અને તેવા જ સ્વરૂપવાળા પરિશ્રવો એટલે કર્મનો ક્ષય કરવાના ઉપાયો કહેલા છે. તેથી જે આશ્રવો છે, તે જ સંવરપણે સિદ્ધ થાય છે, માટે ઉપર કહેલા હેતુઓ નિયમને સ્પર્શ કરનારા નથી. ૧૩૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

तस्मादनियतं रूपं बाह्यहेतुषु सर्वथा ।
नियतौ भाववैचित्र्यादात्मैवाश्रवसंवरौ ॥ १३९ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બાહ્યહેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયતપણું છે, અને ભાવના વિચિત્રપણાને લીધે આત્મા જ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિશ્ચે છે. ૧૩૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલી રીતે હિંસા, દયા વિગેરે બાહ્ય હેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયત એટલે સંખ્યા અને સ્વરૂપના નિશ્ચય રહિત આશ્રવ અને સંવરનું કારણ છે. એટલે પરસ્પર એક-બીજા રૂપે થવાનો સંભવ હોવાથી તે અનિયત છે, તથા ભાવની વિચિ-ત્રતાને લીધે એટલે શુભાશુભ પરિણામ વિવિધ પ્રકારના થતા હોવાથી આત્માજ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિયત છે–નિશ્ચે છે. એટલે બંને તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે. ભાવાર્થ એ છે કે હિંસાદિક કરવાપણે અધ્યવસાય કર્યા છતાં તે આશ્રવરૂપ થાય છે, અને તેને તજવાપણે અધ્યવસાય કર-વાથી તે જ સંવરરૂપ થાય છે. ૧૩૯.

વિષય સેવા વિગેરે અજ્ઞાનાનુબંધી આશ્રવ છે, તે કહે છે.—

अज्ञानाद्विषयासक्तो बध्यते विषयैस्तु न ।
ज्ञानाद्विमुच्यते चात्मा न तु शास्त्रादिपुद्गलात् ॥ १४० ॥

મૂલાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી વિષયમાં આસક્ત થયો છતો કર્મવડે બંધાય છે, પણ વિષયોવડે બંધાતો નથી; તથા આત્મા જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગળથી મુક્ત થતો નથી. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી એટલે અબોધના કારણથી શબ્દાદિક વિષયોને વિષે આસક્ત થયો છતો અજ્ઞાન પરિણામના આર્દ્રપણે કરીને કર્મરજવડે બંધાય છે; પણ વિષયોવડે એટલે શબ્દાદિક પુદ્ગળો-વડે બંધાતો નથી. કેમકે તે વિષયોનું બંધ ઉત્પન્ન કરવામાં સામર્થ્ય નથી, માટે સ્પર્શ કરેલા માટીના ઢેફાની જેમ તે અકારણ છે; તથા

જ્ઞાનથી એટલે સત્ વસ્તુસ્વરૂપના અવલંબનથી મુક્ત એટલે કર્મરહિત થાય છે તીન અગ્નિવડે સુવર્ણની જેમ કર્મરૂપી મળ રહિત થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગળથી એટલે આગમના ગ્રંથો તથા પદ્માસન વિગેરે પુદ્ગળ સમૂહના સ્પર્શથી મુક્ત થતો નથી કેમકે તે શાસ્ત્રાદિક આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે ૧૪૦

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે—

शास्त्र गुरोश्च विनय क्रियामावश्यकानि च ।
सवराङ्गतया प्राहुर्व्यवहारविशारदाः ॥ १४१ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્ર, ગુરૂનો વિનય, ક્રિયા અને આવશ્યક એ સર્વને વ્યવહારને વિષે નિપુણ પુરૂષોએ સવરના અગરૂપ કહ્યા છે ૧૪૧

ટીકાર્થ—શાસ્ત્ર એટલે જિનાગમ વિગેરે, ઉપદેશક ગુરૂનો વિનય એટલે સેવા, તપ પ્રતિલેખન વિગેરે ક્રિયા તથા છ પ્રકારના આવશ્યક એ સર્વેને વ્યવહારને વિષે એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને વિષે નિપુણ પુરૂષોએ સવરના અગપણે એટલે સાધનપણે કહ્યા છે, પણ સવરરૂપ કહ્યા નથી ૧૪૧

विशिष्टा वाक्तनुस्वान्तपुद्गलास्तेऽफलावहा' ।
ये तु ज्ञानादयो भावा सवरत्व प्रयान्ति ते ॥ १४२ ॥

મૂલાર્થ—જે વાણી શરીર અને મનના વિશિષ્ટ પુદ્ગળો છે, તે ફળને વહન કરનારા નથી, પણ જે આત્માના જ્ઞાનાદિક ભાવો છે, તે સવરપણાને પામે છે ૧૪૨

ટીકાર્થ—વાણી, શરીર અને મનના જે પુદ્ગળો એટલે પરમાણુ સમૂહો વિશિષ્ટ એટલે પ્રાણીના મબધના સ્વભાવથી વિલક્ષણ છે તેઓ એટલે પૂર્વે કહેલી બાહ્ય ક્રિયામા પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો કર્મનિરોધ રૂપ ફળને વહન કરનારા-પ્રાપ્ત કરનારા નથી, પણ આત્માના સ્વભાવ રૂપ જ્ઞાનાદિક-જ્ઞાન, દર્શન, નિવૃત્તિ, ક્ષમા વિગેરે ભાવો એટલે ચૈતન્યના પરિણામો સવરપણાને એટલે કર્મના નિરોધમા કારણપણાને પામે છે-જીવનો તેવો સ્વભાવ હોવાથી તે કર્મનિરોધપણાને પમાડે છે ૧૪૨

તત્ત્વને નહીં જાણનારા પુરૂષોના અભિમાનનુ ફળ દેખાડે છે—

ज्ञानादिभावयुक्तेषु शुभयोगेषु तद्गतम् ।
सवरत्व समारोप्य स्मयन्ते व्यवहारिणः ॥ १४३ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનાદિક પરિણામે કરીને યુક્ત એવા શુભયોગોને વિષે

તેમાં રહેલા સંવરપણાનો આરોપ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો ગર્વવાળા થાય છે. ૧૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન, પ્રશમ અને કારૂણ્ય વિગેરે આત્માના પરિણામો વડે યુક્ત એવા શુભ યોગોને વિષે એટલે ધર્મને નિમિત્તે પ્રવર્તેલા મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપારોને વિષે તેમાં-જ્ઞાનાદિક ભાવમાં રહેલા સંવરપણાનો-કર્મનિરોધના સ્વભાવપણાનો આરોપ કરીને-સંકલ્પ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો 'અમે ધર્મવાળા છીએ' એ પ્રમાણે ગર્વિષ્ઠ થાય છે. ૧૪૩.

प्रशस्तरागयुक्तेषु चारित्रादिगुणेष्वपि ।
शुभाश्रवत्वमारोप्य फलभेदं वदन्ति ते ॥ १४४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રશસ્ત રાગવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિષે પણ શુભ આશ્રવપણાનો આરોપ કરીને તેઓ ફળના ભેદને કહે છે. ૧૪૪.

ટીકાર્થ—વળી પ્રશસ્ત રાગવડે એટલે મોક્ષાદિકના શ્રેષ્ઠ અભિલાષવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિષે એટલે સામાયિકાદિક આચાર, તપ વિગેરે વ્યવહાર ધર્મોને વિષે પણ શુભ આશ્રવપણાનો એટલે શુભ કર્મને ગ્રહણ કરવામાં કારણપણાનો આરોપ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો ફળના ભેદને કહે છે. એટલે સંયમક્રિયારૂપ (શુભ) આશ્રવથકી પણ સંવરનું કાર્ય જે મોક્ષ તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. ૧૪૪.

भवनिर्वाणहेतूनां वस्तुतो न विपर्ययः ।
अज्ञानादेव तद्भानं ज्ञानी तत्र न मुह्यति ॥ १४५ ॥

મૂલાર્થ—વાસ્તવિક રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો વિપર્યાસ થતો નથી; છતાં તેનું ભાન-જ્ઞાન અજ્ઞાનથી જ થાય છે. તેમાં જ્ઞાની મુંઝાતો નથી. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—વાસ્તવિક રીતે એટલે પરમાર્થ રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો-આશ્રવ અને સંવરરૂપ કારણોનો વિપર્યાસ-પરાવર્તન એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ફળના ભેદવડે કરીને વિપરીતપણાનો નિશ્ચય થતો નથી. કેમકે તેથી વ્યવસ્થાના ભંગનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી કરીને તેનું જે ભાન થાય છે એટલે પૂર્વે કહેલા શુભ આશ્રવથી જે મોક્ષરૂપ ફળનું ભાન-જ્ઞાન થાય છે, તે અજ્ઞાનને લીધે જ એટલે વસ્તુનો બોધ ન હોવાથી જ થાય છે. તેમાં-આવા આભાસમાં યથાર્થ વસ્તુને જાણનાર જ્ઞાની મુંઝાતો નથી-મોહવાળો થતો નથી. ૧૪૫.

ઉપચારથી કહીએ તો આ પૂર્વે કહેલુ પણુ યોગ્ય છે તે વાત બે શ્લોકવડે કહે છે —

तीर्थकृन्नामहेतुत्व यत्सम्यक्त्वस्य वर्ण्यते ।
यच्चाहारकहेतुत्व सयमस्यातिशायिन' ॥ १४६ ॥
तपःसयमयो स्वर्गहेतुत्व यच्च पूर्वयो' ।
उपचारेण तद्युक्त स्याद्घृत दहतीतिवत् ॥ १४७ ॥

મૂલાર્થ—સમકિતને જે તીર્થંકર નામ કર્મનુ હેતુપણુ કહેવામા આવે છે, અતિ ઉત્કૃષ્ટ એવા સયમને જે આહારકનુ હેતુપણુ કહેવામા આવે છે, તથા પ્રથમના તપ અને સયમને જે સ્વર્ગનુ હેતુપણુ કહેવામા આવે છે, તે 'ઘી બળે છે' એમ કહેવાની જેમ ઉપચારવડે યુક્ત છે ૧૪૬-૧૪૭

ટીકાર્થ—સમ્યક્ત્વને એટલે મોક્ષને સાધનાર એવા સમ્યગ્ દર્શનને જે તીર્થંકર નામકર્મનુ હેતુપણુ એટલે તીર્થંકર નામકર્મને ઉપાર્જન કરવાનુ મુખ્યપણુ કહેવામા આવે છે, અતિશાયી એટલે ચૌદપૂર્વી સબધી ચારિત્રને જે આહારકનુ હેતુપણુ એટલે આહારક શરીર કરવાના બળવાળી લબ્ધિનુ કારણપણુ કહેવામા આવે છે, તથા વીતરાગ સયમથી પૂર્વકાળે થનારા તપ અને ચારિત્રને જે સ્વર્ગનુ હેતુપણુ એટલે દેવગતિ નામકર્મના બધનુ કારણપણુ કહેવામા આવે છે, તે સર્વે ઉપચારવડે-આરોપવડે યુક્ત-સગત છે કોની જેમ? તે કહે છે-જેમ લોકમા અગ્નિ બળતા છતા ઘી બળે છે એમ લોકો બોલે છે, તેજ પ્રમાણે મોક્ષના હેતુરૂપ સમકિત અને ચારિત્રને જે શુભ બધના હેતુરૂપ કહેવા તે ઉપચારથી જ કહેવાય છે ૧૪૬-૧૪૭

ત્યારે નિશ્ચયવડે આશ્રવ અને સવર કયા? તેની આશકાપર કહે છે —

येनाशेनात्मनो योगस्तेनाशेनाश्रवो मत ।
येनाशेनोपयोगस्तु तेनाशेनास्य सवर ॥ १४८ ॥

મૂલાર્થ—જે અશે કરીને આત્માનો યોગ છે, તે અશે કરીને તેને આશ્રવ કહેલો છે અને જે અશે કરીને તેનો ઉપયોગ છે, તે અશે કરીને તેનો સવર છે ૧૪૮

ટીકાર્થ—જે પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અશે કરીને-વિભાગે કરીને આત્માને યોગ-કર્મની સાથે સબધ હોય છે, તે અશવડે કરીને-પરિણામના વિભાગવડે કરીને તે આત્માને જ આશ્રવરૂપ કહ્યો છે તથા જે

નિવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અંશે કરીને આત્માનો ઉપયોગ છે એટલે ઇષ્ટ સિદ્ધિને સાધનારા આત્માના સ્વરૂપને અનુસરતો બોધ છે, તે અંશવડે કરીને-પરિણામના વિભાગવડે કરીને આત્મા જ સંવરરૂપ-કર્મના નિરોધરૂપ માનેલો છે. ૧૪૮.

येनासावंशविश्रान्तौ बिभ्रदाश्रवसंवरौ ।
भात्यादर्श इव स्वच्छास्वच्छभागद्वयः सदा ॥ १४९ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા અંશની વિશ્રાંતિને વિષે આશ્રવ અને સંવરને ધારણ કરતો છતો નિર્મળ અને મલિન એવા બે ભાગને ધારણ કરતા આદર્શ (દર્પણ)ની જેમ સદા-નિરંતર શોભે છે. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને આ જીવ કાળાદિકના વિભાગે કરીને અંશની વિશ્રાંતિને વિષે એટલે પૂર્વે કહેલા પરિણામના બે વિભાગોના મધ્યમાં એક એક અંશના વિશ્રામનેવિષે આશ્રવ અને સંવરને ધારણ કરતો છતો સ્વચ્છ-ઉપરનો નિર્મળ ભાગ અને અસ્વચ્છ એટલે પાછળનો મલિન ભાગ એ બે ભાગને ધારણ કરનારા દર્પણની જેમ સર્વદા શોભે છે. ૧૪૯.

शुद्धैव ज्ञानधारा स्यात्सम्यक्त्वप्राप्त्यनन्तरम् ।
हेतुभेदाद्विचित्रा तु योगधारा प्रवर्तते ॥ १५० ॥

મૂલાર્થ—સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાનની ધારા શુદ્ધ જ થાય છે, અને હેતુના ભેદને લીધે વિચિત્ર એવી યોગની ધારા પ્રવર્તે છે. ૧૫૦.

ટીકાર્થ—સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ્યારે આત્માને પૂર્વે કહેલ લક્ષણવાળા સમકિતનો લાભ થાય ત્યાર પછી તરત જ જ્ઞાનની ધારા એટલે જ્ઞાનના ઉપયોગની શ્રેણી સતત્ નિર્મળ થતી જાય છે. તથા હેતુના ભેદને લીધે એટલે વિચિત્રતાને લીધે અનેક પ્રકારની યોગધારા એટલે શુભ પરિણામવાળા વ્યાપારની સંતતિ અથવા સાધનની શ્રેણી પ્રવર્તે છે-ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫૦.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

सम्यग्दृशो विशुद्धत्वं सर्वास्वपि दशास्वतः ।
मृदुमध्याधिभावस्तु क्रियावैचित्र्यतो भवेत् ॥ १५१ ॥

મૂલાર્થ—તે થકી સમકિતવંતને સર્વ દશાને વિષે વિશુદ્ધપણું થાય છે. અને જઘન્ય, મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ એવો ભાવ તો ક્રિયાની વિચિત્રતાને લીધે થાય છે. ૧૫૧.

ટીકાર્થ—તેથકી એટલે જ્ઞાનધારાની શુદ્ધિથકી સમ્યગ્દૃષ્ટિનું

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ વિગેરે સર્વ દશાને વિષે એટલે જ્ઞાનસાધનના કાળે કરેલી અવસ્થાઓને વિષે વિપર્યાસ રહિત હોવાથી વિશુદ્ધપણું-સુંદરપણું હોય છે તથા મૃદુ-મંદ અર્થાત્ જઘન્ય, મધ્ય-જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રહિત મધ્યમ તથા અધિમાત્ર એટલે તીવ્ર ઉપયોગ-જ્ઞાનની સ્ફૂર્તિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ એવો ભાવ તો ક્રિયાની વિચિત્રતાને લીધે એટલે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મના ક્ષયોપશમના અને સંયમવ્યાપારની શુદ્ધિના તરતમપણાને લીધે થાય છે તેનું તરતમપણું સમકિતવંતને પણ હોય છે. ૧૫૧

यदा तु सर्वतः शुद्धिर्जायते धारयोर्द्वयोः ।
शैलेशीसञ्ज्ञितः स्थैर्यात्तदा स्यात्सर्वसंवरः ॥ १५२ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે સર્વ પ્રકારે તે બન્ને ધારાની શુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે શૈલેશી નામના સ્થૈર્યથી સર્વસંવર થાય છે. ૧૫૨

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે સમયે પૂર્વે કહેલી બન્ને ધારાની એટલે યોગ અને ઉપયોગરૂપ અને શ્રેણીની સર્વ પ્રકારે એટલે સર્વ વિપર્યાસના અભાવે કરીને શુદ્ધિ-નિર્મળતા થાય છે, ત્યારે તે સમયે સર્વ યોગના નિરોધે કરીને શૈલેશી નામના સ્થૈર્યથી એટલે આત્માના સર્વ પ્રદેશો નિશ્ચળ થવાથી સર્વસંવર એટલે સર્વ પરભાવનો નિરોધ થાય છે. ૧૫૨

ततोऽर्वाग् यच्च यावच्च स्थिरत्वं तावदात्मनः ।
संवरो योगचाञ्चल्यं यावत्तावत्किलाश्रवः ॥ १५३ ॥

મૂલાર્થ—તેનાથી પહેલા જેવું અને જેટલું આત્માનું સ્થિરપણું થાય છે, તેટલો આત્માનો સંવર જાણવો અને જેટલું ને જેવું યોગનું ચપળપણું થાય છે, તેટલો આશ્રવ જાણવો. ૧૫૩

ટીકાર્થ—તે શૈલેશી ગુણસ્થાન[1]થી પહેલા એટલે નીચેના ગુણસ્થાનને વિષે જે આત્માનું જેવું ને જેટલું-જેટલા પરિમાણવાળું અને જેટલા કાળ સુધીનું સ્થિરપણું-નિશ્ચળપણું થાય છે, તે આત્માને તેટલો એટલે પોતપોતાની સ્થિરતાને અનુમાને સંવર થાય છે તથા જે આત્માનું જેટલું અને જેટલા કાળ સુધીનું યોગનું ચપળપણું એટલે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારરૂપ આત્મપ્રદેશોનું ચપળપણું હોય છે, તેટલા કાળ સુધી ને તેટલો તેને આશ્રવ હોય છે. ૧૫૩

૧ ચૌદમું ગુણસ્થાન (અયોગી કેવળી)

ज्ञानेन निपुणेनैक्यं प्राप्तं चन्दनगन्धवत् ।
निर्जरामात्मनो दत्ते तपो नान्यादृशं क्वचित् ॥ १५९ ॥

મૂલાર્થ—નિપુણ એવા જ્ઞાનવડે ચંદન અને તેના ગંધની જેમ એકતાને પામેલી તપસ્યા આત્માની નિર્જરાને આપે છે; તેનાંથી બીજા પ્રકારની તપસ્યા કદાપ નિર્જરા આપતી નથી. ૧૫૯.

ટીકાર્થ—નિપુણ એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જણાવવામાં કુશળ એવા જ્ઞાનવડે એટલે સદ્બોધવડે ચંદનાદિકના ગંધની જેમ એક સ્વરૂપપણાને પામેલી એટલે તપસ્યાની રૂચિના પરિણામરૂપે પરિણમેલી અનશનાદિક તપસ્યા આત્માને ઉક્ત સ્વરૂપવાળી નિર્જરાને આપે છે. અને તેથી વિલક્ષણ એવી તપસ્યા કદાપિ નિર્જરાને આપતી નથી. કારણ કે તેનો આત્માએ સ્વીકાર કર્યો નથી. ૧૫૯.

तपस्वी जिनभक्त्या च शासनोद्भासनोत्थया ।
पुण्यं बध्नाति बहुलं मुच्यते तु गतस्पृहः ॥ १६० ॥

મૂલાર્થ—તપસ્વી (મુનિ) શાસનની ઉન્નતિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જિનભક્તિવડે ઘણું પુણ્ય બાંધે છે. અને સર્વ પ્રકારની સ્પૃહારહિત થયેલો તપસ્વી મુક્ત થાય છે. ૧૬૦.

ટીકાર્થ—જેને નિરંતર તપ હોય તે તપસ્વી અર્થાત્ મુનિ, શાસનના-જિનપ્રવચનના ઉદ્‌ભાસવડે એટલે તેના મહિમાને પ્રકટ કરવાથી ઉન્નતિ કરવાવડે ઉત્પન્ન થયેલી જિનભક્તિથી એટલે જિનેશ્વરનું વિશેષ બહુમાન કરવાથી ઘણું પુણ્ય-શુભ કર્મ બાંધે છે-ઉપાર્જન કરે છે. અને જેને શાસનની ઉન્નતિ વિગેરેની પણ સર્વ સ્પૃહા દૂર થઈ ગઈ છે-નષ્ટ થઈ છે, એવો તપસ્વી તો મુક્ત થાય છે એટલે શુભાશુભ કર્મના બંધનથી રહિત થાય છે. ૧૬૦.

कर्मतापकरं ज्ञानं तपस्तन्नैव वेत्ति यः ।
प्राप्नोतु स हतस्वान्तो विपुलां निर्जरां कथम् ॥ १६१ ॥

મૂલાર્થ—જે તપસ્વી કર્મને તાપ કરનારૂં જ્ઞાન જ તપ છે એમ જાણતો નથી, તે હણાયેલા ચિત્તવાળો મુનિ મોટી નિર્જરાને શી રીતે પામે ? ૧૬૧.

ટીકાર્થ—જે તપસ્વી કર્મોને એટલે કાર્મણ શરીર વિગેરે પુદ્‌ગળરાશિને ક્ષય થવારૂપ સંતાપ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાન એટલે બોધ જ તપ છે, એમ નથી જાણતો એટલે તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે

નાનને જ તપરૂપે નથી જાણતો તે નષ્ટ ચિત્તવાળો તપસ્વી વિસ્તારવાળી કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરાને શા ઉપાયથી પામે? કોઈ પણ ઉપાયથી પામે નહીં ૧૬૧

अज्ञानी तपसा जन्मकोटिभि कर्म यन्नयेत् ।
अन्त ज्ञानतपोयुक्तस्तत्क्षणेनैव सहरेत् ॥ १६२ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાની માણસ જે કર્મનો તપસ્યાવડે કોટી જન્મે કરીને નાશ કરે, તે કર્મનો જ્ઞાનતપે કરીને યુક્ત મુનિ ક્ષણવારમા જ નાશ કરે છે ૧૬૨

ટીકાર્થ—અજ્ઞાની એટલે તત્ત્વબોધ રહિત મનુષ્ય જે એટલે જેટલા પરિમાણવાળા કર્મને તપસ્યાવડે કરોડો જન્મે કરીને એટલે કરોડ ભવની પરંપરાએ કરીને વિનાશ પમાડે છે, તેટલા કર્મને જ્ઞાનરૂપી તપે કરીને યુક્ત મુનિ એક ક્ષણમા જ એટલે અલ્પ સમયમા જ વિનાશ પમાડે છે ૧૬૨

એ જ માટે કહ્યુ છે—

ज्ञानयोगस्तप शुद्धमित्याहुर्मुनिपुगवा ।
तस्मान्निकाचितस्यापि कर्मणो युज्यते क्षय ॥ १६३ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગરૂપી તપસ્યા જ શુદ્ધ છે એમ શ્રેષ્ઠ મુનિઓ કહે છે, કારણ કે તેનાથી નિકાચિત કર્મનો પણ ક્ષય થાય છે ૧૬૩

ટીકાર્થ—શ્રેષ્ઠ મુનિઓ જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનપૂર્વક અક્ષપણાની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ તપ, કર્મને ક્ષય કરવાનો શુદ્ધ-નિર્મળ ઉપાય છે એ પ્રકારે કહે છે કારણ કે તે જ્ઞાનયોગરૂપી તપસ્યાથી નિકાચિત કર્મનો પણ એટલે અત્યત ગાઢ બધનથી બધાયેલા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોનો પણ ક્ષય-વિનાશ સભવે છે તો પછી શિથિલ બધવાળા કર્મનો ક્ષય થાય તેમા તો શુ આશ્ચર્ય ૧૬૩

એમ શી રીતે? તે કહે છે—

यदिहापूर्वकरण श्रेणी शुद्धा च जायते ।
ध्रुव स्थितिक्षयस्तत्र स्थिताना प्राच्यकर्मणाम् ॥ १६४ ॥

મૂલાર્થ—કારણ કે આ જ્ઞાનયોગ તપને વિષે અપૂર્વકરણ અને શુદ્ધ શ્રેણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ત્યા રહેલા મુનિઓના પૂર્વ કર્મોની સ્થિતિનો ક્ષય અવશ્ય થાય છે ૧૬૪

ટીકાર્થ—જેથીકરીને આ જ્ઞાનયોગ તપને વિષે અપૂર્વકરણ એટલે

આ અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં જીવે કદાપિ પૂર્વે પામ્યું નથી એવું કરણ[1] એટલે અધ્યવસાયની ધારા તથા શુદ્ધ એટલે કષાયના ઉદયરૂપી મળે કરીને રહિત એવી ક્ષપક કે ઉપશમમાંની એક શ્રેણી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે અપૂર્વકરણ અને શ્રેણીને વિષે રહેલા મુનિઓના પૂર્વે કરેલા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોની સ્થિતિનો એટલે કર્મને રહેવાના કાળના પરિણામનો ક્ષય-નાશ-ઓછાપણું અવશ્ય થાય છે. તેથી કરીને જ્ઞાનયોગરૂપી તપ નિકાચિત કર્મના ક્ષયનું કારણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૪.

હવે નિર્જરાનો ઉપસંહાર કરે છે.—

तस्माज्ज्ञानमयः शुद्धस्तपस्वी भावनिर्जरा ।
शुद्धनिश्चयतस्त्वेषा सदाशुद्धस्य कापि न ॥ १६५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાનમય શુદ્ધ તપસ્વી ભાવનિર્જરા રૂપ છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી સદાશુદ્ધને એટલે સિદ્ધને બીલકુલ નિર્જરા નથી. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને જ્ઞાનમય-તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામવાળો શુદ્ધ તપસ્વી-નિઃસ્પૃહ તપયુક્ત મુનિ જ આત્મશુદ્ધિથી અભિન્ન હોવાથી ભાવનિર્જરા છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર નયના આશ્રયથી સદાશુદ્ધને એટલે સર્વદા કર્મમળ રહિત એવા સિદ્ધને આ પૂર્વે કહેલી દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારમાંથી એકે પ્રકારવાળી નિર્જરા નથી. કેમકે નિર્જરાના ફળસ્વરૂપ કર્મનો અભાવ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી નિર્જરા કરવાપણું જ રહેતું નથી. ૧૬૫.

હવે બંધનું લક્ષણ કહે છે.—

वन्धः कर्मात्मसंश्लेषो द्रव्यतः स चतुर्विधः ।
तद्धेत्वध्यवसायात्मा भावतस्तु प्रकीर्तितः ॥ १६६ ॥

મૂલાર્થ—કર્મની સાથે આત્માનો જે સંશ્લેષ તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી ચાર પ્રકારનો છે, અને ભાવથકી તો તે (બંધ)ના હેતુરૂપ અધ્યવસાયના સ્વરૂપવાળો કહેલો છે. ૧૬૬.

---

૧ આ અપૂર્વકરણ આઠમું ગુણઠાણું છે. ત્યાં શ્રેણીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે ને નવમા ગુણઠાણાથી શ્રેણી મંડાય છે. આઠમે ને નવમે ગુણઠાણે પૂર્વ કર્મની સ્થિતિનો ઘાત થાય છે

ટીકાર્થ—કર્મની સાથે એટલે કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્‌ગળરાશિની સાથે જીવનો જે આશ્લેષ-સબંધ તે બંધ કહેવાય છે તે બંધ દ્રવ્યથી-અપ્રધાન વૃત્તિથી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારનો છે આ બંધ પણ આત્મા નથી કેમકે કર્મના પુદ્‌ગળોસાથે કર્મના જ પુદ્‌ગળોનો સબંધ થઈ શકે છે તથા ભાવથી તો એટલે ચૈતન્યક્રિયાના સ્વભાનથી તો તે બંધના હેતુ-બંધને ઉત્પન્ન કરનાર અધ્યવસાય-રાગાદિક પરિણામ અને પરિણામીનો અભેદ હોવાથી આત્માને જ બંધ રૂપ કહેલો છે ૧૬૬

શી રીતે ? તે કહે છે—

वेष्टयत्यात्मनात्मान यथा सर्पस्तथासुमान् ।
तत्तद्भावै परिणतो बध्नात्यात्मानमात्मना ॥ १६७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે પોતાના દેહને વીંટે છે, તેમ પ્રાણી પણ તે તે ભાવે કરીને પરિણામ પામ્યો છતો પોતાના આત્માવડે જ પોતાના આત્માને બાંધે છે ૧૬૭

ટીકાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે કરીને પોતાના દેહને વીંટે છે, તે જ પ્રકારે આત્મા (જીવ) પણ તે તે રાગાદિરૂપ ભાવે કરીને-પરિણામે કરીને પરિણમ્યો છતો આત્માવડે-પોતાના પરિણામવડે આત્માને-પોતાને બાંધે છે, એટલે વિશેષ પ્રકારના પરિણામથી ગ્રહણ કરેલા કર્મના રાશિવડે વીંટે છે ૧૬૭

ફરીને દૃષ્ટાંત આપે છે—

बध्नाति स्व यथा कोशकारकीट स्वतन्तुभि ।
आत्मन स्वगतैर्भावैर्बन्धने सोपमा स्मृता ॥ १६८ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રેશમ કરનારો કીડો પોતાના તંતુઓવડે પોતાના દેહને બાંધે છે, તેમ આત્માના પોતામા રહેલા ભાવે કરીને થતા બંધનને વિષે તે જ ઉપમા કહેલી છે ૧૬૮

ટીકાર્થ—જેમ કોશકાર કીડો એટલે રેશમને ઉત્પન્ન કરનારો કીડો પોતાની લાળરૂપી તંતુએ કરીને પોતાના શરીરને બાંધે છે તે જ પ્રમાણે જીવ પોતામા રહેલા રાગાદિક પરિણામે કરીને પોતે બંધન પામે છે તેથી બંધન પામવામા તે જ ઉપમા કહેલી છે ૧૬૮

અહીં કોઈ એમ કહે કે-'અપરાધ કરનારાઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર છે.' આમ કહેનારને માટે કહે છે.—

जन्तूनां सापराधानां बन्धकारी न हीश्वरः ।
तद्बन्धकानवस्थानादबन्धस्याप्रवृत्तितः ॥ १६९ ॥

મૂલાર્થ—અપરાધી પ્રાણીઓને બંધ કરનાર ઈશ્વર નથી, કેમકે તેના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે. અને બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—ઈશ્વરને વિષે ભક્તિ ન કરવારૂપ અપરાધવડે સહિત એવા પ્રાણીઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર એટલે જગતકર્તા વિષ્ણુ નથી. કારણ કે તે કર્મના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે એટલે નિયત કારણકાર્યભાવનો અભાવ વિગેરે બહુ દોષયુક્ત છે તે પણ શી રીતે? તે કહે છે.—બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે માટે, એટલે ઈશ્વર ક્રિયારહિત હોવાથી તે બંધનો હેતુ થઈ શકતો નથી. ૧૬૯.

શંકા—'ભલે સાક્ષાત્ બંધનો કર્તા ઈશ્વર નથી, પરંતુ તે ઈશ્વર જીવોની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા કરનાર છે, એમ આશંકા કરનારને કહે છે.—

न चाज्ञानप्रवृत्त्यर्थं ज्ञानवन्नोदना ध्रुवा ।
अबुद्धिपूर्वकार्येषु स्वप्नादौ तददर्शनात् ॥ १७० ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાનની પ્રેરણા હોય જ નહીં. કારણ કે સ્વપ્નાદિકમાં અજ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં કાર્યોને વિષે તે પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. ૧૭૦.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાન્ એવા ઈશ્વરની પ્રેરણા હોય નહી. કારણ કે સ્વપ્નાદિકને વિષે એટલે નિદ્રામાં થતી મનની ભ્રાંતિને વિષે તથા આદિ શબ્દ છે માટે મદોન્મત્ત, મૂર્છિત વિગેરે અવસ્થાને વિષે અબુદ્ધિપૂર્વક કાર્યમાં તે અજ્ઞાનવાળા પ્રાણીને કોઇની પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. જો જાગ્રતના કાર્યમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા ઈષ્ટ હોય તો અજાગ્રતના કાર્યને વિષે પણ બીજા કોઇનું પ્રેરકપણું હોવું જોઇએ, અને તે તો દેખાતું નથી. ૧૭૦.

ત્યારે કોની પ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તે છે? એ શંકાપર કહે છે.—

तथाभव्यतया जन्तुर्नोदितश्च प्रवर्तते ।
बध्नन् पुण्यं च पापं च परिणामानुसारतः ॥ १७१ ॥

મૂલાર્થ—પરિણામને અનુસારે પુણ્ય તથા પાપને બાંધતો જીવ

તથાપ્રકારના ભવ્યપણાએ કરીને પ્રેરણા પામ્યો છતો પ્રવર્તે છે ૧૭૧

ટીકાર્થ—જીવ તથાપ્રકારની ભવ્યતાએ કરીને એટલે તે તે કાર્યના ભેદે કરીને પરિણામ પામતી ભવ્યતા-યોગ્યતાએ કરીને પ્રેરણા પામ્યો છતો પ્રવર્તે છે શુ કરતો સતો પ્રવર્તેછે? તે કહે છે—પરિણામને એટલે અધ્યવસાયને અનુસારે એટલે અધ્યવસાયને યોગ્ય એવા કારણથી પુણ્ય તે શુભ કર્મને અને પાપ તે અશુભ કર્મને બાંધતો એટલે શુભાશુભ કર્મને આત્મપ્રદેશની સાથે સબંધ કરાવતો સતો પ્રવર્તે છે ૧૭૧

કહેલી ઘટનામા દૃષ્ટાંત આપે છે—

रोगस्थित्यनुसारेण प्रवृत्ती रोगिणो यथा ।
भवस्थित्यनुसारेण तथा बन्धेऽपि वर्ण्यते ॥ १७२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રોગની સ્થિતિને અનુસારે રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ ભવની સ્થિતિને અનુસારે (જીવની) બંધને વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કહેલી છે ૧૭૨

ટીકાર્થ—જેમ જ્વરાદિક વ્યાધિની સ્થિતિને અનુસારે એટલે સ્થિતિને અનુકૂળ એવા પરિણામે કરીને રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે જો ચિરકાળ સુધીની રોગની સ્થિતિ હોય, તો રોગીને આમ્રફળ ખાવાની અર્થાત્ કુપથ્ય કરવાની અવશ્ય ઈચ્છા થાય છે, નહીં તો થતી નથી, તેજ પ્રકારે ભવસ્થિતિને અનુસારે એટલે જીવને સંસાર ઘણો અવશેષ હોય કે થોડો હોય તેને અનુરૂપ પરિણામને અનુસારે કર્મના બંધને વિષે પણ જીવની પ્રવૃત્તિ થાય છે ૧૭૨

शुद्धनिश्चयतस्त्वात्मा न बद्धो बन्धशङ्कया ।
भयकंपादिक किं तु रज्जावहिमतेरिव ॥ १७३ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા બંધાતોજ નથી પણ બંધની શંકાએ કરીને દોરડીને વિષે સર્પની ભ્રાંતિની જેમ ભય, કંપ વિગેરેને પામે છે ૧૭૩

ટીકાર્થ—આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે સમગ્ર વિભાવ (પરભાવ) રહિત આત્મસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર નયના મતથી તો કર્મવડે બંધાતોજ નથી પરંતુ બંધની શંકાએ કરીને એટલે 'કદાચ હુ બંધાઈ જઇશ' એવા ત્રાસવડે અને તર્કવડે કરીને ભય, કંપ (પરિણામનુ ચલાયમાન થવુ) તથા આદિ શબ્દથી ભ્રાંતિ વિગેરે

બંધનાં કારણ થાય છે, જેમ દોરડીને વિષે સર્પની બુદ્ધિ એટલે 'આ સર્પ છે' એવી ભ્રાંતિ થાય છે તેમ. પરંતુ શુદ્ધ આત્માને વિષે તો તે છે જ નહીં. ૧૭૩.

એનું જ સમાધાન કહે છે.—

दृढाज्ञानमयीं शंकामेनामपनिनीषवः ।
अध्यात्मशास्त्रमिच्छन्ति श्रोतुं वैराग्यकांक्षिणः ॥ १७४ ॥

મૂલાર્થ—આ દૃઢ અજ્ઞાનવાળી શંકાને દૂર કરવા ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલાષાવાળા પુરૂષો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે. ૧૭૪.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અત્યંત ગાઢ અજ્ઞાનમય એટલે અવિવેકવાળી શંકાને-ભ્રાંતિને દૂર કરવાને ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલાષાવાળા પ્રાણીઓ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને એટલે અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથને સારી રીતે શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે-તેવી અભિલાષાવાળા થાય છે. ૧૭૪.

શાસ્ત્રના અર્થમાં સારી રીતે વિચાર કરવો. એ વિષે ત્રણ શ્લોકે કરીને શિક્ષા-ઉપદેશ આપે છે.—

दिशः प्रदर्शकं शाखाचन्द्रन्यायेन तत्पुनः ।
प्रत्यक्षविषयां शंकां न हि हन्ति परोक्षधीः ॥ १७५ ॥

મૂલાર્થ—તે શાસ્ત્ર શાખાચંદ્રના ન્યાયવડે કરીને દિશા માત્રને જ દેખાડનારૂં છે. કારણ કે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વિષયવાળી શંકાને હણતું નથી. ૧૭૫.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! તમે આ પ્રકારે જાણો કે-તે પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શાખાચંદ્રના ન્યાયે કરીને એટલે 'જો, આ વૃક્ષની શાખાપર ચંદ્ર દેખાય છે.' આ દૃષ્ટાંતે કરીને દિશા માત્રનું દેખાડનાર-જણાવનાર છે. જેમકે "જે આ ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે, તે જ આત્મા છે." એ પ્રમાણે દિગ્ માત્ર છે. કારણ કે પરોક્ષ બુદ્ધિ એટલે અસાક્ષાત્ જ્ઞાનવાળું શાસ્ત્ર હોય છે. અને તેનો ઉપદેશ કરનાર સર્વ વસ્તુને સાક્ષાત્ જાણનાર સર્વજ્ઞ હોય છે. તેથી તે શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ વિષયવાળી એટલે સ્પષ્ટ એવા આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને વિષે ઉત્પન્ન થયેલી અથવા પોતાના અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી શંકાને હણતું નથી-નિરાકરણ કરતું નથી. ૧૭૫.

शङ्खे श्वैत्यानुमानेऽपि दोषात्पीतत्वधीर्यथा ।
शास्त्रज्ञानेऽपि मिथ्याधीसंस्काराद्बन्धधीस्तथा ॥ १७६ ॥

મૂલાર્થ—જેમ શંખને વિષે શ્વેતપણાનુ જ્ઞાન છતા પણ દોષને લીધે તેમા પીત (પીળા) પણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન છતા પણ મિથ્યા બુદ્ધિના સંસ્કારથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ થાય છે ૧૭૬

ટીકાર્થ—જેમ તિમિર રોગ વિગેરે દૃષ્ટિના દોષથી શંખને વિષે શ્વેતપણાનુ જ્ઞાન છતા પણ પીત–પીળા વર્ણપણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રકારે શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન છતા પણ એટલે શાસ્ત્રથી આત્માનુ અબંધપણુ જાણ્યા છતા પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિના સંસ્કારથી એટલે વિપરીત બુદ્ધિના સંયોગથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ એટલે આત્મા 'કર્મે કરીને બંધાયો' એવી મતિ થાય છે ૧૭૬

श्रुत्वा मत्वा मुहुः स्मृत्वा साक्षादनुभवन्ति ये ।
तत्त्वं न बन्धधीस्तेषामात्माबन्धः प्रकाशते ॥ १७७ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વારંવાર તત્ત્વ સાભળીને, તેનુ મનન કરીને તથા સ્મરણ કરીને તેને સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તેઓને બંધની બુદ્ધિ હોતી નથી, અને તેઓનો આત્મા બંધરહિત પ્રકાશે છે ૧૭૭

ટીકાર્થ—સદ્વિવેકને ભજનારા જેઓ વારંવાર શાસ્ત્રથકી તત્ત્વને એટલે ભેદ અને પ્રભેદસહિત જીવાદિક વસ્તુના સ્વરૂપને સાભળીને, તેનુ મનમા મનન કરીને તથા તેના પૂર્વાપર સંબંધનુ સ્મરણ કરીને સાક્ષાત્ અનુભવે છે એટલે પોતાની બુદ્ધિમા તેને પ્રત્યક્ષ કરેછે, તે વિચારવિચક્ષણ પુરૂષોને બંધની બુદ્ધિ એટલે 'મારો આત્મા બંધાયો છે' એવી બુદ્ધિ થતી નથી તેથી શુદ્ધ નિશ્ચય વૃત્તિએ કરીને અબંધરહિત જ આત્મા પ્રકાશે છે, એમ તેઓ કહે છે ચૈતન્યની સત્તાને વિષે જડસત્તા જાતિ ભેદે કરીને જૂદી જ રહેલી છે, માટે તેને બંધનો અભાવ છે ૧૭૭

હવે મોક્ષનું લક્ષણ કહે છે—

द्रव्यमोक्षः क्षयः कर्मद्रव्याणां नात्मलक्षणम् ।
भावमोक्षस्तु तद्धेतुरात्मा रत्नत्रयान्वयी ॥ १७८ ॥

મૂલાર્થ—કર્મદ્રવ્યોનો જે ક્ષય તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય છે પણ તે આત્માનુ લક્ષણ નથી અને તે દ્રવ્યમોક્ષના હેતુરૂપ રત્નત્રયીથી યુક્ત એવો જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ કહેવાય છે ૧૭૮

ટીકાર્થ—કર્મને પ્રાયોગ્ય એવા પુદ્‌ગળ સ્કંધોનો જે ક્ષય એટલે જીવના પ્રદેશોની સાથે સર્વથા તેમનો અસંબંધ, તે દ્રવ્યમોક્ષ એટલે માત્ર કર્મનાં દળીયાંના જ બંધની મુક્તિ અર્થાત્ પુદ્‌ગળબંધનો જ નાશ. તે કાંઈ આત્માનું લક્ષણ—આત્મસ્વરૂપ નથી. એટલે કે સમગ્ર કર્મનાં પુદ્‌ગળો કે જે કર્મથી ભિન્ન થયેલાં (છુટા પડેલાં) છે, તે કર્મપણાથી રહિત થાય છે, તેથી દ્રવ્યનો મોક્ષ એટલે તેનું કર્મપણાથી રહિતપણું થાય છે, એટલે તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય છે. અને સમ્યગ્‌દર્શનાદિક ત્રણ રત્નોથી યુક્ત તેમજ દ્રવ્યમોક્ષના હેતુરૂપ જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ એટલે પ્રધાન મોક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે તે મોક્ષથી પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૮.

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

ज्ञानदर्शनचारित्रैरात्मैक्यं लभते यदा ।
कर्माणि कुपितानीव भवन्त्याशु तदा पृथक् ॥ १७९ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને પામે છે, ત્યારે કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તેનાથી તત્કાળ જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

ટીકાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને-તન્મયપણાને પામે છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તત્કાળ જીવપ્રદેશોથકી જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

अतो रत्नत्रयं मोक्षस्तदभावे कृतार्थता ।
पाखंडिगणलिंगैश्च गृहिलिंगैश्च कापि न ॥ १८० ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને રત્નત્રય રૂપ જ મોક્ષ છે. તે રત્નત્રયને અભાવે પાખંડીસમૂહના વેષવડે કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેષવડે કરીને કાંઈ પણ કૃતાર્થપણું નથી. ૧૮૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુએ કરીને જે ત્રણ રત્નમય થવું તે જ મોક્ષ છે, એટલે આત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેવું છે. તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિને અભાવે પાખંડીઓના અનેક પ્રકારના લિંગે (વેષે) કરીને એટલે પોતપોતાના મતને અનુસારે વેષને ધારણ કરનારા પાખંડીઓના દર્શનના ભેદેકરીને નાના પ્રકારના સમૂહને વિષે જે લિંગો એટલે વસ્ત્રાદિક નેપથ્યની રચના કરવામાં આવે છે તેણે કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેષેકરીને કાંઈપણ કૃતાર્થતા એટલે ક્રિયા

વિગેરેની સફળતા નથી માટે રત્નત્રયથી યુક્ત એવો વેષ જ મોક્ષનો સાધક છે બીજુ કોઈ નથી ૧૮૦

पाखडिगणलिंगेषु गृहिलिंगेषु ये रता ।
न ते समयसारस्य ज्ञातारो वालबुद्धयः ॥ १८१ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ પાખડીસમૂહના વેષને વિષે અને ગૃહસ્થીના વેષને વિષે આસક્ત છે, તે બાળબુદ્ધિવાળા પુરૂષો સિદ્ધાન્તના તત્ત્વને જાણનારા નથી (એમ સમજવુ) ૧૮૧

ટીકાર્થ—તત્ત્વના સ્વભાવને (રહસ્યને) નહીં જાણનારા એવા ખૂબ કહેલા વિવિધ વેષને ધારણ કરનારા પાખડીઓના વેષને વિષે તથા બ્રાહ્મણાદિક ગૃહસ્થીઓના વેષને વિષે જે આસક્ત છે એટલે 'આ અમારો વેષ મોક્ષસાધક છે' એમ માનનારા છે, તે બાળકની જેવી બુદ્ધિવાળા-તત્ત્વાતત્ત્વના વિચારરહિત પુરૂષો સિદ્ધાતના રહસ્યને બીલકુલ જાણનારા નથી-જાણતા નથી એમ સમજવુ ૧૮૧

भावलिंगरता ये स्यु सर्वसारविदो हि ते ।
लिंगस्था वा गृहस्था वा सिध्यन्ति धुतकल्मषा ॥ १८२ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ ભાવલિંગને વિષે આસક્ત છે તેઓ સર્વ સારને જાણનારા છે, તેથી તેઓ સાધુલિંગે હોય અથવા ગૃહીલિંગે રહેલા હોય, તો પણ તેઓ પાપનો ક્ષય કરીને સિદ્ધિપદ પામે છે ૧૮૨

ટીકાર્થ—વસ્તુધર્મને સારી રીતે જાણનારા જેઓ ભાવલિંગને વિષે એટલે ભાવથી-અભ્યતર વૃત્તિથી જે લિંગ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુધર્મની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનાદિરૂપ જે ધર્મનુ લક્ષણ તેને વિષે આસક્ત-પ્રીતિમય ચિત્તવાળા હોય છે, તેઓ સર્વ વસ્તુધર્મના સારને એટલે રહસ્યને જાણે છે તેથી તેઓ સાધુલિંગેરેના વેષમા રહ્યા હોય, અથવા ગૃહસ્થાશ્રમને વિષે રહ્યા હોય તો પણ તેઓ પાપમળનો નાશ કરીને સિદ્ધ થાય છે-કૃતાર્થ થાય છે ૧૮૨

તેથી ફરીને ભાવલિંગની સ્તુતિ-પ્રશસા કરે છે—

भावलिंग हि मोक्षाग द्रव्यलिंगमकारणम् ।
द्रव्य नात्यन्तिक यस्मान्नाप्यैकान्तिकमिष्यते ॥ १८३ ॥

મૂલાર્થ—ભાવલિંગ એ મોક્ષનુ અગ (કારણ) છે, અને દ્રવ્યલિંગ એ મોક્ષનુ કારણ નથી કારણ કે દ્રવ્યને આત્યતિક ઈચ્છતુ નથી, તેમ જ ઐકાતિક પણ ઈચ્છતુ નથી ૧૮૩

ટીકાર્થ—ભાવલિંગ-સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન વિગેરે અવશ્ય મોક્ષનું પ્રયોજક-કારણ છે. અને દ્રવ્યલિંગ એટલે સાધુ વિગેરેનો વેષ માત્ર અકારણ છે એટલે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ નથી. કારણ કે દ્રવ્ય તે અપ્રધાન (ગૌણ) સાધન છે, તેથી તેને આત્યંતિક એટલે અત્યંત કારણપણે ઈચ્છયું જ નથી, તેમજ તેને ઐકાંતિક કારણપણે પણ ઈચ્છયું નથી કેમ કે તે કોઇકને અકારણરૂપ પણ થાય છે, તેથી તે વ્યભિચારી કારણ છે. ૧૮૩.

નગ્નપણું જ મોક્ષનો હેતુ છે એવી શ્રદ્ધા રાખનારા દિગંબરીઓને પાંચ શ્લોકવડે ઉપદેશ આપે છે.—

यथाजातदशालिंगमर्थादव्यभिचारि चेत् ।
विपक्षवाधकाभावात्तद्धेतुत्वे नु का प्रमा ॥ १८४ ॥

મૂલાર્થ—જેવી રીતે જન્મ થયો તેવી દશા (અવસ્થા) રૂપ વેષ મોક્ષરૂપી અર્થથકી અવ્યભિચારી છે, એમ જો કહેતા હો તો વિપક્ષ બાધકનો અભાવ હોવાથી મૃગાદિકનો પણ મોક્ષ થશે. અને સર્વે નગ્નનો જો મોક્ષ ન ઈચ્છતા હો તો તે (નગ્નપણા) ને મોક્ષનું કારણ કહેવામાં શું પ્રમાણ છે? ૧૮૪.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન્! જે જેરૂપે ઉત્પન્ન થયો એટલે માતાના ઉદરમાંથી નીકળ્યો તેરૂપ દશા એટલે નગ્નપણાની અવસ્થારૂપ વેષ, પ્રાર્થના કરવા લાયક મોક્ષ પદાર્થનું અવ્યભિચારી કારણ એટલે નિશ્ચિત કારણરૂપ છે-કાર્યના ભાવવાળો છે એમ તમે કહેતા હો તો વિપક્ષ બાધકના અભાવથી એટલે મોક્ષ પ્રત્યે વ્યાઘાતને કરનારા મોહાદિકે કરેલો જે બાધક ભાવ એટલે મોક્ષનો અભાવ, તેનો તમે આપેલા કારણમાં અભાવ હોવાથી વસ્ત્રરહિત સર્વે મૃગાદિકનો મોક્ષ થશે; કારણ કે નગ્નપણાને તમે નિશ્ચિત કારણ માન્યું છે. વળી તમે તમારા ચિત્તમાં વિચાર કરીને કહો કે જો સર્વે નગ્નનો મોક્ષ તમે ઈચ્છતા નથી તો પછી તેના હેતુમાં એટલે નગ્નપણાને મોક્ષના કારણપણામાં બીજું કયું પ્રમાણ છે? કાંઈ પણ નથી. ૧૮૪.

દિગંબર કહે છે કે-'તેમાં ઇચ્છા જ બાધકરૂપ છે.' એ શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

वस्त्रादिधारणेच्छा चेद्बाधिका तस्य तां विना ।
धृतस्य किमवस्थाने करादेरिव बाधकम् ॥ १८५ ॥

મૂલાર્થ—જો વસ્ત્રાદિક ધારણ કાંઈપણ કૃતાર્થ જ તે મોક્ષનો

બાધ કરનારી હોય, તો ઇચ્છા વિના જ હસ્ત વિગેરેની જેમ ધારણ કરેલા વસ્ત્રાદિકના હોનાપણામાં શો બાધ છે? ૧૮૫

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! જો વસ્ત્રાદિક-વસ્ત્રપાત્ર વિગેરેને ધારણ-ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા જ તે મોક્ષપ્રાપ્તિનો બાધ કરનારી-અભાવ કરનારી તમને ઈષ્ટ હોય, તો તે ઇચ્છા વિના જ હસ્ત, પાદ વિગેરેની જેમ ધારણ કરેલા વસ્ત્રાદિકના ગ્રહણનુ અવસ્થાન છતે એટલે શરીરાદિકને વિષે માત્ર આધારરૂપે રહે છતે મુનિને શુ બાધક છે? કાંઈ પણ બાધ અમે જોતા નથી ૧૮૫

ફરીથી દિગંબરી કહે કે-'વસ્ત્ર સ્વરૂપતા માત્રે કરીને પણ વિદ્યમાન હોય, તો તે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને બાધ કરનાર છે' એ શંકાપર કહે છે—

स्वरूपेण च वस्त्र चेत् केवलज्ञानबाधकम् ।
तदा दिक्पटनीत्यैव तत्तदावरण भवेत् ॥ १८६ ॥

મૂલાર્થ—જો વસ્ત્ર સ્વરૂપે કરીને જ કેવળજ્ઞાનને બાધાકારી હોય તો દિગંબરના ન્યાયવડે જ તે (વસ્ત્ર) તે (કેવળજ્ઞાન) નુ આવરણ થવુ જોઇએ ૧૮૬

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! નેત્ર મીંચીને વિચાર કર, કે જો વસ્ત્ર સ્વરૂપે કરીને જ એટલે માત્ર વિદ્યમાનપણે કરીને જ કેવળજ્ઞાનનુ બાધક એટલે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રતિઘાત કરનાર હોય, તો દિગંબરના ન્યાયે કરીને જ તે વસ્ત્ર તે કેવળજ્ઞાનનુ આવરણ કરનાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જેવુ હોવુ જોઇએ અને તેમ થવાથી તારા મતમા વસ્ત્રાવરણ સહિત છ પ્રકારે જ્ઞાનાવરણ થવા જોઇએ ૧૮

વળી તે જ અર્થમા બીજુ દૂષણ આપે છે—

इत्थ केवलिनस्तेन मूर्ध्नि क्षिप्तेन केनचित् ।
केवलित्व पलायेतेत्यहो किमसमञ्जसम् ॥ १८७ ॥

મૂલાર્થ—અને તેમ થવાથી કેવળીના મસ્તક પર કોઈ પુરૂષ વસ્ત્ર નાખે તો તેથી કરીને પણ તેનુ કેવળીપણુ નષ્ટ થવુ જોઇએ માટે અહો! આ કેવુ અયોગ્ય? (તારૂ કથન છે) ૧૮૭

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વસ્ત્રાવરણ સિદ્ધ થયે છતે કોઈ ભક્તિમાન્ પુરૂષ કેવળીના મસ્તક પર વસ્ત્ર ધારણ કરે, તો તેથી કરીને પણ તેનુ કેવળજ્ઞાન નાશ પામવુ જોઇએ કારણ

કે તે કરીને જ્ઞાનાવરણથી આવૃત થાય છે. આ પ્રકારે અહો ! ઘણા ખેદની વાત છે કે વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવામાં શું અઘટિત છે? કાંઈ-જ નથી. ૧૮૭.

भावलिंगात्ततो मोक्षो भिन्नलिंगेष्वपि ध्रुवः ।
कदाग्रहं विमुच्यैतद्भावनीयं मनस्विना ॥ १८८ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ભિન્ન લિંગવાળાને વિષે પણ ભાવલિંગથી અવશ્ય મોક્ષ છે. માટે કદાગ્રહને મૂકીને મનસ્વી પુરૂષે આ વિષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને ભાવલિંગથી એટલે સમ્યગ્ દર્શન વિગેરેની પ્રાપ્તિથી ભિન્ન લિંગને વિષે પણ એટલે જિનેશ્વરે કહેલા વેષથી બીજા અન્ય તીર્થિકના વેષને વિષે પણ અવશ્યપણે મોક્ષ થાય છે, તો પછી જેમણે જૈન ધર્મ જાણ્યો છે, એવા વસ્ત્રાદિક ધારણ કરનાર મુનિઓનો શો અપરાધ છે કે તેનો વસ્ત્રને લીધે મોક્ષ ન થાય? તેનો કાંઈ પણ અપરાધ નથી, માટે કદાગ્રહને છોડીને પૂર્વે કહેલી હકીકતનો મનસ્વી પુરૂષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

अशुद्धनयतो ह्यात्मा बद्धो मुक्त इति स्थितिः ।
न शुद्धनयतस्त्वेष बध्यते नापि मुच्यते ॥ १८९ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અશુદ્ધ નયથી બદ્ધ અને મુક્ત એવી સ્થિતિ કહેવાય છે. પરંતુ શુદ્ધ નયથી તો આ આત્મા બંધાતો નથી, તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી. ૧૮૯.

ટીકાર્થ—આત્મા અશુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયને ગ્રહણ કરનાર નૈગમાદિક નયના પક્ષનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ એટલે કર્મવડે આશ્લિષ્ટ છે, તથા મુક્ત એટલે કર્મરહિત છે, એ પ્રમાણે વ્યવસ્થાવાળો કહેવાય છે. પરંતુ આ જીવ શુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયરહિત વસ્તુનું સમર્થન કરવાવડે કરીને પર સગ્રહ (શુદ્ધ) નયનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ પણ થતો નથી, કારણ કે સદા એકજ સ્વરૂપ છે. તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી, કારણ કે સર્વદા બંધથી રહિત છે. ૧૮૯.

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मतत्त्वविनिश्चयम् ।
नवभ्योऽपि हि तत्त्वेभ्यः कुर्यादेवं विचक्षणः ॥ १९० ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે વિચક્ષણ પુરૂષે નવ તત્ત્વોથકી અન્વય અને વ્યતિરેકવડે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો ૧૯૦

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહેલી રીત પ્રમાણે જિનાગમ ને વિષે નિપુણ પુરૂષે જીવાદિક નવે તત્ત્વોથકી એટલે ઉપચારથી રહિત એવા સત્ પદાર્થોથકી અન્વય-નવ તત્ત્વોની સાથે ઐક્યતા અને વ્યતિરેક એટલે તેની સાથે ભિન્નતા-તેણે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય એટલે વાસ્તવિક જીવસ્વરૂપનો નિરધાર કરવો ૧૯૦

इद हि परमाध्यात्ममम्मृत ह्यद एव च ।
इद हि परम ज्ञान योगोऽय परम स्मृत ॥१९१॥

મૂલાર્થ—આ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મ છે, આ જ અમૃત છે, આ જ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, અને આજ પરમ યોગ કહેલો છે ૧૯૧

ટીકાર્થ—આ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મરૂપ છે, આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય અથવા પરોક્ષ જ્ઞાન તે એકજ અમૃત એટલે સકળ કર્મરૂપી રોગને હરણ કરનાર હોવાથી અમૃત સમાન છે, એ જ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન છે, કારણ કે તે સર્વજ્ઞપણાનુ કારણ છે તથા એ જ પરમ એટલે સર્વમા પ્રધાન યોગ એટલે મોક્ષનો ઉપાય કહેલો છે ૧૯૧

गुह्याद्गुह्यतर तत्त्वमेतत्सूक्ष्मनयाश्रितम् ।
न देय स्वल्पबुद्धीना ते ह्येतस्य विडम्बका ॥ १९२ ॥

મૂલાર્થ—આ ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય એવુ તત્ત્વ સૂક્ષ્મ નયને આશ્રિત છે તેથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ તત્ત્વ આપવા યોગ્ય નથી કારણ કે તેઓ આ તત્ત્વની (રહસ્યની) વિડંબના કરનાર છે ૧૯૨

ટીકાર્થ—આ આત્મવિનિશ્ચય ગુહ્યથી પણ અતિ ગુહ્ય (ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય) એવુ રહસ્ય છે અને તે સૂક્ષ્મ—નિપુણ બુદ્ધિથી જાણવા યોગ્ય જે નય તેના આધારવાળુ છે તેથી આ તત્ત્વ અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને આપવા યોગ્ય નથી કારણ કે તે અલ્પ બુદ્ધિ વાળાઓ આ સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વના વિડંબક એટલે અલ્પજ્ઞપણાને લીધે તેનો તિરસ્કાર કરનારા છે ૧૯૨

હવે—તેવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ રહસ્ય આપવામા શો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે સમજાવે કહે છે —

जनानामल्पबुद्धीना नैतत्तत्त्व हितावहम् ।
निर्बलाना क्षुधार्ताना भोजन चक्रिणो यथा ॥ १९३ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દુર્બળ ક્ષુધાતુર માણસોને ચક્રવર્તીનું ભોજન હિતકારક નથી, તેમ અલ્પ બુદ્ધિવાળા માણસોને આ આત્મતત્ત્વ હિતકારક નથી. ૧૯૩.

ટીકાર્થ—અલ્પ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષોને આ પૂર્વે કહેલું તત્ત્વ-વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપનું ચિંતવન હિતકારક-કલ્યાણકારી નથી, તેથી દેવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે તેના અધિકારી નથી. અર્થાત્ તેઓ વાસ્તવિક આત્મતત્ત્વને જાણી શકતા નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.—જેમ ક્ષુધાથી પીડાયેલા છતાં નિર્બળ શરીરવાળા અલ્પ શક્તિવાળાને ચક્રવર્તીનું કલ્યાણભોજન હિતકારક નથી તેમ. ૧૯૩.

ज्ञानांशदुर्विदग्धस्य तत्त्वमेतदनर्थकृत् ।
अशुद्धमंत्रपाठस्य फणिरत्नग्रहो यथा ॥ १९४ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અશુદ્ધ મંત્ર ભણનાર પુરૂષને શેષનાગનું પકડવું અનર્થકારી છે, તેમ જ્ઞાનના એક લેશથી દુર્વિદગ્ધ પુરૂષને આ તત્ત્વ અનર્થકારી છે. ૧૯૪.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનના લેશવડે કરીને દુર્વિદગ્ધ એટલે જ્ઞાનના મદને ધારણ કરનાર અને પોતાના આત્માને પંડિત માનનાર પુરૂષને આ પૂર્વે કહેલું તત્ત્વ-રહસ્ય અનર્થકારી-વિનાશકારી થાય છે. કોની જેમ? તે કહેછે. જેમ અશુદ્ધ એટલે અવિધિ અને ઉચ્ચાર વિગેરેના દોષથી દૂષિત એવા મંત્રનો એટલે સર્પને વશ કરનાર વર્ણસમૂહનો પાઠ કરનાર મનુષ્યને સર્પમાં રત્ન સમાન એવા શેષનાગનું ગ્રહણ કરવું-પકડવું તે અનર્થકારી થાય છે તેમ. ૧૯૪.

व्यवहाराविनिष्णातो यो ज्ञीप्सति विनिश्चयम् ।
कासारतरणाशक्तः स तितीर्षति सागरम् ॥ १९५ ॥

મૂલાર્થ—વ્યવહારને વિષે (પણ) અનિપુણ એવો જે પુરૂષ નિશ્ચયને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પુરૂષ તળાવને તરવામાં અશક્ત છતાં સાગરને તરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૯૫.

ટીકાર્થ—જે અલ્પજ્ઞ વ્યવહાર દશામાં પણ અનિપુણ છતે વિનિશ્ચયને જાણવાની એટલે વિવિધ નયને આશ્રિત એવા નિશ્ચયને જાણવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરૂષ સરોવરના જળને તરવામાં અશક્ત-અસમર્થ છતાં મહાસમુદ્રને તરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૯૫.

व्यवहार विनिश्चित्य ततः शुद्धनयाश्रितः ।
आत्मज्ञानरतो भूत्वा परमं साम्यमाश्रयेत् ॥ १९६ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને શુદ્ધ નયનો આશ્રય કરનાર પુરૂષે (પ્રથમ) વ્યવહારનો નિશ્ચય કરીને પછી આત્મજ્ઞાનને વિષે આસક્ત થઈ ઉત્કૃષ્ટ એવી સમતાનો આશ્રય કરવો ૧૯૬

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એ સિદ્ધ થયું કે—શુદ્ધ નયનો આશ્રય કરનાર એટલે વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર એવો જે નય-વચનમાર્ગ તેને હૃદયમાં ધારણ કરીને તથા વ્યવહારનો એટલે ક્રિયાની વિધિનો નિશ્ચય કરીને એટલે વિશેષે કરીને તેની સેવામાં તત્પર થઇને ત્યારપછી આત્મજ્ઞાનમાં આસક્ત થઈ એટલે આત્મસ્વરૂપને જાણવામાં પ્રસન્ન મનવાળો થઈ પ્રધાન એવા સમતાના સ્વભાવનો આશ્રય કરવો અહીં નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બન્ને નયોના પ્રધાનપણાનો ઉપદેશ કરતા આચાર્યે એવું જણાવ્યું કે—બે નેત્રની જેમ બન્ને નયપર પ્રીતિવાળા થવું ૧૯૬

। इति आत्मविनिश्चयाधिकार ।

પૂર્વે કહેલા સર્વ ભાવાર્થોથી વિનાશ એવા શ્રી જિનેશ્વરના આગમની સમુદ્રની ઉપમાવડે સ્તુતિ કરે છે—

उत्सर्पद्व्यवहारनिश्चयकथाकल्लोलकोलाहल-
त्रस्यद्दुर्नयवादिकच्छपकुलभ्रश्यत्कुपक्षाचलम् ।
उद्यद्युक्तिनदीप्रवेशसुभगं स्याद्वादमर्यादया
युक्तं श्रीजिनशासनं जलनिधिं मुक्त्वा परं नाश्रये ॥१९७॥

મૂલાર્થ—વ્યવહાર અને નિશ્ચયની કથારૂપી ઉછળતા તરંગોના કોલાહલવડે ત્રાસ પામતા એકાંતવાદીઓરૂપી કાચબાઓના સમુદાયવડે જેમાં કુપક્ષરૂપી પર્વતો તુટી જાય છે, જે વિસ્તારવાળી યુક્તિઓરૂપી નદીઓના પ્રવેશ કરવાવડે મનોહર છે, તથા જે સ્યાદ્વાદરૂપી મર્યાદાથી યુક્ત છે, તે શ્રી જિનશાસનરૂપી સમુદ્રને છોડીને હું બીજા કોઈનો આશ્રય કરતો નથી ૧૯૭

ટીકાર્થ—'ઉત્સર્પદ્' ઇત્યાદિ ઉછળતા એટલે કર્તવ્યના બોધ અને સ્મરણે કરીને જગત્ પ્રસિદ્ધ એવા ક્રિયા અને જ્ઞાનરૂપ વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયની કથા તદ્રૂપ એટલે તે તે મતના કથન

રૂપ તરંગસમૂહના કોલાહલથી-ધ્વનિથી ત્રાસ પામતા એવા દુર્નય-વાદીરૂપ એટલે એકાન્ત પક્ષને કહેનારા વાદીજનોરૂપ કાચબાના સમૂહવડે જેમાં કુપક્ષરૂપ એટલે મતવિરોધરૂપ પર્વતો ત્રુટી જાય છે, તથા વિરૂદ્ધ અર્થ રહિત વિસ્તારવાળી યુક્તિઓરૂપ—વિવિધ પ્રકારના નયોના પ્રમાણવડે અર્થને નિશ્ચય કરનારા પ્રકારોરૂપ નદીઓનો પ્રવેશ થવાથી જે મનોહર છે, તથા જે સ્યાદ્વાદરૂપ એટલે નિત્ય, અનિત્ય વિગેરે અનેકાંત વાદરૂપ મર્યાદાવડે-ચારે કાંઠાવડે યુક્ત છે, તે શ્રી જિનશાસનરૂપ એટલે સત્યતાદિક સુંદરપણાવડે અને મહા પ્રભાવવાળી લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા જિનાગમરૂપ સમુદ્રને છોડીને બીજા કોઇનો હું આશ્રય કરતો નથી. એટલે ભજતો નથી. અહીં સમુદ્ર અને જિનાગમની સરખામણી પોતપોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવી. અને તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર જાણવું. ૧૯૭.

જિનાગમ ઇપ્સિત રૂપને આપનાર હોવાથી કલ્પવૃક્ષની ઉપમાવડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुष्पैः सदास्थारसै-
स्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः ।
एतस्मात्पतितैः प्रवादकुसुमैः षड्दर्शनारामभू-
र्भूयः सौरभमुद्वमत्यभिमतैरध्यात्मवार्तालवैः ॥ १९८ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યક્ આસ્થારૂપી રસવાળાં પવિત્ર નયો અને પ્રમાણોની રચનારૂપ પુષ્પોવડે પૂર્ણ અને તત્વજ્ઞાનરૂપ ફળવાળો સ્યાદ્વાદરૂપ કલ્પવૃક્ષ નિરંતર જયવંત વર્તે છે. તેના પરથી ખરી પડેલાં અભીષ્ટ અને અધ્યાત્મની વાર્તાના લેશવાળાં પ્રવાદરૂપ પુષ્પોવડે ષડ્દર્શનરૂપ ઉપવનની પૃથ્વી અત્યંત સુગંધ આપે છે. ૧૯૮.

ટીકાર્થ—સારી આસ્થા-પ્રતિષ્ઠા અથવા શ્રદ્ધારૂપી રસવાળાં એટલે સુગંધવાળાં પવિત્ર નૈગમાદિક નયો અને પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણોની રચનારૂપ પુષ્પોવડે પૂર્ણ-વ્યાપ્ત તથા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ એટલે વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ ફળવાળો અનેકાંતવાદરૂપ (જિનાગમરૂપ) કલ્પવૃક્ષ નિરંતર અત્યંત જયવંત વર્તે છે, તે કલ્પવૃક્ષ કેવો છે? તે કહે છે.—આ સ્યાદ્વાદરૂપી કલ્પવૃક્ષ પરથી પડેલાં અને સર્વને રૂચિ કરનારા એટલે જિનેશ્વરે કહેલાં હોવાથી લોકશ્રુતિવડે ગ્રહણ કરાયેલાં તથા અધ્યાત્મની કથાના લેશવાળાં પ્રકૃષ્ટ વસ્તુના વાદરૂપી પુષ્પોવડે બૌદ્ધ, સાંખ્ય, કણાદ, ગૌતમ, જૈમિની અને બ્રહસ્પતિ એ છ દર્શનો

૩૫ ઉપવનની ભૂમિ અતિશય સુગંધને વમે છે—મૂકે છે અર્થાત્ આપે છે ૧૯૮

જિનાગમનુ ઉન્નતપણુ હોવાથી મેરુ પર્વતની ઉપમાવડે તેની સ્તુતિ કરે છે—

चित्रोत्सर्गशुभापवादरचनासानुश्रियालङ्कृत
श्रद्धानन्दनचन्दनद्रुमनिभप्रज्ञोल्लसत्सौरभ ।
भ्राम्यद्भिः परदर्शनग्रहगणैरासेव्यमान सदा
तर्कस्वर्णशिलोच्छ्रितो विजयते जैनागमो मन्दर ॥१९९॥

મૂલાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્સર્ગ અને શુભ અપવાદની રચનારૂપી શિખરોની શોભાવડે જે અલંકૃત છે, શ્રદ્ધારૂપી નંદનવનમાં રહેલા ચંદનવૃક્ષો સદૃશ બુદ્ધિવડે જેમા સુગંધ પ્રસરેલી છે, પરિભ્રમણ કરતા અન્ય દર્શનોરૂપી ગ્રહના સમૂહવડે નિરંતર જે સેવાતો છે અને તર્કરૂપી સુવર્ણની શિલાઓવડે જે અતિ ઉન્નત છે એવો જિનાગમરૂપી મેરુ પર્વત વિજયવંત વર્તે છે ૧૯૯

ટીકાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્સર્ગો એટલે સામાન્ય સનાતન ધર્મના વ્યવહારો તથા શુભ એટલે નિર્દોષ અપવાદો એટલે કારણ વિશેષે સેવવા લાયક ધર્મના વ્યવહારોની રચનારૂપી—વાણીના વિન્યાસરૂપી શિખરોની શોભાવડે અલંકૃત—શૃંગારથી શોભતો, શ્રદ્ધા-જિનવચન પર આસ્તિકપણારૂપ નંદન વનમા ચંદન વૃક્ષના જેવી બુદ્ધિવડે જેમા સુવાસનારૂપી સુગંધનો સમૂહ પ્રસરી રહેલ છે એવો, તથા પરિભ્રમણ કરતા અન્ય દર્શનો એટલે જૈન દર્શનથી વ્યતિરિક્ત બીજા દર્શનો અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ હોવાથી બીજા દર્શનીઓરૂપી સૂર્યાદિક ગ્રહોના સમૂહથી સર્વદા સેવાતો—આશ્રય કરતો, તથા સત્ ન્યાયના વિચારોરૂપી કાંચન શિલાઓવડે અતિ ઉન્નત, એવો જૈન સિદ્ધાંતરૂપી મેરુ પર્વત જયવંત વર્તે છે ૧૯૯

જિનાગમ મહા પ્રકાશક હોવાથી તેની સૂર્યની ઉપમાવડે સ્તુતિ કરે છે—

स्याद्दोषापगमस्तमासि जगति क्षीयन्त एव क्षणा-
दध्वानो विशदीभवन्ति निविडा निद्रा दृशोर्गच्छति ।
यस्मिन्नभ्युदिते प्रमाणदिवसप्रारम्भकल्याणिनी
प्रौढत्व नयगीर्दधाति स रविजैनागमो नन्दतात् ॥२००॥

સર્વેની દૃષ્ટિ-દર્શન એક એક નયનો આશ્રય કરનારી છે; પણ જિન સંબંધી દૃષ્ટિ-વસ્તુ જોવાની બુદ્ધિ સમગ્ર નયોવડે ગ્રથિત છે, માટે આ જિનશાસનને વિષે અત્યંત સારપણું એટલે સર્વ મતોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ-પણું સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે. ૨૦૨.

પૂર્વે કહેલા હેતુથી બીજાં દર્શનોવડે જૈન દર્શન પરાભવ પમાડી શકાય તેવો નથી એરૂપ ગુણની સ્તુતિ કરે છે.—

उष्मा नार्कमपाकरोति दहनं नैव स्फुलिंगावली
नाब्धिं सिन्धुजलप्लवः सुरगिरिं ग्रावा न चाभ्यापतन् ।
एवं सर्वनयैकभावगरिमस्थानं जिनेन्द्रागमं
तत्तद्दर्शनसंकथांशरचनारूपा न हन्तुं क्षमा ॥ २०३ ॥

મૂલાર્થ—ઉષ્મા (ઘામ) સૂર્યને દૂર કરી શકતો નથી, અગ્નિના કણીયાનો સમૂહ અગ્નિને દૂર કરી શકતો નથી, નદીના જળનું પૂર સમુદ્રને દૂર કરી શકતું નથી, તથા સન્મુખ પડતો પાષાણ મેરૂ પર્વતને હઠાવી શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે સર્વ નયોના અદ્વિતીય ભાવના ગૌરવવાળા સ્થાનરૂપ જિનેંદ્રના આગમને તેના અંશની રચનારૂપ તે તે દર્શનોની કથા પરાભવ કરવા સમર્થ નથી. ૨૦૩.

ટીકાર્થ—ઉષ્મા એટલે ઘામ અર્થાત્ ઉષ્મા સ્પર્શવાળા ધૂળ વિગેરે પદાર્થ સૂર્યને દૂર કરી શકતા નથી એટલે પોતાના તાપથી સૂર્યના તાપનો પરાભવ કરી શકતા નથી, તથા અગ્નિના કણીયાનો સમૂહ દાવાનળના પ્રકાશને દૂર કરી શકતો નથી, તથા નદીના જળનું પૂર સમુદ્રને દૂર કરી શકતું નથી (હઠાવી શકતું નથી,) તથા સન્મુખ પડતો પથ્થરનો કકડો મેરૂ પર્વતને દૂર હઠાડી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહેલા દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાંતિકની યોજનાના અનુક્રમ પ્રમાણે સર્વ નયોનો એક ભાવ એટલે એક સ્થળે સિદ્ધ કરવારૂપ ભાવ, તદ્રૂપ ગૌરવતાના સ્થાનભૂત અથવા ઘરરૂપ જિનેંદ્રાગમને તેના અંશની રચનારૂપ એટલે એક એક નયની રચનાવાળી તે તે દર્શનની કથા એટલે તે તે મતવાળાના મતની વાર્તા પરાભવ કરવા સમર્થ થઇ શકતી નથી. ૨૦૩.

હવે જૈન મતવાળાને પોતાના મતને સાધવામાં ચિત્તની કલુષતા દૂર થાય છે, એ ગુણવડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

दुःसाध्यं परवादिनां परमतक्षेपं विना स्वं मतं
तत्क्षेपे च कषायपंककलुषं चेतः समापद्यते ।

सोऽय नि स्वनिधिग्रहव्यवसितो वेतालकोपक्रमो
नाय सर्वहितावहे जिनमते तत्त्वप्रसिद्ध्यर्थिनाम् ॥२०४॥

મૂલાર્થ—અન્ય ધર્મીઓને પર મતનો તિરસ્કાર કર્યા વિના પોતાનો મત ગાધવો દુષ્કર છે, અને તે તિરસ્કાર કરવાથી ચિત્ત કષાયરૂપી પકે કરીને કલુષ (મલિન) થાય છે તે આ નિર્ધનના નિધાનને ગ્રહણ કરવામા ઉદ્યમવત થયેલો વેતાલના કોપનો વેગ છે, અને તે વેગ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થીઓને સર્વને હિતકર એવા જિનાગમને વિષે નથી ૨૦૪

ટીકાર્થ—પરવાદીઓને એટલે અન્ય દર્શનના વક્તાઓને પર—અન્ય દર્શનનો આક્ષેપ એટલે અસદ્દોષતુ આરોપણ, નિંદા, તિરસ્કાર અથવા પોતાના મતનો ગર્વ કર્યા વિના પોતાનો મત દુ સાધ્ય છે એટલે સિદ્ધ કરવો અશક્ય છે, અને તે પરમતનો તિરસ્કાર વિગેરે કરવાથી મન કષાયરૂપી કાદવવડે મલિન થાય છે તે તિરસ્કારાદિક વ્યાપાર નિર્ધનના નિધાનનુ હરણ કરવાના વિધિમા ઉદ્યમવત થયેલા એના વેતાલના—ભૂતના આવેશવાળા મૃતકના કોપના વેગ જેવો છે, કેમકે તેનાવડે ધર્મરૂપી ધનનુ હરણ થવાપણુ છે આ હમણા કહેલો પ્રકાર પારમાર્થિક જ્ઞાનના પ્રયોજનવાળા પુરૂષોને સર્વને હિતકારક એવા જિનાગમને વિષે બીલકુલ નથી ૨૦૪

હવે જિનાગમને વિષે પોતાનુ મન અત્યત લીન થયેલુ છે, તે કર્તા દેખાડે છે—

वार्ता सन्ति सहस्रश प्रतिमतं ज्ञानाशवद्धक्रमा-
श्चेतस्तासु न न॰ प्रयाति नितरा लीन जिनेन्द्रागमे ।
नोत्सर्पन्ति लताः कति प्रतिदिश पुष्पै पवित्रा मधौ
ताभ्यो नैति रति रसालकलिकारक्तस्तु पुस्कोकिल २०५

મૂલાર્થ—દરેક દર્શનમા જ્ઞાનના લેશથી જેનો ક્રમ બાધેલો છે, એવી હજારો વાર્તાઓ છે, તોપણ જિનેશ્વરના આગમમા અત્યત લીન થયેલુ અમારૂ મન તે વાર્તાઓ તરફ જતુ નથી, કેમકે વસતઋતુમા દરેક દિશાએ પુષ્પોથી પવિત્ર એવી કેટલી લતાઓ નથી દેખાતી? અર્થાત્ ઘણી દેખાય છે, તોપણ આમ્રની મજરીમા આસક્ત થયેલો કોકિલ પક્ષી તે લતાઓ પર પ્રીતિ પામતો નથી ૨૦૫

ટીકાર્થ—દરેક મતમાં જ્ઞાનના લેશવડે જેનો અનુક્રમ રચેલો છે એવી હજારો વાર્તાઓ-વૃત્તાંતો છે, તોપણ જિનેશ્વરના સિદ્ધાન્તને વિષે અત્યંત લીન-મગ્ન થયેલું અમારૂં મન તે મતોની વાર્તાઓ તરફ જતું નથી. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે.—વસંત ઋતુમાં પુષ્પોના સમૂહવડે ઉજ્જવળ એવી લતાની શ્રેણીઓ દરેક દિશામાં કેટલી કેટલી નથી પ્રસરતી એટલે પુષ્પની સમૃદ્ધિવાળી નથી હોતી? અર્થાત્ સર્વ લતાઓ પુષ્પોની સમૃદ્ધિવાળી હોય છે, તો પણ આમ્રવૃક્ષની મંજરીમાં આસક્ત થયેલો કોકિલ (કોયલ) પક્ષી તે લતાઓ પર પ્રીતિ કરતો નથી, તે તો આમ્રવૃક્ષની મંજરીનો ઉપભોગજ કરે છે-તેમાંજ આસક્ત થાય છે. ૨૦૫.

સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને પ્રકારની વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર જિનાગમને વિષે શંકાએ કરેલી પીડા હોતી નથી, તે કહે છે.—

शब्दो वा मतिरर्थ एव वसु वा जातिः क्रिया वा गुणः
शब्दार्थः किमिति स्थिता प्रतिमतं संदेहशंकुव्यथा ।
जैनेन्द्रे तु मते न सा प्रतिपदं जात्यन्तरार्थस्थितेः
सामान्यं च विशेषमेव च यथा तात्पर्यमन्विच्छति॥२०६॥

મૂલાર્થ—શું આ આત્મા શબ્દરૂપ છે? બુદ્ધિરૂપ છે? અર્થરૂપ છે? દ્રવ્યરૂપ છે? જાતિરૂપ છે? ક્રિયારૂપ છે? ગુણરૂપ છે? કે શબ્દાર્થરૂપ છે? આ પ્રમાણે દરેક મતમાં સદેહરૂપી શલ્યની વ્યથાઓ રહેલી છે. પરતુ જિનેદ્રના મતમાં તો દરેક પદે જાત્યંતરનો અર્થ હોવાથી તે સંદેહની વ્યથા છે જ નહીં, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ જ યથાર્થ તાત્પર્યને શોધે છે. ૨૦૬.

ટીકાર્થ—અહીં कि તથા वा શબ્દનો દરેક પદની સાથે સબંધ લેવાનો છે. તેથી કરીને શું આ આત્મા શબ્દરૂપ ધ્વનિરૂપ છે? અથવા શું બુદ્ધિરૂપ છે? અથવા શું અર્થ એટલે ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામ માત્રરૂપ કે પરમાણવાદિરૂપ છે? અથવા શું દ્રવ્યમાત્ર છે? અથવા શું જાતિ-ચૈતન્ય માત્ર જ છે? અથવા શું ક્રિયામાત્ર એટલે ઉત્પાદ વ્યયરૂપ છે? અથવા શું જ્ઞાનાદિક ગુણરૂપ છે? તેનો શબ્દાર્થ કેવો છે? આ પ્રમાણે દરેક દર્શનમાં સંશયરૂપી શંકુ એટલે ખીલો અર્થાત્ હૃદયમાં રહેલા શલ્યે કરેલી પીડા રહેલી છે; પરંતુ જિનેદ્રના સિદ્ધાન્તને વિષે તો તે સદેહની વ્યથા છે જ નહીં, કારણ કે તેમાં તો પદ પદ

પ્રત્યે એટલે વસ્તુ વસ્તુ પ્રત્યે એક જાતિથી બીજી જાતિને વિષે એટલે બીજા ધર્મને વિષે જે પદાર્થની વર્તના છે, તેથકી યથાર્થ સ્વભાવે કરીને સામાન્ય તે અવ્યક્ત સત્તારૂપ વસ્તુ તથા વિશેષ તે વ્યક્ત સત્તા–તે ।। તાત્પર્યને–અભિપ્રાયને જ શોધે છે, અર્થાત્ સામાન્ય ના જ વિશેષો હોય છે એમ સ્પષ્ટ બતાવેલુ છે ૨૦૬

સ્યાદ્વાદના સ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે—

यत्रानर्पितमादधाति गुणता मुख्य तु वस्त्वर्पित
तात्पर्यानवलंवनेन तु भवेद्बोध स्फुट लौकिक ।
सपूर्ण त्ववभासते कृतधिया कृत्स्नाद्विवक्षाक्रमा-
त्ता लोकोत्तरभगपद्धतिमयीं स्याद्वादमुद्रा स्तुम ॥२०७॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે અનર્પિત વસ્તુ ગૌણપણાને પામે છે, અને અર્પિત વસ્તુ મુખ્યતાને પામે છે, તથા તાત્પર્યનુ અવલબન કર્યા વિના જ લૌકિક જ્ઞાન સ્ફુટ થાય છે, અને કુશલ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને સમગ્ર વિવક્ષાના ક્રમથી સપૂર્ણ વસ્તુ ભાસે છે, તે અલૌકિક રચનાની પદ્ધતિવાળી સ્યાદ્વાદ મુદ્રાની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ ૨૦૭

ટીકાર્થ—તે એટલે હમાણા કહેવાશે એવી લોકોત્તર એટલે સર્વમા પ્રધાન એવી સપ્તભગી વિગેરેની રચનાની પદ્ધતિઓમય એટલે તેની શ્રેણીઓ અથવા માર્ગમય સ્યાદ્વાદ મુદ્રાને એટલે અને કાત વાદની શૈલીને અમે સ્તુતિવિષય કરીએ છીએ તે સ્યાદ્વાદ મુદ્રા કેવી છે? તે કહે છે—કે જે સ્યાદ્વાદ મુદ્રાને વિષે અનર્પિત એટલે કોઈક પ્રકારે કહેવાને નહીં ઈચ્છેલી વસ્તુ ગૌણ–અમુખ્ય પણાને પામે છે, અને અર્પિત એટલે કોઈક પ્રકારે કહેવાને ઈચ્છેલી વસ્તુ મુખ્યપણાને–પ્રધાનપણાને પામે છે, તથા તાત્પર્ય એટલે વાસ્તવિક સ્વરૂપનુ અવલબન–આશ્રય કર્યા વિના જ લૌકિક જ્ઞાન એટલે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય વિગેરે રૂપ લોકમા વર્તતો વ્યવહાર સ્ફુટ એટલે સ્પષ્ટ થાય છે જેમ કે "આ મારો પિતા છે, આ મારી માતા છે વિગેરે" તથા કુશળ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને સમગ્ર વિવક્ષાના ક્રમથી એટલે કહેવાને ઇચ્છેલા અનુક્રમથી પરિપૂર્ણ વસ્તુ ભાસે છે એટલે પ્રકાશે છે ૨૦૭

જિનાગમ પોતાના વ્યાક્ષેપને દૂર કરનાર છે, તથા મદ બુદ્ધિવાળાને અને આશ્રય કરનાર છે, એ જણાવે તેની સ્તુતિ

आत्मीयानुभवाश्रयार्थविषयोऽप्युच्चैर्यदीयः क्रमो
म्लेच्छानामिव संस्कृतं तनुधियामाश्चर्यमोहावहः ।
व्युत्पत्तिप्रतिपत्तिहेतुविततस्याद्वादवाग्गुंफितं
तं जैनागममाकलय्य न वयं व्याक्षेपभाजः क्वचित् ॥२०८॥

મૂલાર્થ—પોતાના અનુભવનો આશ્રય જ જેના અર્થનો વિષય છે એવો પણ જે જિનાગમનો ઉચ્ચ ક્રમ તે મ્લેચ્છોને સંસ્કૃત ભાષાની જેમ અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આશ્ચર્ય તથા મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેવા વ્યુત્પત્તિ, પ્રતિપત્તિ, હેતુ અને વિસ્તારવાળા સ્યાદ્વાદની વાણીથી રચાયેલા જિનાગમને જાણીને અમે કોઇપણ ઠેકાણે વ્યાક્ષેપને ભજનારા થતા નથી. ૨૦૮.

ટીકાર્થ—તે એટલે જેના ગુણો હમણાં કહેવામાં આવશે એવા જિન સિદ્ધાન્તને જાણીને જિનાગમના આશ્રયવાળા અમે કોઇપણ મતમાં વ્યાક્ષેપને ભજનારા એટલે નિશ્ચય રહિત અને મૂઢતાને ભજનારા થતા નથી. તે જિનાગમ કેવો છે? તે કહે છે.—કે જે જિનાગમ વ્યુત્પત્તિ એટલે તાત્પર્યાર્થ અથવા શબ્દની વસ્તુના સારને બોધ કરનારી શક્તિ, પ્રતિપત્તિ એટલે કર્તવ્યનું જ્ઞાન અથવા ઘટિત અર્થની પ્રાપ્તિ, હેતુ એટલે સાધ્ય વસ્તુને સાધનારૂં કારણ-સાધન તથા વિસ્તારવાળો સ્યાદ્વાદ એટલે નિત્યાનિત્યાદિક અનેકાંત વાદ, આ સર્વ પ્રકારની વાણીવડે રચાયેલો છે; તથા જે આગમનો પૂર્વાપર અનુક્રમ આત્માનો અથવા પોતાનો અનુભવ એટલે ભ્રાંતિરહિત જ્ઞાન, એજ આશ્રય એટલે પ્રતીતિને પ્રતિપાદન કરનાર સંબંધરૂપ જ અર્થ વિષય છે. એવો હોવાથી મ્લેચ્છોને એટલે વાઘરી, ભિલ્લ વિગેરેને સંસ્કૃત ભાષાની જેમ અલ્પ બુદ્ધિવાળાને અત્યંત ચમત્કાર અને વિમૂઢતા કરનાર છે. ૨૦૮.

આવા જૈન શાસન ઉપર જેને દ્વેષ હોય છે, તેને પરિણામે કટુ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

मूलं सर्ववचोगतस्य विदितं जैनेश्वरं शासनं
तस्मादेव समुत्थितैर्नयमतैस्तस्यैव यत्खंडनम् ।
एतत्किञ्चन कौशलं कलिमलच्छन्नात्मनः स्वाश्रितां
शाखां छेत्तुमिवोद्यतस्य कटुकोदर्काय तर्कार्थिनः ॥२०९॥

મૂલાર્થ—સર્વે વચનને પ્રાપ્ત થયેલા અભિપ્રાયના મૂળભૂત આ જિનેશ્વરનુ શાસન પ્રસિદ્ધ છે તે જિનાગમથી જ ઉત્પન્ન થયેલા નયના મતો વડે તેનુ જ જે ખડન કરવુ, તે તો પોતાના આશ્રયરૂપ શાખાને છેદના ઉદ્યમવત થયેલા માણસની જેમ પાપમળથી આચ્છાદિત થયેલા તર્કાર્થીઓની તુચ્છ કુશળતા કટુ (અનિષ્ટ) રૂપને માટે છે ૨૦૯

ટીકાર્થ—સર્વે શાસ્ત્રોને પ્રાપ્ત થયેલા અભિપ્રાયનુ મૂળ એટલે તેના જન્મસ્થાનરૂપ જિનેશ્વરનુ આગમ-સિદ્ધાત પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રો સર્વજ્ઞથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે તે જિનાગમથકી જ ઉત્પન્ન થયેલા નયના વાદોએ કરીને તે જિનાગમનુ જ દ્વેષથી જે ખડન કરે છે એટલે વાદી લોકો તેનો જે ઉચ્છેદ કરે છે, તે જિનાગમનુ ખડન પાપમળે કરીને આચ્છાદિત થયેલા તર્કાર્થીઓની એટલે ન્યાયના પાડિત્યને ઇચ્છનારાઓની તુચ્છ કુશળતા તેઓને કટુ ફળને માટે એટલે ઉત્તર કાળમા દુષ્ટ વિપાકરૂપ ફળને માટે થાય છે જેમ પોતાના આધારરૂપ શાખાને છેદવા તત્પર થયેલાને અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ૨૦૯

જિનાગમને જાણનાર પુરૂષો અન્યત્ર પ્રીતિને પામતા નથી, તે કહે છે —

त्यक्तोन्मादविभज्यवादरचनामाकर्ण्य कर्णामृत
सिद्धान्तार्थरहस्यवित्क लभतामन्यत्र शास्त्रे रतिम् ।
यस्या सर्वनया विशन्ति न पुनर्व्यस्तेपु तेप्वेव या
मालाया मणयो लुठन्ति न पुनर्व्यस्तेपु मालापि सा॥२१०॥

મૂલાર્થ—ત્યાગ કરેલા ઉન્માદવડે વિભાગ કરવાને યોગ્ય એવી વાદ રચનારૂપ કર્ણામૃતને સાભળીને સિદ્ધાન્તના અર્થના રહસ્યને જાણનાર પુરૂષ બીજા કયા શાસ્ત્રમા પ્રીતિ પામે? કે જે રચનામા સર્વ નયોનો પ્રવેશ છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન એવા તે નયોને વિષે તે રચના નથી કેમકે માળામા મણિઓ હોય છે, પણ પૃથક્ પૃથક્ એવા મણિઓમા તે માળા હોતી નથી ૨૧૦

ટીકાર્થ—ત્યાગ કરેલા ઉન્માદવડે એટલે મતિભ્રશ અથવા ચિત્તના વિભ્રમવડે વિભાગ કરવા યોગ્ય એટલે સામાન્ય ધર્મથકી બીજા ધર્મનો પુરસ્કાર કરવા યોગ્ય વાદ રચના એટલે વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર વાણી તેના વિન્યાસરૂપ કર્ણામૃતને એટલે શ્રવણને

અમૃતના પારણા સમાન વચનોને સાંભળીને જિનાગમના તત્ત્વને જાણનારો પુરૂષ બીજા કયા શાસ્ત્રમાં પ્રીતિને પામે? મહા અંતર હોવાથી કોઇપણ શાસ્ત્રમાં પ્રીતિ પામેજ નહીં, કેમકે સિદ્ધાંતવાદની રચનામાં સર્વે નૈગમાદિક નયોનો પ્રવેશ છે એટલે તે સર્વે તેમાં અંતર્ભાવ પામેલા છે. પણ ભિન્ન ભિન્ન રહેલા પ્રત્યેક નયોમાં તે સિદ્ધાન્તવાદની રચના રહેલી નથી. કેમકે માળામાં એટલે રત્નાવળી વિગેરે હારની સેરમાં ચંદ્રકાંત, વૈડૂર્ય વિગેરે મણિઓનો સમૂહ રહેલો હોય છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન રહેલા મણિઓમાં તે માળા હોતી નથી. તેજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન રહેલા નયોમાં સિદ્ધાન્તવાદની રચના પણ હોતી નથી. તે આ પ્રમાણે-માત્ર વિશેષને જ પ્રતિપાદન કરનાર બૌદ્ધમતમાં વસ્તુના સિદ્ધાન્તની રચના દુર્લભ છે, તે જ પ્રકારે માત્ર સામાન્યને જ પ્રતિપાદન કરનાર તથા જૂદા જૂદા તે બન્નેને પ્રતિપાદન કરનાર સાંખ્યના મતમાં પણ વસ્તુના સિદ્ધાન્તની રચના દુર્લભ છે. ૨૧૦.

હવે પ્રબંધનો ઉપસંહાર કરે છે.—

अन्योऽन्यप्रतिपक्षभाववितथान् स्वस्वार्थसत्यान्नया-
न्नापेक्षाविषयाग्रहैर्विभजते माध्यस्थ्यमास्थाय यः ।
स्याद्वादे सुपथे निवेश्य हरते तेषां तु दिङ्मूढतां
कुन्देन्दुप्रतिमं यशो विजयिनस्तस्यैव संवर्धते ॥ २११ ॥

મૂલાર્થ—પરસ્પર શત્રુભાવને લીધે નિષ્ફળ અને પોતપોતાના અર્થમાં સત્ય એવા નયોનો જે પુરૂષ અપેક્ષા વિષયના આગ્રહવડે મધ્યસ્થપણાનો આશ્રય કરીને વિભાગ કરે છે, તથા જે માણસ સ્યાદ્વાદરૂપી સારા માર્ગમાં ચિત્તને સ્થાપન કરીને તે નયોની દિગ્મૂઢતાનો નાશ કરે છે, તે જ વિજયવંત પુરૂષનું કુંદ પુષ્પ તથા ચંદ્રના જેવો ઉજ્જ્વળ યશ વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૧૧.

ટીકાર્થ—પરસ્પર શત્રુપણાને લીધે એટલે વિરોધપણાને લીધે અસત્ય એટલે પરપક્ષમાં નિષ્ફળ વ્યાપારવાળા અને પોતપોતાના અર્થમાં-પક્ષમાં સત્ય-સફળ નૈગમાદિક નયોનો જે પુરૂષ અપેક્ષા એટલે ગૌણ અને મુખ્યતાના સંબંધવાળા વિષયના-ઇચ્છિત અર્થના આગ્રહવડે-પોતપોતાના પક્ષની મર્યાદાએ કરીને ગ્રહણ કરવાના વિધિઓવડે -માધ્યસ્થપણાનો-દુરાગ્રહ રહિતપણાનો આશ્રય કરીને વિભાગ કરતો

નથી એટલે અપેક્ષાનો અભાવ કરતો નથી, તથા જે પુરૂષ સ્યાદ્વાદરૂપી-અનેકાંતવાદરૂપી સન્માર્ગમાં-નિપુણ એવા ન્યાયમાર્ગમાં ચિત્તને સ્થાપન કરીને તે નયોના દિગ્મૂઢપણાને હરણ કરે છે એટલે યોગ્ય સ્થાનમાં નિયોગ કરવાવડે તેનું નિવારણ કરે છે, તે વિજયવંત માણસનો જ કુંદ પુષ્પ તથા ચંદ્રના જેવો નિર્મળ યશ વૃદ્ધિ પામે છે આ શ્લોકમાં 'યશ' શબ્દ છે તેથી ગ્રંથકારે પોતાનું 'યશોવિજય' એવું નામ સૂચિત કર્યું છે, એમ સમજવું ૨૧૧

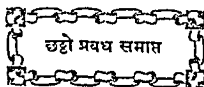
॥ इति जिनमतस्तुत्यधिकार ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यमुख्यपंडितश्रीलाभविजयगणिशिष्यमुख्यपंडितश्रीजितविजयगणिसतीर्थ्यपंडितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचंचरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण पंडितयशोविजयेन विरचितेऽध्यात्मसारप्रकरणे षष्ठप्रबंध ॥

अध्यात्मरत्नजननी विशदात्मदृष्टिर्यत्रैकतादिनयभंगतरंगितास्ति।
षष्ठप्रबन्धजलधौ फलकाभवृत्तिरेषास्तु भव्यनिवहे भवतीरदात्री॥

"આ છઠ્ઠા પ્રબંધરૂપી સમુદ્રમાં અધ્યાત્મરૂપી રત્નને ઉત્પન્ન કરનારી, નિર્મળ આત્મદૃષ્ટિવાળી, ઐક્યતાદિક નયની રચનારૂપ તરંગવાળી આ ફલકના જેવી વૃત્તિ (ટીકા) ભવ્ય પ્રાણીઓને સંસારના તીરને પમાડનારી થાઓ"

॥ इति श्रीतपागच्छगतसंविग्नशाखीयमुनिश्रीवृद्धिविजयमुख्यशिष्यश्रीमुक्तिविजयगणिसतीर्थ्यशिरोमणिमुनिश्रीवृद्धिविजयपदांभोरुहपर्युपासनापरागमधुलिहा पंडितश्रीगंभीरविजयगणिना कृतायामध्यात्मसारसंदर्भावोधिकाटीकायां षष्ठ प्रबंध ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमः प्रबन्धः ॥

છઠ્ઠો પ્રબંધ કહ્યો. હવે સાતમો કહે છે. આ સાતમા પ્રબંધનો છઠ્ઠા પ્રબંધ સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે—પૂર્વે પ્રબંધમાં આત્માનો નિશ્ચય કહ્યો. તે નિશ્ચયવાળાને તેનો અનુભવ થાય છે. તેથી આ પ્રબંધમાં અનુભવ કહે છે. આ સંબંધવડે આવેલા આ પ્રબંધનો પ્રથમ શ્લોક કહે છે.—

शास्त्रोपदर्शितदिशा गलितासद्ग्रहकषायकलुषाणाम् ।
प्रियमनुभवैकवेद्यं रहस्यमाविर्भवति किमपि ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્રે દેખાડેલી દિશાવડે જેનો અસદ્ગ્રહ, કષાય અને કલુષતા નાશ પામ્યા છે એવા પુરૂષોને અનુભવવડે જ જાણવાલાયક કાંઇક ઇષ્ટ રહસ્ય પ્રગટ થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ—જિનાગમે પ્રકાશ કરેલી દિશાવડે એટલે પ્રવૃત્તિના વિધિરૂપ માર્ગવડે નાશ પામેલ છે કદાગ્રહ અને ક્રોધાદિ કષાયો જેના, તેથી નિર્મળ એવા હૃદયને ધારણ કરનારા પુરૂષોને એક અનુભવથી જ જાણવા લાયક એટલે ભ્રાંતિરહિત યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનવડે જ માત્ર જાણવા લાયક અને પ્રિય એવું કાંઇક અલૌકિક—નવીન રહસ્ય—મોહવાળા મનુષ્યોથી ગોપવવા લાયક પરમાર્થ પ્રગટ થાય છે. ૧.

તે રહસ્ય કયું? તે કહે છે.—

प्रथमाभ्यासविलासादाविर्भूयैव यत्क्षणाल्लीनम् ।
चञ्चत्तरुणीविभ्रमसममुत्तरलं मनः कुरुते ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—જે રહસ્ય પ્રથમ અભ્યાસના વિલાસથી પ્રગટ થઇને ક્ષણવારમાં તલ્લીન થયેલા મનને યુવતી સ્ત્રીના મનોહર વિલાસની જેવું અત્યંત આતુરતાવાળું કરે છે. ૨.

ટીકાર્થ—જે યોગીજનને પ્રિય એવું રહસ્ય પ્રથમ અભ્યાસના વિલાસથી એટલે પ્રથમનો—આરંભ વખતનો જે અભ્યાસ એટલે અધ્યાત્મપણાનું વારંવાર સેવન, તેના વિલાસથી એટલે ક્રીડાપ્રકારથી પ્રગટ થઇને અલ્પ કાળમાં જ તલ્લીન થયેલા મનને વિલાસ પામતા એટલે કામુક પુરૂષના ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારા યુવાવસ્થાથી મનોહર એવી સ્ત્રીના વિભ્રમ જેવું—શૃંગાર તથા અંગની ચેષ્ટાના સુંદર-

પણાની જેવુ અતિ આતુર કરે છે અર્થાત્ અધ્યાત્મના આરભમા પ્રથમ પ્રવર્તતો યોગીજનનો અભ્યાસ પણ આત્મસ્વરૂપના વિલાસના રસના સ્વાદવડે કામુક પુરૂષને કામિનીના વિલાસના વિભ્રમની જેમ આનદકારક થાય છે ૨

હવે અનુભવના હેતુરૂપ મનના પ્રકારોને દેખાડે છે—

सुविदितयोगैरिष्ट क्षिप्त मूढ तथैव विक्षिप्तम् ।
एकाग्र च निरुद्ध चेत पञ्चप्रकारमिति ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—યોગને સારી રીતે જાણનારા (યોગીઓ) એ ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ એ પાચ પ્રકારનુ ચિત્ત ઈચ્છયુ છે ૩

ટીકાર્થ—જેમણે યોગને એટલે બ્રહ્મપણુ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયને સારી રીતે જાણ્યો છે એવા યોગીઓએ મનને પાચ પ્રકારનુ ઇચ્છયુ છે એટલે જાણવાને અત્યત ઇચ્છયુ છે (કહ્યુ છે) તે આ પ્રમાણે— ક્ષિપ્ત એટલે વિષય અને રાગાદિકમા મગ્ન ૧, મૂઢ એટલે બન્ને લોક સબધી વિવેકરહિત ૨, વિક્ષિપ્ત એટલે કાઈક રક્ત અને કાઇક વિરક્ત, ૩, એકાગ્ર એટલે સમાધિમા સ્થિર ૪, તથા નિરૂદ્ધ એટલે બહારના વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્માને વિષેજ રહેલુ ૫, આ પ્રમાણે પાચ પ્રકારનુ ચિત્ત યોગીઓએ જાણવુ ૩

હવે પાચ શ્લોકે કરીને તે મનના પાચે પ્રકારોનુ વિવરણ કરે છે—

विषयेषु कल्पितेषु च पुर स्थितेषु च निवेशित रजसा ।
सुखदु खयुग्बहिर्मुखमाम्नात क्षिप्तमिह चित्तम् ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—કલ્પિત અને સન્મુખ રહેલા વિષયોમા રાગવડે સ્થાપન કરેલુ, સુખ અને દુ ખથી યુક્ત તથા અધ્યાત્મથી બહિર્મુખ એવા ચિત્તને અહીં ક્ષિપ્ત નામનુ કહેલુ છે ૪

ટીકાર્થ—કલ્પિત એટલે રાગથી સુખદાયીપણે મનમા ધારણ કરેલા અને સન્મુખ રહેલા એટલે ઇંદ્રિયોના વિષયમા સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થયેલા એવા શબ્દાદિક વિષયમા રાગના વશથી અત્યત સ્થાપન કરેલુ સુખ અને દુ ખથી મિશ્રિત તથા આત્મધર્મથી વિમુખ એવુ મન આ અનુભવના અધિકારમા ક્ષિપ્ત નામનુ કહેલુ છે, માટે અનુભવની ઈચ્છાવાળાએ આવુ મન જીતવુ જોઇએ ૪

क्रोधादिभिर्नियमित विरुद्धकृत्येषु यत्तमोभूम्ना ।
कृत्याकृत्यविभागासगतमेतन्मनो मूढम् ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—જે મન તમોગુણના બહુપણાથી વિરૂદ્ધ કાર્યોમાં ક્રોધાદિકવડે નિયમિત થયેલું તથા કૃત્ય અને અકૃત્યના વિભાગે કરીને રહિત, તે મૂઢ નામનું મન કહેલું છે. ૫.

ટીકાર્થ—જે મન પૂર્વે કહેલા ક્રોધાદિક ચાર કષાયોવડે નિયમિત એટલે કાળના ક્રમે કરીને પોતપોતાના ઉપયોગના ક્રમવડે નિયંત્રિત અર્થાત્ નિરંતર કષાયોવડે યુક્ત, ધર્મવિરૂદ્ધ તથા લોકવિરૂદ્ધ કાર્યોમાં તત્પર, તમોગુણના બહુપણાથી નિર્માણ કરેલું, ધર્મ અને સત્ ન્યાયમાર્ગાદિક કૃત્ય અને ચોરી વિગેરે અકૃત્યના વિભાગ રહિત એટલે કૃત્યાકૃત્યમાં રહેલા અંતરના જ્ઞાન રહિત, આવા પ્રકારનું વિવેક રહિત મન મૂઢ કહેલું છે—દિગ્મોહને પ્રાપ્ત થયેલું કહ્યું છે. માટે અનુભવની ઈચ્છાવાળાએ તેનો પણ જય કરવો. ૫.

सत्त्वोद्रेकात्परिहृतं दुःखनिदानेषु सुखनिदानेषु ।
शब्दादिषु प्रवृत्तं सदैव चित्तं तु विक्षिप्तम् ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—સત્ત્વ ગુણના અધિકપણાને લીધે દુઃખનાં કારણોથી રહિત અને શબ્દાદિક સુખનાં કારણોમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલું જે ચિત્ત તે વિક્ષિપ્ત નામનું કહેવાય છે. ૬.

ટીકાર્થ—સત્ત્વ ગુણના ઉત્કર્ષથી એટલે આત્મવીર્યના ઉલ્લાસથી દુઃખનાં કારણોરૂપ દુષ્ટ અભિસંધિવાળા કામાદિકથી રહિત અને સુખનાં કારણોરૂપ સત્ ન્યાયાદિકને વિષે તથા ઉચિત એવા શબ્દાદિક ભોગોને વિષે નિરંતર પ્રવૃત્ત એવા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત એટલે સંસારના ભયથી ત્રાસ પામેલું કહ્યું છે, આવા મનને વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં. ૬.

अद्वेषादिगुणवतां नित्यं खेदादिदोषपरिहारात् ।
सदृशप्रत्ययसंगतमेकाग्रं चित्तमाम्नातम् ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—અદ્વેષાદિક ગુણવાળાને નિરંતર ખેદ વિગેરે દોષના પરિહારથી સમાન પરિણામને પામેલું જે મન, તે એકાગ્ર કહેલું છે. ૭.

ટીકાર્થ—દ્વેષ એટલે ગુણને વિષે ઈર્ષ્યા એ વિગેરે જેમાં નથી, એવા એટલે અમાયાવીપણું વિગેરે ગુણોવાળા અને નિરંતર ખેદ એટલે સંતાપ અને આદિ શબ્દ છે તેથી વૈર, હાસ્ય અને અનાશ્વાસ વિગેરે દોષોના એટલે અધર્મની પ્રવૃત્તિના હેતુના પરિહારથી—ત્યાગથી સદૃશ એટલે સર્વ જીવોને વિષે તુલ્ય એવા પ્રત્યયને એટલે બોધ

પ્રકૃતિવાળા પરિણામને પામેલુ જે ચિત્ત, તે એકાગ્ર એટલે એક સમતારૂપ જેનો વિષય છે એવુ કહેલુ છે અર્થાત્ તેવુ મન અનુભવી પુરૂષને ઇષ્ટ વસ્તુનુ સાધક થાય છે ૭

उपरतविकल्पवृत्तिकमवग्रहादिक्रमच्युत शुद्धम् ।
आत्मारामसुनीना भवति निरुद्ध सदा चेत ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—જેના વિકલ્પો નિવૃત્ત થયા છે એવી વર્તનાવાળુ અને પ્રતિબધાદિકના ક્રમથી પૃથક્ થયેલુ આત્મારામ મુનિઓનુ જે ઉજ્જવળ ચિત્ત, તે નિરૂદ્ધ કહેવાય છે ૮

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે એટલે પોતાના સ્વભાવને વિષે વિશ્રાતિ અથવા ક્રીડાની પ્રવૃત્તિવાળા યોગી જનોનુ જે ઉપરત વિકલ્પવાળી એટલે જેના સકલ્પરૂપી કલ્પોલો નિવૃત્ત થયા છે એવી વર્તનાવાળુ અને અવગ્રહ એટલે પ્રતિબધ તથા આદિ શબ્દ છે માટે સ્નેહ રાગ, સબધ અને કલ્પના વિગેરેના ક્રમથી એટલે ઉદ્દેશથી પૃથક્ થયેલુ તથા સર્વદા શુદ્ધ એટલે ઉજ્જવળ પરિણામવાળુ એવુ જે ચિત્ત, તે નિરૂદ્ધ કહેવાય છે આવુ ચિત્ત બાહ્ય વિષયોથી વિમુખ હોવાથી ઇષ્ટ કાર્ય કરનાર થાય છે ૮

પૂર્વે કહેલા મનના પ્રકારોનડે જે સાધવા લાયક છે, તે કહે છે—

न समाधावुपयोग तिस्त्रश्चेतोदशा इह लभन्ते ।
सत्त्वोत्कर्षात् स्थैर्यादुभे समाधी सुखातिशयात् ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—આ સમાધિમા પહેલી ત્રણ ચિત્તની અવસ્થા ઉપયોગને પામતી નથી પણ સત્વના ઉત્કર્ષને લીધે, સ્થૈર્યને લીધે તથા અતિશય સુખને લીધે છેલ્લી બે મનની અવસ્થાઓ ઉપયોગને પામે છે ૯

ટીકાર્થ—પ્રથમની ત્રણ પ્રકારની એટલે ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત નામની ત્રણ ચિત્તની અવસ્થાઓ સમાધિમા એટલે નિશ્ચળ એકાગ્ર ધ્યાનને વિષે સાધક ભાવને પામતી નથી માટે તે ત્રણે દશાઓ વર્જવા યોગ્ય છે અને સત્વના ઉત્કર્ષને લીધે એટલે જીવના વીર્યની સ્ફુરણાને લીધે તથા સ્થૈર્ય એટલે ચિત્તનો નિરોધ કરવાથી તેની સ્થિરતા થવાને લીધે તથા અતિશય સુખને લીધે બે સમાધિઓ એટલે એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ નામની મનની અવસ્થાઓ સાધક ભાવને પામે છે ૯

વિક્ષિપ્તને વિષે વિશેષ કહે છે.—

योगारंभस्तु भवेद्विक्षिप्ते मनसि जातु सानन्दे ।
क्षिप्ते मूढे चास्मिन् व्युत्थानं भवति नियमेन ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—કદાચ વિક્ષિપ્ત મન આનંદવાળું થયું હોય તો તેમાં યોગનો આરંભ થઈ શકે છે, પણ આ મન ક્ષિપ્ત અને મૂઢ હોય તો અવશ્ય વ્યુત્થાન જ થાય છે. ૧૦.

ટીકાર્થ—અહીં તુ શબ્દ સંભાવનાના અર્થમાં છે. કદાચિત્ વિક્ષિપ્ત એટલે રાગી અને વિરાગી એવા પ્રકારનું ત્રીજી અવસ્થાવાળું મન આનંદવાળું એટલે ધર્મના પ્રેમવાળું થયું હોય તો તે મનમાં યોગનો એટલે સમાધિની પ્રાપ્તિના ઉપયોગનો પ્રારંભ થઈ શકે છે-સંભવિત છે. પણ આ મન જો ક્ષિપ્ત એટલે રાગવડે ગ્રસ્ત તથા મૂઢ એટલે ક્રોધાદિકથી યુક્ત હોય તો અવશ્ય વ્યુત્થાન એટલે તેમાંથી રાગાદિક સંસ્કારોનો ઉદ્ભવ જ થાય છે, તેથી એ બે પ્રકાર તો અવશ્ય વર્જવા યોગ્ય જ છે. ૧૦.

ફરીને પણ વિક્ષિપ્ત મન યોગનું સાધક છે, એ વાત છ શ્લોકોવડે કહે છે.—

विषयकषायनिवृत्तं योगेषु च संचरिष्णु विविधेषु ।
गृहखेलद्बालोपममपि चलमिष्टं मनोऽभ्यासे ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—વિષયો અને કષાયોથી નિવૃત્ત થયેલું, વિવિધ પ્રકારના યોગોને વિષે ગમન કરનારૂં અને ગૃહના આંગણામાં ક્રીડા કરતા બાળકની જેવું મન ચપળ હોય તો પણ અભ્યાસ દશામાં તે ઇષ્ટ છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—શબ્દાદિક વિષયો અને ક્રોધાદિક કષાયોથી નિવૃત્ત એટલે વિમુખ થયેલું તથા વિવિધ પ્રકારના યોગોને વિષે એટલે મોક્ષના ઉપાયોને વિષે ગમન કરનારૂં અને ગૃહના આંગણામાં ક્રીડા કરતા બાળકની જેવું એટલે ભદ્ર પરિણામને લીધે અંતર્મુખવાળું એવું મન એટલે અંતઃકરણ ચપળતાવાળું હોય તો પણ તે અભ્યાસને વિષે એટલે વારંવાર ઉપાયોનું પરિશીલન કરતી વખતે ઇષ્ટ છે, એટલે સાધન તરીકે માનેલું છે. ૧૧.

वचनानुष्ठानगतं यातायातं च सातिचारमपि ।
चेतोऽभ्यासदशायां गजांकुशन्यायतोऽदुष्टम् ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્રના અનુષ્ઠાનમાં રહેલું મન જોકે ગમન આગમન

કરવાથી અતિચાર સહિત થયેલુ હોય તો પણ તે અભ્યાસ દશામા ગજાઙ્કુશના દૃષ્ટાંતવડે અદૂષિત છે ૧૨

ટીકાર્થ—શાસ્ત્રમા કહેલા અનુષ્ઠાનમા-ક્રિયામા રહેલુ એટલે આગમોક્ત ક્રિયાને પામેલુ અને ગમન તથા આગમન (જાવ-આવ) કરતુ હોવાથી અતિચારવાળુ-દોષવાળુ થયેલુ મન પણ અભ્યાસ દશામા એટલે યોગાભ્યાસની પ્રથમ અવસ્થામા ગજાઙ્કુશના ન્યાયથી એટલે જેમ હાથી અઙ્કુશવડે-અઙ્કુશના પ્રહારવડે સારા માર્ગે જનારો તથા સુંદર ગતિવાળો થઇ શકે છે, તે દૃષ્ટાંતવડે અદૂષિત છે કારણ કે શિક્ષાના યોગથી તે માર્ગાનુસારીના પરિણામવાળુ કરી શકાય છે ૧૨

ज्ञानविचाराभिमुख यथा यथा भवति किमपि सानन्दम्।
अर्थे प्रलोभ्य बाह्यैरनुगृह्णीयात्तथा चेत ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—જેમ જેમ ચિત્ત કાઇક (ધર્મકાર્યમા) આનદ યુક્ત અને જ્ઞાન તથા વિચારની સન્મુખ થતુ જાય, તેમ તેમ બાહ્ય પદાર્થોવડે તેને લોભ પમાડીને વશ કરવુ ૧૩

ટીકાર્થ—જે જે પ્રકારે મન ધર્મકાર્યમા હર્ષયુક્ત-અતિ પ્રસન્ન અને કાઇક જ્ઞાન તથા વિચારની સન્મુખ થતુ જાય, તે તે પ્રકારે બાહ્ય એટલે આત્માથી ભિન્ન વક્ષ્યમાણ (કહેવાશે એવા) શુભ આલબનભૂત પદાર્થોવડે તેને લોભ પમાડીને એટલે તેમા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવીને તેને વશ કરવુ ૧૩

પૂર્વે (ઉપર) સૂચન કરેલા પદાર્થોને કહે છે—

अभिरूपजिनप्रतिमा विशिष्टपदवर्णवाक्यरचना च ।
पुरुपविशेपादिकमप्यत एवालवन ब्रुवते ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણથી સુંદર જિનપ્રતિમાને, વિશિષ્ટ પ્રકારના પદ, વર્ણ અને વાક્યની રચનાને તથા વિશેષ પ્રકારના પુરુષ વિગેરેને પણ આલબનભૂત કહેલા છે ૧૪

ટીકાર્થ—એ જ કારણથી એટલે જીવને આનદ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી પ્રશસ્ત લક્ષણવાળી-મનોહર આકૃતિવાળી જિનપ્રતિમાને એટલે તીર્થંકરના બિંબને, તથા વિશિષ્ટ પ્રકારની એટલે શુભને સૂચન કરનારી માગળિક લાલિત્યવાળી પદોથી એટલે આગમમા કહેલા આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે પદોની, વર્ણોની એટલે ગભીર અર્થને કહેનારા પ્રણવાદિક અક્ષરોની, અને "જગતના ગુરૂ જિનેશ્વર જયવત

વર્તે છે” ઇત્યાદિ પદસમુદાયરૂપ વાક્યોની રચનાને એટલે વસ્તુ-સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર અને જિનેશ્વરના ગુણોનો આલાપ કરનાર સત્કવિની કાવ્યકૃતિને, તથા ગણધરાદિક સુસાધુ વિગેરે પુરૂષવિશેષાદિકને તેમજ अपि શબ્દ હોવાથી શાસ્ત્રના પાઠ વિગેરેને પણ આલંબનભૂત કહ્યા છે, એટલે ચિત્તના નિગ્રહ માટે શુભ આશ્રયરૂપ કહેલાં છે. ૧૪.

“હેતુના આલંબનની ગવેષણા શા માટે કરવી પડે છે?” એવી આશંકા પર કહે છે.—

आलंबनैः प्रशस्तैः प्रायो भावः प्रशस्त एव यतः ।
इति सालंबनयोगी मनः शुभालंबनं दध्यात् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને પ્રશસ્ત આલંબનોવડે પ્રાયે કરીને પ્રશસ્ત ભાવજ થાય છે, તેથી કરીને આલંબનના ખપવાળા યોગીએ મનને શુભ આલંબનવાળું કરવું. ૧૫.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને શુભ આલંબનોએ કરીને એટલે આશ્રય કરવા લાયક પદાર્થોએ કરીને પ્રાયે પ્રશસ્ત એટલે શ્રેયકારક જ પરિણામ આવે છે, તેથી કરીને આલંબનની જરૂરીઆતવાળા યોગીએ-મુનિએ શુભ આલંબનવાળું એટલે ઉપર કહેલા પ્રશસ્ત આલંબનવાળું મન કરવું. ૧૫.

શુભ આલંબનવાળું મન થયે છતે જે કરવાનું છે, તે કહે છે.—

सालंबनं क्षणमपि क्षणमपि कुर्यान्मनो निरालंबम् ।
इत्यनुभवपरिपाकादाकालं स्यान्निरालंबम् ॥ १६ ॥

મૂલાર્થ—મનને ક્ષણવાર આલંબનવાળું કરવું, અને ક્ષણવાર આલંબન રહિત કરવું. એમ કરતાં કરતાં અનુભવનો પરિપાક થવાથી મન જીંદગીપર્યંત આલંબનરહિત થાય છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—ક્ષણવાર મનને આલંબનવાળું એટલે શુભ આશ્રય યુક્ત કરવું તથા ક્ષણવાર આલંબન રહિત એટલે બાહ્ય વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્માને વિષેજ વ્યાપ્ત થયેલું કરવું. આ પ્રકારે ટેવ પાડતાં અનુભવનો પરિપાક થવાથી એટલે પ્રત્યક્ષની જેવું આત્મજ્ઞાન થવું તે અનુભવ અને તેના અત્યંત રસાળપણાએ કરીને તેમાં નિઃશંક થવું તે તેનો પરિપાક-તદ્રૂપ અનુભવ પરિપાક થવાથી જીવન પર્યંત મન નિરા-[illegible]ન એટલે બાહ્ય આશ્રય રહિત થાય છે. ૧૬.

હવે ત્રણ શ્લોકોવડે તેનું ફળ કહે છે—

आलम्ब्यैकपदार्थं यदा न किञ्चिद्विचिन्तयेदन्यत् ।
अनुपनतेन्धनवह्निवदुपशान्तं स्यात्तदा चेतः ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે મન એક પદાર્થનો આશ્રય કરીને તે વિના બીજું કાંઈ પણ ચિંતવે નહીં, ત્યારે જેને ઈંધન પ્રાપ્ત થયાં નથી એવા અગ્નિની જેમ તે મન (પરિણામે) શાંત થાય છે. ૧૭

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે દશાને વિષે એક-અદ્વિતીય પદાર્થને એટલે દ્રવ્યરૂપ અથવા પર્યાયરૂપ એક ભાવનું આલંબન કરીને એટલે તેને ધ્યેયપણે ગ્રહણ કરીને પછી કાંઈ પણ બીજું એટલે તેથી ભિન્ન દ્રવ્ય કે પર્યાયનું ચિંતવન મન કરે નહીં, ત્યારે એટલે તે અવસ્થામાં જેને કાષ્ઠનો સમૂહ પ્રાપ્ત થયો નથી એવા અગ્નિની જેમ મન શાંત થઈ જાય છે અર્થાત્ શમ અને નિર્વેદના (ભા) સ્થાયીપણાને પામે છે. ૧૭

शोकमदमदनमत्सरकलहकदाग्रहविषादवैराणि ।
क्षीयन्ते शान्तहृदामनुभव एवात्र साक्षी नः ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—શાંત હૃદયવાળાના શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદાગ્રહ, વિષાદ અને વેર એ સર્વ ક્ષીણ થાય છે. આ બાબતમાં અમારો અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. ૧૮

ટીકાર્થ—શાંત હૃદયવાળાના—શમ યુક્ત ચિત્તવાળાના શોક એટલે ઇષ્ટ વિયોગાદિકવડે ઉત્પન્ન થયેલો ચિત્તનો ઉદ્વેગ અથવા પશ્ચાત્તાપ, જાત્યાદિક આઠ પ્રકારના મદ, કામવિકાર, મત્સર—પરના ગુણોનું અસહન (ઇર્ષ્યા), કલહ—વાગ્યુદ્ધ, કદાગ્રહ-અસદ્ આગ્રહ, વિષાદ-કાર્ય કરવાની અશક્તિ અને વેર તે વિરોધ, એ સર્વ ક્ષય પામે છે. આ વિષે એટલે શાંત મનવાળાના શોકાદિકનો નાશ થવાના વિષયમાં અમારો અનુભવ જ એટલે પ્રગટ થયેલી ગુણસંપત્તિનું સાક્ષાત્ દર્શન કરનારી અમારી બુદ્ધિ જ સાક્ષીભૂત છે એટલે તેને સાક્ષાત્ જોનાર છે. ૧૮

शान्ते मनसि ज्योतिः प्रकाशते शान्तमात्मनः सहजम् ।
भस्मीभवत्यविद्या मोहध्वान्तं विलयमेति ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—મન શાંત થયે સતે આત્માની સ્વાભાવિક અને શાંત જ્યોતિ પ્રકાશે છે, અવિદ્યા ભસ્મીભૂત થાય છે, અને મોહરૂપી અંધકારનો લય થાય છે. ૧૯

ટીકાર્થ—મન એટલે ચિત્તની વૃત્તિ શાંત એટલે નિર્વિકાર થાય ત્યારે આત્માનું સહજ એટલે સ્વભાવસિદ્ધ અને શાંત એટલે વિભાવ-વિકાર રહિત જ્યોતિ એટલે સર્વને પ્રકાશ કરનારૂં ચૈતન્ય પ્રકાશે છે, એટલે પોતાની મેળે જ તે પ્રગટ થાય છે; તે સાથે અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન ભસ્મીભૂત થાય છે એટલે તે નિર્મૂળ નાશ પામે છે, અને મોહરૂપી અંધકાર સર્વથા વિલય-વિનાશ પામે છે. ૧૯.

ફરીને બાહ્ય આત્મા વિગેરે ભેદ કહેવાપૂર્વક ફળને પાંચ શ્લોકો-વડે બતાવે છે.—

बाह्यात्मनोऽधिकारः शान्तहृदामन्तरात्मनां न स्यात् ।
परमात्मानुध्येयः सन्निहितो ध्यानतो भवति ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—શાંત હૃદયવાળા અંતરાત્માને બાહ્ય આત્માનો અધિકાર હોતો નથી, અને ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરમાત્મા ધ્યાનવડે તેને સમીપવર્તી થાય છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—શાંત હૃદયવાળા એટલે ઉપશમ વૃત્તિથી યુક્ત મનવાળા અંતરાત્માને એટલે દેહાદિકના પ્રતિબંધ રહિત માત્ર સાક્ષીરૂપે જ રહેનારા આત્માને બાહ્યાત્માનો એટલે આત્માથી ભિન્ન એવા દેહ, ઇંદ્રિયો વિગેરે પદાર્થોને આત્મબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરનારનો અધિકાર—વ્યાપાર પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં બહિરાત્મપણાની નિવૃત્તિ થવી. એ પ્રથમ ફળ જાણવું તથા અનુધ્યેય એટલે સ્મરણના ઉપયોગે કરીને મનને વિષે આસક્ત એવા પરમાત્મા-શુદ્ધ બ્રહ્મ ચૈતન્ય મૂર્ત્તિ ધ્યાનથી એટલે નિરંતર એકાગ્ર ચિત્તે ચિંતન કરવાથી તેને સમીપવર્તી થાય છે, એ બીજું ફળ જાણવું. ૨૦.

कायादिर्बहिरात्मा तदधिष्ठातान्तरात्मतामेति ।
गतनिःशेषोपाधिः परमात्मा कीर्तितस्तज्ज्ञैः ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—શરીરાદિક બાહ્યાત્મા છે, તેમનો અધિષ્ઠાતા અંતરાત્મ-પણાને પામે છે, તથા સમગ્ર ઉપાધિ રહિત એવો આત્મા તે પર-માત્મા છે, એમ આત્મજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. ૨૧.

ટીકાર્થ—શરીર વિગેરે એટલે આત્મપણે ગ્રહણ કરેલા દેહાદિક તે બહિરાત્મા છે, તેમનો એટલે તે શરીરાદિકનો જે અધિષ્ઠાતા એટલે કાર્ય અકાર્યને જોનારો માત્ર સાક્ષીભૂત તે અંતરાત્મપણાને પામે છે, તથા જેની સમગ્ર ઉપાધિ-કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી વિભાવ દશા નાશ પામી

છે એટલે પૃથક્ થયેલ છે તે પરમાત્મા—પરબ્રહ્મ કહેવાય છે, એમ આત્માના ભેદને જાણનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે ૨૧

विषयकषायावेशस्तत्त्वाश्रद्धा गुणेषु च द्वेषः ।
आत्माज्ञानं च यदा बाह्यात्मा स्यात्तदा व्यक्तः ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે વિષયો અને કષાયોનો આવેશ થાય છે, તત્ત્વને વિષે અશ્રદ્ધા થાય છે, ગુણપર દ્વેષ થાય છે અને આત્માનું અજ્ઞાનપણું હોય છે, ત્યારે બાહ્યાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૨

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે અવસ્થાને સમયે જીવને શબ્દાદિક વિષયો અને ક્રોધાદિક કષાયોનો અર્થાત્ તેમના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો આવેશ થાય છે એટલે વિષયકષાયની અત્યંત વ્યાપ્તિ થાય છે, વીતરાગે કહેલા જીવાદિક તત્ત્વને વિષે અશ્રદ્ધા—અનાસ્થા થાય છે, સમ્યક્ત્વાદિક ગુણોને વિષે તથા તે ગુણવાળાને વિષે દ્વેષ-અપ્રીતિ થાય છે, તથા આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાનપણું હોય છે, તે વખતે બાહ્યાત્મા (બહિરાત્મા) સ્પષ્ટ થાય છે ૨૨

तत्त्वश्रद्धा ज्ञानं महाव्रतान्यप्रमादपरता च ।
मोहजयश्च यदा स्यात्तदान्तरात्मा भवेद्व्यक्तः ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે તત્ત્વપર શ્રદ્ધા, આત્માનું જ્ઞાન, મહાવ્રતો, અપ્રમાદીપણું તથા મોહનો જય થાય છે, ત્યારે અંતરાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૩

ટીકાર્થ—જે સમયે વીતરાગે કહેલા જીવાદિક તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ થાય છે, આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, પ્રાણાતિપાતવિરમણ વિગેરે મહાવ્રતોનો સ્વીકાર થાય છે, અપ્રમાદ એટલે કરવા યોગ્ય કાર્યને વિષે જ કર્તવ્ય બુદ્ધિ, અને તેને વિષે તત્પરપણું એટલે અત્યંત ઉદ્યમવંતપણું થાય છે, તથા મોહનો જય એટલે મોહના ઉદયનો પરાભવ થાય છે, ત્યારે-તે સમયે અંતરાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૩

ज्ञानं केवलसंज्ञं योगनिरोधः समग्रकर्महतिः ।
सिद्धिनिवासश्च यदा परमात्मा स्यात्तदा व्यक्तः ॥ २४ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે કેવળજ્ઞાન, યોગનો નિરોધ, સમગ્ર કર્મનો ક્ષય અને મોક્ષમાં નિવાસ થાય છે, ત્યારે પરમાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૪

ટીકાર્થ—જે સમયે કેવળ નામનું જ્ઞાન એટલે સામાન્ય અને

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન થાય છે, મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારોનો સમગ્ર નિરોધ એટલે તેમની આત્માને વિષે સર્વથા અસત્તા થાય છે, સર્વથા સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થાય છે તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૪.

आत्ममनोगुणवृत्तिर्विविच्य यः प्रतिपदं विजानाति ।
कुशलानुबन्धयुक्तः प्राप्नोति ब्रह्मभूयमसौ ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે વિવેચન કરવા પૂર્વક જાણે છે, કુશળ અનુબંધે કરીને યુક્ત એવો તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—જે વિવેકી પુરૂષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક અને જડત્વાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે જીવના ગુણની વૃત્તિને જીવપદ પ્રત્યે અને મનના ગુણને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન કરીને એટલે પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપયોગવડે જાણે છે-નિશ્ચય કરે છે તે, કુશળતા જે મોક્ષ તેના અનુબંધ એટલે અન્વયે કરીને યુક્ત એવો જ્ઞાની પુરૂષ બ્રહ્મપણાને-મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

ब्रह्मस्थो ब्रह्मज्ञो ब्रह्म प्राप्नोति तत्र किं चित्रम् ।
ब्रह्मविदां वचसाऽपि ब्रह्मविलासाननुभवामः ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્મમાં રહેલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે બ્રહ્મ એટલે પરમાત્માને વિષે જ્ઞાનના ઉપયોગવડે રહેલો છે, તથા જે બ્રહ્મને એટલે નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણે છે તે, બ્રહ્મને એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? કાંઇ જ નહીં. પરંતુ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણનાર-બ્રહ્મજ્ઞાનીઓના વચનથી-ઉપદેશથી પણ બ્રહ્મના વિલાસને એટલે ચિદાનંદના ઉલ્લાસને અમે અનુભવીએ છીએ. અમે અમારી બુદ્ધિવડે તેને સાક્ષાત્ જાણી શકીએ છીએ. ૨૬

ब्रह्माध्ययनेषु मतं ब्रह्माष्टादशसहस्रपदभावैः ।
येनाप्तं तत्पूर्णं योगी स ब्रह्मणः परमः ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્માધ્યયનમાં અઢાર હજાર પદના ભાવોવડે જે બ્રહ્મ કહેલુ છે, તેને જે યોગીએ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત કર્યુ છે તે યોગી બ્રહ્મથી પર એટલે પ્રકૃષ્ટ છે ૨૭

ટીકાર્થ—અઢાર હજાર વાક્યોવડે કહેલા ભાવોવડે એટલે આ ચારના પ્રકારોવડે બ્રહ્માધ્યયનમા એટલે શ્રીમાન્ આચારાંગના આઠ અધ્યયનમા જે બ્રહ્મને સવિસ્તર કહેલુ છે, તે આચારરૂપ બ્રહ્મને જે યોગીએ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરેલુ છે, તે યોગી—મુમુક્ષુ બ્રહ્મથી એટલે વેદને પારગામી કરનારા બ્રહ્માથી પણ પર-પ્રકૃષ્ટ છે ૨૭

ध्येयोऽयं सेव्योऽय कार्या भक्तिश्च कृतधियास्यैव ।
अस्मिन् गुरुत्वबुद्ध्या सुतर ससारसिन्धुरपि ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—પડિત પુરૂષે આ ધ્યાન કરવાલાયક છે, આ સેવવાલાયક છે, અને તેની જ ભક્તિ કરવાલાયક છે તથા તેને વિષે ગુરૂબુદ્ધિ રાખવાથી સંસારસાગર સુખે તરવાલાયક થાય છે ૨૮

ટીકાર્થ—વિદ્વાન્ પુરૂષે આ અઢાર હજાર બ્રહ્મભાવને જાણનાર મુનિ ધ્યાન કરવાલાયક છે, એ જ સેવવાલાયક છે, અને એ જ્ઞાનીની જ ભક્તિ કરવાલાયક છે તથા આ જ્ઞાનીને વિષે જ ગુરૂબુદ્ધિ રાખવાથી એટલે કે "આ જ મારા ગુરૂ છે" એમ માનવાથી સંસારરૂપી સમુદ્ર પણ સુખે કરીને તરવાલાયક થાય છે, તો પછી બીજુ શુ દુષ્કર છે ? ૨૮

પૂર્વ કહેલા આચારને ધારણ કરવામા આ શાસ્ત્રકાર પોતાનુ અસામર્થ્ય બતાવે છે —

अवलम्ब्येच्छायोग पूर्णाचारासहिष्णवश्च वयम् ।
भक्त्या परममुनीना तदीयपदवीमनुसराम ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્ણ આચારને પાળવામા અસમર્થ એવા અમે ઈચ્છા યોગનુ અવલબન કરીને પ્રધાન મુનિઓની ભક્તિવડે તેમના માર્ગને જ અનુસરીએ છીએ ૨૯

ટીકાર્થ—અમે એટલે યશોવિજય નામના મુનિ પૂર્વ કહેલા સમગ્ર આચારને એટલે મુમુક્ષુ જનની વ્યવહાર પ્રવૃત્તિને પાળવામા અસમર્થ છીએ "ત્યારે તે કહેવાનો પ્રયાસ શા માટે કરો છો ?" એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે, તેને કહે છે કે—ઈચ્છાયોગને એટલે તે આચારનો કહેવાના, સાભળવાના અને ઉપદેશ આપવાના પ્રીતિના વિષયની પ્રાપ્તિરૂપ ઈચ્છાયોગ । એટલે મોક્ષાદિક હિતપ્રાપ્તિના ઉપાયનો આશ્રય

કરીને પરમ મુનિઓની એટલે સર્વને વિષે પ્રધાન અને ઉક્ત યોગવાળા સાધુઓની અથવા જિનેશ્વરોની ભક્તિવડે એટલે તેમની ઉપરના બહુમાનવડે તેમના માર્ગને એટલે ઉપદેશ વિગેરે રૂપ પગલાંને અમે અનુસરીએ છીએ. ૨૯.

अल्पापि याऽत्र यतना निर्दम्भा सा शुभानुबन्धकरी ।
अज्ञानविषव्ययकृद्विवेचनं चात्मभावानाम् ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—આ ઇચ્છાયોગમાં કિંચિત્ પણ દંભરહિત જે યતના તે શુભ અનુબંધને કરનારી છે. તથા આત્માના પરિણામનું જે વિવેચન તે અજ્ઞાનરૂપી વિષનો નાશ કરનારૂં છે. ૩૦.

ટીકાર્થ—આ ઇચ્છાયોગને વિષે રહેલા અમારે થોડી પણ જે એટલે આગળ કહેવામાં આવશે એવી અને માયાવીપણાથી રહિત એવી યતના એટલે ગુણને વિષે આગ્રહ અથવા પ્રીતિ અથવા પ્રયત્ન તદ્રૂપ યતના શુભ અનુબંધ કરનારી છે, એટલે મોક્ષને સાધનાર એવા સુકૃતનો અનુબંધ કરનારી-પરંપરાએ મોક્ષને અનુસરનારી છે. તથા આત્માના—જીવના જે ભાવો એટલે પરિણામ વિગેરે વર્તનાના પ્રકારો તેમનું વિવેચન એટલે યથાર્થપણે વિવેચન કરીને કરાતો નિશ્ચય, તે અજ્ઞાન એટલે વિપરીત બોધ અથવા અબોધરૂપી વિષનો નાશ કરનાર છે. ૩૦.

વળી બીજું પણ સાંભળો.—

सिद्धान्ततदङ्गानां शास्त्राणामस्तु परिचयः शक्त्या ।
परमालंबनभूतो दर्शनपक्षोऽयमस्माकम् ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—શક્તિ પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત અને તેનાં અંગો રૂપ શાસ્ત્રોનો પરિચય હો. આ અમારો પરમ આલંબનરૂપ દર્શનનો પક્ષ છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—શક્તિપ્રમાણે એટલે પોતાના સામર્થ્યને અનુસારે સિદ્ધાંત એટલે બાર અંગો અને તેનાં અંગો એટલે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ વિગેરે શાસ્ત્રો અર્થાત્ સૂત્રને અનુસારે બહુશ્રુત મુનિએ રચેલાં સંમતિતર્ક, તત્ત્વાર્થ અને અનેકાંતજયપતાકા વિગેરે ગ્રંથો-તેનો પરિચય એટલે જાણેલાને ફરીથી જાણવું તે અને અજ્ઞાતનો સંસર્ગ એટલે નહીં જાણેલાને જાણવું તે અમોને હો. આ અમારો પરમ આલંબનરૂપ એટલે સંસારસાગરમાં પડતાને પરમ ઉત્કૃષ્ટ આધારભૂત દર્શનપક્ષ એટલે સમ્યક્ત્વનો આશ્રય છે. ૩૧.

-રીને કહે છે—

विधिकथनं विधिरागो विधिमार्गे स्थापनं विधीच्छूनाम्।
अविधिनिषेधश्चेति प्रवचनभक्तिः प्रसिद्धा नः ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—વિધિનુ કહેવુ, વિધિપરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષોને વિધિમાર્ગમા પ્રવર્તાવવા, તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ વિગેરે અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે ૩૨

ટીકાર્થ—ધર્મની વિધિનો ઉપદેશ, ધર્મવિધિપર પ્રીતિ, શાસ્ત્રોક્ત વિધાન કરવાને ઇચ્છતા પુરૂષોને વિધિમાર્ગમા સ્થાપન કરવા, તથા અવિધિ એટલે વિધિના પ્રતિપક્ષરૂપ અવિધિનો અર્થાત ધર્મક્રિયાનો જે વિપર્યાસ તેનો નિષેધ-નિવારણ કરવુ, એ વિગેરે અમારી જિનાગમ પરની ભક્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે એટલે અપ્રગટ છતા પણ પ્રગટ જ છે ૩૨

એ ભક્તિ પણ શી રીતે? તે કહે છે—

अध्यात्मभावनोज्ज्वलचेतोवृत्त्योचितं हि नः कृत्यम्।
पूर्णक्रियाभिलाषश्चेति द्वयमात्मशुद्धिकरम् ॥ ३३ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મની ભાવનાવડે ઉજ્વળ ચિત્તની વૃત્તિને યોગ્ય એવુ અમારૂ કર્તવ્ય છે, તથા અમોને પૂર્ણ ક્રિયા કરવાનો અભિલાષ છે આ બે બાબતો આત્માની શુદ્ધિ કરનાર છે ૩૩

ટીકાર્થ—કારણકે અધ્યાત્મની ભાવનાવડે એટલે પર્યાલોચનાવડે નિર્મળ ચિત્તની વૃત્તિને ઉચિત એટલે યોગ્યતાપૂર્વક કરવાલાયક એવુ અમારૂ કર્તવ્ય છે, તથા સમગ્ર ક્રિયાવિધિને સત્ય કરવાની ઇચ્છા છે આ બે એટલે શક્ય ક્રિયાનુ કરવુ તથા પૂર્ણ ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા એ બે અમારા આત્માની શુદ્ધિ કરનાર—શુદ્ધિમા કારણરૂપ છે ૩૩

તે પણ શી રીતે? તે કહે છે—

द्वयमिह शुभानुबन्धः शक्यारम्भश्च शुद्धपक्षश्च।
अहितो विपर्ययः पुनरित्यनुभवसंगतः पन्थाः ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—શક્ય ક્રિયાનો આરભ અને શુદ્ધ પક્ષ એ બે અહીં શુભાનુબધરૂપ છે, અને તેથી બીજો માર્ગ અહિતમાર્ગ છે, એ પ્રમાણે આ અમારો અનુભવસિદ્ધ માર્ગ છે ૩૪

ટીકાર્થ—આ જિનાગમને વિષે, યોગમાર્ગને વિષે, સસારને વિષે પણ બે વાના કે જે હમણા કહેવામા આવશે તે શુભાનુબધ

એ બન્નેની જેમ શુદ્ધિ થાય તેમ યોગીએ—મુમુક્ષુ જને સર્વદા યત્ન કરવો—ઉદ્યમમાં તત્પર થવું. ૩૮.

निन्द्यो न कोऽपि लोकः पापिष्टेष्वपि भवस्थितिश्चिन्त्या।
पूज्या गुणगरिमाढ्या धार्यो रागो गुणलवेऽपि ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—કોઈ પણ લોકની નિંદા કરવી નહીં, પાપીને વિષે પણ ભવસ્થિતિનું ચિંતવન કરવું, ગુણોના ગૌરવવડે પૂર્ણ એવા જનોની પૂજા કરવી, ગુણના લેશને વિષે પણ રાગ ધારણ કરવો. ૩૯.

ટીકાર્થ—તથા યોગીએ કોઈ પણ ધર્મબુદ્ધિથી રહિત એવા દુ:ખી જનોની નિંદા કરવી નહીં. તથા પાપકાર્ય કરવાની રૂચિવાળાને જોઈને પણ ભવસ્થિતિ એટલે સદા વિપર્યાસવાળી સંસારની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવો. (તેની ભવસ્થિતિ દીર્ઘ જાણી તેનાપર દ્વેષ ન કરવો.) તથા જ્ઞાનાદિક ગુણોએ કરીને જે ગરિષ્ટપણુ, તેણે કરીને પૂર્ણ એવા જનોની પૂજા કરવી એટલે યથાયોગ્ય પુષ્પ, ચંદન, આહાર અને વસ્ત્ર વિગેરેવડે તેમનો સત્કાર કરવો. તથા ગુણના લેશથી પણ યુક્ત એવા પ્રાણીપર પ્રેમ ધારણ કરવો. ૩૯.

ग्राह्यं हितमपि बालादालापैर्दुर्जनस्य न द्वेष्यम्।
त्यक्तव्या च पराशा पाशा इव संगमा ज्ञेयाः ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—બાળક પાસેથી પણ હિત વચનને ગ્રહણ કરવું, દુર્જનના પ્રલાપ સાંભળી દ્વેષભાવ ન કરવો, પારકી આશાનો ત્યાગ કરવો, સર્વ સંયોગો પાશની જેવા જાણવા. ૪૦.

ટીકાર્થ—બાળકના મુખમાંથી પણ નીકળેલું હિતવચન હોય તો તે ગ્રહણ કરવું. તથા દુર્જન એટલે ખળ પુરૂષના નિંદા વચનો સાંભળી તેનાપર દ્વેષભાવ ન કરવો. તથા પરની એટલે આત્માથકી ભિન્ન એવા પુદ્ગળાદિકના સુખની આશાનો—સ્પૃહાનો ત્યાગ કરવો. તથા (સાંસારિક—પૌદ્ગળિક) સર્વ સંયોગો પાશની જેવા એટલે બંધનની જેવા (બંધનરૂપ) જાણવા. ૪૦.

स्तुत्या स्मयो न कार्यः कोपोऽपि च निन्दया जनैः कृतया।
सेव्या धर्माचार्यास्तत्त्वं जिज्ञासनीयं च ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—બીજા માણસોએ કરેલી સ્તુતિવડે ગર્વ ન કરવો, અને તેમની કરેલી નિંદાવડે કોપ પણ ન કરવો, ધર્માચાર્યનું સેવન કરવું, ને જાણવાની ઈચ્છા કરવી. ૪૧.

ટીકાર્થ—તથા સ્તુતિવડે એટલે અન્ય જનોએ કરેલી પોતાની પ્રશસા સાભળીને ગર્વ કરવો નહીં, તથા અજ્ઞાની મનુષ્યોએ કરેલી પોતાની નિદા-હીલનાવડે તેનાપર ક્રોધ કરવો નહી, ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર ગુરૂઓની સેવા-પર્યુપાસના કરવી, તથા તત્ત્વ એટલે વસ્તુનુ સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા કરવી એટલે જાણવા માટે (નિરતર) ઉદ્યમવત થવુ ૪૧

शौच स्थैर्यमदभो वैराग्य चात्मनिग्रह कार्य ।
दृश्या भवगतदोषाश्चिन्त्य देहादिवैरूप्यम् ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—શૌચ, સ્થિરતા, અદભ, વૈરાગ્ય અને આત્માનો નિગ્રહ કરવો, સસારમા રહેલા દોષો જોવા, અને દેહાદિકનુ વિરૂપપણુ ચિંતવવુ ૪૨

ટીકાર્થ—શૌચ એટલે વ્રતને વિષે પવિત્રતા, સ્થિરતા એટલે વિપત્તિને વિષે ધૈર્ય, અદભ એટલે માયારહિતપણુ, વૈરાગ્ય એટલે સસારવાસથી ઉદ્વેગ તથા આત્માનો નિગ્રહ એટલે મનનો જય-આટલી બાબત કરવા લાયક છે તે કરવી, તથા સસારમા રહેલા જીવના જે દોષો એટલે તેમને પ્રાપ્ત થતા જન્મ, મરણ અને નરકપાત વિગેરે ઉપદ્રવો-તેને જ્ઞાનચક્ષુવડે જોવા, તથા દેહાદિકની વિરૂપતા એટલે શરીર, ધન, યૌવન અને સ્ત્રી વિગેરેનુ વિપરીતપણુ ચિંતવવુ, અર્થાત્ દેહાદિક ક્ષણવારમા હોય તે કરતા જુદા પ્રકારના થઈ જાય છે, એમ ધ્યાનપૂર્વક વિચારવુ ૪૨

भक्तिर्भगवति धार्या सेव्यो देश सदा विविक्तश्च ।
स्थातव्य सम्यक्त्वे विश्वास्यो न प्रमादरिपुः ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—ભગવાન્ જિનેશ્વર ઉપર ભક્તિ ધારણ કરવી, એકાત પ્રદેશનુ નિરતર સેવન કરવુ, સમ્યક્ત્વને વિષે સ્થિર રહેવુ, પ્રમાદરૂપી શત્રુનો વિશ્વાસ કરવો નહીં ૪૩

ટીકાર્થ—ભગવાન્ જિનેશ્વરને વિષે ભક્તિ એટલે પૂજા તથા બહુમાનને ધારણ કરવુ—તેને હૃદયમા સ્થાપન કરવુ, તથા સર્વદા વિવિક્ત દેશનુ એટલે સ્ત્રી, પશુ અને નપુસક વિગેરેના રહિતપણાએ કરીને એકાત એવા સ્થાનનુ સેવન કરવુ—તેવા સ્થાનમા સ્થિતિ કરવી, તથા સમ્યક્ત્વને વિષે એટલે શુદ્ધ શ્રદ્ધાને વિષે રહેવુ એટલે ઉપયોગ સહિત વર્તવુ તથા પ્રમાદ એટલે અનન્ય કર્તવ્યને વિષે જે

મૂલાર્થ—સત્કવિ યત્નવડે ગ્રંથના અર્થોને સરલ (તૈયાર) કરે છે, પણ તેમની ખ્યાતિ તો સજ્જનો કૃપાકટાક્ષની લહરીના લાવણ્યથી વિસ્તારે છે. જેમ સુંદર વસંત ઋતુની લક્ષ્મી આમ્રવૃક્ષની મંજરીને વિસ્તારે છે, પણ તેના સૌભાગ્યને તો કોકિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારવડે (સર્વત્ર) પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

ટીકાર્થ—સારા એટલે ધર્મપ્રધાન કવિ—સૂક્ષ્મ અર્થનો સંદર્ભ કરનાર પંડિત ગ્રંથ એટલે ઘણા અર્થોને જેમાં ગુંફિત કરાય તેવા શાસ્ત્રવિશેષરૂપી અર્થોને ઘણા ઉદ્યમવડે સરળ કરે છે અને તે ગ્રંથોની ખ્યાતિને સજ્જનો-સત્પુરૂષો કૃપારૂપી—અન્યના અનુગ્રહની બુદ્ધિરૂપી કટાક્ષવડે—આનંદ સહિત દૃષ્ટિના લક્ષ્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી બોધતરંગની શ્રેણીએ ઉત્પન્ન કરેલા લાવણ્યવડે-પ્રેમના સુંદરપણાવડે વિસ્તારે છે. શી રીતે ? કે જેમ આનંદ આપનારી વસંતલક્ષ્મી-વસંત ઋતુની ઋદ્ધિ અથવા શોભા આમ્રવૃક્ષની મંજરીને વિસ્તારે છે-ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ત્યાર પછી કોકિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારે કરીને-મનોહર શબ્દે કરીને તેના સૌભાગ્યને-સર્વ લોકના પ્રિયપણાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

દુર્જનની જીહ્વારૂપી સર્પથી રક્ષણ કરનાર સજ્જનના પ્રભાવની સ્તુતિ કરે છે.—

दोषोल्लेखविषः खलाननविलादुत्थाय कोपाज्ज्वलन्
जिह्वाहिर्ननु कं गुणं न गुणिनां वालं क्षयं प्रापयेत् ।
न स्याच्चेत्प्रबलप्रभावभवनं दिव्यौषधी संनिधौ
शास्त्रार्थोपनिषद्विदां शुभहृदां कारुण्यपुण्यप्रथा ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—જો શાસ્ત્રાર્થના ઉપનિષદ્‌ને જાણનારા અને શુભ હૃદયવાળા પુરૂષોની કૃપારૂપી પુણ્યની ખ્યાતિરૂપ મોટા પ્રભાવના સ્થાનવાળી દિવ્ય ઔષધી સમીપમાં ન હોય, તો દોષના ઉચ્ચારણરૂપ વિષવાળો અને કોપથી જાજ્વલ્યમાન થયેલો જિહ્વારૂપી સર્પ ખળ પુરૂષના મુખરૂપી બિલમાંથી નીકળીને ગુણી પુરૂષોના કયા વૃદ્ધિ પામતા ગુણને ક્ષય ન પમાડે ? સર્વ ગુણોને ક્ષય પમાડે. ૪૮.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! ખળ પુરૂષના મુખરૂપી બિલમાંથી એટલે રાફડામાંથી નીકળીને, ગુણોને વિષે દોષના આરોપ ઉચ્ચારવારૂપી વિષવાળો અને કોપવડે એટલે ગુણ ઉપરના દ્વેષવડે ચોતરફથી જાજ્વલ્યમાન થતો એટલે દુષ્ટ વાણીરૂપી જ્વાળાને છોડતો જિહ્વા-

રૂપી સર્પ ગુણી પુરૂષોના કયા વૃદ્ધિ પામતા ગુણને-જ્ઞાનાદિક ગુણને ક્ષય-વિનાશ ન પમાડે? અર્થાત્ સર્વને નાશ પમાડે પરતુ જો શાસ્ત્રોવડે-આગમોવડે વાચ્ય જે અર્થ એટલે આત્માના સ્વરૂપ વિગેરે પદાર્થો તેમના ઉપનિષદ્‌ને એટલે ગારાશને યથાર્થપણે જાણનારા તથા શુભ હૃદયવાળા એટલે પરોપકાર વિગેરેથી કલ્યાણકારક અત કરણવાળા પુરૂષોની કૃપાભાવવાળી પવિત્ર ખ્યાતિરૂપ અને મહા મહિમાના સ્થાનરૂપ દિવ્ય ઔષધી એટલે મનોહર અલૌકિક વિષનાશક પદાર્થ સમીપે હોય તો તે થઇ ન શકે-ન હોય તોજ થઈ શકે ૪૮

હવે સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી મતિનુ હરણ કરવારૂપ સજ્જનના ગુણની સ્તુતિ કરે છે—

उत्तानार्थगिरा स्वतोऽप्यवगमान्नि.सारता मेनिरे
गभीरार्थसमर्थने वत खला काठिन्यदोप ददु ।
तत्को नाम गुणोऽस्तु कश्च सुकविः किं काव्यमित्यादिका
स्थित्युच्छेदमति हरन्ति नियता दृष्टा व्यवस्था सताम्‌४९

મૂલાર્થ—અહો! ખળ પુરૂષો સુગમ અર્થવાળી વાણીને પોતાની મેળે જ જાણવાથી નિ સાર માને છે, અને ગભીર અર્થ કહેવામા કઠિનતાનો દોષ આપે છે તેથી કરીને એવે કયો ગુણ, કયો સત્કવિ અને કયુ કાવ્ય હોય? કે જે આવા પ્રકારની સ્થિતિને ઉચ્છેદ કરનારી બુદ્ધિને સત્પુરૂષોની નિયત વ્યવસ્થા જોવાથી હરણ કરે ૪૯

ટીકાર્થ—અહો! મહા કષ્ટ છે કે દુર્જન પુરૂષો સુગમપણાએ કરીને પ્રગટ અર્થવાળી કવિની વાણીને-ગદ્ય પદ્યાદિક રચનાને પોતાની બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સમજવાને લીધે એટલે તે સુખેથી બોધરૂપ હોવાને લીધે તેના અર્થની સ્ફુર્તિ થવાથી તેને નિ સાર એટલે પ્રાકૃત જેવી માને છે, એટલે 'આ વાણીમા શુ છે? કાઇજ નથી' એ પ્રમાણે માને છે તથા ગભીર અર્થના સમર્થનમા એટલે સૂક્ષ્મ ભાવાર્થની રચનાદ્વારા કહેલા અર્થમા કઠિનતાનો દોષ આપે છે, એટલે 'આ વાણીનુ દુર્બોધપણુ હોવાથી નિરૂપયોગી જ છે" એ પ્રમાણે દૂષણ આપે છે તેથી કરીને ખળ પુરૂષોના મનને રજન કરે તેવો કયો કવિત્વાદિક ગુણ હોય? કયો શુક્રાચાર્યાદિક સત્કવિ એટલે સ્નાળ શાસ્ત્રકર્તા હોય? અને કેવી કવિતા એટલે ધર્માદિકનુ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય રચના હોય? કોઇપણ ન હોય આવી સર્વત્ર દોષના જ ગવેષણમા તત્પર અને સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી બુદ્ધિનુ એટલે

જગતની વ્યવસ્થાનું ઉત્થાપન કરનારી બુદ્ધિનું સત્પુરૂષોની નિયત એટલે સતત પરંપરાથી શુદ્ધ એવી વ્યવસ્થા એટલે સુજનતાની સ્થિતિ જ નિવારણ કરે છે. ૪૯.

ખળ તથા સજ્જનની પરિણતિના વિષમપણાને દૃષ્ટાંત સહિત બતાવે છે.—

अध्यात्मामृतवर्षिणीमपि कथामापीय सन्तः सुखं
गाहन्ते विषमुद्गिरन्ति तु खला वैषम्यमेतत्कुतः ।
नेदं वाद्भुतमिन्दुदीधितिपिबाः प्रीताश्चकोरा भृशं
किं न स्युर्वत चक्रवाकतरुणास्त्वत्यन्तखेदातुराः ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનારી કથાનું પાન કરીને સત્પુરૂષો સુખ પામે છે, અને તે જ કથાનું પાન કરીને ખળ પુરૂષો વિષને કાઢે છે. આ પ્રમાણે તેમની વિષમતા ક્યાંથી થઈ? અથવા તો તે કાંઇપણ અદ્‌ભુત નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરતાં ચકોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે, પણ યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો શું અત્યંત ખેદયુક્ત નથી થતા? થાય છે જ. ૫૦.

ટીકાર્થ—સત્પુરૂષો આત્મભાવ એટલે રાગ, દ્વેષ, મોહ, હિંસા, વિષય અને કષાય વિગેરેના પરિહારનો આશ્રય કરીને કહેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની એટલે જન્મ મરણાદિક રોગનો નાશ કરનાર સુધાની વૃષ્ટિ કરનાર કથાનું પાન કરીને એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી ધર્મવાર્તાનું સારી રીતે આદરપૂર્વક શ્રવણ કરીને સુખ—આનંદ પામે છે. અને તેવીજ કથાને સાંભળીને દુર્જનો વિષ કાઢે છે એટલે દોષનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ પોતાને તથા પરને સંતાપ કરવાના હેતુરૂપ હળાહળનું વમન કરે છે. આ પ્રકારની વિષમતા એટલે એકજ કાર્યને વિષે વિપરીતપણું ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? અથવા તો આ વિષમતા થવામાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરનારા ચકોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રીતિયુક્ત થાય છે, અને યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો અત્યંત ખેદયુક્ત એટલે ચંદ્રના ઉદયમાં પોતામાં વિયોગ કરવારૂપ દોષનો આરોપ કરીને અત્યંત સંતાપયુક્ત શું નથી થતા? અર્થાત્ થાય છે જ. ૫૦.

આ કૃતિમાં પંડિતોનાજ ઉત્સવ છે, તે કહે છે.—

किंचित्साम्यमवेक्ष्य ये विदधते काचेन्द्रनीलाभिदां
तेषां न प्रमदावहा तनुधिया गूढा कवीनां कृतिः ।

ये जानन्ति विशेषमप्यविषमे रेखोपरेखाशतो
वस्तुन्यस्तु सतामित कृतधिया तेषा महानुत्सव ॥५१॥

મૂલાર્થ—જેઓ કાંઇક સદૃશપણું જોઇને કાચ તથા ઇંદ્રનીલ મણિનો અભેદ કરે છે, તે મંદ બુદ્ધિવાળાને કવિઓની ગૂઢ કૃતિ હર્ષ આપનારી થતી નથી પરંતુ જેઓ વિષમતા રહિત વસ્તુને વિષે પણ રેખાના અંશના પણ અંશથી વિશેષને જાણે છે, તે કુશળ બુદ્ધિવાળા સત્પુરૂષોને આ કૃતિથી મોટો ઉત્સવ હો ૫૧

ટીકાર્થ—જે કોઇ પુરૂષો કાંઇપણ વર્ણ તથા આકૃતિ વિગેરેવડે સદૃશપણું જોઇને કાચ એટલે માટીનો આકાર વિશેષ અથવા એક જાતનો મણિ તથા ઇંદ્રનીલ એટલે વૈડૂર્ય રત્ન એ બન્નેનો વર્ણના સદૃશપણાએ કરીને અભેદ-એકતા કરે છે, તે અલ્પ બુદ્ધિવાળા માણસોને કવિઓની-ગ્રંથકર્તાઓની ગૂઢ-ગહન અર્થવાળી કૃતિ-સૂક્ષ્મ ભાવાર્થવાળી પદ્યાદિક રચના આનંદ આપનારી થતી નથી, પરંતુ જે પંડિતો વિષમતા રહિત-સમાન વસ્તુને વિષે પણ રેખા એટલે માત્રા, તેનો અંશ એટલે અર્ધમાત્રા તે ઉપરેખા કહેવાય છે, અને તે અર્ધમાત્રાદિકના પણ અંશ-લેશ જેટલા પણ ભેદથી વિશેષને એટલે 'આ બીજી વસ્તુ છે' એમ ભેદને સમાન પટ પર ચિત્રકારે ચિતરેલા ઉંચા નીચા પ્રદેશની જેમ જાણે છે, તે નિપુણ બુદ્ધિવાળા સત્પુરૂષોને આ કૃતિથી-ગ્રંથથી મોટો ઉત્સવ એટલે આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે ૫૧

દુર્જનોને આ કૃતિથી કેમ આનંદ ન થાય? તે કહે છે—

पूर्णाध्यात्मपदार्थसार्थघटना चेतश्चमत्कारिणी
मोहच्छन्नदृशा भवेत्तनुधिया नो पडितानामिव ।
काकुव्याकुलकामगर्वगहनप्रोद्दामवाक्चातुरी
कामिन्या' प्रसभ प्रमोदयति न ग्राम्यान् विदग्धानिव ॥५२

મૂલાર્થ—સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ પદાર્થના સમૂહની રચના પંડિતોની જેમ મોહથી જેમની દૃષ્ટિ ઢંકાયેલી છે એવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી થતી નથી કામિની (યુવતી) ની કાકુ ઉક્તિવડે વ્યાકુલ, કામના મદવડે ગહન અને અતિ પ્રબળ એવી વચનચાતુરી ચતુર પુરૂષોની જેમ ગ્રામ્ય જનોને અત્યંત આનંદ આપતી નથી ૫૨

ટીકાર્થ—સંપૂર્ણ એટલે ન્યૂનતા રહિત અધ્યાત્મરૂપ એટલે આત્માના બ્રહ્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરેલા પદાર્થોના સમૂહવડે અથવા સમૂહવાળી ગ્રંથરચના પંડિતોની જેમ એટલે સૂક્ષ્મ ભાવને જાણનાર વિદ્વાનોની જેમ મોહવડે જેમનાં વિવેકરૂપી નેત્રો આચ્છાદિત થયાં છે એવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી એટલે પ્રેમ અને આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરનારી થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે.—જેમ કામિનીની એટલે રૂપવતી યુવતી સ્ત્રીની કાકુ એટલે હાસ્ય, વિનોદ, અન્યાર્થ અને વક્રોક્તિ (વચન રચના) વડે વ્યાપ્ત થયેલી તથા કામના મદવડે ગહન અને અત્યંત પ્રબળ એવી જે વાણીની ચતુરાઈ એટલે વચનના વિલાસની કળા તે કામકળામાં ચતુર પુરૂષોની જેમ પશુ જેવા ગામડીયા લોકોને અત્યંત હર્ષ પમાડતી નથી. ૫૨.

તેથી વિદ્વાનોની જ સ્તુતિ કરે છે.—

स्नात्वा सिद्धान्तकुंडे विधुकरविशदाध्यात्मपानीयपूरै-
स्तापं संसारदुःखं कलिकलुषमलं लोभतृष्णां च हित्वा ।
जाता ये शुद्धरूपाः शमदमशुचिताचन्दनालिप्तगात्राः
शीलालंकारसाराः सकलगुणनिधीन् सज्जनांस्तान्नमामः ॥५३

મૂલાર્થ—સિદ્ધાન્ત રૂપી કુંડને વિષે ચંદ્રના કિરણોની જેવા નિર્મળ અધ્યાત્મરૂપી જળના સમૂહવડે સ્નાન કરીને સંતાપને, સંસારના દુઃખને, કળી અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષા (તૃષ્ણા) ને તજી દઈને જેઓ શુદ્ધરૂપ થયા છે, તથા શમ, દમ, અને પવિત્રતારૂપી ચંદનવડે અનુલેપવાળા થયા છે, તથા શીલરૂપી અલંકારવડે સારભૂત થયા છે તેવા સમગ્ર ગુણોના નિધિ સમાન સજ્જનોને અમે નમસ્કાર—નમન કરીએ છીએ. ૫૩.

ટીકાર્થ—જેઓ એટલે આગળ કહેવાશે એવા ગુણોના સમૂહને ધારણ કરનારા પુરૂષો સિદ્ધાન્તરૂપી કુંડમાં એટલે જિનાગમરૂપી જળાશયમાં ચદ્રના કિરણો કરતાં પણ અધિક નિર્મળ એવાં અધ્યાત્મભાવરૂપી જળના પ્રવાહવડે સ્નાન કરીને સંસારનાં દુઃખને—ભવમાં ભ્રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશને, તાપને—વિષયની તૃષ્ણારૂપ સંતાપને, કલિ (કલહ) અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણાને તજી દઈને શુદ્ધરૂપ—નિર્મળ આત્મસ્વરૂપવાળા થયા છે, તથા શાન્તપરિણામ, દમ—ઇંદ્રિયોનો જય અને શુચિતા—વ્રતધર્મને વિષે

કલક રહિતપણુ એરૂપ ચદનવડે જેમના શરીર લિપ્ત થયા છે એવા, તથા શીળ-બ્રહ્મચર્યરૂપ મુકુટ કુડળાદિક અલકારવડે જેઓ સારભૂત શોભીતા થયા છે, તેના પ્રકારના ગુણવાળા, સમગ્ર પરોપકાર અને જ્ઞાનાદિક ગુણોના નિધિસમાન સત્પુરૂષોને અમે નમન કરીએ છીએ ૫૩

આ ગ્રથથી સજ્જનોને હર્ષ થશે, અને દુર્જનોને નાશ થશે એ વિચિત્ર અર્થથી કહે છે—

पायोद पद्यबन्धैर्विपुलरसभर वर्षति ग्रन्थकर्ता
प्रेम्णा पूरैस्तु चेत सर इह सुहृदा प्लाव्यते वेगवद्भि ।
त्रुट्यन्ति स्वान्तवन्धा पुनरसमगुणद्वेपिणा दुर्जनाना
चित्र भावज्ञनेत्राम्रणयरसवशात्रि सरत्यश्रुनीरम् ॥५४॥

મૂલાર્થ—ગ્રથકર્તારૂપી મેઘ પદ્યબધે કરીને વિપુલ રસના સમૂહને વરસાવે છે, અને સારી પરિણતિવાળા હૃદયરૂપી સરોવરને આ મેઘ વૃષ્ટિમા વેગવાળા પ્રેમના પૂરવડે પૂર્ણ કરે છે, તથા ગુણોને વિષે અત્યત દ્વેષ કરનારા દુર્જનોના હૃદય બધનો ત્રુટી જાય છે, અને તત્ત્વ જાણનારના નેત્રમાથી પ્રેમરસનાપર વશપણાને લીધે પ્રેમાશ્રુજળ નીકળે છે, એ આશ્ચર્ય છે ૫૪

ટીકાર્થ—ગ્રથકર્તા એટલે સત્કવિરૂપી મેઘ પદ્યબધોએ કરીને એટલે ચાર પાદવાળા શ્લોકોવાળી રચનાવડે અને મેઘ પક્ષમા ધારાગતિના સમૂહરૂપ બધવડે વિપુલ-વિસ્તારવાળા શાત રસાદિક જળના સમૂહને વરસાવે છે એટલે નિરતર ધારાના પ્રવાહવડે મૂકે છે, તથા સારા મન પરિણામવાળાના મનરૂપી સરોવરને આ મેઘ વૃષ્ટિને વિષે વેગવાળા એટલે ન્યાયરૂપ પ્રવાહવાળા પ્રેમના પૂરવડે-વૃદ્ધિ પામતા પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે એટલે પાળના છેવટના ભાગ સુધી જળના પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે વળી આગળ પણ સાભળ-ઉપર પ્રમાણે થવાથી ગુણોને વિષે અસાધારણ એટલે અત્યત ઉત્કટ દ્વેષવાળા દુર્જનોના હૃદયરૂપી કપાટના સધિબધો ત્રુટી જાય છે, અને પરમાર્થને જાણનારના નેત્ર યુગલથી પ્રેમરસના આધિનપણાને લીધે પ્રેમરૂપી અશ્રુનુ જળ નીકળે છે, એ આશ્ચર્ય છે ૫૪

હવે સત્પુરૂષોના યશનો ચમત્કાર દેખાડે છે.—

उद्दामग्रन्थभावप्रथनभवयशः संचयः सत्कवीनां
क्षीराब्धिर्मथ्यते यः सहृदयविबुधैर्मेरुणा वर्णनेन ।
एतड्डिंडीरपिंडी भवति विधुरुचेर्मंडलं विप्रुषस्ता-
स्ताराकैलासशैलादय इह दधते वीचिविक्षोभलीलाम् ५५

મૂલાર્થ—સત્કવિઓના ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથના ભાવાર્થને વિસ્તારવાથી ઉત્પન્ન થયેલા યશના સમૂહરૂપ ક્ષીર સમુદ્ર વિવેકવાળા પંડિતો રૂપી દેવોએ વર્ણનરૂપ મેરૂવડે મથન કરાય છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ફીણનો સમૂહ એ ચંદ્રની કાંતિના મંડળ તુલ્ય છે, અને અત્યંત ઉછળેલા ઉચ્ચાર ધ્વનિરૂપ બિંદુઓ એ તારામંડળ અને કૈલાસ પર્વત વિગેરે આ ક્ષીરસાગરને વિષે તરંગોની લીલાને ધારણ કરે છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—સત્કવિઓના એટલે ધર્મપ્રધાન ગ્રંથકર્તાઓના ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથોના-શાસ્ત્રોના ભાવાર્થોને-સત્ અર્થોને પ્રસિદ્ધ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો યશનો સમૂહ-વૃદ્ધિપૂર કે જે ક્ષીરસાગર તુલ્ય છે, તે વિવેકવંત પંડિતોરૂપી દેવોએ વર્ણન એટલે તેના ગુણના કીર્તન રૂપ મેરૂ પર્વતવડે—મંથાચળવડે મથન કરાય છે, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા ફીણના સમૂહ ચંદ્રકાંતિના સમૂહનું મંડળ એટલે સર્વથા ગોળાકાર બિંબ તદ્રૂપ થાય છે. અને તેમાંથી અત્યંત ઉંચા ઉછળેલા બિંદુઓ એટલે ઉચ્ચારના ધ્વનિરૂપ જળ કણીયાઓ તારામંડળ અને કૈલાસ એટલે મેરૂ પર્વતરૂપ આ સત્પુરૂષોના યશરૂપી ક્ષીરસાગરમાં ઉંચા ઉછળતા તરંગોની લીલાને ધારણ કરે છે. ૫૫.

ફરીથી બીજે પ્રકારે યશના ચમત્કારને જ કહે છે.—

काव्यं दृष्ट्वा कवीनां हृतममृतमिति स्वःसदां पानशंकी
खेदं धत्ते तु मूर्ध्ना मृदुतरहृदयः सज्जनो व्याधुतेन ।
ज्ञात्वा सर्वोपभोग्यं प्रसृमरमथ तत्कीर्तिपीयूषपूरं
नित्यं रक्षाविधानानियतमतितरां मोदते च स्मितेन॥५६॥

મૂલાર્થ—અત્યંત કોમળ હૃદયવાળા સજ્જન પુરૂષો કવિઓના કાવ્યને જોઇને "દેવોનું અમૃત આણે હરણ કર્યું" એ રીતે પાનની ઇચ્છાવાળા થઇને મસ્તક કંપાવી ખેદને ધારણ કરે છે. અને તે

કાવ્યની કીર્તિરૂપી અમૃતનો સમૂહ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય તથા પ્રસાર પામતો જાણીને સદા રક્ષા અને પિધાનના અનિયતપણાને જાણીને અત્યંત હાસ્યવડે હર્ષ પામે છે ૫૬

ટીકાર્થ—અત્યંત મૃદુ એટલે કૃપારસ વડે આર્દ્ર થવાથી અતિ કોમળ હૃદયવાળા સજ્જન પુરૂષ કવિઓના–શાસ્ત્રકર્તાઓના કાવ્યની રચનાને જોઇને ' દેવોનું અમૃત આણે ચોરીવડે હરણ કર્યું " એ પ્રમાણે પાનને માટે એટલે પીવાને અથવા રક્ષણ કરવાને માટે શંકાવાળા–વિતર્કવાળા થઇને કંપાવેલા મસ્તકવડે ખેદને વારણ કરે છે, અર્થાત્ " કવિની કળાની સીમા આવી ગઇ " એમ માને છે તથા તે કવિના કાવ્યની કીર્તિરૂપી–યશરૂપી અમૃતના પ્રવાહ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય એટલે " સર્વ પ્રાણીસમૂહના ઉપકારનું કારણ આ થશે " એવો કીર્તિરૂપી અમૃતનો પ્રવાહ પ્રસરતો જાણીને સદા રક્ષા એટલે રક્ષણ અને મુદ્રણ તથા પિધાન એટલે આચ્છાદન અથવા પ્રગટ કરવું તે બને બાબત અનિયતપણે એટલે અનેકવાર બંધન અને છોડન કરતો છતો હાસ્યવડે–હર્ષને લીધે વિકસિત મુખવડે અત્યંત હર્ષ પામે છે ૫૬

હવે કવિજનને સજ્જન તથા ખળપુરૂષ જે પ્રમાણે ઉપકાર કરે છે, તે પ્રમાણે કહે છે—

निष्पाद्य श्लोककुम्भं निपुणनयमृदा कुम्भकारा कवीन्द्रा
दार्ढ्यं चारोप्य तस्मिन् किमपि परिचयात्सत्परीक्षार्कभासाम्।
पक्वं कुर्वन्ति बाढं गुणहरणमतिप्रज्वलद्दोषदृष्टि-
ज्वालामालाकराले खलजनवचनज्वालजिह्वे निवेश्य ॥ ५७॥

મૂલાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીંદ્રો નિપુણ નયરૂપી માટીવડે શ્લોકરૂપી ઘડાઓને બનાવીને તેને સત્પરીક્ષારૂપી સૂર્યકિરણોના પરિચયથી કાંઈક દ્રઢપણું કરીને પછી ગુણોને હરણ કરનારી બુદ્ધિવડે જાજ્વલ્યમાન એવી દોષદષ્ટિરૂપી જ્વાળાના સમૂહથી ભયંકર એવા ખળપુરૂષના વચનરૂપ અગ્નિમાં નાખીને અત્યંત પક્વ બનાવે છે ૫૭

ટીકાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીશ્વરો નિપુણ એટલે યથાર્થ ભાવને દેખાડનાર સ્યાદ્વાદરૂપી નય એટલે સાપેક્ષ એવો વસ્તુધર્મવાદ અથવા ન્યાય તેરૂપ માટીવડે શ્લોકરૂપી–નાના પ્રકારના છંદોમય પદ્યબંધની રચનારૂપી ઘડાઓને ઉત્પન્ન કરીને પછી તે શ્લોકરૂપી ઘડાઓને સત્પુરૂષોની પરીક્ષા એટલે ગુણ દોષના અવધારણરૂપ સૂર્યના કિરણો

માં-તડકામાં રાખી કાંઈક દ્રઢતા ઉત્પન્ન કરીને પછી સારા ભાવાર્થ અને સુંદર પદોની રચનારૂપ ગુણોનું હરણ કરનારી બુદ્ધિરૂપી દેદીપ્યમાન-ઉંચી શિખાવાળી દીપદ્રષ્ટિએ કરીને જ્વાળાના-અગ્નિની શિખાના સમૂહવડે ભયંકર એવા દુર્જન પુરૂષોના ભાષણરૂપી અગ્નિ-માં-નીંભાડામાં નાંખીને અત્યંત પક્વ-દોષ વચનરૂપી મોઘરીના પ્રહારને પણ સહન કરે તેવાં બનાવે છે. ૫૭.

ફરીને સજ્જનો ઉપર ખળપુરૂષનું ઉપકારીપણું દેખાડે છે.—

इक्षुद्राक्षारसौघः कविजनवचनं दुर्जनास्याग्नियंत्रा-
न्नानार्थद्रव्ययोगात्समुपचितगुणं मद्यतां याति सद्यः ।
सन्तः पीत्वा यदुच्चैर्दधति हृदि मुदं घूर्णयन्त्यक्षियुग्मं
स्वैरं हर्षप्रकर्षादपि च विदधते नृत्यगानप्रबन्धम् ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—કવિજનના વચનરૂપી ઈક્ષુ અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિયંત્રમાંથી વિવિધ પ્રકારના અર્થરૂપી દ્રવ્યોનાં સંયોગવડે ગુણની વૃદ્ધિ પામીને તત્કાળ મદ્યરૂપ બને છે. તે મદ્યનું પાન કરીને સત્પુરૂષો હૃદયમાં અત્યંત હર્ષ પામે છે, બન્ને નેત્રોને ઘુમાવે છે, અને સ્વચ્છંદપણે અધિક હર્ષને લીધે નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને કરે છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—કવિજનના એટલે ગ્રંથકારના વચન-વાક્યરૂપી ઈક્ષુ-શેર-ડી અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિ યંત્રથકી એટલે અગ્નિના તાપ યુક્ત પાત્રમાં ઉકળવાથી વિચિત્ર પ્રકારના અર્થ-રૂપી દ્રવ્યોના-સ્વાદિષ્ટ અને સુગંધતાદિક માદક પદાર્થોના સંયોગથી જેના રસ સૌરભ્યાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામ્યા છે એવો થઈને તત્કાળ મદિરાપણાને પામે છે. તે મદ્યનું સત્પુરૂષો પાન કરીને હૃદયમાં અત્યંત આનંદ પામે છે, તથા બે નેત્રોને ઘુમાવે છે, તથા હર્ષની અત્યંતતાને લીધે સ્વેચ્છાપૂર્વક નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને-વિસ્તારને કરે છે. ૫૮.

સત્પુરૂષો અમારે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, તે કહે છે.—

नव्योऽस्माकं प्रबन्धोऽप्यनणुगुणभृतां सज्जनानां प्रभावात्
विख्यातः स्यादितीमे हितकरणविधौ प्रार्थनीया न किं नः ।
निष्णाता वा स्वतस्ते रविरुचय इवांभोरुहाणां गुणाना-
मुल्लासेऽपेक्षणीयो न खलु पररुचेः क्वापि तेषां स्वभावः ॥५९॥

મૂલાર્થ—આ અમારી રચના નવીન છતા પણ મોટા ગુણોને ધારણ કરનારા સજ્જનોના પ્રભાવથી ખ્યાતિ પામે, માટે શુ હિત કરવાના વિધિમા તે સજ્જનો અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી? છે જ અથવા તો કમળોને પ્રફુલ્લિત કરવામા સૂર્યના કિરણોની જેમ ગુણોનો ઉલ્લાસ કરવામા તે સજ્જનો સ્વયમેવ વિચક્ષણ છે કેમકે તે સત્પુરૂષોનો સ્વભાવ કદાપિ અન્ય જનની ઈચ્છાની અપેક્ષા રાખતો નથી ૫૯

ટીકાર્થ—અમારો આ પ્રબંધ એટલે ગ્રથની રચના નવીન છે તો પણ ન્યાય ધર્માદિક મોટા ગુણોને ધારણ કરનારા સત્પુરૂષોના મહિમાથી પ્રસિદ્ધિ પામશે તેથી આ સત્પુરૂષો કલ્યાણ કરવાના નિમિત્તભૂત વિધિને વિષે-અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિના ક્રમને વિષે શુ અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી? છે જ અથવા તો જળને વિષે ઉગનારા કમળોને વિકાસ કરવામા સૂર્યના કિરણોની જેમ પર ગુણોને વિકાસ કરવામા તે સત્પુરૂષો સ્વભાવથી જ વિચક્ષણ હોય છે, કેમકે તે સત્પુરૂષોનો સ્વભાવ કોઈપણ કાળક્ષેત્રાદિકને વિષે અન્ય જનની ઈચ્છાને એટલે " જો તેની ઈચ્છા હોય, તો તેનુ હિત કરીએ " એ પ્રમાણે અપેક્ષા ધરાવતો નથી-અપેક્ષાને ઈચ્છતો નથી ૫૯

હવે જેના ગુણો વિશ્વના સતાપને હરણ કરનાર છે અને જેની કીર્તિ સ્વર્ગમા ગવાય છે, એવા પોતાના ગુરૂની સ્તુતિ કરે છે—

यत्कीर्तिस्फूर्तिगानावहितसुरवधूवृन्दकोलाहलेन
　प्रक्षुब्धस्वर्गसिन्धो पतितजलभरैः क्षालितः शैत्यमेति ।
अश्रान्तभ्रान्तकान्तग्रहगणकिरणैस्तापवान् स्वर्णशैलो
　भ्राजन्ते ते मुनीन्द्रा नयविजयबुधा सज्जनव्रातधुर्या ६०

મૂલાર્થ—વિશ્રામ રહિત ભ્રમણ કરતા મનોહર ગ્રહસમૂહના કિરણોવડે તાપ પામેલો મેરૂ પર્વત તે ગુરૂની કીર્તિના વિસ્તારનુ ગાન કરવામા સાવધાન એવી દેવાગનાઓના સમૂહના કોલાહલવડે ક્ષોભ પામેલી સ્વર્ગગગામાથી પડેલા જળના પ્રવાહથી ક્ષાલિત થયો છતો શીતળતાને પામે છે, તે સજ્જનોના સમૂહમા અગ્રેસર નયવિજય નામના પડિત મુનિરાજ શોભે છે ૬૦

ટીકાર્થ—વિશ્રામ રહિત ભ્રમણ કરતા અને મનોહર એટલે પ્રભાવડે દેદીપ્યમાન સૂર્યાદિક ગ્રહસમૂહના ઉષ્ણ કિરણોવડે સંતાપ પામેલો મેરૂ પર્વત જે ગુરૂમહારાજની કીર્તિના-યશોવાદના વિસ્તારનું ગાન કરવામાં-મધુરસ્વર વડે ગીતપ્રબંધના ધ્વનિથી આલાપ કરવામાં એકાગ્રપણે તૈયાર થયેલી દેવાંગનાઓના સમૂહવડે થતા કોલાહલથી-ઉંચા ધ્વનિથી અત્યંત-ઘણા તરગોના સમૂહવડે ક્ષોભ પામેલી સ્વર્ગ ગંગામાંથી પડેલા-પ્રવાહરૂપે ઝરેલા યશના વિસ્તારરૂપ જળપ્રવાહવડે ક્ષાલિત થયો છતો પ્રતિદિન શીતળતાને પામે છે, તે પૂર્વોક્ત કીર્તિના ભાજનરૂપ અને સત્પુરૂષોના સમાજમાં અગ્રેસર એવા નયવિજય નામના પંડિત મુનીશ્વર પોતાના યશવડે શોભે છે. ૬૦

હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

चक्रे प्रकरणमेतत्तत्पदसेवापरो यशोविजयः ।
अध्यात्मधृतरुचीनामिदमानन्दावहं भवतु ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—તે ગુરૂના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર યશોવિજયે આ પ્રકરણ રચ્યું છે. આ પ્રકરણ અધ્યાત્મને વિષે જેની રૂચિ રહેલી છે એવા પુરૂષોને આનંદદાયક થાઓ. ૬૧.

ટીકાર્થ—તે ગુરૂ શ્રી નયવિજય પંડિતના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત એવા યશોવિજય નામના તેમના શિષ્યે આ અધ્યાત્મસાર નામનું પ્રકરણ (ગ્રંથ) રચેલ છે. આ પ્રકરણ ગ્રંથના આરંભથી અંત સુધી પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મના વિષયમાં જેમની શ્રદ્ધા અથવા પ્રીતિ નિવેશિત થઈ છે એવા પુરૂષોને સ્વાભાવિક પરમાનંદને વહન કરનાર થાઓ. ૬૧.

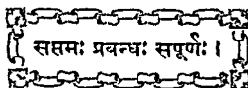
॥ इति प्रशस्तिः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यमुख्यपंडितश्रीलाभविजयगणि-
शिष्यमुख्यपंडितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यमुख्यपंडितश्रीनयविजयगणि-
चरणकमलचंचरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण पंडितश्री-
यशोविजयेन विरचितेऽध्यात्मसारप्रकरणे सप्तमः प्रबन्धः ॥

गभीरसूक्ष्मचिदधीनविचारयुक्त
शास्त्रं जिनागमयश पटहप्रदानम् ।
व्याख्याय किंचिदुपलब्धमुदारपुण्य
तेनैव यातु शिवराज्यरमा प्रजेयम् ॥ १ ॥

"ગભીર અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનને આધીન એવા વિચારે કરીને યુક્ત તથા જિનાગમના યશરૂપ પડહને વગાડનારા આ શાસ્ત્રનુ વ્યાખ્યાન કરવાથી મેં જે કાઈ ઉદાર પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે પુણ્યવડે આ પ્રજા (ભવ્ય જીવો) મોક્ષરાજ્યની લક્ષ્મીને પામો ૧"

॥ इति श्रीतपागच्छगतसंविग्नशाखीयमुनिश्रीबुद्धिविजयमुख्यशिष्यश्रीमुक्तिविजयगणिसतीर्थ्यशिरोमणिमुनिश्रीवृद्धिविजयपदांभोरुहपर्युपासनापरागमधुलिहा पंडितश्रीगंभीरविजयगणिना कृतायामध्यात्मसारशब्दभावोक्तिटीकायां सप्तम प्रबन्ध ॥

। अथ टीकाकारप्रशस्तिः ।

सुधर्मगणभृत्पट्टश्रेणिसमुन्नतसुराचले रम्ये ।
तपोगच्छनन्दनभुवि विजयसिंहगुरुसुरांघ्रिपो जयति ॥१॥

ગણધર શ્રીસુધર્મા સ્વામીની પટ્ટશ્રેણીરૂપી ઉંચા સુંદર મેરુ-પર્વત ઉપર તપગચ્છ રૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના ગુરૂરૂપી કલ્પવૃક્ષ જયવંત વર્તે છે. ૧.

य आगमामृतवर्षी तत्सेचनकृन्नवांवुदो जज्ञे ।
श्रीसत्यविजयनामा अग्र्यः संवेगिनां जयति ॥ २ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને સિંચન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અગ્રગણ્ય શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરૂ જયવત વર્તે છે. ૨.

कर्पूरतारयशसोः कर्पूरक्षमाविजयवुधवरयोः ।
मूर्तसुवाह्याभ्यन्तरधर्मोपमयोर्गुणाः केन वर्ण्याः ॥ ३ ॥

કર્પૂરની જેવા ઉજ્વલ યશવાલા અને મૂર્તિમાન્ બાહ્ય અને અભ્યંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કપૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના પંડિતવર્યોના ગુણો કોણ વર્ણન કરી શકે? ૩.

जिनोत्तमपद्मरूपकीर्तिकस्तूरमणिविजयोपपदान् ।
पंडितपदनिर्व्यूढान्नमामि गुरुगुणनिधीनेतान् ॥ ४ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પન્યાસ પદવીને વહન કરનારા જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તુ-રવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરૂં છું. ૪.

वैराग्यरत्नभूमिर्यो निःस्पृहतासुधारसांवुनिधिः ।
श्रीमान् वुद्धिविजयमुनिराजोऽभूद्भूरिपरिवारः ॥ ५ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રત્નની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃત-રસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

तस्मिन्नुभौ मुनिवरौ धर्मरथस्येव धूर्वहौ प्रवरौ ।
मुक्तिवृद्धिविजयाख्यौ तत्राद्यो गणिवरो जातः ॥ ६ ॥

તે પટ્ટપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર વૃષભ જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના બે મુનિવરો થયા, તેમાં પહેલા (મુક્તિવિજય—મુળચંદજી) ગણિપદને પામેલા હતા. ૬.

श्रीवृद्धिविजयगुरव श्रुतशमगागप्रवाहरूपास्ते ।
जनदृक्कैरवचन्द्रा विश्वपावना यशोधरा जाताः ॥ ७ ॥

તથા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચદજી) ગુરૂ શ્રુત અને સમતારૂપ ગગાજળના પ્રવાહરૂપ, મનુષ્યોની દૃષ્ટિરૂપી કૈરવોને વિકાસ કરવામા ચદ્ર સમાન, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા ૭

शिष्याणुना हि तेषा रचिता निजपरहिताय विवृतिरियम्
गभीरविजयनाम्ना सुपठ्यमाना चिर जीयात् ॥ ८ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ પરના હિતને માટે આ વિવૃત્તિ (ટીકા) રચી છે તે પઠન પાઠન કરાતી છતી ચિરકાળ જય પામો ૮

प्रोत्साहितोऽत्र भूयः सतीर्थ्येन मुनिवरोत्तमविजयेन ।
तस्य प्रेमविशेषादिमा शब्दभावोक्तिं चक्रे ॥ ९ ॥

આ બાબતમા મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરૂભાઇએ મને અત્યત ઉત્સાહવાન કર્યો, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને લીધે આ શબ્દભાવોક્તિ નામની ટીકા મેં રચી છે ૯

परहितरतैकचित्तैः श्रुतकनकनिकषायमाणसन्मतिभि ।
शोध्येय प्राज्ञजनैर्मय्येवानुग्रहप्रसितैः ॥ १० ॥

પરહિતને વિષે જ જેમનુ ચિત્ત આસક્ત છે, તથા જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રરૂપી સુવર્ણની પરીક્ષા કરવામા કસોટી સમાન છે એવા પડિત પુરૂષોએ મારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ટીકા શોધવી ૧૦

दृग्बाणाकशशिमिते वत्सर आश्विनवलक्षतृतीयायाम् ।
यत्लोऽय सफलोभूद्भावपुरे वृषभजिनकृपया ॥ ११ ॥

આ ટીકા કરવાનો યત્ન ભાવનગરમા શ્રીઋષભ જિનેશ્વરની કૃપાથી સવત્ ૧૯૫૨ ના આશ્વિન માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે સ-ફળ (પૂર્ણ) થયો ૧૧

। इति प्रशस्ति ।